

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

**«Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα
από τα συγγράμματά τους»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΠΟΥΓΑΡΙΔΟΥ**

**για την απόκτηση του μεταπτυχιακού τίτλου «Ιστορία, Τοπική Ιστορία: Έρευνα
και Διδακτική»**

Επόπτρια: Σοφία Ηλιάδου – Τάχου

ΦΛΩΡΙΝΑ 2017

Στην οικογένειά μου!

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5-6
Εισαγωγή	7-21
Α. Αφειρητία και συμβολή της εργασίας	7-8
Β. Σκοπός και επιμέρους στόχοι	8-9
Γ. Μεθοδολογία και βασικές πηγές	9-21

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1.1. Το ιστορικό, πολιτικό, οικονομικό συγκείμενο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1844-1906	22 - 34
1.2. Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους από το 1844-1906	34-42
1.3. Η εκπαίδευση των Ελλήνων του οθωμανικού κράτους από τον 19 ^ο αιώνα ως το 1906	42-53
1.3.1. Ο εν Αθήναις Σύλλογος διάδοσης ελληνικών γραμμάτων	54-58
1.3.2. Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης	59-60
1.3.3. Το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης	60- 61

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου: παιδαγωγών έριδες

2.1. Το ιστορικό πλαίσιο της διάστασης απόψεων και σχέσεων των Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου	62
2.2. Η έριδα: καθορισμός των σημείων διαμάχης	62
2.2.1. Κατηγορία 1 ^η : Εκατέρωθεν αμφισβήτηση των πτυχίων που κατέχουν	62-77
2.2.2. Κατηγορία 2 ^η : Σύγκρουση για το έργο τους στα Διδασκαλεία	77-79
2.2.2.1. Κριτική Π. Οικονόμου στον Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης	79-85
2.2.2.1.2 Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Οικονόμου για το έργο του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης.....	85-91
2.2.2.2. Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Κέρκυρας	91-93
2.2.2.2.1. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου	93-94
2.2.2.3. Π. Οικονόμου κατά Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Αθηνών	94-101
2.2.2.3.1. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Οικονόμου	101- 117
2.2.3. Κατηγορία 3 ^η : Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου- Τμηματάρχη του Υπουργείου Παιδείας	117-118
2.2.3.1. Ο Χ. Παπαμάρκου εισηγητής νομοσχεδίων και νόμων	118
2.2.3.1.1. Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889	118-121

2.2.3.1.2. Οι νόμοι ΒΟΘ΄ και ΒΠΕ΄ του 1892 δημιουργήματα του Χ. Παπαμάρκου	121-122
2.2.3.2. Αρνητική κριτική για το νομοθετικό έργο του Χ. Παπαμάρκου	122-129
2.2.3.2.1. Κριτική θεώρηση του καταψηφισθέντος νομοσχεδίου «περί στοιχειώδους εκπαίδευσεως» (1889) και του νόμου ΒΠΕ΄ (1892)	129- 133
2.2.3.2.1.1. Το ζήτημα των μισθών	133-137
2.2.3.2.1.2. Η λειτουργία του Εποπτικού Συμβουλίου του νόμου ΒΠΕ΄ (μεταθέσεις, απολύσεις)	137- 142
2.2.3.2.1.3. Τα νομοσχέδια του 1889 που αφορούν τις μεταρρυθμίσεις των Διδασκαλείων και την ίδρυση Υποδιδασκαλείων καθώς και τον νόμο ΒΟΘ΄ του 1892 (Υποδιδασκαλεία)	142-157
2.2.3.2.1.4. Τα νομοσχέδια «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου Θηλέων» και «Περί ιδρύσεως Ανώτερων Παρθεναγωγείων»	157- 165
2.2.3.2.2. Χ. Παπαμάρκου προς Π. Π. Οικονόμου	165-173
2.2.4. Κατηγορία 4^η: το συγγραφικό έργο των παιδαγωγών	174
2.2.4.1. Ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου στο χώρο των σχολικών βιβλίων	174- 178
2.2.4.1.1. Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου για το συγγραφικό του έργο	178-211
2.2.4.1.2. Απάντηση Χ. Παπαμάρκου στον Π. Π. Οικονόμου	211- 237
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	
Επίλογος – Διαπιστώσεις	238-242
Πηγές – Βιβλιογραφία	243-253

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών με τίτλο «Ιστορία, Τοπική Ιστορία: έρευνα και Διδακτική» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Η παρακολούθηση των μαθημάτων του Προγράμματος μου έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με ενδιαφέροντα θέματα Ιστορίας, τα οποία με εισήγαγαν στους κόλπους του επιστημονικού πεδίου της, όπως η προσέγγιση των πηγών της Ιστορίας, οι επιστημολογικές προσεγγίσεις της ιστορικής έρευνας αλλά και με φλέγοντα ιστορικά ζητήματα, όπως το Μακεδονικό, το Κυπριακό, ο Παρευξείνιος και Μικρασιατικός Ελληνισμός της Ανατολής. Επίσης είχα την ευκαιρία να περιπλανηθώ στο χώρο της Τοπικής Ιστορίας, να διαμορφώσω μία καινούρια θέση, στάση και άποψη για την ιστορική εκπαίδευση στο Μουσείο και να εντριφήσω σε θέματα της Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης.

Στην τελευταία αυτή πτυχή του Προγράμματος εντάσσεται και η εργασία μου. Το ενδιαφέρον μου λοιπόν για την Ιστορία της Εκπαίδευσης σε συνάρτηση με την επαγγελματική μου ιδιότητα ως εκπαιδευτικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με οδήγησε να ασχοληθώ ουσιαστικότερα με τον τομέα αυτόν. Άλλωστε ο στρατηγικός σχεδιασμός, η δομή και η οργάνωση του σημερινού εκπαιδευτικού μας συστήματος, με τα θετικά και τα αρνητικά του χαρακτηριστικά σχετίζεται με το παρελθόν του και αποτελεί συνέχειά του. Εμβαθύνοντας στις απαρχές του εκπαιδευτικού συστήματος, καθίσταται πιο εύκολη και αποδοτική η αντιμετώπιση της σημερινής κατάστασης.

Έχοντας ολοκληρώσει την εργασία μου, η οποία αποτέλεσε για μένα κοπιαστική αλλά γόνιμη και ενδιαφέρουσα επιστημονική «περιπέτεια», οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όλους ανεξαιρέτως τους διδάσκοντες του Μεταπτυχιακού αυτού Προγράμματος, οι οποίοι με την επιστημονική τους επάρκεια και το κύρος τους με οδήγησαν σε καινούρια μονοπάτια γνώσης και με μύησαν στην επιστημονική ιστορική έρευνα.

Ωστόσο, η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας δε θα ήταν δυνατή χωρίς την πολύτιμη αρωγή ορισμένων προσώπων, τα οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά. Αναφέρομαι στον αναπληρωτή καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης ΑΠΘ Χρήστο Τζήκα, ο οποίος από την πρώτη μας επαφή έδειξε ιδιαίτερη προθυμία να με βοηθήσει, παρέχοντάς μου υλικό από το προσωπικό του

αρχείο και κάνοντας καίριες επισημάνσεις για τον τρόπο εργασίας μου και τη δομή της, όπως και για την έρευνα και τον εντοπισμό του απαραίτητου υλικού. Επίσης ο επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του ΑΠΘ Βασίλειος Φούκας συνέβαλε στην εκπόνηση της εργασίας με την προσφορά πολύτιμου υλικού της βιβλιοθήκης του Τομέα Παιδαγωγικής του ΑΠΘ καθώς και δικών του βιβλίων. Ο Ιωάννης Μπέτσας, Επίκουρος Καθηγητής της Ιστορίας της Εκπαίδευσης στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου της Δυτικής Μακεδονίας, ήταν αυτός ο οποίος, μέσω του μαθήματός του στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος που παρακολούθησα, μου διέγειρε το ενδιαφέρον να ασχοληθώ με ένα θέμα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης και στη συνέχεια συνέδραμε στην επιτυχή περάτωση αυτού του πονήματος με τις καθοριστικές παρεμβάσεις του, κάθε φορά που έκρινε αναγκαίο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες, τέλος, εκφράζω προς την επόπτριά μου, καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, η οποία μου πρότεινε και μου εμπιστεύτηκε το θέμα της εργασίας μου και με όπλισε με κουράγιο και δύναμη, ώστε να υλοποιήσω την αρχική μου ιδέα. Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου οι πολύτιμες συμβουλές της και η καθοδήγησή της με έβγαλαν πολλές φορές από τα αδιέξοδα που βρισκόμουν, ενώ ήταν πάντα πρόθυμη να συζητήσει μαζί μου τους προβληματισμούς μου και τις απορίες μου και να συμβάλει με τον τρόπο αυτό στη βελτίωση του παρόντος πονήματος. Σημαντική ήταν και η συμβολή της στη συγκέντρωση του απαιτούμενου για την εργασία μου υλικού, καθώς, όποτε χρειαζόταν, μου υποδείκνυε τα καταλληλότερα πρόσωπα, τα οποία θα μπορούσαν να με βοηθήσουν. Οριοθετώντας μαζί υψηλούς στόχους, οδηγηθήκαμε στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Τέλος ιδιαίτερη αναφορά θα ήθελα να κάνω στην οικογένειά μου και να την ευχαριστήσω από καρδιάς για την ηθική στήριξη που μου προσέφερε όλα τα χρόνια σπουδών μου και την συμπαράσταση και εμπιστοσύνη που επέδειξαν προς το πρόσωπό μου. Η στάση των δικών μου ανθρώπων ήταν που με βοήθησε να φτάσω στην ολοκλήρωση ενός ονείρου των φοιτητικών μου χρόνων! Τους χρωστώ όμως και ένα μεγάλο συγγνώμη για όσες φορές τους παραμέλησα λόγω της ενασχόλησής μου με τις σπουδές μου.

Ελισσάβητ Πουγαρίδου, Φλώρινα 2017

Εισαγωγή

Α. Αφετηρία και συμβολή της εργασίας

Όλοι σχεδόν οι Υπουργοί Παιδείας με την ανάληψη των καθηκόντων τους ευαγγελίζονται πως το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα χρειάζεται αλλαγή ή και ριζική μεταρρύθμιση· αυτή η κοινή διαπίστωση, όχι μόνο των Υπουργών αλλά και των λειτουργών της εκπαίδευσης, οδηγεί στην ανάγκη να προσδιοριστούν οι συγκεκριμένες επιδιώξεις για το μέλλον αλλά πρωτίστως να γίνει προσεκτική ανατομή των χαρακτηριστικών και των προβλημάτων του παρόντος. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στην αναζήτηση των θεμελίων, στα οποία στηρίζεται εκείνο που πρέπει να αλλάξει, δηλαδή στην τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, στην οποία βρίσκονται οι ρίζες του εκπαιδευτικού μας συστήματος.

Το περιεχόμενο της αλλαγής σχεδιάζεται μερικές φορές με λεπτομέρεια, νομοθετούνται τα σχετικά μέτρα, αλλά άλλοτε με δικαιολογία την ανωριμότητα των περιστάσεων, άλλοτε με παραμερισμό και άλλοτε από μία αντιμεταρρύθμιση τα πράγματα επιστρέφουν στα καθιερωμένα με ανούσιες αλλαγές κάποιες φορές.¹

Ειδικότερα, μελετώντας κανείς τα πρόσωπα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος με τις προτάσεις και αντιπροτάσεις τους, αντιλαμβάνεται τη σημασία του ατόμου στην ιστορία των γραμμάτων.² Δύο τέτοια πρόσωπα που σφράγισαν την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης είναι ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου. Ο καθένας προσέφερε στο εκπαιδευτικό σύστημα κάτι από τους αρχικούς οραματισμούς του. Προσεγγίζοντας βιβλιογραφικά τη ζωή και τη δράση τους, διαπίστωσα ότι οι βιογραφίες αυτών έχουν δοθεί και επιβεβαιώνουν ότι η Ιστορία εγγράφεται με απειρία μικρών κραδασμών³, καθώς και οι δύο συντάσσουν εκθέσεις, αναλαμβάνουν υψηλές θέσεις στην εκπαίδευση, εκφωνούν βαρύγδουπους λόγους και συγγράφουν σχολικά εγχειρίδια.

Ένα θέμα όμως που τους αφορά δεν έχει αναλυθεί σε βάθος. Αυτό δεν είναι άλλο από τη σύγκρουση που ξέσπασε μεταξύ των δύο παιδαγωγών, οι οποίοι κάνουν αισθητή την παρουσία τους σε μια περίοδο διαπιστώσεων και προσπαθειών,⁴ κατά την οποία προτάσεις για την βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος διατυπώνονταν, σχετικοί νόμοι σχεδιάζονταν, αλλά υπήρχε μια δυσκολία στην

¹ Δημαράς Α.(επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμος Α' (1821-1894), Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. ις - ιη

² Δημαράς Κ. Θ., *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σελ.22

³ Δημαράς, Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σελ. ιβ

⁴ Δημαράς Α., ο.π. σελ. λδ

υλοποίηση των πρώτων και στην υπερπήφιση των δευτέρων λόγω κυρίως των μικροπολιτικών και προσωπικών διενέξεων. Η διαμάχη που ξέσπασε, η οποία είχε μεγάλη διάρκεια και προέκυψε μετά από μία περίοδο αργαστής συνεργασίας των δύο, αφορούσε τόσο την πανεπιστημιακή συγκρότηση του καθενός και τη δράση τους σε θέσεις ευθύνης που ανέλαβαν όσο και τη συγγραφική τους δραστηριότητα.

Σε αυτή τη διάσταση απόψεων και ενεργειών φιλοδοξεί η παρούσα εργασία να ρίξει φως και να την αποκαλύψει με κριτική ματιά και θεώρηση, ώστε να συμπληρωθεί η εικόνα, που έχουμε για τους δύο αυτούς παράγοντες της εκπαίδευσης, τους Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου.

B. Σκοπός και επιμέρους στόχοι

Η παρούσα εργασία σκοπό έχει να παρουσιάσει τη σύγκρουση μεταξύ των Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου, όπως αυτή αποκαλύπτεται από τα γραφόμενά τους και να προσεγγίσει τις αντικρουόμενες πλευρές με διάθεση κατανόησης και αμεροληψίας.

Έτσι ως επιμέρους στόχοι της εργασίας τίθενται:

➤ η συνοπτική σκιαγράφηση του πλαισίου της εποχής στην οποία ανατρέφονται, σπουδάζουν και δρουν οι δύο παιδαγωγοί καθώς επίσης και της εκπαιδευτική πολιτικής που ακολουθήθηκε τόσο εντός του ελληνικού βασιλείου όσο και εκτός των ορίων του στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για την περίοδο που μας απασχολεί. Μέσα σε αυτά τα δεδομένα θα τοποθετηθούν οι δύο παιδαγωγοί βιογραφικά, ώστε να φανεί η συγκρότησή τους σε σχέση με την εποχή που ανδρώθηκαν. Θα προσδιοριστούν οι μεταξύ τους σχέσεις, προκειμένου να εντοπιστεί το σημείο της έναρξης της έριδάς τους και να περιγραφεί. Πρέπει να σημειωθεί ότι η χρονολογική διαίρεση που έγινε στο θεωρητικό πλαίσιο έλαβε υπόψη της το χρονικό πλαίσιο της ζωής του Χ. Παπαμάρκου.

➤ ο προσδιορισμός των μέσων που χρησιμοποίησαν, προκειμένου αυτή η έριδα να γίνει γνωστή στην ελληνική κοινωνία και τον εκπαιδευτικό κόσμο

➤ η έκθεση της έριδας εντοπισμένης σε τέσσερις θεματικές: στις σπουδές τους, στην εκπαιδευτική τους προσφορά μέσα από καίριες θέσεις στα διάφορα Διδασκαλεία της χώρας, στη δράση τους ως ανώτατα

στελέχη του εκπαιδευτικού συστήματος και τέλος στη συγγραφική τους παραγωγή, εντοπισμένη στα συγγράμματά τους για το δημοτικό σχολείο

➤ η παρουσίαση αυτής της έριδας θα πλαισιωθεί και με το απαραίτητο υλικό, ώστε ο αναγνώστης να αντιλαμβάνεται τι ακριβώς συνέβαινε και ποια είναι τα δεδομένα της εποχής

Γ. Μεθοδολογία και βασικές πηγές

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων επιλέχτηκε η ιστορική ερμηνευτική μέθοδος σε συνδυασμό με την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου.

Η πρώτη μέθοδος ορίζεται ως «ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, η εκτίμηση και η σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να θεμελιωθούν γεγονότα και να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με τα συμβάντα του παρελθόντος»⁵. Τα στάδια τα οποία περιλαμβάνει είναι η επιλογή του θέματος και ο ορισμός του, ο εντοπισμός των κατάλληλων πηγών, η συλλογή, η ταξινόμηση και η επεξεργασία των δεδομένων, η αξιολόγηση και η τελική σύνθεσή τους.⁶ Προκειμένου να προχωρήσει κανείς στην επιτυχημένη ολοκλήρωση των παραπάνω σταδίων, απαιτείται να επιστρατεύσει γνώσεις και στοιχεία που υπάρχουν σχετικά με το θέμα που πραγματεύεται. Αυτή η προ-γνώση είναι απαραίτητο στοιχείο της γνωστικής διαδικασίας.⁷

Η δεύτερη μέθοδος, δηλαδή η ανάλυση περιεχομένου, αναφέρεται κυρίως σε τεκμήρια γραπτής λεκτικής επικοινωνίας, τα οποία αποτελούν και αντικείμενό της. Τα τεκμήρια αποτελούν τη βάση εργασίας του μελετητή, μέσα στα οποία ανακαλύπτει ιδιότητες και καταστάσεις, αναγνωρίσιμες και διακρίσιμες με σκοπό να εξάγει ασφαλή συμπεράσματα.⁸ Η ανάλυση περιεχομένου επιτρέπει τη συστηματική διερεύνηση του κειμένου και την ανάδειξη των κατηγοριών που προκύπτουν μέσα από αυτήν.⁹ «Η σημασιολογική ανάλυση του περιεχομένου εστιάζει σε έννοιες, σε νοήματα ή θέματα που ανακαλούνται με ένα αντικείμενο μελέτης και ο βασικός στόχος

⁵ Cohen L., Manion L. & Morrison K., *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Κυρανάκης Σ., Μαυράκη Μ., Μητσοπούλου Χ., Μπιθάρá Π & Φιλοπούλου Μ., Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σελ.271

⁶ Cohen L., Manion L. & Morrison K., ο.π., σελ. 274

⁷ Γέτμος Π., *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, τομ. Α', Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σελ. 418-419

⁸ Βάμβουκας Μ., *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, Η' έκδοση, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2007, σελ.264 -265

⁹ Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 316

της ανάλυσης περιεχομένου είναι η μέθοδος της κατηγοριοποίησης. Η κατηγοριοποίηση είναι μια ομάδα πραγμάτων, αντικειμένων, καταστάσεων που έχουν έναν αριθμό κοινών χαρακτηριστικών ή ιδιοτήτων και διαφέρουν από την άποψη αυτή από όλες τις άλλες ομάδες». ¹⁰ Η επιτυχία της ανάλυσης περιεχομένου εξαρτάται από τις κατηγορίες που διαμορφώνονται. Αυτές πρέπει να χαρακτηρίζονται από σαφήνεια και να είναι κατάλληλες για το συγκεκριμένο πρόβλημα και περιεχόμενο, ώστε να αναδεικνύουν την ουσία της έρευνας. ¹¹

Ο τύπος ανάλυσης περιεχομένου που χρησιμοποιείται είναι αυτός της ποιοτικής μεθόδου, γιατί σε αυτήν «εκείνο που έχει σημασία είναι το καινούριο, το ενδιαφέρον και η αξία που παρουσιάζει η ενότητα ανάλυσης σε σχέση με το σκοπό της έρευνας». ¹² Η εγκυρότητα της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου στηρίζεται στις γνωστές και αξιόλογες πηγές που χρησιμοποιούνται, στις οποίες εντοπίζονται τα εσωτερικά στοιχεία των κειμένων τους, προκειμένου να αναδειχτούν με την ανάλυσή τους τα βαθύτερα νοήματα του περιεχομένου τους και τα ιδιαίτερα σημεία του υπό έρευνα θέματος. ¹³

Στην παρούσα εργασία λοιπόν η εφαρμογή των δύο μεθόδων κρίθηκε αναγκαία, αφού η μία συμπληρώνει την άλλη. Η ιστορική-ερμηνευτική μέθοδος χρησιμοποιήθηκε στην επιλογή και ορισμό του θέματος, το οποίο είναι η συγκρουσιακή σχέση των δύο παιδαγωγών, του Χαρίσιου Παπαμάρκου και του Π. Π. Οικονόμου. Ακολούθησε, βάσει τις μεθόδου, ο εντοπισμός των βασικών πηγών και αξιοποιήθηκαν τόσο οι δευτερογενείς όσο και οι πρωτογενείς πηγές. Οι δευτερογενείς αποτέλεσαν τη βάση για την πλαισίωση του θεωρητικού πλαισίου του πρώτου κυρίως κεφαλαίου. Έτσι διαμορφώθηκε το ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό συγκείμενο, στο οποίο έδρασαν οι δύο παιδαγωγοί και δόθηκαν οι απαραίτητες πληροφορίες για θέματα στα οποία διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο χρονικός προσδιορισμός του πλαισίου αυτού ορίστηκε με βάση τη χρονολογία γέννησης και θανάτου του Χ. Παπαμάρκου 1844-1906. Μέσα σε αυτό έγινε κατανοητή η σχέση που ανέπτυξαν οι δύο άνθρωποι των γραμμάτων, μια σχέση αρχικά φιλική που μετεξελίχθηκε σε εχθρική.

¹⁰ Βάμβουκας Μ., ο.π., σελ.271-274

¹¹ Κυριαζή Ν., ο.π., σελ. 292

¹² Krippendorf K., *Content Analysis. An Introduction to its Methodology*, Sage Publications, London 1980, σελ. 273

¹³ Duverger M., *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, μτφ. Ν. Παπαδήμα, τ. Β', ΕΚΚΕ, Αθήνα 1978, σελ. 78-86

Η εχθρότητα που διαφάνηκε στη μεταξύ τους σχέση προέκυψε τελικά και από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών (συγγράμματα των δύο παιδαγωγών, νομοσχέδια, διατάγματα, εκθέσεις Συλλόγων και Επιτροπών, περιοδικά, εφημερίδες) και οριοθετήθηκε χρονικά την περίοδο 1878-1895. Στη διερεύνηση των κειμένων των πρωτογενών πηγών συνέβαλε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου. Έχοντας γενική εικόνα για το θέμα έρευνάς μου βάσει της βιβλιογραφικής ανασκόπησης της περιόδου με τη βοήθεια της ιστορικής ερμηνευτικής μεθόδου, η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των πηγών οδήγησε μετά τη μελέτη του υλικού τους στην καλύτερη οργάνωση και παρουσίαση των πληροφοριών που προέκυψαν σχετικά με το θέμα της σύγκρουσης των δύο ανδρών.¹⁴ Σημαντικότερη υπήρξε προς την κατεύθυνση αυτή η συμβολή του βασικού εργαλείου της μεθόδου, η κατηγοριοποίηση των δεδομένων. Οι κατηγορίες που προέκυψαν από τις πρωτογενείς πηγές καθορίστηκαν από τον σκοπό της έρευνας και από το γενικό θεωρητικό της υπόβαθρο.¹⁵ Διαμορφώθηκαν κατά αυτόν τον τρόπο οι κατηγορίες της σύγκρουσης των δύο παιδαγωγών βάσει των λόγων της διαμάχης που προέκυπταν κάθε φορά. Έτσι η μελέτη της διαμάχης που ερευνήθηκε μέσα στις πηγές έγινε εναργέστερη μέσω της κωδικοποίησης των κοινών εσωτερικών στοιχείων της ενότητας ανάλυσης μας και της ένταξής τους σε ξεχωριστή κάθε φορά κατηγορία.¹⁶ Η ενότητα ανάλυσης που εξετάζεται κάθε φορά είναι η λέξη, η έκφραση και η πρόταση. Ανιχνεύονται δηλαδή κάθε φορά στις πηγές λέξεις και προτάσεις, οι οποίες πιστοποιούν την ύπαρξη του εχθρικού κλίματος και της εκφραστικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο παιδαγωγών. Η αναφορά για παράδειγμα του ονόματος του αντιπάλου στις πηγές είναι δηλωτική κάποιου σημείου της διαμάχης.

Αναλυτικότερα μελετήθηκαν οι εξής πρωτογενείς πηγές:

➤ **Άρθρα από το περιοδικό *Εκπαίδευσις* της περιόδου 19.6.1892 έως 5.5.1895 εκδότης Π.Π. Οικονόμου.**

Η πολεμική του Π. Οικονόμου προς τον Χ. Παπαμάρκου αποκαλύπτεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού του *Εκπαίδευσις* το οποίο εκδίδεται από τον Απρίλιο του 1892 έως τον Ιούλιο του 1895 με διευθυντή τον ίδιο τον Π. Οικονόμου, τότε

¹⁴ Μπονίδης Κ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας λαο μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σελ. 128-130

¹⁵ Μπονίδης Κ., ο.π., σελ. 100

¹⁶ Βάμβουκας Μ., ο.π., σε. 274-275

διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών και με συνεργάτες μεταξύ άλλων τον Βλ. Σκορδέλη, πρώην διευθυντή του Διδασκαλείου Πελοποννήσου, τον Μ. Σακελλαρόπουλο, διευθυντή του Διδασκαλείου Επτανήσου, τον Γ. Παπασωτηρίου, διευθυντή του Διδασκαλείου Πελοποννήσου, τον Στ. Ρώση, καθηγητή της Παιδαγωγικής του Αρσακείου, τον Αλ. Ζαμαρία, διευθυντή των Ζαριφείων Διδασκαλείων Φιλιππούπολης και τον Αρ. Γραφειάδη, υποδιευθυντή του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα στην Αθήνα.

Το περιοδικό αφορμάται από τη σύγχρονη εκπαιδευτική κατάσταση και σε αυτό δημοσιεύονται ειδήσεις από την Ελλάδα και από άλλες χώρες –κυρίως τη Γερμανία, του εκπαιδευτικού συστήματος της οποίας θιασώτης είναι ο Π. Οικονόμου– όπως και η εκπαιδευτική νομοθεσία. Αφιερώνονται άρθρα για την προβολή των παιδαγωγών Κομένιο, Ρουσσώ, Πεσταλότσι, Fr. Doerpfeld, F. A. Diesterweg, K. Stoy, H. Spencer, του οποίου δημοσιεύεται το έργο του «Περί ανατροφής των παιδών» σε συνέχειες. Διάφορα άλλα θέματα εκπαιδευτικά, όπως η ψυχολογία του παιδιού, οι ιδιότητες του καλού δημοδιδασκάλου, η χρησιμότητα της διδασκαλίας των φυσικών επιστημών και οδηγίες για τη διδασκαλία των μαθημάτων του Δημοτικού αναλύονται στις στήλες του περιοδικού. Από το δεύτερο έτος της κυκλοφορίας του και μετά την αλλαγή της κυβέρνησης, όπως γράφεται χαρακτηριστικά, το περιοδικό θα στραφεί κυρίως σε παιδαγωγικές μελέτες. Επίσης το περιοδικό ενθαρρύνει το διάλογο με τους αναγνώστες του, δεχόμενο απαντήσεις σε ερωτήματα που εκφράζει και παραθέτει βιβλιογραφία και βιβλιοκρισία για τα διδακτικά εγχειρίδια.

Από το 6^ο τεύχος ο Π. Οικονόμου αναγράφεται πλέον ως πρώην διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών, γιατί έχει παυθεί από τη θέση του και ξεκινά μια πολεμική προς τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος την περίοδο αυτή είναι Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Η πολεμική αυτή αφορά σε κάθε πτυχή της εκπαιδευτικής δράσης του.

Από το 11ο τεύχος ο εκδότης Π. Οικονόμου εναντιώνεται σε κάθε αυθαιρεσία του Υπουργείου και στο τεύχος 18ο ανακοινώνει τη σύσταση του Συνδέσμου Ελλήνων Δημοδιδασκάλων, προτρέποντάς τον να παρέμβει για τη διόρθωση των κακώς κειμένων της εκπαίδευσης.

Το περιοδικό γίνεται πραγματικά πολύ μαχητικό και είναι πολύ δηλωτικό της έχθρας που αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο παιδαγωγών.¹⁷

- Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893
- Παπαμάρκου Χ., *Π. Π. Οικονόμου, αληθούς της προόδου μαχητού και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλων αυτοπαοκαλουμένου, Σκιαγραφία*, Αθήνα 1893

Ο Χ. Παπαμάρκου συγγράφει δύο βιβλία, το *Υθλοι και Πράγματα* (1893) και *Π. Π. Οικονόμου, αληθούς της προόδου μαχητού και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλων αυτοπαοκαλουμένου, Σκιαγραφία* (1893) ως παράρτημα του πρώτου βιβλίου, μέσα από τις σελίδες των οποίων απαντά στις κατηγορίες που του καταλογίζονται.

Στο πρώτο σύγγραμμα κάνει μια προσπάθεια ανασκευής αυτών που καταλογίζονται στην εώς τότε καριέρα του. Αιτιολογεί στον πρόλογο του έργου του τον λόγο που αποφάσισε να ασχοληθεί με τις κατηγορίες που ακούγονται και γράφονται σε βάρος του, αφού οι άνθρωποι που τις διαδίδουν δεν σταματούν και προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο θα δομήσει τις απαντήσεις του στις κακολογίες. Έγγραφα επίσημα, δημοσιευμένα και μη, από διάφορες αρχές, κρίσεις του έργου του, δηλώσεις υπουργών, δημοσιογράφων και πολιτών για τα πεπραγμένα του αποτελούν τη βάση των απαντήσεών του, ενώ ο ίδιος, όπως δηλώνει, δεν γράφει καμιά δική του δικαιολογία: *«εάν τα πράγματα είχαν φωνήν, θα εξέλιπον από του ανθρωπίνου γένους οι υποκριταί, οι ψεύται, οι συκοφάνται, οι δολοπλόκοι, οι ραδιούργοι, ο ανθρόπινος βίος θα διέρρεεν ομαλώς και αθορύβως, η όντως του αγαθού θα έβαιινεν απροσκόπτως και οι άνθρωποι θα έζων ανθρωπικόν. Αλλ' ο Δημιουργός, ..., ο εν τη ανεξερευνήτω αυτού σοφία συγκεράσας τον κόσμον εξ αγαθού και κακού έταξε και παρά τα πράγματα τους ύθλους και παρά την αλήθειαν το ψεύδος. Τοιαύτην εύρομεν την φύσιν του κόσμου εις τον επίγειον τούτον βίον εισελθόντες, τοιαύτην θα εγκαταλείπωμεν αυτήν εκ του βίου εξελθόντες. Τι να γίνη; Να οργιζώμεθα και να λυπώμεθα; Όλως ανωφελές...*

¹⁷ Ζιώγου Σ. – Χασεκίδου Θ., Φούκας Β., *Παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Παρουσίαση και περιεχόμενα*, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 387 - 417

Επί τριετίαν ήδη δημοσία αγρίως κυκώμενος και βαρβάρως σπαρασσόμενος και βδελυρώς μολυνοπραγμονούμενος, εφρόνουν ότι ορθώς έθετον τα εντυχόντα μοι ταύτα πράγματα και καλώς έπρασσον, εάν σιωπών μετά χριστιανικής υπομονής υπέμενον πάντα ταύτα. Νυν όμως της βοής πολλής και βαρβάρου γενομένης, ίσως θα έθετον ουχί ορθώς τα εντυχόντα μοι ταύτα πράγματα, εάν δεν έλυον επί τέλους την σιωπήν.

Αλλ' εις τοιαύτην ανάγκην περιστάς κατά τίνα τρόπον να υπερασπίσω εμαυτόν κακολογούμενον και δη ανοσίως και αθέως; αντικακολογών; Τούτο ίσως δεν θα ήτο πολύ δύσκολον. Αλλά το μεν η σύνεσις, το δέ το σύμφυτον ήθος, το δε ο σεβασμός προς εαυτόν, αλλά πάντων μάλιστα ο σεβασμός προς την κοινωνίαν απολύτως με αποτρέπουσιν από τούτου. Δεν γνωρίζω δια τι, αλλά πάντοτε η κακολογία πλην της ηθικής και αισθητικής ασχημίας, ην φύσει ενέχει, μοι εφάνη ότι είνε και ασύνετόν τι πράγμα· μοι εφάνη ότι δεν στοχάζεται του σκοπού, ον επιδιώκει, διότι ελέγχει απορίαν πραγμάτων, των μόνων ικανών να εκθέσωσιν όντως και να βλάψωσι τον κακολογούμενον.

Τούτου του τρόπου της υπερασπίσεως αποκλειομένου, υπολείπεται ο τρόπος της εκθέσεως των πεπραγμένων κατά τον υπερεικοσιπενταετή δημόσιόν μου βίον. Και είνε μεν αληθές ότι κατά την περίστασιν ο τρόπος ούτος συμπίπτει να είνε συμπεφυρμένος μετά τινος περιαιτολογίας, αλλ' η ιδιότης αύτη φορτική συνήθως και τοις άλλοις λυπηρά ούσα εξαιρετικώς εις τας τοιαύτας περιστάσεις δεν είνε τοιαύτη...

Ουχ ήττον όπως μη υπολειφθή έστω και το ελάχιστον ίχνος της εκ της περιαιτολογίας φορτικότητας, ουδεμίαν λέξιν θα αφήσω να εξέλθη εκ των ιδίων μου χειλέων. Θα καταλέξω τας κακολογίας των κακολογούντων με και είτα θα αφήσω να λαλήσωσι περί της ακριβείας ή του ανυποστάτου αυτών έγγραφα επίσημα παντοδαπών αρχών, δεδημοσιευμένα και, ει που δεήσει και αδημοσίευτα, κρίσεις έντυποι συγγραφέων ημεδαπών και αλλοδαπών, δηλώσεις έντυποι υπουργών και δημοσιγράφων και πολιτών, πάντων όμως ισταμένων μεν πόρρω των ημετέρων μικροδιδασκαλικών παθών και των ημετέρων μικροδιδασκαλικών συμφεροντίων, βλέπόντων δε τα πράγματα ουχί δια των ημετέρων μικροδιδασκαλικών λημώντων οφθαλμών».¹⁸

Στο πρώτο λοιπόν μέρος του βιβλίου του συγκεντρώνει τους «Υθλους» που κυκλοφορούν για το άτομό του· το μεγαλύτερο μέρος αυτού περιλαμβάνει τις κατηγορίες που γράφτηκαν στο περιοδικό *Εκπαίδευσις* από τον Π. Οικονόμου, τις οποίες μάλιστα τις κατηγοριοποιεί: είναι αυτές που αφορούν το ήθος του, τη

¹⁸ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 5-8

διανοητική του κατάσταση, την αξία του, τον προορισμό του, τον βίο του, το έργο του και τον σκοπό του, την επίδραση που ασκεί στην κοινωνία, τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, τις απόψεις του για το σκοπό που πρέπει να τεθεί στην εκπαίδευση των νέων και τα αναγνωστικά του.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου παραθέτει τεκμήρια, «πράγματα», τα οποία πιστεύει ότι είναι αδιαμφισβήτητα και αντικρούουν τις όποιες κακοήθειες έχουν γραφτεί για τον ίδιο. Η δομή του συγκεκριμένου μέρους στηρίζεται και πάλι σε δύο μεγάλες, διαφορετικές και πιο γενικές, κατηγορίες: τον δημόσιο βίο του στην εκτός των συνόρων Ελλάδα και στην ελεύθερη Ελλάδα και στη συγγραφική του εργασία.

Ο Χ. Παπαμάρκου στο δεύτερο βιβλίο του *Π. Π. Οικονόμου, αληθούς της προόδου μαχητού και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλων αυτοαποκαλούμενου, Σκιαγραφία* (1893) ασχολείται αποκλειστικά με τον Π. Π. Οικονόμου και την επίθεση που ο τελευταίος εξαπολύει εναντίον του, ενώ αφιερώνεται στους προϊσταμένους των ελληνικών πραγμάτων, προκειμένου να τους επιστήσει την προσοχή στην επιλογή των προσώπων που προορίζονται για θέσεις ευθύνης στην εκπαίδευση και στους δασκάλους, για να αποτελέσει η προσωπικότητα και η δράση του Οικονόμου παράδειγμα προς αποφυγήν: «Αφιερούται τοις τε προϊσταμένοις των ελληνικών πραγμάτων ίνα χρησιμεύη αυτοίς ως υπόμνησις του να προσέχωσιν εις την εκλογήν των οργάνων της εκπαιδύσεως του λαού και τοις διδασκάλοις του ελληνικού λαού ίνα χρησιμεύη αυτοίς κατά τον διδασκαλικόν αυτών βίον ως τέλειον και αμώμητον παράδειγμα αποτροπής».¹⁹

Το βιβλίο αυτό και πάλι χωρίζεται σε δύο μέρη, στο δημόσιο βίο και στη συγγραφική εργασία του Π. Οικονόμου και περιέχει έγγραφα που τον χαρακτηρίζουν αρνητικά κυρίως, ενώ με τη μορφή παραπομπών παρεμβαίνει και ο Χ. Παπαμάρκου για να κάνει τις δικές του αιχμηρές και καθόλου επαινετικές παρατηρήσεις. Διατρέχει όλον τον βίο του Π. Οικονόμου και τον ελέγχει για κάθε θέση και δημόσιο αξίωμα που κατέλαβε στην καριέρα του έως το 1893. Αρχίζει μάλιστα το κάθε κεφάλαιο με την παράθεση μιας κατηγορία που ο Οικονόμου έχει γράψει σε βάρος του και ακολουθεί η δική του επίθεση.

¹⁹ Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεοτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλων αυτοκαλούμενου*, Αθήνα 1893, σελ.3

Είναι αξιοσημείωτο ότι, όταν κυκλοφορούν τα δύο βιβλία του Χ. Παπαμάρκου, ο Π. Οικονόμου αφιερώνει αρκετές σελίδες στο περιοδικό του, προκειμένου να τα παρουσιάσει στους αναγνώστες του. Βέβαια η παρουσίαση συνοδεύεται από κάθε άλλο παρά κολακευτικά λόγια, όπως ήταν φυσικό, για τα ίδια τα βιβλία και τον συγγραφέα τους. Αφού δίνει διαγραμματικά τη δομή του πρώτου βιβλίου *Υθλοι και Πράγματα*, κάνει μία γενική αποτίμηση της αξίας του βιβλίου και του συγγραφέα: «*Τοιούτον περίεργον τίτλον Υθλοι και πράγματα φέρει έτι περιεργότερον βιβλίον, όπερ εξέδωκε ήδη ο νυν γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων. Το βιβλίον τούτο συγκείμενον εκ 17 τυπογραφικών φύλλων... περιέχει α) Συλλογήν εγκωμίων του κ. Παπαμάρκου ή ως τοιούτων παρ' αυτού θεωρουμένων... β) πιστοποιητικά διαφόρων κοινοτήτων της Μακεδονίας...και τέλος τη 10 Νοεμβρίου 1893 και εν πιστοποιητικόν του κ. Ιω. Πανταζίδου... γ) Εν εγκώμιον των Αναγνωσματορικών του κ. Παπαμάρκου όπερ είναι τονισμένον εις την δια πασών, τίνος νομίζετε καλάμου; Αυτού του ιδίου κ. Παπαμάρκου...*» και στη συνέχεια «*Ο κ. Παπαμάρκου ενδέχεται να κατέχεται από μιας νευρώσεως να συλλέγη υπέρ εαυτού πιστοποιητικά και ρεκλάμας... και δύναται ως ελεύθερος άνθρωπος να έχη πάντα ταύτα εν τη βιβλιοθήκη του προς ιδίαν του χρήσιν και απόλαυσιν, αλλά να τυπώνει ταύτα και να θέλη να αποδείξη εις τον κόσμον ότι είναι ανήρ σπουδαίος και ο κατάλληλος δια την δημοτικήν εκπαίδευσιν, ή ότι τα Αναγνωσματάριά του είναι θεόδοτα.... είναι αυτόχρομα γελοία, έρχονται δυστυχώς να αποδείξωσιν επισήμως πλέον, όσα οι κατακρίνοντες τας πράξεις του κ. Παπαμάρκου διΐσχυρίσθησαν κατ' αυτού άνευ προσαγωγής επισήμων μαρτυριών. Εν τη ερεύνη ταύτη δεν θα μακρηγορήσωμεν' διότι τα πράγματα είναι τόσο φανερά, ώστε ουδεμία υπάρχει ανάγκη πολλών λόγων... Και το βιβλίον τούτο, τους Υθλους και τα πράγματα, ο μόνον Παπαμάρκου κεφαλή ηδύνατο να συλλάβη και εκτελέση, αφιερώνει εις τους φίλους διδασκάλους! Και ευλόγως ενταύθα ηδύνατο τις να ερωτήσει προς τίνας φίλους διδασκάλους; διότι ημείς ουδέ ένα γηγώσκομεν διδάσκαλον φίλον του Παπαμάρκου».²⁰*

Για το παράρτημα των Υθλων σχολιάζει ειρωνικά ο Π. Οικονόμου την αφιέρωση του βιβλίου: «*Τοιαύτη σοφήν συμβουλήν έδωκεν ο κ. Παπαμάρκου, εν τω μέλλοντι μηδείς των Κυβερνητών να μοι εμπιστευθή δημοσίαν θέσιν, οι δε διδάσκαλοι να έχωσιν εμέ ως παράδειγμα αποτροπής!!*»²¹ και συνεχίζει απαντώντας συνολικά για το περιεχόμενο του βιβλίου: «*Και αν μεν αληθεύωσιν όσα ο κ. Παπαμάρκου έγγραψε*

²⁰ *Εκπαίδευσις, Β', τχ 24, 2.2 1894, σελ. 190- 192*

²¹ *Εκπαίδευσις, Β', τχ 25 και 26, 3.2 1894, σελ.193*

κατ' εμού, τότε ας πέση επί της κεφαλής μου η περιφρόνησις της κοινωνίας και η αρά του έθνους δι' όσα κακά έπραξα εις αυτό. Εάν όμως αποδειχθή περιφανέστατα ...ότι όσα λέγει ο κ. Παπαμάρκου είναι ψεύδη αναίσχυντα... τότε νομίζω ότι ουδέν άλλο είναι δικαιότερον ή να εφαρμοσθή δικαίως κατά του κ. Παπαμάρκου ότι ευχήθη αυτός κατ' εμού αδίκως». ²² Λίγο παρακάτω παραδέχεται την έντονη διάσταση απόψεων που υπάρχει μεταξύ των δύο ανδρών: «Όσον αμερόληπτος και αν ίσταται τις εις την έριδα ημών ταύτην τα γεγονότα α μέλλω να εξελέγξω, φρονώ ότι είναι αδύνατον να μη διεγείρωσι την αγανάκτησιν όλης της κοινωνίας...». ²³

Συγκεφαλαιώνοντας ο Π. Οικονόμου το θέμα της διαφωνίας του με τον Χ. Παπαμάρκου, γράφει: «Η κοινωνία, εις τας χείρας της οποίας ευρίσκονται ένθεν μεν δύο βιβλία του κ. Παπαμάρκου επιγραφόμενα «Υθλοι και πράγματα» και Παράρτημα των ύθλων, ένθεν δε δημοσιεύματα εν τη Εκπαιδεύσει, τω παιδαγωγικώ περιοδικώ τω εκδιδομένω παρ' εμού τη συμπράξει των παρ' ημών επιφανεστέρων παιδαγωγικών, περί διαλύσεως των Διδασκαλείων, περί υποδιδασκαλείων, περί παύσεως των δημοδιδασκάλων, περί του νέου διοργανισμού των δημοτικών σχολείων κλπ. Εσχάτως δε και εν τοις «Καιροίς», φύλλω της 13 ης και 14^{ης} Ιανουαρίου 1894, γινώσκει ότι ημείς ευρισκόμεθα εις διαφωνίας γνωμών προς τον κ. γενικόν επιθεωρητήν», ου τα μέτρα προς βελτίωσιν των σχολικών ημών πραγμάτων εξηλέγξαμεν ως πλημμελή και βλαβερά και συνεβουλεύσαμεν και την Κυβέρνησιν και το νομοθετικόν σώμα της Ελλάδος να αποκρούση ταύτα ως μέλλοντα να φέρωσιν την σύγχυσιν και την αποσύνθεσιν των σχολείων. Την τοιαύτην εμού πολιτείαν υπέρ των σχολείων της πατρίδος μου και των διδασκάλων ο κ. Παπαμάρκου εξέλαβε καθ' ην ο Θεός έδωκεν εις αυτόν την αντίληψιν και την ανατροφήν, ης έχει τύχη, ως ζήτημα προσωπικόν και υπό τοιούτων ιδεών κατεχόμενος εξέδωκε δύο βιβλία, α θα ηδύνατο να επιγράψη κάλλιστα Τις είμαι εγώ ο Παπαμάρκος και Τις είναι ο Οικονόμου. Ο αγών ούτος μετατοπίζεται από της επιστημονικής συζητήσεως εις καθαρώς προσωπικήν υβρεολογίαν. Και θα παρηρχόμεθα απαρατήρητα και τα δύο βιβλία ταύτα, α είναι πλήρη απ' αρχής μέχρι τέλους ψευδολογιών, παραχαράξεων, μωριών, καυχησιολογιών μέχρι του υψίστου βαθμού του γελοίου, διότι φρονούμεν ότι πας αναγνώστης έχων ορθήν κρίσιν, βλέπει και μόνος τα πράγματα και κρίνει ορθώς περί τούτων». ²⁴

²² Εκπαίδευσις, Β', ο.π., σελ. 193

²³ Εκπαίδευσις, Β', ο.π., σελ. 194-195

²⁴ Εκπαίδευσις, Β', τχ 27, 8.2. 1894, σελ. 212-213

Ξεκαθαρίζει τη δική του θέση και σημειώνει ότι: «να μην υπολάβη τον αγώνα τούτον προσωπικόν. Ενταύθα δεν πρόκειται να εξευτελίσωμεν το πρόσωπον του κ. Παπαμάρκου, ουδέ κατ' ελάχιστον αποβλέπομεν εις τούτο, ημείς ενδιαφερόμεθα να πεισθή ο κόσμος όλος και μάλιστα οι εξ υπερμέτρου φιλοφροσύνης και εμπιστοσύνης παραδώσαντες αυτώ τον κλάδον της δημοτικής εκπαιδύσεως προς διοίκησιν και νομήν ότι απειλεί τον κλάδον τούτον παντελής ερήμωσις, αν δεν ληφθώσι σύντονα μέτρα προς περιστολήν της αυθαιρεσίας και μωρίας, ότι και εν τη δημοτική εκπαιδύσει εγγύς είναι ο χρόνος, ότε θα είπωμεν το περιλάλητον “ιδού τέλος πάντων επτωχέυσαμεν και ενταύθα”».²⁵

Οι υπόλοιπες πηγές που επεξεργάστηκα στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, αποτελούν υποστηρικτικό υλικό των βασικών αυτών συγγραμμάτων και χρησιμοποιήθηκαν στην ανάπτυξη του θέματος της εργασίας ύστερα από αναφορά των παιδαγωγών σε αυτές. Έτσι και οι δύο άνδρες επικαλούνται τα:

➤ **Νομοσχέδια Γ. Θεοτόκη 1889**

και Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων Γ. Θεοτόκη Εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ' αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου, Αθήνα 1890

Οι δυο αυτές πηγές είναι σημαντικές, αφού περιέχουν τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που συνέγραψε ο Χ. Παπαμάρκου και προώθησε στη Βουλή ο τότε Υπουργός Παιδείας, ο Γ. Θεοτόκης. Επίσης οι αιτιολογικές εκθέσεις, που συνοδεύουν τα νομοσχέδια, αποκαλύπτουν την υπεράσπιση των υπό συζήτηση νόμων από τον ίδιο τον Υπουργό. Το *Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων* περιλαμβάνει αξιόλογα στοιχεία για την πολεμική που ασκήθηκε προς αυτά από τον Π. Οικονόμου, ως μέλος της Επιτροπής που συστήθηκε από τον Διδασκαλικό Σύλλογο, στον οποίο ανήκε, αλλά και για την απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στην αρνητική κριτική που δέχτηκε αυτός και τα νομοσχεδιά του.

➤ **Άρθρα από το περιοδικό Πλάτων του έτους ΙΒ', τ.χ. Α'-Γ', σελ. σελ.36-126, 178-188, 246-247:**

Στις παραπάνω σελίδες περιλαμβάνονται η γνώμη της Επιτροπείας, η οποία συστήθηκε από τα μέλη του Διδασκαλικού Συλλόγου ύστερα από πρόσκληση του Υπουργού Παιδείας, προκειμένου να εκφράσει τη γνώμη της για τα εκπαιδευτικά

²⁵ *Εκπαίδευσις, Β'*, τχ 28, 25.2. 1894, σελ.224

νομοσχέδια του 1889. Επιπλέον σε αυτές τις σελίδες του περιοδικού περιέχονται τα Πρακτικά του Συλλόγου από τις συνεδριάσεις στη Βουλή, στις οποίες παρουσιάστηκαν τα μέλη που είχαν οριστεί και γίνεται φανερή η κριτική τους θέση απέναντι στα νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη. Η κριτική αυτή ήταν αρνητική για τα νομοσχέδια που συνέταξε ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου ήταν πολλές φορές εκφραστής της. Απομονώθηκαν λοιπόν οι συγκεκριμένες σελίδες, γιατί σε αυτές ακούγονται να μιλούν τα δύο άτομα που μας ενδιαφέρουν, ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου.

➤ **Άρθρα των εφημερίδων *Ακρόπολις, Ερμής, Καιροί, Φάρος της Μακεδονίας***

Είναι άρθρα που επικαλείται ο Χ. Παπαμάρκου στα βιβλία του για την υπεράσπιση του έναντι των κατηγοριών του Π. Οικονόμου, αλλά και ο ίδιος ο Οικονόμου εξέφρασε κάποιες φορές τη γνώμη του στον Τύπο της εποχής. Έτσι οι εφημερίδες που αξιοποιήθηκαν κατά αλφαβητική σειρά είναι:

Ακρόπολις, 1.1.1894

Άστρ, αρ. 247, 9-10 Αυγούστου 1891

Ερμής, αρ. 130, 3-9-1876

Ερμής, αρ. 309, 4.7.1878

Ερμής, αρ. 312, 14.7.1878

Ερμής, αρ. 405, 17.6.1879

Καιροί αρ.16 .1.1894

Τηλέγραφος, φ. 1805, 4.9.1881

Φάρος της Μακεδονίας, φ. 652, 13.3.1882

Φάρος της Μακεδονίας, φ.653,17.3.1882

➤ **Εκθέσεις των πεπραγμένων του εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου από το 1869-1878**, οι οποίες είναι διαφωτιστικές για τον προσδιορισμό του ρόλου του Συλλόγου στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι της εποχής. Επιβεβαιώνουν ακόμα τις σπουδές των δύο ανδρών, τη μετεκπαίδευσή τους και τη μετέπειτα αξιοποίησή τους από τον Σύλλογο σε σημαντικές θέσεις ευθύνης στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Εφαρμόζοντας λοιπόν τη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου στις παραπάνω πηγές, διαμορφώθηκαν οι παρακάτω κατηγορίες και υποκατηγορίες αναφορικά με το θέμα της γραπτής λεκτικής σύγκρουσης των δύο παιδαγωγών:

Κατηγορίες	Υποκατηγορίες
1^η: Εκατέρωθεν αμφισβήτηση των πτυχίων που κατέχουν	
2^η: Σύγκρουση για το έργο τους στα Διδασκαλεία	2.1. Κριτική Π. Π. Οικονόμου στον Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης 2.1.2 Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Π. Οικονόμου για το έργο του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης 2.2. Π. Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Κέρκυρας 2.2.1. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου 2.3. Π. Π. Οικονόμου κατά Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Αθηνών 2.3.1. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Οικονόμου
3^η: Π. Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου- Τμηματάρχη του Υπουργείου Παιδείας.	3.1. Ο Χ. Παπαμάρκου εισηγητής νομοσχεδίων και νόμων 3.1.1. Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1899 3.1.2. Οι νόμοι ΒΟΘ΄ και ΒΠΕ΄ του 1892 δημιουργήματα του Χ. Παπαμάρκου 3.2. Αρνητική κριτική για το νομοθετικό έργο του Χ. Παπαμάρκου 3.2.1.Κριτική θεώρηση του κατανηφισθέντος νομοσχεδίου «περί στοιχειώδους εκπαίδευσεως» (1889) και του νόμου ΒΠΕ΄ (1892) 3.2.1.1. Το ζήτημα των μισθών 3.2.1.2. Η λειτουργία του Εποπτικού Συμβουλίου του νόμου ΒΠΕ΄(μεταθέσεις, απολύσεις) 3.2.1.3. Τα νομοσχέδια του 1889 που αφορούν τις μεταρρυθμίσεις των Διδασκαλείων και την ίδρυση Υποδιδασκαλείων καθώς και τον νόμο ΒΟΘ΄ του 1892 (Υποδιδασκαλεία) 3.2.1.4. Τα νομοσχέδια «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου Θηλέων» και «Περί ιδρύσεως Ανώτερων Παρθεναγωγείων» 3.2.2. Χ. Παπαμάρκου προς Π. Π. Οικονόμου

<p>4^η: Το συγγραφικό έργο των παιδαγωγών</p>	<p>4.1. Ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου στο χώρο των σχολικών βιβλίων 4.1.1. Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου για το συγγραφικό του έργο 4.1.2. Απάντηση Χ. Παπαμάρκου στον Π. Π. Οικονόμου</p>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1.1. Το ιστορικό, πολιτικό, οικονομικό συγκείμενο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1844-1906

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου γεννήθηκε το 1844 στο Βελβεντό Κοζάνης και έδρασε σε μια σημαντική αλλά ταραγμένη περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας.²⁶ Σε λίγα χρόνια, το 1850, μετακινείται για άγνωστους λόγους στον Πειραιά και τελικά εγκαθίσταται στην Αθήνα. Η μετακίνηση αυτή της οικογένειάς του μπορεί να ερμηνευτεί με βάση τη γενικότερη τάση της συγκέντρωσης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος πληθυσμών που προέρχονταν από περιοχές που δεν ανήκαν σε αυτό. Η Αθήνα και οι υπόλοιπες αστικές περιοχές αποτελούν πόλο έλξης για τους Έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συρρέουν αυτοί με την προσδοκία της υποστήριξής τους από το νέο κράτος. Φτάνει λοιπόν στην Αθήνα ο Χ. Παπαμάρκου και τελειώνει τις εγκύκλιες σπουδές του το 1862, ενώ το 1865 παίρνει πτυχίο από τη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών²⁷.

Ο Π. Οικονόμου γεννιέται στο Ζυγοβίσι Γορτυνίας το 1851. Στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών φοιτά και αυτός από το 1869 ως το 1871²⁸.

Η εποχή που γαλουχούνται και ανδρώνονται ο Παπαμάρκου και ο Οικονόμου συμπίπτει ιστορικά με αυτή της βασιλείας του Όθωνα και μάλιστα αυτής της συνταγματικής μοναρχίας. Η γενική δυσαρέσκεια που οφείλεται στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική των προηγούμενων χρόνων της Αντιβασιλείας και της Μοναρχίας οδηγεί στο πραξικόπημα του 1843 και στη ψήφιση του Συντάγματος του 1844.

Η παραχώρηση Συντάγματος όμως επιφέρει μια μεταβολή στην πολιτική ζωή της Ελλάδας περιορισμένης σημασίας, παρά τους αρχικούς θετικούς οiwονούς και τα ψείγματα δημοκρατικότητας που περιέχει, αφού η εξουσία ουσιαστικά εκπορεύεται

²⁶ Φούκας Β., *Προσωπογραφίες νεοελλήνων παιδαγωγών: η προσφορά τους στην Παιδαγωγική και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών (18^{ος} και 19^{ος} αιώνες)*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 129

²⁷ Παπαδόπουλος Δ., *Χ. Παπαμάρκου, το παιδαγωγικό και το εκπαιδευτικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 1997 (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), σελ. 5 και Λάζαρης Π., *Χ. Παπαμάρκου ο παιδαγωγός* (διάλεξις γενομένη εις Κοζάνην την 25.2.62), Αθήνα 1987, σελ. 1 και Δημητροκάλλης Ν., «Παπαμάρκου Χαρίσιος» στο *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σελ.407-408

²⁸ Ισηγόνης Α., «Οικονόμος Παναγιώτης» στο *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σελ. 193 και Φούκας Β., «Το “εθνικόν Διδασκαλείον” της Μακεδονίας (1876-1882), Η παρουσία και η προσφορά του Χαρίσιου Παπαμάρκου και του Παναγιώτη Π. Οικονόμου στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης», στο *Οι εκπαιδευτικοί γράφουν και μιλούν για την ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης*, Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 44

από το βασιλιά.²⁹ Έτσι σύντομα επανεμφανίζονται τα προϋπάρχοντα προβλήματα, κομματικοί ανταγωνισμοί, έντονες παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους και ανοιχτή ρήξη των μελών της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Οι πρώτες εκλογές, που διεξάγονται μέσα σε κλίμα οξύτατου κομματικού φανατισμού, βίας και νοθείας, είναι οι πιο αμφισβητούμενες βουλευτικές εκλογές της νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας και εξασφαλίζουν τελικά πλειοψηφία στον Κωλέτη. Η διακυβέρνηση του ελληνικού κράτους από τον Κωλέτη είναι ένα κράμα καιροσκοπισμού και άκρατου εθνικισμού. Επί πρωθυπουργίας του και με τη συμπαράσταση του Όθωνα καλλιεργείται έντονη αλυτρωτική πολιτική για την εδαφική ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους και την προσάρτηση των ελληνικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο όνομα της Μεγάλης Ιδέας. Το έργο όμως αυτής της εθνικής ενοποίησης του ελληνισμού και της εδαφικής ολοκλήρωσης δυσχεραίνεται μετά την αποτυχία των επαναστατικών κινημάτων των Ελλήνων αυτών των περιοχών το 1854 κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, τη διαφοροποίηση της ρωσικής πολιτικής μετά το 1856 που στοχεύει στη διάδοση του πανσαλβισμού και την Κρητική εξέγερση του 1866-1869.³⁰

Στο μεταξύ το πολιτικό σκηνικό αλλάζει· οι αυλικές κυβερνήσεις μεταξύ του 1843 και του 1862 δεν εφαρμόζουν το Σύνταγμα και η νέα γενιά ποτισμένη με φιλελεύθερες ιδέες επιδιώκει την εφαρμογή του δυτικού κοινοβουλευτισμού. Τελικά το 1862 ο Όθωνας εκθρονίζεται και εγκαταλείπει την Ελλάδα. Η Αγγλία αναλαμβάνει να βρει το νέο βασιλιά και τον βρίσκει στο πρόσωπο του πρίγκιπα Γουλιέλμου - Γεωργίου Γλύξμπουργκ της Δανίας, ο οποίος ανεβαίνει στον ελληνικό θρόνο το 1863 με τον τίτλο Γεώργιος Α΄ Βασιλεύς των Ελλήνων. Το 1864 ψηφίζεται νέο Σύνταγμα, σαφώς πιο δημοκρατικό από το προηγούμενο, το οποίο εγκαθιστά τη βασιλευόμενη Δημοκρατία. Τώρα είναι, στα 1875, που εμφανίζεται και ο Χ. Τρικούπης που θα σφραγίσει την πορεία της χώρας με την παρουσία του και το έργο του, επιβάλλοντας την αρχή της δεδηλωμένης, η οποία αποτελεί σταθμό στην πολιτική νίκη της ελληνικής αστικής τάξης.³¹

Στην ελληνική κοινωνία μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και την υπογραφή της συνθήκης του Παρισιού παρατηρούνται εξελίξεις και στον οικονομικό τομέα·

²⁹ Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σελ. 82-86

³⁰ Βακαλόπουλος Κ., *Το νέο ελληνικό έθνος (1204-2000)*, νέα ελληνική ιστορία από τη φραγκοκρατία ως τις μέρες μας, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 232- 248

³¹ Σβορώνος Ν., ο.π., σελ. 94-97

καταγράφεται η πρώτη, αργή μα συνεχής και πραγματική, οικονομική πρόοδος του ελληνικού βασιλείου, καθώς αυξάνεται η χωρητικότητα του εμπορικού ναυτικού στόλου, αναπτύσσεται το εμπόριο με τη συνακόλουθη αύξηση της παραγωγής, διπλασιάζεται λόγω της πρωτοβουλίας των πλούσιων γαιοκτημόνων η επιφάνεια των καλλιεργούμενων γαιών. Όλα αυτά επιφέρουν και μια λογική αύξηση του πληθυσμού.³² Στη δεκαετία λοιπόν του 1860 η Ελλάδα έχει περάσει στο δρόμο του εκσυγχρονισμού της οικονομίας της με τον προσανατολισμό του αγροτικού τομέα προς τις εμπορευματικές εξαγωγικές καλλιέργειες, του αστικού τομέα στη μικρή χειρωνακτική βιοτεχνία παραγωγής καταναλωτικών αγαθών πρώτης ανάγκης και δειλά στη βιομηχανία, που κάνει την εποχή αυτή τα πρώτα της βήματα στην Ελλάδα.³³

Οι εξελίξεις που περιγράφηκαν παραπάνω –πολιτικές και οικονομικές– συνιστούν την απαρχή του μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας από κοινωνία παραδοσιακού τύπου βασισμένη στην αγροτική οικονομία, τον εμπορικό και εφοπλιστικό καπιταλισμό σε κοινωνία αστικού τύπου που βασίζεται στον βιομηχανικό καπιταλισμό.³⁴ Από την δεκαετία του 1870 η αστικοποίηση επιταχύνεται,³⁵ η βιομηχανία αυξάνεται, η εργατική τάξη δυναμώνει, εισάγονται και επενδύονται ελληνικά και ξένα κεφάλαια³⁶ και η ελληνική αστική τάξη ισχυροποιείται και προσπαθεί να απαλλαγεί από την παλιά κάστα των προκρίτων και των γαιοκτημόνων και να προσαρμόσει το νεοσύστατο κράτος στις νέες ανάγκες³⁷. Τα προοδευτικά στοιχεία της κοινωνίας και της αστικής τάξης συσπειρώνονται γύρω από τον Χαρίλαο Τρικούπη, ενώ τα συντηρητικά του παλιού πολιτικού κόσμου γύρω από τον Κουμουνδούρο αρχικά και τον Δηλιγιάννη στη συνέχεια, ο οποίος τον διαδέχεται στην ηγεσία μετά τον θάνατό του.

Παράλληλα με αυτά το εθνικό ζήτημα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο παίρνει καινούριες διαστάσεις` δεν είναι μόνο οι Έλληνες που διεκδικούν εδάφη της

³² Σβορώνος Ν., *ο.π.*, σελ. 90

³³ Αγγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό αρχείο Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1986, σελ. 105

³⁴ Αγγριαντώνη Χρ., *ο.π.* σελ. 417,

Μηλιός Γιάννης, *Ο ελληνικός κοινωνικός μετασχηματισμός από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000, σελ.351-362,

Τζήκας Χρ., «Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου και η εκπαίδευση των δασκάλων στο ελληνικό κράτος», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας*, Βελβεντό 2003, σελ. 77

³⁵ Αγγριαντώνη Χρ., *ο.π.* σελ. 135 και 189 και Βακαλόπουλος Κ., *ο.π.*, σελ. 268

³⁶ Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1985, σελ. 69

³⁷ Σβορώνος Ν., *ο.π.*, σελ. 90

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια, με αποτέλεσμα η ελληνική Μεγάλη Ιδέα να προσκρούσει στην αντίστοιχη ιδεολογία των άλλων, νέων βαλκανικών εθνών.³⁸ Από το 1875, άλλωστε, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν είναι πια ικανές να επιβάλλουν την αποκλειστική τους θέληση στο χώρο της Βαλκανικής.³⁹ Οι εθνικές βαλκανικές αντιθέσεις γίνονται τώρα σαφέστερες με το βουλγαρικό Σχίσμα και τη δημιουργία αυτόνομης Εκκλησίας (Εξαρχία).⁴⁰ Ο βουλγαρικός εθνικισμός ως δυναμικός ανταγωνιστής στα Βαλκάνια, η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία, οι αποτυχίες της Κρητικής Επανάστασης και η διαφαινόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις βαλκανικές περιοχές, δημιουργούν αδιέξοδα στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και οξύνουν το θέμα της εδαφικής ολοκλήρωσης ενός αδύναμου και στρατιωτικά αποδιοργανωμένου ελληνικού κράτους.⁴¹ Η πρώτη φάση του αλυτρωτικού προβλήματος μπορεί να ολοκληρώνεται γύρω στα 1880, αλλά παραμένουν εκτός ελληνικών συνόρων επαρχίες με ελληνικό πληθυσμό που προσμένουν την ένωσή τους με την Ελλάδα, όπως αυτές της Μακεδονίας, της Θράκης και της Μικράς Ασίας.⁴²

Αυτές οι επαρχίες και γενικότερα ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβάλλουν στην εξέλιξη του έθνους με πολλαπλούς τρόπους και ιδιαίτερα με την οικονομική του ανάπτυξη. Οι προσπάθειες των Αγγλογάλλων για αναδιοργάνωση της Τουρκίας, το Τανζιμάτ του 1839 και ιδιαίτερα το Χάτι-Χουμαγιούν του 1856 καθώς και η εμπορική συνθήκη του 1855 μεταξύ της Ελλάδας και της Πύλης ευνόησαν την άνοδο του «περιφερειακού» Ελληνισμού. Έτσι οι Έλληνες αυτοί, εισάγοντας τα κεφάλαιά τους στο ελληνικό βασίλειο, διευθύνουν και κινητοποιούν την οικονομία του.

Η οικονομική ενοποίηση λοιπόν όλων των τμημάτων του Ελληνισμού (εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου) ενισχύει και την πολιτισμική ενότητα. Η Αθήνα με το Πανεπιστήμιό της, που δημιουργήθηκε επί Όθωνα, γίνεται το πολιτισμικό κέντρο όλων των Ελλήνων. Σε αυτό εξάλλου σπεύδουν από διαφορετικούς τόπους καταγωγής να μορφωθούν και οι δύο άντρες, οι οποίοι αποτελούν και το κέντρο της εργασίας αυτής. Ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής διάνοησης αποτελείται από τους

³⁸ Σβορώνος Ν., ο.π., σελ. 102

³⁹ Τσουκαλάς Κ., «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 9

⁴⁰ Σβορώνος Ν., ο.π., σελ. 97-99

⁴¹ Τζήκας Χρ., ο.π., σελ. 77

⁴² Βακαλόπουλος Κ., (2001) ο.π., σελ. 325

Φαναριώτες, ενώ και τα νησιά του Ιονίου φέρνουν στις αόριστες και ασχημάτιστες καταστάσεις της ελληνικής κοινωνίας τα δικά τους σαφή κοινωνικά πλαίσια, παρόμοια με αυτά της Δύσης. Ο Ελληνισμός, λοιπόν, ενοποιημένος όσο ποτέ άλλοτε, αγωνίζεται για τους ίδιους στόχους, οι ιδέες εξελίσσονται, ακολουθώντας ή προετοιμάζοντας το φιλελεύθερο και μεταρρυθμιστικό κίνημα.⁴³

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες και έχοντας τα απαραίτητα επιστημονικά προσόντα ο Χ. Παπαμάρκου το 1866 μεταβαίνει για τα επόμενα πέντε χρόνια στη δεινοπαθούσα πατρίδα του τη Μακεδονία γεμάτος πατριωτικό ενθουσιασμό και ζήλο, που αρμόζει στις περιστάσεις και που παράγεται από αυτές. Διορίζεται ελληνοδιδάσκαλος στη Στρώμνιτσα (1866-1869) αρχικά και έπειτα στη Θεσσαλονίκη (1869-1871) και δουλεύει με αυταπάρηση, όπως πληροφορούμαστε από πιστοποιητικά που δημοσιεύει ο ίδιος.⁴⁴

Το 1871 βρίσκεται και πάλι στην Αθήνα, αφού ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» τον προκρίνει μεταξύ των υποτρόφων του για ευρύτερες σπουδές στη Γερμανία. Πηγαίνει στο Πανεπιστήμιο του Gottingen και σπουδάζει Φιλοσοφία και Παιδαγωγική ύστερα από παράτρηση του Συλλόγου. Ανακηρύσσεται διδάκτορας αυτού του Πανεπιστημίου το 1875. Το 1876 ο Σύλλογος του αναθέτει την ίδρυση και διεύθυνση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, στο οποίο παραμένει έως το 1882, οπότε και παραιτείται μετά τη σύγκρουσή του με τον τοπικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο.⁴⁵

Το 1871 όμως μαζί με τον Παπαμάρκου υπότροφος του Συλλόγου είναι και ο Π. Π. Οικονόμου και ο Σ. Μωραΐτης. Ο Π. Οικονόμου πηγαίνει στη Γερμανία για παιδαγωγικές σπουδές. Από το 1871 ως το 1875 φοιτά στα Διδασκαλεία του Ντύσσελταλ και της Γκότα και στα Πανεπιστήμια της Λειψίας και της Ιένης, όπου διδάσκεται από τους ερβατιανούς T. Ziller και K. Stoy. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη να διευθύνει το Πρότυπο Σχολείο του Διδασκαλείου και παρέμεινε εκεί έως και το 1878, χρονολογία κατά την οποία

⁴³ Σβορώνος Ν., *ο.π.*, σελ. 89-96

⁴⁴ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, *ο.π.*, σελ. 25-26

⁴⁵ Παπαδόπουλος Δ., *ο.π.* σελ. 6 και Λάζαρης Π., *ο.π.* σελ. 2-3 και Δημητροκάλλης Ν., *ο.π.*, σελ. 407-408, Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2010, σελ. 74-76

μεταβαίνει στην Αθήνα, προκειμένου να αναλάβει το εκεί Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο⁴⁶.

Η θητεία λοιπόν και των δύο παιδαγωγών στις περιοχές του Ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τελειώνει στις αρχές περίπου του 1880 και ο Χ. Παπαμάρκου αναλαμβάνει την ίδρυση, οργάνωση και διεύθυνση του Διδασκαλείου Επτανήσων με έδρα την Κέρκυρα. Ως διευθυντής αυτού του ιδρύματος αναλαμβάνει να επιθεωρήσει το 1883 τα δημοτικά σχολεία της Κέρκυρας στα πλαίσια της μεγάλης επιθεώρησης που διενεργήθηκε εκείνη τη χρονιά. Τον επόμενο χρόνο επανέρχεται στην Αθήνα και αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Διδασκαλείου της έως το 1889. Το 1889 ως Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης συντάσσει τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που καταθέτει στη Βουλή ο Γ. Θεοτόκης, Υπουργός Παιδείας στη κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη. Το 1892 γίνεται μέλος του τριμελούς νεοσυσταθέντος Συμβουλίου της Εκπαιδύσεως με την ιδιότητα του Τμηματάρχη και το 1894 δημοσιεύει τα πρώτα ολοκληρωμένα αναλυτικά προγράμματα για το Δημοτικό Σχολείο. Το 1893 όμως έχει επανέλθει στη διεύθυνση του Διδασκαλείου Αθηνών, στην οποία παραμένει έως το 1904 με ενδιάμεσες παύσεις οι οποίες συμπίπτουν με την πτώση των τρικουπικών κυβερνήσεων και την άνοδο της αντιπολίτευσης.⁴⁷

Ο Π. Οικονόμου το ίδιο διάστημα στα 1882 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του νεοσυσταθέντος Διδασκαλείου Θεσσαλίας, στο οποίο παραμένει για τρία χρόνια. Αμέσως μετά γίνεται Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης και Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων για έναν χρόνο (1885-1886) επί πρωθυπουργίας του Θ. Δηλιγιάννη. Η επόμενη θέση που καταλαμβάνει είναι αυτή του καθηγητή του Αρσακείου έως το 1890, ενώ στη συνέχεια γίνεται Διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Στη θέση αυτή εναλλάσσεται με τον Χ. Παπαμάρκου, οπότε το 1900 γίνεται Γενικός Επιθεωρητής των Σχολείων της Κρητικής Πολιτείας. Το 1902 επανέρχεται στην Αθήνα για να ξαναδιδάξει παιδαγωγικά στο Αρσάκειο έως το 1910.⁴⁸

Η περίοδος αυτή, γύρω στα 1880 και μετά, στην οποία δρουν οι δύο παιδαγωγοί, χαρακτηρίζεται από μια σειρά τομών, οι οποίες αναγγέλλουν μια νέα περίοδο σαφώς διαχωρισμένη από την προηγούμενη, καθώς οδηγούν σε μετεξέλιξη

⁴⁶ Ισηγόνης Α., ο.π., σελ. 193 και Φούκας Β., (2010), ο.π., σελ. 45, Χατζηστεφανίδης Θ., ο.π., σελ.80-81

⁴⁷ Παπαδόπουλος Δ., ο.π. σελ. 6 και Λάζαρης Π., ο.π. σελ. 2-3 και Δημητροκάλλης Ν., ο.π., σελ.407-408, Χατζηστεφανίδης Θ., ο.π., σελ.76- 78

⁴⁸ Ισηγόνης Α., ο.π., σελ. 194 και Φούκας Β. (2010), ο.π., σελ. 45, Χατζηστεφανίδης Θ., ο.π., σελ.81- 83

τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881) αποτελεί την πρώτη επέκταση των συνόρων του «ελεύθερου Ελληνισμού» σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την πρώτη συγκεκριμένη υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Η απόκτηση των νέων εδαφών και η ανάγκη νομικής ρύθμισης του καθεστώτος των επαρχιών, που πρέπει να εκπροσωπηθούν στο κοινοβούλιο, οδηγούν στις εκλογές του 1881, από τις οποίες αναδεικνύεται νικητής ο Χαρίλαος Τρικούπης. Είναι η τέταρτη πρωθυπουργία του, αλλά η πρώτη που στηρίζεται σε συμπαγή κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Στο πολιτικό σκηνικό λοιπόν που διαμορφώνεται μέσα στο ελληνικό κράτος έως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 δεσπόζει ως πολιτική φυσιγνωμία ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος για δεκατρία συνεχή χρόνια – με εξαίρεση τρεις φορές που παραδίδει την εξουσία στους αντιπάλους του, 1885-1887, 1890-1892, 1895: κυβερνήσεις Δηλιγιάννη- προσπάθησε να εφαρμόσει το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα.⁴⁹ Βασικοί στόχοι του έργου είναι η πολιτική σταθεροποίηση, η στρατιωτική οργάνωση και η εσωτερική ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους. Αναφορικά με τον πρώτο στόχο επιδιώκει την καθιέρωση ενός ισχυρού κοινοβουλευτισμού δύο μεγάλων κομμάτων, τα οποία στηριζόμενα σε συγκεκριμένες αρχές θα εναλλάσσονται στην εξουσία, εξασφαλίζοντας την προκοπή του έθνους· θεσπίζει την αρχή της «δεδηλωμένης», εξυγιαίνει τον κρατικό μηχανισμό από τις πελατειακές σχέσεις, ορίζοντας και νομικά τα προσόντα των δημοσίων υπαλλήλων και ψηφίζει νόμους, στοχεύοντας στην δικαιότερη απονομή δικαιοσύνης. Αναφορικά με τον δεύτερο στόχο του, θεωρώντας ότι μια ρεαλιστική εξωτερική πολιτική βασίζεται σε άψογα οργανωμένες δυνάμεις, προχωρεί στην αναδιοργάνωση και στον εκσυγχρονισμό του στρατού και του στόλου και στη δημιουργία αξιόμαχων ελληνικών δυνάμεων. Τέλος αξιόλογη είναι και η προσπάθειά του στον τομέα των συγκοινωνιών, κατασκευάζοντας μεγαλόπνοα έργα, όπως και στην δημοσιονομική πολιτική, χάριν της οποίας προχωρεί στη λήψη μέτρων που συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας και της εμπορικής ναυτιλίας.⁵⁰ Έτσι γύρω από τον Τρικούπη συσπειρώνονται οι κύκλοι του ξένου κεφαλαίου και οι

⁴⁹ Τσουκαλάς Κ., ο.π., σελ. 8-16

Τζόκας Σπ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, οδοιπορικό στον 19^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ.126

⁵⁰ Βακαλόπουλος Κ. (2001),ο.π. σελ. 329-334 και Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 39-40

κορυφαίοι του Ελληνισμού της Διασποράς, επιδιώκοντας να ανοίξουν έναν νέο επιχειρηματικό χώρο ως απάντηση στη διεθνή οικονομική ύφεση⁵¹. Η ανάγκη διαχωρισμού των εξουσιών που επαγγέλλεται ο Τρικούπης σημαίνει την αποδυνάμωση ουσιαστικά της πολιτικής εξουσίας προς όφελος της οικονομικής και μάλιστα της ιδιωτικής. Κατά την περίοδο λοιπόν 1880-1895 σημειώνεται η πρώτη σημαντική φάση της εκβιομηχάνισης της νεοελληνικής κοινωνίας, χάριν της οικονομικής πολιτικής που προωθεί την οικονομική και συγκεκριμένα τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας.⁵² Πραγματοποιείται λοιπόν στο ελληνικό κράτος το πέρασμα στο βιομηχανικό καπιταλισμό μέσω των αξιοσημείωτων εισαγωγών κεφαλαίου και των γιγάντιων επενδύσεων σε έργα υποδομής.⁵³

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής ο Τρικούπης ακολουθεί πορεία μεταστροφής της ισχύουσας πολιτικής στο πλαίσιο αναπροσανατολισμού της ελληνικής πλευράς. Στο δόγμα της εθνικής ολοκλήρωσης αντιτάσσει τον εκσυγχρονισμό και την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, αφού αυτά θεωρεί απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη της εθνικής ολοκλήρωσης. Το αλυτρωτικό ζήτημα παραμένει κυρίαρχο, μόνο που τώρα η επίλυσή του επιδιώκεται μέσω της ανορθωτικής προσπάθειας του κράτους, προκειμένου να απαλλαγεί αυτό από την κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων. Όσο διαρκούσε αυτή η περίοδος της αναδιοργάνωσης, αναπτύσσονται διπλωματικές πρωτοβουλίες, προκειμένου να διασπαστεί το φράγμα της διπλωματικής απομόνωσης της Ελλάδας· η σύσφιξη των σχέσεων με την Αγγλία ερμηνεύεται μέσα στο πλαίσιο αυτών των πρωτοβουλιών. Ταυτόχρονα ο Τρικούπης θεωρεί ότι η Ελλάδα δεν πρέπει να διακινδυνεύσει έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο, γι' αυτό ακολουθείται πολιτική προσέγγισης με την Τουρκία, προέκταση της οποίας είναι η αποθάρρυνση των Κρητικών κινημάτων και η διάλυση των «ελληνικών οργανώσεων», που απειλούν να σύρουν την Κυβέρνηση σε άσκοπες εξωτερικές επεμβάσεις.⁵⁴

Η πολιτική αυτή φέρνει τον Μεσολογγίτη πολιτικό σε σύγκρουση με τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', ο οποίος αντιμετωπίζει το Προνομιακό ζήτημα⁵⁵. Η Πύλη

⁵¹ Βεργόπουλος Κ., «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977,σελ. 22

⁵² Βεργόπουλος Κ., ο.π.σελ. 38-39

⁵³ Μηλιός Γ., ο.π., σελ.299

⁵⁴ Τσουκαλάς Κ., «Η ανορθωτική προσπάθεια...»ο.π., σελ.17 – 19

⁵⁵ Μπέτσας Γ., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως*

θέλει να περιορίσει τα προνόμια με τα οποία οργανώνουν τη ζωή τους οι χριστιανοί μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Πατριάρχης από την πλευρά του έχοντας την ευθύνη των σχολείων της κοινωνικής πρόνοιας, των ορφανοτροφείων, των γηροκομείων, των πτωχοκομείων, της τακτοποίησης των κληρονομικών υποθέσεων και άλλων θεμάτων των ορθόδοξων χριστιανών αντιδρά σθεναρά στην προσπάθεια περιορισμού των προνομίων του. Αντλώντας διαφορετικά συμπεράσματα από τις διπλωματικές εξελίξεις, βασικός σκοπός του είναι να προσεγγίσει τους Σλάβους και τη Ρωσία, προβάλλοντας τον ορθόδοξο οικουμενισμό, ο οποίος, κατά τη γνώμη του, αποτελεί το ουσιαστικότερο στήριγμα των ελληνικών συμφερόντων. Η Ρωσία ενθαρρύνει τα πανορθόδοξα οράματα του Ιωακείμ, ενώ ο Τρικούπης αδυνατεί να κατανοήσει τον ευρύτερο διορθόδοξο και οικουμενικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου. Ο Τρικούπης προσλαμβάνει το Πατριαρχείο ως μέσον για άσκηση της ελληνικής πολιτικής, ως εθνοποιητικό μηχανισμό για τους Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Γι' αυτό ζητά τόσο από τον Πατριάρχη όσο και από τους αρχιερείς να ενεργούν ως αποδέκτες των υποδείξεων και εντολών της ελληνικής κυβέρνησης και να συστοιχίζονται σύμφωνα με τις προτροπές και υποδείξεις του εθνικού κέντρου της Αθήνας, αντιμετωπίζοντας τους ιεράρχες, περίπου, ως πρόξενους, ως υπηρεσία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Διαφορετική όμως είναι η άποψη του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', ο οποίος πιστεύει στο Πατριαρχείο ως κέντρο της ορθόδοξης οικουμένης και επιδιώκει να έχει καθοριστικό λόγο στην άσκηση των εκκλησιαστικών αρμοδιοτήτων και στη χάραξη της εκκλησιαστικής του αποστολής. Εξ αιτίας του Προνομιακού ζητήματος και των σχέσεών του με την ελληνική κυβέρνηση, ο Ιωακείμ, στις 30 Μαρτίου 1884 παραιτείται από το εκκλησιαστικό θρόνο.⁵⁶

Μέσα σε αυτή τη συγκυρία η ελληνοτουρκική προσέγγιση υπονομεύεται και ματαιώνεται. Ωστόσο η βαλκανική πολιτική του Χ. Τρικούπη δεν εγκλωβίζεται στην ελληνοτουρκική συνεργασία. «Εθνική πολιτική είναι η πρωτοβουλία της Ελλάδας υπέρ των δικαιωμάτων του Ελληνισμού», ισχυρίζεται ο πολιτικός. Η διαβαλκανική προσέγγιση μπορεί επίσης να ενισχύσει τη δύναμη της Ελλάδας, προκειμένου να επιτύχει την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδερφών από την Τουρκία. Η διένεξη

την επανάσταση των Νεοτούρκων, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 26-27

⁵⁶ Μπέτσας Γ., ο.π., σελ. 48,50 και Μητρ. Αρκαλοχωρίου κ.κ Ανδρέα, Επιστημονικό Συνέδριο *Ιωακείμ ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2012, αντλημένο από <http://fanarion.blogspot.gr> και Τσουκαλάς Κ., «Η ανορθωτική προσπάθεια...» ο.π., σελ.19 - 20

όμως των βαλκανικών κρατών για τον χώρο της Μακεδονίας μετά το Συνέδριο του Βερολίνου αποδεικνύει ότι μια τέτοια πολιτική δεν μπορεί να εφαρμοστεί.⁵⁷ Η ελληνοβουλγαρική κυρίως αντίθεση οδηγεί στην όξυνση του «Μακεδονικού Ζητήματος».⁵⁸

Ωστόσο η πολιτική του Χ. Τρικούπη, που μόχθησε να υλοποιήσει τον αστικό μετασχηματισμό της χώρας και να θεμελιώσει ένα ευνομούμενο και ισχυρό ελληνικό κράτος, δεν τυγχάνει της πάνδημης αποδοχής, αφού επιβαρύνει δυσανάλογα τον κρατικό προϋπολογισμό και τον ελληνικό λαό, καταφεύγοντας στον εξωτερικό δανεισμό και οδηγώντας τη χώρα σε χρεοκοπία (1893). Οι λαϊκές μάζες νιώθουν απογοητευμένες, όταν συνειδητοποιούν ότι παραγκωνίζονται και ότι δίνεται προτεραιότητα στο μεγάλο κεφάλαιο του επιχειρηματικού κόσμου της διασποράς· αυτό σε συνάρτηση με τη χρονική μετάθεση στο αβέβαιο μέλλον του αλυτρωτικού προβλήματος, που ξεπροβάλλει κάθε τόσο στην επιφάνεια, οδηγούν τον Τρικούπη στην απομόνωση από το πολιτικό σύστημα μετά την εκλογική του ήττα το 1895.⁵⁹

Ο νικητής των εκλογών του 1895 είναι ο Θ. Δηλιγιάννης, ο οποίος με την ανάληψη της πρωθυπουργίας βρίσκεται μπροστά σε τεράστια προβλήματα, που αφορούν την οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους και τα αλυτρωτικά κινήματα. Η δημιουργία του «Διοικητικού Συμβουλίου της Υπηρεσίας του Δημοσίου Χρέους» ανοίγει τον δρόμο για την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου της Ελλάδας μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Το ζήτημα της εδαφικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους με την προσάρτηση των ποθούμενων επαρχιών είναι ένα φλέγον ζήτημα τόσο για τον λαό όσο και για τον στρατό. Η Εθνική Εταιρεία, μια ομάδα αξιωματικών στην Αθήνα, οι οποίοι είναι απογοητευμένοι από την άτολμη εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, επιδιώκουν τη στρατιωτική ανασυγκρότησή του και την απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων, κυρίως στην Κρήτη και τη Μακεδονία⁶⁰.

Πραγματικά το Κρητικό Ζήτημα προσλαμβάνει ευρωπαϊκή διάσταση από το 1896, όταν σημειώνονται νέες ταραχές, οι οποίες εντείνονται το 1897. Η ελληνική κοινή γνώμη ξεσηκώνεται πάλι, την ώρα όμως που το κράτος είναι καταστραμμένο οικονομικά και απροετοίμαστο στρατιωτικά. Ωστόσο η κυβέρνηση Δηλιγιάννη

⁵⁷ Τζόκας Σπ., ο.π., σελ. 196 – 206 και Τσουκαλάς Κ., «Η ανορθωτική προσπάθεια...» ο.π., σελ.17 – 19

⁵⁸ Μηλιός Γ., ο.π., σελ.346

⁵⁹ Βακαλόπουλος Κ.(2001), ο.π., σελ. 335-336

⁶⁰ Βακαλόπουλος Κ.(2001), ο.π., σελ.337

στέλνει στρατεύματα στο νησί και εξεγείρει ταυτόχρονα την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Τότε η Τουρκία κηρύσσει τον πόλεμο και με οργανωμένο στρατό μπαίνει στη Θεσσαλία και παίρνει τη Λάρισα, διασκορπίζοντας τον ελληνικό στρατό. Αυτή είναι η μεγαλύτερη ήττα της πολιτικής της «Μεγάλης Ιδέας». Η επέμβαση των Δυνάμεων σταματά τα τουρκικά στρατεύματα και υπογράφεται η ανακωχή. Σύμφωνα με αυτή η Θεσσαλία ξαναδίνεται στην Ελλάδα, η Κρήτη, που κατέχεται από τις Δυνάμεις, αναγνωρίζεται αυτόνομη με την επικυριαρχία του Σουλτάνου και σχηματίζεται εθνική κυβέρνηση στο νησί κάτω από την υψηλή Επιτροπή του πρίγκιπα Γεωργίου της Ελλάδας. Σε αντάλλαγμα η Ελλάδα δίνει πολεμική αποζημίωση στην Τουρκία και δέχεται τη Διεθνή Επιτροπή Ελέγχου για τον διακανονισμό της αποζημίωσης και του δημόσιου χρέους.⁶¹

Η οδυνηρή κατάληξη του ελληνοτουρκικού πολέμου επηρεάζει την πολιτική και οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους – ο Δηλιγιάννης παραιτείται και αναλαμβάνει ο Δ. Ράλλης- και αναστέλλει την εφαρμογή της αλυτρωτικής πολιτικής του στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δυσμενέστερες συνθήκες διαμορφώνονται τώρα για το Μακεδονικό Ζήτημα με την οριστική εγκατάλειψη του μακεδονικού ελληνισμού από την επίσημη ελληνική πολιτική και τη ραγδαία επιδείνωση του πολιτικού καθεστώτος του.

Η ανυπαρξία ικανών πολιτικών αντρών από διάφορα πολιτικά σχήματα είναι εμφανής μέσα σε αυτές τις ιδιαίτερα κρίσιμες στιγμές για το ελληνικό κράτος. Το 1899 ο νέος νικητής των βουλευτικών εκλογών, ο Γ. Θεοτόκης, επωμίζεται το φορτίο της κάθαρσης από την εθνική ντροπή του 1897 και της εξεύρεσης λύσης και φυσικής διεξόδου από τα καυτά οικονομικά και άλλα εσωτερικά προβλήματα του τόπου. Η μορφή του θα κυριαρχήσει μέχρι το 1909 στην πολιτική σκηνή του ελληνικού κράτους. Μετά από μια χρονική φάση περισυλλογής και ανορθωτικών προσπαθειών ακολουθεί πολιτική ηρεμία και αποκατάσταση της τάξης έως το 1901. Άμεσες συνέπειες αυτής ήταν η σταδιακή οικονομική βελτίωση, η εξάλειψη του ληστρικού φαινομένου, η εξυγίανση της δικαιοσύνης, η εφαρμογή αποκεντρωτικής πολιτικής με την αναδιάρθρωση του διοικητικού συστήματος, η ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας και η ενίσχυση της πολεμικής ετοιμότητας της χώρας με ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις στον στρατό.

⁶¹ Σβορώνος Ν., *ο.π.*, σελ. 109-110

Το 1901 ο Θεοτόκης χάνει την εξουσία ως αποτέλεσμα των αιματηρών φοιτητικών γεγονότων του Νοεμβρίου του 1901, από τα ονομαζόμενα «Ευαγγελιακά» - προσπάθεια της βασίλισσας Όλγας να αποδοθούν τα Ευαγγέλια στη δημοτική γλώσσα, προκειμένου να είναι κατανοητά από τις λαϊκές μάζες και να ενισχυθεί η θρησκευτική συνείδηση του ελληνικού λαού.

Ακολουθεί πάλι μια πολυτάραχη πολιτική περίοδος, ώσπου το 1905 αναλαμβάνει ο Θ. Δηλιγιάννης, ο οποίος επιδίδεται στην υλοποίηση ενός ουσιαστικού έργου, το οποίο όμως ανακόπτεται με τη δολοφονία του. Μετά από μια βραχύβια κυβέρνηση του Δ. Ράλλη, αναλαμβάνει και πάλι ο Γ. Θεοτόκης (1906).

Τώρα ο Θεοτόκης δεδομένου των κρίσιμων διεθνών συγκυριών και της έξαρσης του Μακεδονικού Ζητήματος, δίνει προτεραιότητα στην ενίσχυση του στρατού και του στόλου. Επίσης παίρνονται νομοθετικά μέτρα για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της διοίκησης και της εκπαίδευσης. Τα μέτρα όμως αυτά έχουν ως αποτέλεσμα την οικονομική επιβάρυνση του λαού και αυτό σε συνδυασμό με τα λιμνάζοντα προβλήματα εξωτερικής πολιτικής αποτελούν τις βασικότερες αιτίες του τέλους της πολιτικής καριέρας του.⁶²

Οι συνεχείς χρεοκοπίες, οι αποτυχίες της εθνικής πολιτικής και προπαντός η ήττα του 1897 κάνουν φανερή την ανάγκη μιας γενικότερης μεταρρύθμισης της πολιτικής ζωής και αποδέσμευσής της από τη βασιλική Αυλή, που θεωρείται ο κύριος υπαίτιος για τις εθνικές συμφορές. Στο μεταξύ η φιλελεύθερη Επανάσταση των Νεοτούρκων (1908) αντανakλά στην Ελλάδα και επιταχύνει τις εξελίξεις. Ο ελληνισμός της Μακεδονίας και της Θράκης κινητοποιείται πάλι και η Κρήτη παραμένει μετά την επέμβαση των Δυνάμεων ακόμα κάτω από την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Τον Μάιο του 1909 ένας Στρατιωτικός Σύνδεσμος επεμβαίνει πραξικοπηματικά στην πολιτική κατάσταση της χώρας και αναγκάζει τον βασιλιά να δεχτεί τις αξιώσεις του και καλεί τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Ελλάδα να αναλάβει την εξουσία.⁶³

Και ενώ αυτά συμβαίνουν στον πολιτικό σκηνικό, ο Χ. Παπαμάρκου πεθαίνει το 1906,⁶⁴ ενώ ο Π. Οικονόμου συνεχίζει τη δράση του ως καθηγητής και φεύγει από τη ζωή πολύ αργότερα το 1931.⁶⁵

⁶² Βακαλόπουλος Κ., ο.π., σελ.338 - 353

⁶³ Σβορώνος Ν., ο.π., σελ. 110-111

⁶⁴ Παπαδόπουλος Δ., ο.π. σελ.7

Συνοψίζοντας, σημειώνεται πως ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου, γνωστοί στον εκπαιδευτικό χώρο την εποχή που ζουν –εποχή που η ελληνική αστική τάξη προσπαθεί να επιβληθεί στις παλιές ολιγαρχικές κάστες⁶⁶ -, κινούνται παράλληλα, καθώς συναντούνται πολλές φορές στην πορεία τους, άλλοτε συνυπάρχουν σε ιδρύματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, άλλοτε διαδέχεται ο ένας τον άλλον σε σημαντικές θέσεις ευθύνης, διοίκησης και ελέγχου της εκπαίδευσης. Η διαδοχή αυτή συμπίπτει και με τη διαδοχή των πολιτικών προσώπων. Ο Χ. Παπαμάρκου επηρεάζει από καιρίες θέσεις την εκπαιδευτική πραγματικότητα στο πλαίσιο κυρίως των κυβερνήσεων του Τρικούπη και των διαδόχων του, εκπροσωπώντας την πολιτική του, πολιτική που συνίσταται στην αυστηρότητα της λειτουργίας των θεσμών και στον ορθολογισμό. Από την άλλη ο Π. Οικονόμου, ταυτιζόμενος με τη συντηρητική πλευρά που εκφράζει ο Δηλιγιάννης, πρωταγωνιστεί στα εκπαιδευτικά πράγματα επί των εν λόγω κυβερνήσεων.

1.2. Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους από το 1844 έως το 1906

Ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικοί παιδαγωγοί του 19^{ου} αιώνα. Για το λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητο να δοθεί το πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής που δομείται την εποχή που ζουν και το οποίο επηρεάζουν ο καθένας τους με τον τρόπο τους, συγκλίνοντας αλλά κυρίως αποκλείοντας στη στάση τους και των θέσεων τους σε αυτό.

Η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα στους εθνικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς προβληματισμούς της περιλαμβάνει και την προσπάθεια διαμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος που παρέχει. Η νομοθετική θεμελίωση του νεοελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος γίνεται από την βαυαρική αντιβασιλεία και μετέπειτα τον Όθωνα με τους νόμους του 1834 για τα δημοτικά σχολεία, του 1836 για τη μέση εκπαίδευση σε δύο κύκλους, το Ελληνικό Σχολείο και το Γυμνάσιο και του 1837 για το Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Το εκπαιδευτικό οικοδόμημα, που προκύπτει, δεν συνεκτιμά την ελληνική πραγματικότητα, αλλά

⁶⁵ Χασεκίδου Μάρκου Θεοδώρα «Ο παιδαγωγός Παναγιώτης Οικονόμου» στα *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης*, 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο 2014, σελ. 5-6

⁶⁶ Σβορώνος Ν., *ο.π.*, σελ. 100-111

αποτελεί μίμηση των αντίστοιχων γερμανικών προτύπων.⁶⁷ Με την άκριτη μεταφύτευση εκπαιδευτικών προτύπων, που φαίνονται δημοκρατικά αλλά δεν έχουν σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, δε θεμελιώνεται απλώς ένα εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά η εξάρτησή του από αυτά. Ο συγκεντρωτικός και αυταρχικός γερμανικός τρόπος κρατικής οργάνωσης θα περάσει και στην εκπαίδευση και θα επηρεάσει καταλυτικά τη δομή, την ιδεολογία, τους στόχους, την οργάνωση, τις παιδαγωγικές σχέσεις εκπαιδευτών και εκπαιδευόμενων, τα εκπαιδευτικά ιδεώδη και την εσωτερική λειτουργία των σχολικών μηχανισμών στην Ελλάδα. Ο κλασικισμός, το φαναριώτικο πνεύμα και η αριστοκρατική παιδεία αντικατοπτρίζονται στη σχολική πράξη με την επιβολή της αρχαιομάθειας, της αρχαιολατρίας και της αρχαϊζουσας γλώσσας σε βάρος της γλώσσας του λαού. Οι σχολικοί μηχανισμοί αυτήν την εποχή είναι μονοδιάστατοι, αφού η πορεία στο σχολείο είναι μονοδρομική και κάθετη, το ένα σχολείο προετοιμάζει για το επόμενο και κανένα για την παραγωγή. Οι Βαυβαροί δίνουν προτεραιότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, γιατί στοχεύουν στη δημιουργία μιας αφοσιωμένης σ' αυτούς κοινωνικής τάξης.⁶⁸

Όλες οι προσπάθειες που γίνονται στη μεταοθωνική περίοδο αποβλέπουν στην άρση των δυσλειτουργιών της εκπαίδευσης, προκειμένου αυτή να ακολουθήσει τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές.⁶⁹ Η επανάσταση του 1862 θα δημιουργήσει νέα δεδομένα και καινούριες ελπίδες. Μέσα στο κλίμα αυτό η μετονομασία του «Πανεπιστημίου του Όθωνα» σε «Εθνικό Πανεπιστήμιο» είναι συμβολική.⁷⁰ Τα μέτρα που παίρνονται είναι περισσότερο εντυπωσιακά και σπασμωδικά παρά μελετημένα και ριζικά, ενώ άλλα που προτάσσονται μένουν απλά ανεφάρμοστα.⁷¹ Κυβερνητικά μέτρα θα υπάρξουν την περίοδο 1877 – 1880: νομοσχέδια Μίληση,

⁶⁷ Δημαράς Α., «Εκπαίδευση» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 484 και Χατζηστεφανίδης Θ., ο.π., σελ. 47-52 και Τζήκας Χ., «Η εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)» στο *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, όψεις και απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, (Σ. Μπουζάκης επιμ.), τ. Β', εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011, σελ. 117-136 αλλά και Κιμουρτζής Π., «Τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια ως πρότυπα: η ελληνική περίπτωση (1837)» στο περιοδικό *Νεύσις*, τεύχος 12, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2003, σελ. 129- 149 και Τερζής Ν., «Δανεισμός ή εμμονή; Ο προσανατολισμός της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στο Ελληνικό Βασίλειο κατά την περίοδο της Βαυαρικής Αντιβασιλείας» στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι., Ερευνητικές συνιστώσες*, Φλώρινα 2005, σελ. 331-355

⁶⁸ Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg Αθήνα 1987, σελ. 39-47 και Ευαγγελόπουλος Σ., *Ελληνική Εκπαίδευση, Αρχαιότητα, Ελληνιστική και Ελληνορωμαϊκή Εποχή, Βυζάντιο, Τουρκοκρατία, 19^{ος} αιώνας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 102-113

⁶⁹ Μπουζάκης Σ., ο.π., σελ.47

⁷⁰ Δημαράς Α. (1988), ο.π., σελ.λστ

⁷¹ Δημαράς Α. (1988), ο.π., σελ.λζ και Δημαράς Α. (1977), ο.π., σελ. 489

νομοσχέδια Αυγερινού. Η μόνη τελικά ενέργεια από πλευράς κράτους για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών θεμάτων είναι η ίδρυση των Διδασκαλείων και η ανασύσταση του Διδασκαλείου Αθηνών, ενέργεια που είχε καθυστερήσει από το 1864. Τη διεύθυνσή του ανέλαβε ο Χρ. Παπαδόπουλος ενώ αυτή του προσαρτημένου Πρότυπου Δημοτικού, όπως αναφέρθηκε, ο Π. Οικονόμου.⁷²

Η ιδιωτική πρωτοβουλία από την άλλη εκδηλώνει έντονα το ενδιαφέρον της για την εκπαίδευση. Ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος μελετά τα προβλήματα του δημοτικού σχολείου. Στην επιτροπή η οποία εξετάζει το θέμα της μεθόδου διδασκαλίας μετέχουν και εκπαιδευτικοί, ανάμεσα στους οποίους είναι και ο Π. Οικονόμου, οι οποίοι έχουν σπουδάσει παιδαγωγικά στη Γερμανία και προβάλλουν καινούρια κριτήρια για την αξιολόγηση των πραγμάτων. Η πρωτοβουλία αυτή της Επιτροπής του Διδασκαλικού Συλλόγου συντελεί στην επίσημη κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου⁷³ το 1880. Άλλωστε η νέα μέθοδος της συνδιδασκτικής⁷⁴

⁷² Δημαράς Α.(1988), ο.π., σελ.μα-μβ

και Λέφας Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσως*, εκδ. Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1942, σελ. 220

⁷³ Για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο βλ. Τζήκας Χ., *Ι.Π. Κοκκώνης, ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σελ. 58-62 και σελ. 63-84: «*Η μέθοδος έγινε γνωστή στην Ελλάδα μέσα από γραπτά κείμενα (Ερμής ο Λόγιος τχ. 1,2,3,4,8, 1816) μετά τη συστηματοποίησή της στην Αγγλία και την αποδοχή της στη Γαλλία τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Όταν λοιπόν έρχεται ο Ι. Κοκκώνης στην Ελλάδα, μετά από τις σπουδές του στο Παρίσι στην αλληλοδιδασκαλία, το πρόβλημα δεν είναι αν θα καθιερωθεί ή όχι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, αλλά το ποιος οδηγός θα χρησιμοποιηθεί*». Τελικά ο Κοκκώνης προκρίνει τον Οδηγό του Sarazin ως τον πιο ολοκληρωμένο και αφού το μεταφράζει, εισάγεται στα σχολεία με το Διάταγμα 1032/12 Ιουλίου 1832. και Λέφας Χ. ο.π., σελ. 128: «*Η μέθοδος αυτή ονομάζεται αλληλοδιδασκτική, διότι πολλοί παίδες, υπό την εποπτεία ενός διδασκάλου, εδίδασκον αλλήλους όσα ο εις εμπόνηεν καλύτερον των άλλων. Σκοπόν δε είχεν –όπως λέγει ο Ι. Κοκκώνης εν τη υποβληθείση υπ’ αυτού την 30 Ιανουαρίου 1830 εις την επί της προπαιδείας επιτροπήν αναφοράν- «να διδάσκη τους μαθητευομένους, διεγείρουσα αυτούς εις άκραν φιλοτιμίαν» φιλομάθειαν και επιμέλειαν, ατς αναγκαιοτάτας εις πάντας αρχικάς γνώσεις με όσον το δυνατόν μεγαλυτέραν οικονομίαν του καιρού και των χρημάτων· να αναπτύση εν τω άμα τας σωματικές και ψυχικάς δυνάμεις και να συνηθίζη εν ταυτώ τας καρδίας εις τας ηθικάς αρετάς, μαθητευομένων των νέων την ευταξίαν, την ευσάβειαν, την υπακοήν, το άρχεσθαι και άρχειν· εν ενί λόγω τα χρέη και τας ωφελίμους γνώσεις και πράξεις τας αναγκαιοτάτας εις πάντα άνθρωπον προς το ευ και το καλώς ζην εις τον παρόντα βίον*».

⁷⁴ Για τη συνδιδασκτική μέθοδο βλ. Χατζηστεφανίδης Θ., ο.π., σελ.68-73 και Λέφας Χ., ο.π., σελ. 115- 127: Το 1880 εισάγεται η συνδιδασκτική μέθοδος στα σχολεία, αφού προηγουμένως έχει διαπιστωθεί η “χρεοκοπία” της αλληλοδιδασκτικής. Έτσι ορίζεται αυτή ως «*η μετά της κατ’ άτομον διδασκαλίας συνδυαζομένη συνδιδασκτική μέθοδος, καθ’ ην ο διδάσκων, ενώ ασχολείται εις την διδασκαλίαν εκάστου κατ’ ιδίαν μαθητού, διδάσκει συγχρόνως πάντας, και δια της επιδεξιότητος αυτού την προσοχήν πάντων ζωηράν και σύντονον διατηρεί*». Σκοπός της ορίζεται «*η τε ηθική μόρφωσις και η των ψυχικών δυνάμεων των παίδων εναρμόνιος ανάπτυξις*». Για την άσκηση των δασκάλων στη νέα μέθοδο γίνονται επιμορφώσεις έξι εβδομάδων με υποδειγματικές διδασκαλίες από τους διευθυντές και τους καθηγητές των Διδασκαλείων ή και από τους απόφοιτους των Διδασκαλείων. Εκδίδονται και νέα βιβλία,

διδάσκεται στο νέο Διδασκαλείο. Η νομοθετική ρύθμιση όμως δε συνεπάγεται και την πρακτική εφαρμογή των ψηφισθέντων, όπως φαίνεται από τη διαπίστωση του Π. Οικονόμου το 1892: «τα τρία τέταρτα όλων των δημοτικών σχολείων της Ελλάδας, ίνα μη είπωμεν περισσότερα, μένουσιν αμέτοχα εντελώς του πνεύματος της νέας παιδαγωγικής! Το μηχανικό σύστημα του αοιδίμου Ι. Κοκκώνη (η αλληλοδιδασκτική) ζη και θριαμβεύει...».⁷⁵

Το 1881 εκδίδεται το βιβλίο *Στοιχειώδεις Πρακτικά Οδηγία περί Διδασκαλίας Μαθημάτων εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις* του Δ. Γ. Πετρίδη, γενικού επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων. Οι Οδηγίες του κυρώνονται από το Υπουργείο και γίνονται υποχρεωτικές, επιβάλλοντας ένα ομοιόμορφο ημερήσιο πρόγραμμα και μια ενιαία μέθοδο διδασκαλίας σε όλα τα σχολεία. Έτσι το έργο αυτό συμβάλλει στην ολοκλήρωση και την παγίωση των χαρακτηριστικών της δημοτικής εκπαίδευσης της εποχής, τα οποία είναι ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του συστήματος και η προσήλωση στην ομοιομορφία.⁷⁶

Την περίοδο ωστόσο του 1880 - 1906 οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που συντελούνται την περίοδο αυτή και σκιαγραφήθηκαν παραπάνω οδηγούν και σε ταχύτατους ρυθμούς ανάπτυξης της εκπαίδευσης. Η διαρκής μάλιστα επέκταση του εκπαιδευτικού μηχανισμού έχει αρχίσει να γίνεται δυσανάλογη προς τη δυνατότητα απορροφητικότητάς τους στην ελληνική αγορά εργασίας, γεγονός που οδηγεί μεγάλο ποσοστό μορφωμένων στον παροικιακό ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, όπου οι δείκτες αστικής ανάπτυξης είναι υψηλότεροι. Η ανεργία που αρχίζει να υπάρχει μεταξύ των μορφωμένων, αφού ο κύριος πόλος έλξης τους, ο τριτογενής τομέας έχει κορεσθεί, σε συνδυασμό και με το οπισθοδρομικό περιεχόμενο της διδασκαλίας όλων των βαθμίδων επιτείνει την ημιμάθεια και την έλλειψη ειδικευμένων τεχνικών στελεχών που θα συμβάλλουν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.⁷⁷

Η εκπαιδευτική πολιτική του Τρικούπη αφουγκράζεται την ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας, η οποία δεν μπορεί να εξυπηρετηθεί από το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα και επιδιώκεται να προσαρμοστεί αυτό στις

όπως Η *Διδασκαλική* του Μωραΐτη, στην οποία αναλύονται οι αρχές και οι μέθοδοι της συνδιδασκτικής μεθόδου και οι *Πρακτικές Οδηγίες* του Δ. Πετρίδη, οι οποίες αποστέλλονται σε όλα τα σχολεία.

⁷⁵ Δημαράς Α. (1988), ο.π., σελ. μβ

⁷⁶ Δημαράς Α. (1977), ο.π., σελ. 489- 491

⁷⁷ Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων ...», ο.π., σελ. 52 και Τζόκας Σπ., ο.π., σελ. 217-224

κοινωνικοπολιτικές μεταβολές που πραγματοποιούνται. Οι τρικουπικές κυβερνήσεις θέτουν ως στόχο την εξύψωση της ποιότητας της διδασκαλίας και την αλλαγή προσανατολισμού των σπουδών. Έτσι το 1883 στέλνονται 13 έμπειροι και καταρτισμένοι επιθεωρητές στην επαρχία, προκειμένου να ελέγξουν τα σχολεία και στις εκθέσεις αυτών οφείλουμε την πρώτη συνολική εικόνα ενός ανεπαρκούς, απαρχαιωμένου και εξαθλιωμένου εκπαιδευτικού συστήματος σε όλους τους τομείς: στην άθλια υλικοτεχνική υποδομή, στην ανεπάρκεια των εποπτικών μέσων, στην καταθλιπτική ατμόσφαιρα των σχολείων, στις αφυχολόγητες και ακατάλληλες μεθόδους διδασκαλίας, στους ανεπαρκείς και αμαθείς δασκάλους, στο αναχρονιστικό αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα. Καντηριάζεται επίσης στις ίδιες εκθέσεις ο αρχαϊστικός, κλασικιστικός, θεωρητικός και θεοκρατικός προσανατολισμός του περιεχομένου της μάθησης σε βάρος των θετικών επιστημών.⁷⁸

Ανάμεσα στους επιθεωρητές που επισκέπτονται τα σχολεία και συντάσσουν τις εκθέσεις για την κατάσταση της Δημοτικής Εκπαίδευσης της εποχής είναι και οι Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου. Ο πρώτος διαπιστώνει μεταξύ άλλων: «*πάντα τα μόρια εξ'ων συναποτελείται το σχολείον, είναι (...) ουχί υγιά*» και «*ατελέστερος τύπος δημοτικών σχολείων δεν είναι δυνατός του παρ' ημίν υπάρχοντος*»,⁷⁹ ενώ ο δεύτερος «*ως προς την μέθοδον της διδασκαλίας και ενταύθα επικρατεί ως επί το πολύ, πλην ολίγων εξαιρέσεων, η απλή και άπυτος εις τους διδασκάλους μέθοδος, καθ' ην ούτοι αναγιγνώσκουσι μεν εκ του βιβλίου τας ερωτήσεις, οι δε μαθηταί λέγουσιν από μνήμης τας αποκρίσεις. Καθόλου δε οι διδάσκαλοι ομοιάζουσι προς τα είδωλα, τα οποία ούτε διδάσκουσιν ούτε εμπνέουσιν*».⁸⁰

Η αντιμετώπιση της δυσμενούς αυτής κατάστασης της εκπαίδευσης αντιμετωπίζεται με μια σειρά μεταρρυθμιστικών, επίπονων αλλά αναγκαίων, κινήσεων. Έτσι αποφασίζεται, σύμφωνα με τον νόμο ΩΝΘ' του 1880, η σύσταση δύο ακόμα Διδασκαλείων, της Τρίπολης και της Κέρκυρας, τα οποία οργανώνονται κατά το παράδειγμα του Διδασκαλείου Αθηνών και στοχεύουν στη βελτίωση του επιπέδου μόρφωσης των δασκάλων και στην αλλαγή μεθόδων διδασκαλίας. Εξαιτίας των

⁷⁸ Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμος Β' (1895-1967), Ερμής, Αθήνα 1990, σελ. 20 και

Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, Άγιοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1977, σελ. 20-21

Μπουζάκης Σ., ο.π., σελ. 47-48

⁷⁹ Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων απεσταλμένων εκτάκτων επιθεωρητών (Χ. Παπαμάρκου), Αθήνα 1883, σελ. 21-22

⁸⁰ Εκθέσεις, ο.π., (Π. Οικονόμου) σελ. 79

πολιτικών εξελίξεων –προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα– αυξάνονται οι ανάγκες για καταρτισμένο διδακτικό προσωπικό και προκειμένου να αντιμετωπιστούν αυτές, ιδρύεται, σύμφωνα με τον Νόμο ΑΙΒ΄ του 1882, το Διδασκαλείο Λάρισας, το οποίο οργανώνεται, όπως και τα προηγούμενα τριτάξια Διδασκαλεία.⁸¹ Το 1884 αποστέλλονται στο εξωτερικό μια σειρά υποτρόφων, για να ενημερωθούν για τις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους και τροποποιούνται τα ωρολόγια προγράμματα ουσιαστικότερα. Οι ώρες διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών, των λατινικών και των θρησκευτικών μειώνονται και βελτιώνεται η αναλογική τους σχέση με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες. Για πρώτη φορά ενσωματώνεται στο πρόγραμμα μαθημάτων σαν ξεχωριστό μάθημα η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας –εννοείται της καθαρεύουσας.⁸²

Την ίδια εποχή γίνεται προσπάθεια αναμόρφωσης των σχολικών βιβλίων με τον νόμο ΑΜΒ΄ (1882) που προκηρύσσει γενικό διαγωνισμό για τη συγγραφή νέων διδακτικών βιβλίων, που δεν οδηγεί όμως σε ουσιαστικές βελτιώσεις ως το 1893. Ο Χ. Παπαμάρκου συμμετέχει μαζί με τους Ι. Πανταζίδη, Σπ. Λάμπρο, Φ. Γεωργαντά και Δ. Βικέλα στην πρώτη επιτροπή και ειδικότερα στο κλιμάκιο για την έγκριση των διδακτικών βιβλίων του δημοτικού. Σε επόμενο διαγωνισμό συγγραφής βιβλίων, το 1893, ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου βρίσκονται σε αντίπαλα στρατόπεδα, καθώς η προκήρυξη, καινοτομώντας, ζητά βιβλία με διαφορετική ύλη και μέθοδο κατάταξης αυτής. Το Ερβαρτιανό ή συγκεντρωτικό σύστημα⁸³, οπαδός του οποίου είναι ο Π. Οικονόμου, αντικαθίσταται από το εγκυκλοπαιδικό⁸⁴, που εκπροσωπείται από τον Χ. Παπαμάρκου.⁸⁵

Σημαντικές ήταν και οι προσπάθειες της εκπαιδευτικής πολιτικής του Τρικούπη αναφορικά με την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση και την δημιουργία τεχνικών και επαγγελματικών σχολών. Το 1882 ιδρύονται εμποροναυτικές σχολές και το 1887 γεωργικά σχολεία. Αναδιοργανώνεται και η ανώτατη εκπαίδευση με την

⁸¹ Αντωνίου Χ., *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σελ.45-47 και Λέφας Χ., ο.π. σελ.224

⁸² Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων ...», ο.π., σελ. 52

⁸³ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 330: Αυτό υπαγόρευε για τη συγγραφή βιβλίων τη συνεχή διήγηση για ένα πρόσωπο ή ένα γεγονός (Ροβινσών, Οδύσσεια, Γεροστάθης) κλασικού ή εθνικού ή θρησκευτικού περιεχομένου

⁸⁴ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 330: Η συγγραφή βιβλίων σύμφωνα με το εγκυκλοπαιδικό σύστημα απαιτεί την συμπερίληψη στην ύλη των βιβλίων αυτοτελών διηγημάτων, ποιημάτων, παροιμιών και γνωμικών, τα οποία περιγράφουν τις σχέσεις του ανθρώπου προς τον Θεόν, τον πλησίον και την φύση

⁸⁵ Λέφας Χρ., ο.π., σελ. 333-337 και Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 73

προσθήκη της σχολής των τηλεγραφητών στο Πολυτεχνείο Αθηνών και τη μετατροπή του σε πολυσχιδή ανώτατη σχολή καθώς και με την προσθήκη, πέντε χρόνια αργότερα, των σχολών των πολιτικών μηχανικών και των μηχανουργών.⁸⁶

Η εισαγωγή της διδασκαλίας της νέας ελληνικής γλώσσας στα σχολεία και η ίδρυση των τεχνικών σχολών μαρτυρούν τη γενικότερη επιδίωξη της προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις κοινωνικές ανάγκες. Οι συγκροτημένες αστικοφιλελεύθερες αντιλήψεις του Τρικούπη τον ωθούν σε σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παραδοσιακό κατεστημένο. Χωρίς να είναι δημοτικιστής, αντιτάσσεται στην υπερβολική αρχαιολατρία, σεβόμενος τον Ψυχάρη, και επηρεασμένος από τους αστούς διανοούμενους της εποχής του. Ο Τρικούπης ψηφίζει το πρώτο, και παροδικό, καθαρά «αστικό» εκπαιδευτικό μέτρο, την επιβολή διδασκτρών στα ελληνικά σχολεία και στα γυμνάσια. Το τελευταίο αυτό μέτρο εκφράζει τον οραματισμό του πολιτικού για μια δημοκρατία «προκρίτων» θεμελιωμένης πάνω σε μια παγιωμένη άρχουσα αστική τάξη, κατεξοχήν ικανής να διαχειρίζεται και να διοικεί τα κοινά και αποτελεί πραγματικά την πρώτη προσπάθεια δημιουργίας «διπλού εκπαιδευτικού δικτύου», δημιουργώντας εμπόδια στην εκπαιδευτική ανέλιξη των γόνων των ασθενέστερων τάξεων.⁸⁷

Στα τέλη του 1889 κατατίθενται τα νομοσχέδια Γ.Ν. Θεοτόκη που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της ελληνικής εκπαίδευσης συνολικά από το δημοτικό ως το γυμνάσιο καθώς και την εκπαίδευση των δασκάλων. Τα νομοσχέδια αυτά προκαλούν ποικίλες συζητήσεις και τελικά δεν ψηφίζονται, γιατί τις εκλογές τις κέρδισε ο Θ. Δηλιγιάννης. – Βέβαια η προσπάθεια αυτή του Γ. Θεοτόκη δεν είναι η πρώτη· αναφέρθηκαν παραπάνω και άλλες προσπάθειες αναμόρφωσης με μικρά αποτελέσματα μια και ο νόμος ΧΘ΄ του 1878 δεν υλοποιήθηκε-. Τα νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη πάντως φαίνεται να λαμβάνουν υπόψη τους τα νομοσχέδια του Μίληση (1877) και του Αυγερινού (1880) που προηγήθηκαν και αποτυπώνουν τη μεταρρυθμιστική πολιτική βούληση του Χ. Τρικούπη, αλλά αντανακλούν πολλές και από τις απόψεις των συντακτών τους, του Χ. Παπαμάρκου και του Ι. Πανταζίδη. Ιδιαίτερα ο πρώτος αναλαμβάνει και το βάρος της υποστήριξης των νομοσχεδίων αυτών, όταν δέχονται την αρνητική κριτική από τον Διδασκαλικό Σύλλογο. Ανάμεσα σε αυτούς που εκφράζουν την αρνητική τους κρίση για τα νομοσχέδια είναι ο καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών Χ. Παπαδόπουλο και ο Π. Οικονόμου. Ο

⁸⁶ Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων ...», ο.π., σελ. 53

⁸⁷ Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων ...», ο.π., σελ. 53-54

τελευταίος μάλιστα επισημαίνει μερικά από τα βασικά ελαττώματα των δημοτικών σχολείων, που δεν είναι καινούρια, αλλά για τον παιδαγωγό φαίνεται η λύση τους απλούστερη, αφού περιορίζεται στην κατάργηση των εξετάσεων.⁸⁸

Το 1892, με την επάνοδο του Τρικούπη στην εξουσία και επί υπουργίας Στ. Σκουλούδη και Γηματοάρχου Χ. Παπαμάρκου, ψηφίζονται οι νόμοι ΒΟΘ' (6.8.1892) «Περί συστάσεως Υποδιδασκαλείων και ΒΠΕ' (12.8.1892) «Περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσως», για να καταργηθούν όμως και αυτοί σύντομα, όπως και άλλοι νόμοι, από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1895 και τον ανάλογο περιεχομένου νόμο ΒΤΜΘ', που είναι γνωστός και ως «νόμος Πετρίδη»⁸⁹.

Οι οικονομικές απαιτήσεις των μεταρρυθμίσεων του Τρικούπη επιβαρύνουν κατά πολύ τον κρατικό προϋπολογισμό και οδηγούν τον πολιτικό στη λήψη μιας σειράς οικονομικών μέτρων, όπως τη σύσταση του ταμείου δημοτικής εκπαίδευσης που συμπληρώνεται με τις εισφορές των δήμων. Η ανεπάρκεια των οικονομικών μέσων σε συνδυασμό με την παγιωμένη αντίληψη του κλασικισμού στην ελληνική κοινωνία έχουν σαν αποτέλεσμα να μην τελεσφορήσουν οι προαναφερθείσες προσπάθειες. Ο Κ. Τσουκαλάς γράφει: « Πάντως είναι αναμφισβήτητο πως ο Τρικούπης υπήρξε ο πρώτος πολιτικός εκφραστής μια συνειδητής αστικής εκπαιδευτικής πολιτικής που ήθελε να προσαρμόσει το εκπαιδευτικό σύστημα στις ανάγκες του συστήματος διαβλέποντας, έστω και αχνά, τη σκοπιμότητα της τεχνικής εκπαίδευσης και τις πιθανές διαβρωτικές επιπτώσεις μια απόλυτης εκπαιδευτικής ισοπολιτείας στη διαδικασία παγίωσης της αστικής κυριαρχίας»⁹⁰.

Μετά τις εκπαιδευτικές παρεμβάσεις της κυβέρνησης Τρικούπη, που αναφέρθηκαν λίγο παραπάνω και των οποίων κύριος εμπνευστής, δημιουργός τους ήταν ο Χ. Παπαμάρκου,⁹¹ τα νομοσχέδια του 1899 αποτελούν σταθμό στην ιστορία της εκπαίδευσης, αφού αυτά αποτελούν την πρώτη, νομικά διατυπωμένη από το επίσημο ελληνικό κράτος, με συνοχή και τεκμηρίωση παρουσίαση της αστικής μεταρρυθμιστικής αντίληψης για το εκπαιδευτικό σύστημα. Οι προτάσεις αλλαγών που περιέχουν είναι σημαντικές, καθώς εκφράζουν μια νέα αντίληψη για το σχολείο και τις σχέσεις του με την κοινωνία.⁹² Συστηματοποιούν τις αστικές διεκδικήσεις που διατυπώνονται από το 1880. Τίθενται οι βάσεις για το λαϊκό σχολείο που θεωρείται

⁸⁸ Δημαράς Α. (1988), ο.π. σελ. με' και Χατζηστεφανίδης Θ. ο.π., σελ. 78

⁸⁹ Δημαράς Α. (1988), ο.π, σελ.με'-μστ' και Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 51- 54 και 64-67

⁹⁰ Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων ...», ο.π., σελ.54

⁹¹ Χατζηστεφανίδης Θ. ο.π., σελ. 78

⁹² Φραγκουδάκη Α., ο.π., σελ. 22

σχολείο για όλους τους πολίτες και των δύο φύλων και που πρέπει να προετοιμάζει τον μαθητή για την ενσωμάτωσή του στην κοινωνία, ενσωμάτωση επαγγελματική και ιδεολογική, παρέχοντας από τη μια πρακτικές γνώσεις και από την άλλη τις αρχές λειτουργίας του αστικού κράτους.⁹³

Τα νομοσχέδια αυτά κατατηφίζονται στη Βουλή των Ελλήνων, προκαλώντας μεγάλη αντίδραση. Αιτία της μη αποδοχής τους είναι η κρίση που περνά η νεοελληνική κοινωνία την εποχή αυτή, κρίση που θα φέρει πολιτικές αλλαγές μεγάλες, μετά τις οποίες θα είναι δυνατή η αντιμετώπιση των όποιων μεταρρυθμίσεων⁹⁴.

Στο μεταξύ ο Χ. Παπαμάρκου τώρα πια εκτός κυβερνητικών σχημάτων και αξιωμάτων επικρίνει σε ένα σύγγραμμά του *Ανάλυση του Νομοσχεδίου του κ. Δ. Πετρίδη* τον νόμο ΒΤΜΘ' για τους αποκεντρωτικούς του άξονες, που αντίκεινται στη δική του φιλοσοφία για τη διοίκηση και οργάνωση των σχολείων,⁹⁵ θεωρώντας ότι το νομοσχέδιο αυτό πρόκειται «να βυθίσωσι την στοιχειώδη εκπαίδευσιν εις πρωτοφανή αθλιότητα, μέλλοντα να καταστήσωσι ... πρότυπο ελεεινότητος καθ' όλην την ιστορίαν των σχολείων».⁹⁶ Στα 1899 υποβάλλει την υποψηφιότητά του για την πλήρωση της έδρας της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, υποστηριζόμενος από τον Ν. Πολίτη· την ίδια έδρα διεκδικούν ο Π. Οικονόμου και ο Δ. Ζαγγογιάννης. Τελικά ο τελευταίος καταλαμβάνει την έδρα. Στα 1900 ανατίθεται στον Χ. Παπαμάρκου μαζί με τον Δ. Ζαγγογιάννη και Φ. Γεωργαντά η θεωρητική διδασκαλία των παιδαγωγικών ασκήσεων που διοργανώνονται στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών για τους υπηρετούντες πάνω από 10 έτη εκπαιδευτικούς Μέσης Εκπαίδευσης.⁹⁷ Μερικά χρόνια αργότερα το 1904 συναντούμε τον παιδαγωγό ως Διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών να συμμετέχει στο Α' Παιδαγωγικό Συνέδριο στην Αθήνα. Αυτή είναι και η τελευταία του παρουσία στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι της χώρας, αφού το 1906 πεθαίνει μετά από σοβαρά προβλήματα υγείας.⁹⁸

Από την άλλη ο Π.Οικονόμου το 1910 απολύεται από καθηγητής Παιδαγωγικών του Αρσακείου και το 1911 υποβάλλει ξανά την υποψηφιότητά του

⁹³ Φραγκουδάκη Α., ο.π., σελ. 24-25 και Ευαγγελόπουλος Σ., ο.π., σελ. 127-128

⁹⁴ Φραγκουδάκη Α., ο.π., σελ. 17-26 και Μπουζάκης Σ., ο.π., σελ. 54-58

⁹⁵ Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 67-69

⁹⁶ Παπαμάρκου Χ., *Ανάλυσις του νομοσχεδίου του κ. Δ. Πετρίδου περί της στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1895, σελ. 4

⁹⁷ Φούκας Β. (2003), ο.π., σελ. 106

⁹⁸ Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 58

για την έδρα της «Παιδαγωγικής και των υπηρετικών αυτής φιλοσοφικών επιστημών» στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο χωρίς όμως επιτυχία.⁹⁹

1.3. Η εκπαίδευση των Ελλήνων του οθωμανικού κράτους από τον 19^ο αιώνα ως το 1906

Σε αυτήν την ενότητα θα γίνει προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η εκπαίδευση των Ελλήνων στο Οθωμανικό κράτος κατά τον 19^ο και αρχές του 20^{ου}, από τη στιγμή που και ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου συνέβαλαν για ένα διάστημα σε αυτήν, όπως θα φανεί παρακάτω. Άλλωστε, τον 19^ο αιώνα η ελληνική εκπαίδευση αναπτύσσεται τόσο στο πλαίσιο του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου όσο και στο γεωγραφικά και πληθυσμικά ευρύτερο δίκτυο των εξωκρατικών ελληνικών κοινοτήτων και παροικιών. Επομένως, η ελληνική εκπαίδευση υφίσταται σε δύο διαφορετικά εκπαιδευτικά δίκτυα που εντάσσονται σε ξεχωριστά διοικητικά και πολιτικά συστήματα.¹⁰⁰

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κυριαρχεί -από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, αλλά με θεσμική κατοχύρωση μόλις τον 19^ο αιώνα- το σύστημα των millet ή κοινοτικό σύστημα διοίκησης, στο οποίο η κεντρική κυβέρνηση δίνει το δικαίωμα σε κάθε αναγνωρισμένη θρησκευτική κοινότητα να ρυθμίζει και να οργανώνει τις πνευματικές υποθέσεις της μέσω της ιεραρχίας της. Μεταξύ των υποθέσεων που οι εκκλησιαστικές ηγεσίες ρυθμίζουν με την εποπεία του κράτους είναι και η εκπαίδευση.¹⁰¹

Ειδικότερα το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης του millet των Ρωμιών κατά τον 19^ο αιώνα¹⁰² και μέχρι το 1908 διακρίνεται σε δύο περιόδους. Στην περίοδο πριν το Τανζιμάτ, κατά την οποία η εκπαίδευση οργανώνεται από τον Πατριάρχη και την αρχιερατεία του Οικουμενικού Θρόνου με βάση τα οθωμανικά βεράτια διορισμού τους και στην περίοδο μετά το Τανζιμάτ, κατά την οποία εγκαινιάζεται η υπαγωγή του θεσμικού πλαισίου εκπαίδευσης των Οθωμανών υπηκόων σε ένα σύνολο

⁹⁹Χασεκίδου Μάρκου Θ., ο.π., σελ.6

¹⁰⁰ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. II

¹⁰¹ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ.1-3

¹⁰² Για την εκπαίδευση του εξωκρατικού ελληνισμού βλ. και Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα – Πηγές: 1830-1914*, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 23-41

νομικών κανόνων που διαμορφώνουν τόσο το κράτος, ως η ανώτατη εποπτεύουσα αρχή, όσο και οι ηγεσίες των θρησκευτικών ομάδων.¹⁰³

Στην πρώτη περίοδο, αυτή πριν από τις μεταρρυθμίσεις, η εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν αποτελεί αντικείμενο κρατικής μέριμνας. Παρά τις προσπάθειες που γίνονται προς αυτήν την κατεύθυνση –φιρμάνι του 1824 σύμφωνα με το οποίο η στοιχειώδης εκπαίδευση όλων των κατοίκων της επικράτειας περιέρχεται στην ευθύνη του κράτους- ο κρατικός μηχανισμός αποδεικνύεται ανίκανος να εξασφαλίσει την εφαρμογή μέτρων που αποσκοπούν στη δημιουργία ενός ομοιογενούς κρατικού εκπαιδευτικού δικτύου με την παράλληλη υποκατάσταση των υπάρχουσών εκπαιδευτικών δομών που έχουν αναπτύξει οι εκκλησιαστικές οργανώσεις. Έτσι ο φορέας που έχει την αρμοδιότητα διοίκησης και οργάνωσης της εκπαίδευσης είναι οι θρησκευτικές ηγεσίες των millet.¹⁰⁴

Το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης με νομική κάλυψη διαμορφώθηκε στη δεύτερη περίοδο, αυτή των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μία περίοδος που εγκαινιάζεται το 1839 με την ανακοίνωση του διατάγματος του Χάτι Σερίφ, το οποίο έκανε φανερή την πρόθεση της οθωμανικής διοίκησης για αλλαγή στη διοικητική οργάνωση του κράτους, αναγνωρίζοντας την ισότητα και το σεβασμό της τιμής και της περιουσίας όλων των ανθρώπων που ζουν στα όρια του.¹⁰⁵ Το 1856 η έκδοση του χάρτη Χάτι Χουμαγιούν είναι καθοριστικής σημασίας στο εγχείρημα μεταρρύθμισης της Αυτοκρατορίας, αφού αναγνωρίζεται από το Σουλτάνο σε όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή την εθνική τους καταγωγή, ισότητα δικαιωμάτων και παράλληλα διατηρούνται σε ισχύ όλα τα προνόμια που είχαν κατά καιρούς χορηγήσει οι Σουλτάνοι στα μη μουσουλμανικά millet.¹⁰⁶ Το νέο διάταγμα κατοχυρώνει επίσης και τα «πνευματικά δικαιώματα» των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου εκπαίδευσης. Το πλαίσιο αυτό έχει σχέση με την «μετακένωση» του δυτικού μοντέλου της κρατικής εκπαίδευσης και το μετασχηματισμό της σε κοινοτική

¹⁰³ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 28

¹⁰⁴ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 29-30

¹⁰⁵ Μπέτσας Γ., ο.π., σελ. 6 και Μπέτσας Γ., «Η εκπαίδευση του Νεοελληνισμού στην Οθωμανική Επικράτεια: από το Τανζιμάτ (1839) στους Νεότουρκους (1908)» στο Τερζής Ν., *Μελέτη της εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού, Πριν από το Κράτος- έξω από το Κράτος – στο Κράτος*, εκδ. Αδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 91-92

¹⁰⁶ Ηλιάδου – Τάχου Σ., *Οι δομές της Κοινοτικής Εκπαίδευσης στις εκκλησιαστικές επαρχίες Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς και Μογλενών, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή στο τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 53 και Μπέτσας Γ.(2003), ο.π., σελ.8

εκπαίδευση. Έτσι δομείται ένα κρατικό εκπαιδευτικό δίκτυο, εναλλακτικό -και όχι υποκατάστατο – των παραδοσιακών κοινοτικών δικτύων. Οι θρησκευτικές ομάδες συνεκπαιδεύονται από κοινού σε κρατικά ιδρύματα και συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων που αφορούν την εκπαίδευση μέσω αντιπροσώπων στα διάφορα διοικητικά όργανα του κράτους. Οι θρησκευτικές ηγεσίες από την πλευρά τους επιχειρούν να θέσουν την εκπαιδευτική δραστηριότητα του ποιμνίου τους σε ένα αυστηρό πλαίσιο κανόνων, που να εξασφαλίζει την αυξημένη συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στην οργάνωση και διοίκηση των κοινοτικών εκπαιδευτικών δικτύων.¹⁰⁷

Ο *Γενικός Κανονισμός περί Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1869 θεσμοθετεί λοιπόν για πρώτη φορά στο Οθωμανικό κράτος, το πλαίσιο διάρθρωσης του κρατικού εκπαιδευτικού συστήματος και ρυθμίζει τη διοικητική συσχέτιση των σχολείων των θρησκευτικών κοινοτήτων με το Υπουργείο Δημοσίας Εκπαίδευσης –το οποίο συστάθηκε το 1846, και αποτελούσε πρόταση της ειδικής επιτροπής που έγινε, προκειμένου να προτείνει μεθόδους με τις οποίες το κράτος θα ανταποκρινόταν στις εκπαιδευτικές προτεραιότητες που έθετε η προοπτική μεταρρύθμισής του¹⁰⁸ - επιδιώκοντας να επιβάλλει την οργανωτική και λειτουργική ομοιομορφία.¹⁰⁹

Το θεσμικό πλαίσιο λοιπόν της εκπαίδευσης, το οποίο διαμορφώνεται για όσους υπάγονται στον Οικουμενικό Θρόνο της Κωνσταντινούπολης, έχει ως βασικά συστατικά του στοιχεία την εποπτεία της Πύλης, την εποπτεία του Πατριαρχείου και την ενεργοποίηση των κοινοτικών αρχών.¹¹⁰

Πιο συγκεκριμένα δίνεται από την Πύλη στους υπηκόους της η δυνατότητα της ίδρυσης «σχολείων, ναών και λοιπών εθνικών κτιρίων». Πρώτα όμως πρέπει να υποβληθεί από τον Μητροπολίτη αίτηση προς την Πύλη, η οποία ικανοποιείται αν δεν υπάρχει «διοικητικόν κώλυμα». Η Πύλη διατηρεί το δικαίωμα της Υψηλής Εποπτείας και ελέγχου μέσω του Διευθυντή της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και του Επιθεωρητή.¹¹¹

¹⁰⁷ Μπέτσας Γ., ο.π., σελ. 28

¹⁰⁸ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 30

¹⁰⁹ Μπέτσας Γ. (2010), ο.π., σελ. 100

¹¹⁰ Ηλιάδου – Τάχου Σ., ο.π., σελ. 53 και Ηλιάδου – Τάχου Σ., Ανδρέου Α., «Οι δομές της παιδείας στα “κρυφά σχολειά” (1453-1910). Από τον μύθο στην επιστημονική προσέγγιση της Ελληνικής παιδείας την περίοδο της οθωμανοκρατίας» στο *Πρακτικά Συνεδρίου ΚΗ' και ΚΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 99-100

¹¹¹ Ηλιάδου – Τάχου Σ., ο.π., σελ. 54

Ωστόσο ο ρόλος του Πατριαρχείου στην διαμόρφωση των κατευθύνσεων της κοινοτικής εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Τα προγράμματα σπουδών και οι διορισμοί των δασκάλων θεωρούνται αρμοδιότητες του Πατριαρχείου ενώ οι *Γενικοί Κανονισμοί περί διευθέτησεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου* και η έκδοση του *Θεμελιώδους Κανονισμού της εκλογής καθηκόντων των εν τω κλίματι του Οικουμενικού Θρόνου ενοριακών, κοινοτικών και επαρχιακών αρχών* στα 1902 διαμορφώνουν ουσιαστικά το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης. Η εποπτεία του Πατριαρχείου γίνεται μέσω δύο σωμάτων: της Συνόδου των Μητροπολιτών, αρμοδιότητες της οποίας είναι η φροντίδα της διδασκαλίας σε όλα τα επαρχιακά σχολεία, η επιλογή των σχολικών εγχειριδίων και η ίδρυση του Παρθεναγωγείου, Ορφανοτροφείου και νοσοκομείων και του Διαρκούς Μικτού Συμβουλίου – οι αρμοδιότητες του οποίου είναι οικονομικές και διαχειριστικές. Σε επίπεδο επαρχίας η εκπαίδευση κατευθύνεται από τα Μικτά Εκκλησιαστικά Συμβούλια, τα οποία εποπτεύουν τις σχολές, ελέγχουν τη διαχείριση των Εφόρων και διαχειρίζονται την επαρχιακή περιουσία, και τις Εκπαιδευτικές Επιτροπές, έργο των οποίων είναι η εποπτεία και ο έλεγχος της λειτουργίας των σχολείων της επαρχίας. Τα όργανα αυτά βρίσκονται υπό την προστασία του Μητροπολίτη. Σε επίπεδο Κοινότητας εκπαιδευτικές αρμοδιότητες έχει ο Μητροπολίτης και η Εφορεία, δύο φορείς που συλλειτουργούν και ελέγχουν το σχολείο της κοινότητας τόσο σε επίπεδο υποδομών όσο και έμψυχου δυναμικού.¹¹² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θεσμοθετείται η δυνατότητα του ελληνικού στοιχείου να διαμορφώνει τις συνθήκες εκπαίδευσης των μελών του millet.¹¹³

Τον 19^ο αιώνα η εποπτεία του Πατριαρχείου είναι ουσιαστική και δημιουργούνται φορείς ελέγχου της λειτουργίας των σχολείων. Έτσι το 1846 ψηφίζεται ο Κανονισμός των Αλληλοδιδασκτικών σχολείων με βασική επιδίωξη την ομοιόμορφη εκπαίδευση καθώς και τον έλεγχο και την επικύρωση των διδακτικών βιβλίων. Οι κληρικοί την περίοδο αυτή έχουν σημαίνοντα ρόλο, ενώ οι μεγαλοαστοί αναδεικνύονται σε ρόλο Εφόρων. Οι τοπικές Επιτροπές που δημιουργούνται αναλαμβάνουν θέματα οικονομικής διαχείρισης. Το 1851 ψηφίζεται ο Οργανισμός των Παρθεναγωγείων βάσει του ανάλογου κανονισμού της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του ελληνικού κράτους. Το 1866 ιδρύεται η Κεντρική Φιλεκπαιδευτική

¹¹² Ηλιάδου – Τάχου Σ., ο.π., σελ. 54-58

¹¹³ Ηλιάδου – Τάχου Σ., Ανδρέου Α., ο.π., σελ. 100

Αδερφότητα, με στόχο την ενίσχυση της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Το 1871 συστήνεται η Εκπαιδευτική Επιτροπή του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, στοχεύοντας στην ενίσχυση εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Το 1873 δημιουργείται η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, η οποία επιδιώκει την επεξεργασία των τάσεων της παιδείας, τη σύσταση κέντρου για τα βιβλία, τους διδάσκοντες, τα προγράμματα, τις εξετάσεις και τη δημιουργία δικτύου κέντρου – Μητροπόλεων.¹¹⁴

Το 1878 ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της αναβάθμισης της παιδείας και το 1879 εκδίδεται το Πρόγραμμα του εξαετούς Δημοτικού Σχολείου. Το 1880 ιδρύεται η Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδερφότητα *Αγαπάτε Αλλήλους*, η οποία ορίζει ως βασική προτεραιότητά της την παροχή παιδείας στις φτωχές κοινότητες. Το 1881 γίνεται η ανασύσταση της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, η οποία αναλαμβάνει τον έλεγχο των βιβλίων. Το 1887 προωθείται το ομοιόμορφο πρόγραμμα της δημοτικής εκπαίδευσης, το οποίο είχε συντάξει ο Χ. Παπαμάρκου, ενώ το 1896 η ομοιομορφία του προγράμματος για τη μέση εκπαίδευση γίνεται αντικείμενο συζήτησης. Με τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων της Επιτροπής στο πλαίσιο της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης το 1892, μπορεί να αποδυναμώνεται ο ρόλος της, δε συμβαίνει το ίδιο όμως και με το ρόλο του Πατριαρχείου. Οι εκπαιδευτικές αρμοδιότητες τώρα ανατίθενται στους κατά τόπους Μητροπολίτες και στις τοπικές Εφορείες.¹¹⁵

Ενώ αυτές οι κινήσεις γίνονται από πλευράς Πατριαρχείου αναφορικά με την καθιέρωση και στερέωση του εκπαιδευτικού μηχανισμού και την παροχή παιδείας στην Ορθόδοξη πια Κοινότητα – αφού η έννοια του millet, προκειμένου να ανταποκριθεί στη δυτική πρόκληση του κράτους, καθορίστηκε ως προς τις νομικές της συνιστώσες μέσα από τους Εθνικούς Κανονισμούς και ονομάστηκε Κοινότητα-το ελληνικό βασίλειο από την άλλη αφουγκράζεται τις επιδιώξεις των «αλύτρωτων αδερφών» για αυτοδιάθεση και προσπαθεί να ανταποκριθεί σε αυτές με την ανάπτυξη μιας εθνικής πολιτικής ταιριαστής στο δόγμα της Μεγάλης Ιδέας. Η πολιτική αυτή προέκρινε την εθνική ενότητα του ελληνικού κράτους με τον Ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ελληνικό κράτος βέβαια φρόντισε πρώτα να

¹¹⁴ Ηλιάδου – Τάχου Σ., Ανδρέου Α., σελ. 100 - 101

¹¹⁵ Ηλιάδου – Τάχου Σ., Ανδρέου Α., ο.π., σελ. 101

οριοθετήσει εκ νέου τη νεοελληνική ταυτότητα με την ένταξή της σε ένα συνεχές ιστορικό πλαίσιο από την αρχαιότητα ως τις μέρες του.¹¹⁶

Η δημιουργία παράλληλα των πρώτων εθνών-κρατών στα Βαλκάνια οδηγεί σε μετασχηματισμό της ιδεολογίας του millet σε εθνική ιδεολογία. Η υιοθέτησή της μάλιστα από την αστική τάξη συνέβαλε στη διαμόρφωση έντονου ανταγωνιστικού κλίματος στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής Χερσονήσου. Η προοδευτική αυτή εθνικοποίηση του millet κάνει αναγκαία την εξάπλωση της ελληνικής παιδείας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα στις περιοχές που το ελληνικό στοιχείο απειλείται από αντίπαλους εθνικισμούς.¹¹⁷

Σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση των επιδιώξεων του ελληνικού εθνικισμού έχει η σύνδεσή του με τον «πολιτιστικό πατριωτισμό», την εκπολιτιστική αποστολή του ελληνικού βασιλείου στο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου. Ο ελληνικός εθνικισμός θέτει ως προμετωπίδα του τη συμβολή του ελληνικού έθνους στη θεμελίωση της ευρωπαϊκής πολιτισμικής αντίληψης και επιδιώκει την ανάδειξη του ένδοξου παρελθόντος του στους κατοίκους της βαλκανικής.¹¹⁸ Ο ελληνικός πολιτισμικός επεκτατισμός απευθύνεται σε όλες τις χριστιανικές εθνότητες και ο γλωσσικός και πολιτιστικός «εξελληνισμός» ταυτίζεται με την ανοδική κοινωνική κινητικότητα και την πρόσβαση στην λεγόμενη αστική τάξη.¹¹⁹

Κυρίαρχο ρόλο στη μεταλαμπάδευση του πολιτισμικού κεφαλαίου που αντιπροσωπεύει το ελληνικό κράτος διαδραματίζει έως τα μέσα της δεκαετία του 1870 το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο χώρο του συντελείται η ιδεολογική συγκρότηση όχι μόνο των φοιτητών της ελληνικής επικράτειας αλλά και των Ελλήνων της Διασποράς. Οι τελευταίοι μεταφέρουν στις πατρίδες τους στοιχεία του ελληνικού πολιτισμικού και κοινωνικού περιβάλλοντος και τα αναπαραγάγουν. Στην περίπτωση της εκπαίδευσης η αναπαραγωγή αυτή σημαίνει την ευθυγράμμιση παραμέτρων της σχολικής διαδικασίας των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως σε ό,τι αφορά τα σχολικά προγράμματα και της μεθόδους διδασκαλίας στην πραγματικότητα του ελληνικού κράτους. Μέχρι λοιπόν και τα μέσα του 1870 η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους δομείται πάνω σε μία σαφή εθνική ιδεολογία και στην αποστολή εκπολιτισμού των υπόλοιπων βαλκανικών λαών στο

¹¹⁶ Μπέτσας Γ.(2003), ο.π., σελ. 96-97

¹¹⁷ Ηλιάδου – Τάχου Σ., Ανδρέου Α., ο.π., σελ. 99-100

¹¹⁸ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 97

¹¹⁹ Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο 1992, σελ. 449-451

πλαίσιο του πολιτιστικού πατριωτισμού. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτιστική διείσδυση μέσω των σχολείων για την εκπλήρωση των εθνικών επιδιώξεων.¹²⁰

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 η πολιτισμική διάχυση του ελληνισμού στο βαλκανικό χώρο αντικαθίσταται σταδιακά από επιδιώξεις πιο ρεαλιστικές, αλλά πάντα συναρτώμενες με τις πολιτικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους. Ο επαναπροσδιορισμός της εκπαιδευτικής πολιτικής του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών συντελείται μπροστά στη συνειδητοποίηση της δυναμικής του «πανσλαβικού» κινδύνου. Η πρώτη αφορμή δίνεται με την ίδρυση της βουλγαρικής εξουσίας το 1870 και η δεύτερη με τη σύναψη της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου το 1878.¹²¹

Η παρεμβατική πολιτική του ελληνικού κράτους στον χώρο της εκπαίδευσης των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανατίθεται μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών σε φορείς και υπηρεσίες που σχετίζονται με το ελληνικό κράτος. Πρόκειται για τα ελληνικά προξενεία στην οθωμανική επικράτεια και ορισμένους ιδιωτικούς συλλόγους, οι οποίοι συντονίζονται και χρηματοδοτούνται από τον Εν Αθήναις Σύλλογον προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.¹²²

Στη δεκαετία του 1870, η ίδρυση συλλόγων με φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα γενικεύεται καθώς η πολιτική του ελληνικού βασιλείου που προσανατολίζεται σε μια ειρηνική εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας, την «Ανατολήν δια της Ανατολής», περνά και εκφράζεται μέσα από τα στελέχη αυτών των συλλόγων. Έτσι το 1874 λειτουργούν 82 ελληνικοί φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, 73 στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 2 στις Ηγεμονίες και 7 στην Ελλάδα, ενώ το 1879 έφταναν τους 30 μόνο στην Κωνσταντινούπολη και τους 70 στην υπόλοιπη οθωμανική επικράτεια.¹²³

Η παρέμβαση του ελληνικού κράτους στο σχολικό χώρο των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων μεθοδεύτηκε με τη χρηματοδότηση σχολείων και εκπαιδευτικών, την επιλογή προσωπικού, την παροχή υποτροφιών, τη συγκρότηση ενός συστήματος εποπτείας των σχολείων, την κατάρτιση εκπαιδευτικών μέσω της σύστασης ή του

¹²⁰ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 97-98

¹²¹ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 98-100

¹²² Μπέτσας Γ. (2010), ο.π., σελ. 104

¹²³ Μπονίδης Κ., *Οι Ελληνικοί φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη 1996, σελ. 37-41 και

Σκοπετέα Ε., *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα – όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1998, σελ. 155

ελέγχου Διδασκαλείων, την αναγνώριση της ισοτιμίας των Γυμνασίων με τα αντίστοιχα του ελληνικού κράτους.¹²⁴

Η εκπαίδευση λοιπόν των ελληνικών κοινοτήτων στον 19^ο αιώνα διαμορφώνεται μέχρι και τη δεκαετία του 1860 από την εκκλησιαστική αρχή, ενώ το υπόλοιπο διάστημα και μέχρι το 1908 το ελληνικό κράτος επιχειρεί, άλλοτε συμπληρωματικά και άλλοτε ανταγωνιστικά προς την εκκλησιαστική διοίκηση, να επηρεάσει τη λειτουργία των κοινοτικών εκπαιδευτηρίων βάσει των πολιτικών προτεραιοτήτων του. Με δεδομένες τις κοινωνικές μεταβολές στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο ρόλος των συλλόγων στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής αναβαθμίζεται και γίνεται ο διαμεσολαβητής των αιτημάτων της κοινωνίας προς τη θρησκευτική αρχή ή συμβάλλει στην ίδρυση σχολείων.¹²⁵

Ως προς την ιδεολογία της εκπαίδευσης που παρέχεται στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σημειώνεται για τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η επιφυλακτική στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τις ανατρεπτικές διαφωτιστικές ιδέες και η επιμονή του στη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Το Πατριαρχείο, καθοδηγώντας πνευματικά τη θρησκευτική κοινότητα των ορθοδόξων, προσδιορίζει τη συλλογική τους ταυτότητα και μέσω της ελληνικής παιδείας.¹²⁶ Ως θεματοφύλακας της οικουμενικής διάστασης της παιδείας αντιμετωπίζει την εκπαίδευση ως λειτουργία που εντάσσεται στα ποιμαντορικά καθήκοντα της εκκλησίας. Ακόμη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν η κάθε εθνική κοινότητα ορθοδόξων αναδεικνύει την ετερότητά της έναντι των άλλων, το Πατριαρχείο συνεχίζει να προβάλλει εκείνα τα στοιχεία που τονίζουν την κοινή πνευματική ταυτότητα του ποιμνίου του. Όταν στα 1908 προβάλλει ο τουρκικός εθνικισμός, η θέση του Πατριαρχείου για τη συμβολή της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των πολιτών διαφοροποιείται από το προηγούμενο διάστημα και κινείται προς αυτήν την κατεύθυνση.¹²⁷

Η προσδοκία να ανταποκριθεί η εκπαιδευτική διαδικασία των millet στην πραγματικότητα που καθορίζουν οι εθνικοί ανταγωνισμοί προέρχεται κυρίως από το ελληνικό κράτος.¹²⁸ Έτσι στη δεκαετία του 1870 η αποστολή της εκπαίδευσης δε διαμορφώνεται πλέον μόνο στο πλαίσιο διαφύλαξης της θρησκευτικότητας του

¹²⁴ Μπέτσας Γ. (2010), ο.π., σελ. 104

¹²⁵ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 108

¹²⁶ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 109

¹²⁷ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 115

¹²⁸ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 115

Γένους αλλά και της εξυπηρέτησης των μεταβαλλόμενων κοινωνικών αναγκών. Το αίτημα για αλλαγή στην εκπαίδευση καθίσταται πλέον αναγκαιότητα σε μια περίοδο όπου οι εθνικές αντιπαραθέσεις κορυφώνονται.¹²⁹ Το ελληνικό κράτος στρέφει τις προσπάθειές του στην προώθηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής του. Το σχολείο στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές γίνεται χώρος τόνωσης του ελληνικού φρονήματος των μαθητών και εξυπηρετεί τις ανάγκες τις προπαγάνδας σε κατοίκους διαμφισβητούμενων περιοχών.¹³⁰ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν η εκπαίδευση καλείται να συμβάλει στην κατασκευή νέων ταυτοτήτων, όταν η θρησκευτική ομολογία, το γλωσσικό – επικοινωνιακό πλαίσιο και η εκπαιδευτική επιλογή των πολιτών αποτελεί κριτήριο πολιτικής συναίνεσης ή διαφορετικότητας, το σώμα των αποδεκτών της «ελληνικής εκπαίδευσης» συρρικνώνεται και ταυτίζεται πλέον με τους ελληνορθόδοξους.¹³¹ Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών την ίδια περίοδο δραστηριοποιείται κυρίως στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.¹³²

Ειδικότερα προσεγγίζοντας την εκπαίδευση του ελληνισμού στη Μακεδονία ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αντιλαμβάνεται κανείς τη συμβολή της Εκκλησίας και των κοινοτήτων στην ίδρυση και συντήρηση σχολείων στις πόλεις και τα χωριά.¹³³ Η έκρηξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στη Μακεδονία σημειώνεται μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο λόγω των γενικότερων συνθηκών που επικρατούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία -εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων Τανζιμάτ, διακανονισμός των εκκλησιαστικών ζητημάτων με την εκπόνηση των «Γενικών Κανονισμών» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας. Η ιδιαίτερη κινητικότητα που παρατηρείται τώρα στον χώρο της Μακεδονίας αναφορικά με τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων θεωρείται συνέπεια της ελληνικής εγρήγορσης που στοχεύει στην αναχαίτιση των ξένων εθνικών κινήσεων, την αναπτέρωση του εθνικού φρονήματος του ελληνικού στοιχείου και την αποτροπή ενσωμάτωσης των επαρχιών αυτών σε σλαβικά κράτη.¹³⁴ Η προσπάθεια του ελληνικού κράτους να διαδόσει την ελληνική εκπαίδευση στη Μακεδονία ερμηνεύεται στο πλαίσιο της

¹²⁹ Μπέτσας Γ. (2003), ο.π., σελ. 110

¹³⁰ Μπέτσας Γ. (2010), ο.π., σελ. 108

¹³¹ Μπέτσας Γ. (2010), ο.π., σελ. 93-94

¹³² Μπέτσας Γ. (2010), ο.π., σελ. 116

¹³³ Κωφός Ε., «Η ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων 1833-1881, Μακεδονία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ.385

¹³⁴ Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 334

μελλοντικής διεκδίκησης της περιοχής, από τη στιγμή που η παιδεία, η θρησκεία και η γλώσσα θεωρούνται προσδιοριστικοί παράγοντες της εθνικής ταυτότητας του πληθυσμού.¹³⁵

Πράγματι την εποχή κατά την οποία αναπτύσσεται ο σχολικός θεσμός των Ελλήνων στη Μακεδονία, η αντιπαράθεση του ελληνικού στοιχείου με τους Βουλγάρους, τους Σέρβους και τους Ρουμάνους είναι έντονη.¹³⁶ Η ύπαρξη όμως ενός σημαντικού αριθμού σχολείων στην περιοχή αποτελεί τεκμήριο της υπεροχής του ελληνικού στοιχείου. Στις πόλεις και τα χωριά λειτουργούν ελληνικά σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, γυμνάσια, διδασκαλεία, ιερατικές σχολές, παρθεναγωγεία και νηπιαγωγεία στα οποία φοιτούσαν πολλοί μαθητές.¹³⁷

Στους σπουδαιότερους φορείς της ελληνικής παιδείας στη Μακεδονία ανήκει αρχικά το ελληνικό κράτος. Η εκπαιδευτική διείσδυση των ελληνικών κυβερνήσεων στη Μακεδονία επιχειρείται -πέραν των παραδοσιακών φορέων της ελληνικής εκπαίδευσης: εκκλησία, συντεχνίες - μέσω των συλλόγων. Η σύγχρονη εμφάνιση των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, σωματείων, αδερφοτήτων και εταιρειών στο ελληνικό βασίλειο και στον αλύτρωτο ελληνισμό εντάσσεται στο πλαίσιο της ανάγκης για πνευματική αναγέννηση και εθνική αφύπνιση του ελληνικού έθνους που παρατηρείται αυτήν την εποχή.¹³⁸ Η ιδιωτική πρωτοβουλία λοιπόν αναπτύσσει ολοένα και μεγαλύτερη δραστηριότητα εντός και εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους στο χώρο της εκπαίδευσης.¹³⁹

Συγκεκριμένα το ελληνικό κράτος ανέθεσε τον εκπαιδευτικό τομέα των οθωμανικών περιοχών Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας στον «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων»(1869).¹⁴⁰ Σταθμός επίσης στην εκπαιδευτική ιστορία ολόκληρης της Μακεδονίας και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης θεωρείται και η ίδρυση του «Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης» το 1872.¹⁴¹

Στη Θεσσαλονίκη άλλωστε κατά τη τελευταία φάση της οθωμανικής κυριαρχίας, στη δεκαετία του 1850, αρχίζει μια πιο συστηματική προσπάθεια για βελτίωση της ελληνικής παιδείας με την αναβάθμιση των σχολείων που ήδη

¹³⁵ Ηλιάδου – Τάχου Σ. (1996), ο.π., σελ. 58

¹³⁶ Ηλιάδου – Τάχου Σ. (1996), ο.π., σελ. 58

¹³⁷ Βακαλόπουλος Κ. (1991), ο.π., σελ. 335-336

¹³⁸ Βακαλόπουλος Κ. (1991), ο.π., σελ. 335 και Μπονίδης Κ. (1996), ο.π., σελ. 32-33

¹³⁹ Δημαράς Α. (1988), ο.π., σελ.λβ

¹⁴⁰ Ηλιάδου – Τάχου Σ.(1996), ο.π., σελ. 58

¹⁴¹ Βακαλόπουλος Κ. (1991), ο.π., σελ. 336 και 345

Μπονίδης Κ. (1996), ο.π., σελ. 42-45 και 52-53

λειτουργούν. Οι ρυθμοί επιταχύνονται τη δεκαετία του 1870. Η παρουσία του μητροπολίτη Ιωακείμ Γ΄ συνεπικουρεί στην ανοδική πορεία των εκπαιδευτικών θεμάτων. Έτσι, το 1872 ο «εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος» αρχίζει τη δραστηριοποίησή του ως συντονιστικού οργάνου, το Ελληνικό Σχολείο συμπληρώνει τις γυμνασιακές τάξεις του και το σχολικό έτος 1874-1875 το Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης αναγνωρίζεται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως ισότιμο με τα Γυμνάσια του ελληνικού κράτους, στο Παρθεναγωγείο συγκροτείται γυμνασιακό τμήμα και τάξη για υποψήσιες δασκάλες, η συνδιδασκτική μέθοδος καθιερώνεται στο Δημοτικό Σχολείο το 1874 και το 1876 ο ΣΕΓ ιδρύει το Διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης.¹⁴²

Στις αρχές της δεκαετία του 1880 αναδιαρθρώνονται στη Θεσσαλονίκη οι τύποι των σχολείων της Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης με την καθιέρωση του εξάχρονου Αστικού Σχολείου και εξάχρονου Γυμνασίου, γεγονός που δίνει στην πόλη εξέχουσα θέση ως εκπαιδευτικού κέντρου του ελληνισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου. Η ίδρυση λοιπόν και η λειτουργία σχολείων όλων των βαθμίδων στην πόλη, η στελέχωση των ιδρυμάτων αυτών με ικανούς εκπαιδευτικούς ενισχύουν την πολιτιστική δύναμη του ελληνισμού στα Βαλκάνια και θεμελιώνουν τις διεκδικήσεις του στο πλαίσιο των εθνικών ανταγωνισμών.¹⁴³

Στο πλαίσιο όλης αυτής της εκπαιδευτικής πολιτικής ο Χ. Παπαμάρκου υπηρετεί ως ελληνοδιδάσκαλος στη Στρώμνιτσα (1866-1869) και στο μη ακόμη αναγνωρισμένο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης (1869-1871), μόλις αποφοίτησε από τη Φιλοσοφική Σχολή.¹⁴⁴ Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων στέλνει τους δύο παιδαγωγούς, Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου στη Μακεδονία και συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη για να αναλάβουν τη σύσταση και οργάνωση του Διδασκαλείου της πόλης. Εξάλλου και οι δύο έχουν μετεκπαιδευτεί στη Γερμανία ως

¹⁴² Φούκας Β., «Περί Εθνικού Διδασκαλείου εν Θεσσαλονίκη...»: ίδρυση, λειτουργία, σπουδές και σπουδαστές του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (1876-1889), στο *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ.7^{ος}, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.239-241

¹⁴³ Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., «Των γραμμάτων φαιδροί πανηγυρισμοί?»: Γενικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας, σχολικά κτίρια, τοπογραφία», στο Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά. 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας*, Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 121-140

¹⁴⁴ Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 9

υπότροφοι του Συλλόγου, ενώ ο Χ. Παπαμάρκου έδωσε εγγυήσεις ότι επανερχόμενος θα δεχτεί όποια θέση του προταθεί από τον Σύλλογο.¹⁴⁵

Διαπιστώνεται λοιπόν πόσο σημαντική θεωρείται η εκπαίδευση των Ελλήνων της Μακεδονίας, αφού δρομολογούνται καταστάσεις που στοχεύουν αποκλειστικά σε αυτήν. Γράφεται σχετικά στην Έκθεση του Συλλόγου του έτους 1869-71: «...επέμψαμεν του ημετέρους υποτρόφους, επί τη ρητή εντολή να διδαχθώσι θεωρητικώς και πρακτικώς τα της δημοδιδασκαλίας. ... Τρίτον δε υπότροφον επέμψαμεν εις Γερμανίαν τον κ. Χαρίσιον Παπαμάρκου... ίνα συμπληρώσας τας φιλολογικάς αυτού γνώσεις ασχοληθή επίσης ιδίως εις τα της δημοτικής εκπαιδεύσεως και παιδαγωγίας ώστε επανελθών να ήναι ικανός να διευθύνη αξίως γυμνάσιον, διδάσκων εν αυτώ ου μόνον φιλολογικά, αλλά και τα της δημοτικής εκπαιδεύσεως, επί σκοπό μορφώσεως και δημοδιδασκάλων... όπου ήθελε πεμφή υπό του Συλλόγου»¹⁴⁶ και «Το διδασκαλείον είνε το μόνον κατάστημα, όπερ δύναται ορθώς οργανισμένον και επιτηδείως διευθυνόμενον να αναπλάση τον δημοδιδασκαλικόν κλάδον... έπρεπε... αφ' ου επανήλθον και οι άλλοι αυτού υπότροφοι εκ Γερμανίας, ο κ. Χαρ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου, να πράξη ό,τι δυνατόν ίνα δι' αυτών ... συσταθή διδασκαλείον οπωσούν καλώς κατηρτισμένον και πρότυπον σχολείον εις αυτό προσηρητημένον προς ενάσκησιν των μελλόντων δημοδιδασκάλων...».¹⁴⁷

1.3.1. Ο εν Αθήναις Σύλλογος Διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων

Κρίνεται απαραίτητο σε αυτό το σημείο να δοθούν πληροφορίες για τον «εν Αθήναις Σύλλογο διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», υπότροφοι του οποίου ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου στέλνονται στη Γερμανία και ο οποίος συμβάλλει στη δημιουργία και συντήρηση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης μαζί με τον τοπικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο· τέλος θα παρατεθεί το πλαίσιο λειτουργίας του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, στο οποίο συναντούνται ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου και καταλήγουν να εκτοξεύουν κατηγορίες ο ένας στον άλλον.

¹⁴⁵ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1875 πεπραγμένων», Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1876, σελ. 47-48

¹⁴⁶ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1872, σελ. 94-95

¹⁴⁷ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1875 πεπραγμένων », Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1876, σελ. 47-48

Ο «εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» (Σ.Ε.Γ από εδώ και στο εξής) ιδρύεται στην Αθήνα το 1869. Τα ιδρυτικά του μέλη, τριαντατρία στον αριθμό και με την πλειοψηφία τους ως προς την καταγωγή τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και μάλιστα της ελληνικής οικονομικής, πνευματικής και πολιτικής ελίτ της εποχής, υπογράφουν το καταστατικό του Συλλόγου στις 3.4.1869 ο οποίος εγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα στις 30.4.1869.¹⁴⁸ Στις πρώτες σελίδες του «διοργανισμού» κοινοποιείται η σύσταση του Συλλόγου, το Διοικητικό Συμβούλιο και τίθεται ο στόχος του, που δεν είναι άλλος από τη διάδοση της ελληνικής παιδείας μέσω της συστάσεως σχολείων αρρένων και θηλέων, της διάδοσης της στοιχειώδους εκπαίδευσής, της εισαγωγής των καταλληλότερων μεθόδων διδασκαλίας στα σχολεία, της συγγραφής και διάδοσης χρήσιμων συγγραμμάτων και άλλων πρόσφορων μέσων.¹⁴⁹

Ο ΣΕΓ θέτει ως πρώτιστο σχέδιό του την επαναλειτουργία του Διδασκαλείου Αθηνών, το οποίο έχει καταργηθεί από το 1864.¹⁵⁰ Μάλιστα στην πρώτη δημοσιευμένη έκθεσή του δηλώνει ότι για το σκοπό αυτό, πέραν των άλλων ενεργειών του, έχει στείλει ήδη τρεις υποτρόφους στη Γερμανία, οι οποίοι με την επιστροφή τους θα συνδράμουν σε αυτό.¹⁵¹ Στην έκθεση των ετών 1873-1874 αναφερόμενος στη σημασία του Διδασκαλείου περιγράφει τις προϋποθέσεις που απαιτούνται, προκειμένου αυτό να λειτουργήσει· η μία είναι να υπάρχουν οι οικονομικοί πόροι και η δεύτερη να υπάρχει το κατάλληλο προσωπικό. Για αυτό το τελευταίο σημειώνει ότι οι υπότροφοί του στη Γερμανία θα αποτελέσουν το προσωπικό που απαιτείται.¹⁵²

Η αποστολή υποτρόφων στη Γερμανία είναι βασική επιλογή του ΣΕΓ και δηλώνεται με έμφαση στις εκθέσεις του. Οι περισσότεροι υπότροφοι δεσμεύονται ότι

¹⁴⁸ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1872, σελ. 12-14

¹⁴⁹ Ο.π., σελ. 5 και Μπονίδης Κ., ο.π., σελ. 60- 61 και

Ηλιάδου Τάχου Σ., Ανδρέου Α.(2005), ο.π., σελ. 307: η ίδρυση του ΣΕΓ δεν παρενέβαινε στις υπάρχουσες δομές της εκπαίδευσης, αλλά ουσιαστικά συνιστούσε τη συγκαλυμμένη παρέμβαση του ελληνικού κράτους στις δομές της εκπαίδευσης του οθωμανικού χώρου.

¹⁵⁰ Παπαδόπουλος Δ., Χ.ο.π., σελ. 15 και Δημαράς Α. (1988), ο.π., σελ. λς-λξ και 177-189

¹⁵¹ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871»..., ο.π., σελ. 38-39

¹⁵² «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1872 και 1873 πεπραγμένων», Αθήνα 1874, σελ. 48

με την ολοκλήρωση των σπουδών τους θα επενδρώσουν εκπαιδευτικά ιδρύματα του Συλλόγου.¹⁵³

Έτσι το 1871 ο Σύλλογος μετά από διαγωνισμό που προκηρύσσει στις 20.4.1871 απονέμει τρεις υποτροφίες στον Σπ. Μωραΐτη 22 ετών από τη Σκιάθο, στον Π. Οικονομόπουλο (μετά Π. Οικονόμου) 20 ετών από τη Γορτυνία και τον Χ. Παπαμάρκου από τη Μακεδονία, «άνδρα ώριμον δεδοκιμασμένης φιλοπατρίας».¹⁵⁴ Οι δύο πρώτοι στέλνονται στο Διδασκαλείο του Duesselthal , για να εκπαιδευτούν «θεωρητικώς και πρακτικώς»¹⁵⁵ σε θέματα διδακτικής πράξης και στο Διδασκαλείο του Gotta και της Λειψίας ως μαθητές του Ziller, ενώ ο τρίτος στο Πανεπιστήμιο του Goettingen.¹⁵⁶ Η αποστολή υποτρόφων συνεχίστηκε και το 1877¹⁵⁷, ενώ το 1833 δαπανά ο Σύλλογος το ποσό των 101.523 δραχμών για τη συντήρηση των υποτρόφων του¹⁵⁸.

Ταυτόχρονα με τα παραπάνω σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη σύστασή του ο Σύλλογος ξεκινά τη δράση του στη Θεσσαλονίκη¹⁵⁹ και ορίζει ως κύριο στόχο του την «επίρρωση του Ελληνισμού εν ταις χώραις ας επιχειρώντο να σφετερισθώσι έθνη αλλόφυλλα και αλλόγλωσσα».¹⁶⁰ Ο Σύλλογος θεωρεί πως η εκπαίδευση που θα παράσχει μέσω των ιδρυμάτων της θα πρέπει να είναι αποσυνδεδεμένη από κάθε αίτημα απελευθέρωσης, αλλά να ικανοποιούν τις «εθνικές ανάγκες» και τα «συμφέροντα του ελληνισμού». Επομένως απομακρύνεται από το πνεύμα και τις αρχές του διαφωτισμού και προσανατολίζεται προς το δόγμα της ειρηνικής

¹⁵³ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», ο.π., σελ. 93

¹⁵⁴ Ο.π., σελ. 94

¹⁵⁵ Ο.π., σελ. 94

¹⁵⁶ Ο.π., σελ. 94 και

«Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά τα έτη 1872 και 1873 πεπραγμένων», ο.π., σελ. 89-90

¹⁵⁷ Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων, ο.π., σελ. 119

¹⁵⁸ Μπονίδης Κ. (1996), ο.π., σελ. 137

¹⁵⁹ Ηλιάδου Τάχου Σ., Ανδρέου Α., «Από τον Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869) στη Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία (1925): Η παρέμβαση των ιδιωτικών σωματείων στην εκπαίδευση του μακεδονικού χώρου» στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι. - ερευνητικές συνιστώσες*, Φλώρινα 2005, σελ.307: Η αποτυχία και η ανεπάρκεια των Προξένων στο χώρο της Μακεδονίας να διεκπεραιώσουν τις εκπαιδευτικές λειτουργίες σε συνάρτηση με την κρισιμότητα των καταστάσεων οδήγησε το ελληνικό κράτος να αναθέσει τον εκπαιδευτικό τομέα σε έναν ιδιωτικό φορέα, αυτό του ΣΕΓ.

¹⁶⁰ Επιφυλλίδα του Παπαρρηγόπουλου στην εφ. «Εφημερίς» της 1^{ης} Ιουνίου 1889 όπως αναδημοσιεύεται στο Δημαράς Θ.(1986), ο.π.

συνύπαρξης Ελλήνων και Οθωμανών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στην οποία οι Έλληνες θα έχουν προνόμια.¹⁶¹

Αυτή η στοχοθεσία λογικό είναι να προκαλέσει αίσθηση στους Βουλγαρόφιλους και να θεωρήσουν ότι ο «*Σύλλογος καθιδρύθη όπως δήθεν καταπολεμήθη τας εν τη Τουρκία ενεργείας του πανσλαβισμού, και ότι αμέσως πρέπει να διαλυθεί*». Η διάθεση αυτή των Βουλγαρόφιλων συναρτώμενη και με τον ιδιαίτερα τεταμένο πολιτικό κλίμα της εποχής οδηγεί τον ΣΕΓ στην απόφαση να μη δημοσιεύει λεπτομερειακά στις εκθέσεις του τις ενέργειές του, προκειμένου να «*μη διεγείρωμεν την άδικην καταφοράν και την παρά τη Πύλη ισχυράν αντενέργειαν των εχθρών του Ελληνισμού*».¹⁶²

Καθώς λοιπόν σε αυτή τη χρονική στιγμή έχει προσανατολιστεί ο ΣΕΓ στη βελτίωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Μακεδονίας, ο Πρόεδρός του, Ν. Μαυροκορδάτος, δηλώνει ρητά σε επιστολή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Κοντόσταυλο (11.12.1875) τους στόχους του Συλλόγου και την πρόθεσή του να ιδρύσει Διδασκαλείο στη Θεσσαλονίκη: «*...Αλλ' όταν λάβωμεν υπ'όψιν ότι τα πράγματα εν τη Ανατολή βαδίζουσι γοργώ βήματι, νομίζομεν ότι ίνα επιτευχθή και ταχύτερον και ασφαλέστερον ο σκοπός προς τον εργάζεται ο ημέτερος Σύλλογος είνε αναπόδραστος ανάγκη να οργανισθώσιν αι ενέργειαι αυτού επί ασφαλέστερον βάσεων και να αγωνίζεται τον περί υπάρξεως αγώνα. Προς τούτο ανάγκη 1)να ιδρυθώσι εν Μακεδονίας, ισχυρά κέντρα ελληνικού πολιτισμού εν Θεσσαλονίκη, Σέρραις, Βοδενοίς, Κοζάνη, Καστορία, Βιτωλίοις και Κορυτσά. Και η μεν Θεσσαλονίκη έχει ήδη πλήρες γυμνάσιον λίαν κατηρητισμένον. Ανάγκη δε τοιούτου ν' αποκτήσωσιν αι Σέρραι, τα Βιτώλια και η Κορυτσά. Τα δε λοιπά κέντρα να έχωσιν ημιγυμνάσια.2) Να υπάρχωσι τέλεια Ελληνικά σχολεία εν Στρωμνίτση, Νεβροκόπω, Δοϊρανίω, Βελβενδώ και Γιαννιτσοίς.3) Άπασαι αύται αι πόλεις έχουσιν ανάγκην καλών παρθεναγωγείων.4) Είναι ανάγκη να ιδρυθώσι δύο κεντρικά σχολεία δημοτικά εν τη επαρχία Κίτρους, όμοια εν τη επαρχία Καμπανίας (Ρουμλούκι) και δύο εν τοις περί την Βέροιαν ελληνικοίς χωρίοις. 5) Πρέπει να υποστηριχθώσι χρηματικώς οι Σύλλογοι Θεσσαλονίκης, Σερρών και Καστορίας... ίνα κατορθώσωσι τα ανωτέρω ανάγκη δύο τινά να υπάρχωσιν, οι αρμόδιοι διευθυνταί και καθηγηταί ακι διδάσκαλοι και οι*

¹⁶¹ Ηλιάδου – Τάχου Σ., ο.π., σελ. σελ. 59

¹⁶² «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων», ο.π., σελ. 7-9

*χρηματικοί πόροι. και προς μόρφωσιν των διδασκάλων είναι ανάγκη εν των ήδη ευδοκίμως εν Μακεδονία διδασκόντων νέων οι δεδοκιμασμένοι δια την ικανότητα και χρηστότητα να πεμφθώσιεις την Γερμανίαν προς τελειοτέραν εκπαίδευσιν, ίνα επανελθόντες χρησιμεύσωσι το μεν ως διευθυνταί και καθηγηταί των συστηθησομένων, το δε και ως όργανα πολιτικής τινός εν ανάγκη ενεργείας... περί δε της δημοτικής εκπαιδεύσεως, ήτις μέλλει να χορηγήση μεν την πρώτην ύλην εις την μέσην εκπαίδευσιν, να μορφώση δ' οπωσούν τας κατωτέρας του λαού τάξεις δεν δύναται ουδεμία σκέψις και φροντίς να καταβληθή πρότερον, πριν συσταθή καλώς κατηρτισμένον διδασκαλείον προς διάπλασιν των αρμοδίων διδασκάλων, οίτινες είνε η ψυχή παντός σχολείου. Προς τούτο λοιπόν ανάγκη απαραίτητος να ιδρυθή εν Θεσσαλονίκη τοιούτον διδασκαλείον...».*¹⁶³

Πραγματικά το Διδασκαλείο ιδρύεται με πρωτοβουλία του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης και συντηρείται από τις χρηματικές ενισχύσεις του ΣΕΓ. Επίσης αποφασίζει ο τελευταίος, παράλληλα με τη δραστηριοποίηση του στη συντήρηση των σχολείων διάφορων μακεδονικών κοινοτήτων, την ίδρυση Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό την εισαγωγή και τη διάδοση της συνδιδασκτικής μεθόδου, καθώς και την άσκηση στη διδακτική πράξη των μαθητών του Διδασκαλείου, στο οποίο και εντάσσεται. Το σχολείο αρχίζει να λειτουργεί τον Οκτώβριο του 1875 με διευθυντή τον Π. Οικονόμου.¹⁶⁴

Ο ΣΕΓ συνεχίζει την ουσιαστική του επιρροή και παρέμβαση στα εκπαιδευτικά θέματα της Μακεδονίας. Το 1886 όμως διαταρράσσεται η σχέση του με τον σημαντικότερο χρηματοδότη του, το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη διακοπή της χρηματοδότησης του Συλλόγου από το ελληνικό κράτος¹⁶⁵ και το διορισμό από το Υπουργείο Εξωτερικών της «Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας», η οποία ανέλαβε την ελλαδική εκπαιδευτική πολιτική στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ο ΣΕΓ από κει και

¹⁶³ Βούρη Σ., *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας: Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1992, σελ. 31-32

¹⁶⁴ Μπονίδης Κ.(1996), ο.π., σελ. 121

¹⁶⁵ Ηλιάδου Τάχου Σ., Ανδρέου Α.(2005), ο.π., σελ. 304- 305: το παράδοξο είναι ότι η δράση του ΣΕΓ δεν αμφισβητήθηκε ούτε ακυρώθηκε από τους εντεταλμένους φορείς της οθωμανικής νομιμότητας, τους Μητροπολίτες, παρά τη διαφορά εκπαιδευτικής πολιτικής, οικουμενικός χαρακτήρας της πατριαρχικής εκπαίδευσης και από την άλλη νεοελληνικός αλυτρωτισμός τη Μακεδονία με παράλληλη διαμόρφωση ελληνικών εθνικών ταυτοτήτων. Ο έλεγχος της αποτελεσματικότητας του Συλλόγου έγινε από τους προξένους, επίσημους φορείς του εθνικού κέντρου, οι οποίοι ακύρωσαν σταδιακά τον παρεμβατικό του ρόλο εξαιτίας προσωπικών εξουσιαστικών συμφερόντων.

πέρα συνέχισε τη δράση του ως ιδιωτικό σωματείο με τους δικούς του πλέον πόρους. Η εικόνα που έχουμε για τη δράση του ΣΕΓ από το 1886 και πέρα είναι ελλιπής εξαιτίας της μη δυνατής πρόσβασης στα αρχεία του.¹⁶⁶

1.3.2. Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης

Ωθηση στην παιδεία της Θεσσαλονίκης δίνει και η ίδρυση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης. Το σωματείο ιδρύεται το 1872 και θέτει ως στόχο του στο Α΄ άρθρο του Κανονισμού του την ενίσχυση και εξάπλωση των ελληνικών γραμμάτων τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στα περίχωρά της.¹⁶⁷ Λίγο παρακάτω ορίζονται τα μέσα και οι τρόποι πραγματοποίησης αυτού του σκοπού και αναφέρεται μεταξύ άλλων η βελτίωση των υπάρχοντων σχολείων, η ίδρυση νέων, οι υποτροφίες άπορων και επιμελών μαθητών, η αποστολή υποτρόφου στην Ευρώπη, για να σπουδάσει τα παιδαγωγικά, η σύσταση δημοτικής βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, οι διαλέξεις και εκδόσεις βιβλίων και γενικά η παρακίνηση και υποστήριξη κάθε κίνησης που θα συμβάλει στην πνευματική ανύψωση του υπόδουλου Ελληνισμού. Καθορίζει μάλιστα ως γλώσσα των ωφέλιμων βιβλίων των οποίων θα υποστηρίξει την έκδοσή τους αυτήν που θα είναι «καταληπτήν εις τους πολλούς», αναδεικνύοντας τη σημασία της γλώσσας ως οργάνου για την ανύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού.¹⁶⁸

Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος πράγματι αναπτύσσει σύμφωνα με τα ορισθέντα τεράστιο σε σημασία εκπαιδευτικό και πολιτιστικό έργο μέχρι το 1879¹⁶⁹ και αποτελεί τον σπουδαιότερο όλων των συλλόγων της Θεσσαλονίκης: ιδρύει το περίφημο Διδασκαλείο στην πόλη, οργανώνει πολυάριθμες διαλέξεις, νυχτερινό

¹⁶⁶ Μπονίδης Κ. (1996), ο.π., σελ. 91

¹⁶⁷ Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., «“Διακαώς επιθυμούσα να διδάξω”»: Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Πόροι των σχολείων, πρόσληψη δασκάλων και διδασκαλισσών» στο *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά 19^{ος} και 20^{ος} αιώνες*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 97

¹⁶⁸ Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, Θεσσαλονίκη 1872, σελ. 3-4

και Παπαδόπουλος Στ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τέταρτο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 110-111

¹⁶⁹ Μια περιληπτική εικόνα των πεπραγμένων του Συλλόγου κατά την πρώτη του επταετία βρίσκουμε στην έκθεση που ανέγνωσε ο γραμματέας του Μ. Παπαδόπουλος στο Α΄ Συνέδριο των ελληνικών Συλλόγων στην Αθήνα τον Μάρτιο του 1879 (Πρακτικά της πρώτης συνόδου, σελ. 239-248), καθώς και στην έκθεση της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» του ίδιου έτους, σελ. 113

σχολείο -το λεγόμενο «σχολείο του λαού», που διακόπτει τη λειτουργία του πολύ σύντομα-, πλουσιότερη βιβλιοθήκη (στα 1879 η βιβλιοθήκη αυτή αριθμεί περισσότερους από 500 τόμους), χορηγεί υποτροφίες σε άπορους μαθητές, που αργότερα αποτελούν αξιόλογο διδακτικό προσωπικό στη Μακεδονία, εξοπλίζει τα εκπαιδευτήρια της πόλης, δημιουργεί εκπαιδευτικά ιδρύματα στα γύρω χωριά, διανείμει πολυάριθμα διδακτικά βιβλία και αποστέλλει στην ύπαιθρο πεπειραμένους δασκάλους, νηπιαγωγούς και παρθεναγωγούς.

Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης συνεχίζει την ουσιαστική δράση του και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αλλά στην πρώτη δεκαετία του επόμενου η δραστηριότητά του μειώνεται αισθητά. Οι υπηρεσίες που πρόσφερε στην εκπαίδευση της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα υπήρξαν αναμφισβήτητα σημαντικές.¹⁷⁰

1.3.3.Το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης

Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας που συντελείται στη Μακεδονία και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} εντάσσεται και η ίδρυση και λειτουργία του Διδασκαλείου της, το οποίο αποτελεί σημαντικό εκπαιδευτικό σταθμό για την πόλη και γενικότερα για τη Μακεδονία, καθώς συμβάλλει στη βελτίωση της εκπαίδευσης και κατάρτισης των υποψήφιων εκπαιδευτικών. Ως έδρα του επιλέγεται η Θεσσαλονίκη, επειδή αυτή αποτελεί στρατηγικό κέντρο στη βαλκανική χερσόνησο, τη στιγμή που οι βαλκανικοί εθνικισμοί εντείνονται εκεί και ο ελληνισμός αποκτά ισχυρό ανταγωνιστή στην περιοχή, τους Βούλγαρους. Ο πληθυσμός εξάλλου της πόλης αυξάνει διαρκώς και κύριο χαρακτηριστικό του είναι ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας του, η εμπορική και οικονομική δραστηριότητα είναι έντονη, αφού η Θεσσαλονίκη αποτελεί το βασικότερο λιμάνι, η εκπαιδευτική κίνηση της πόλης ανθεί και έτσι η Θεσσαλονίκη διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο και σημαντικό ρόλο στο ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της εποχής. Η σχέση άλλωστε της εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη και της ίδρυσης Διδασκαλείου εκεί είναι μια σχέση συγκοινωνούντων δοχείων, από τη στιγμή που η ίδρυσή του συμπληρώνει τον βασικό κορμό του εκπαιδευτικού συστήματός της, αφού λειτουργούν όλοι οι τύποι σχολείων στην πόλη Προσχολικής, Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης.¹⁷¹

¹⁷⁰ Παπαδόπουλος Στ., ο.π., σελ. 110-122 και Βακαλόπουλος Κ. (1991), ο.π., σελ. 345

¹⁷¹ Φούκας Β. (2008), ο.π., σελ. 243 - 246

Η επιλογή της Θεσσαλονίκης για την ίδρυση του Διδασκαλείου προσδιορίζεται από τον ΣΕΓ με τα παρακάτω: « Ωμολογουμένη κατεπείγουσα ανάγκη της διαδόσεως της Ελληνικής παιδείας υπηγόρευσε την σύστασιν του Διδασκαλείου τούτου... Τοιούτου Διδασκαλείου, υπό του Συλλόγου ιδρυομένου, η έδρα φυσικώς έπρεπε να ορισθή έξω του Βασιλείου, εν τινι ευθέτων προς τον σκοπόν χώραν του Οθωμανικού κράτους. Ως τοιαύτη δε προεκρίθη η μάλιστα πασών διψώσα Ελληνικής παιδείας αι άμα μεσαιτάτη Μακεδοία, των δε πόλεων ταύτης πάλιν η πρωτεύουσα αυτής Θεσσαλονίκη, πλείονα παρέχουσα τα πρόσφορα, διότι και κέντρον φυσικόν είνε της όλης χώρας, και προς άλλας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ελληνικάς επαρχίας ευκολώτερον επικοινωνεί, και προς τούτοις έχει Γυμνάσιον κατηρτισμένον, οπόθεν δυνατόν ικανήν ωφέλειαν να πορίζεται το Διδασκαλείον, κοινούς έχον μετ' αυτού ενίους των καθηγητών. Ούτως ιδρύθη εν Θεσσαλονίκη κατά το 1876 το Διδασκαλείον, εις ο προσηρτήθη ως απαραίτητον αυτού συμπλήρωμα και το ιδρυθέν πρότυπον Δημοτικόν Σχολείον...».¹⁷²

¹⁷² Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετία 1869-1969, Αθήναι 1979, σελ. 74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Χ. Παπαμάκου και ο Π. Οικονόμου: παιδαγωγών έριδες

2.1. Το χρονικό πλαίσιο της διαμάχης του Χ. Παπαμάκου και του Π. Οικονόμου

Διατρέχοντας τη ζωή των Χ. Παπαμάκου και Π. Οικονόμου διαπιστώνεται ότι για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη είναι που συναντιούνται μετά τη μετεκπαίδευσή τους στη Γερμανία στη δεκαετία του 1870 στο νεοϊδρυθέν Διδασκαλείο της πόλης. Ο Χ. Παπαμάκου διδάσκει μαθήματα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, ενώ παράλληλα ασκεί τη διεύθυνση του ιδρύματος. Η πρακτική άσκηση των υποψήφιων δασκάλων γίνεται στο Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο που διευθύνει ο Π. Οικονόμου, ο οποίος μάλιστα διδάσκει αμισθί στο Διδασκαλείο το μάθημα της Φυσικής. Αυτή τη χρονική στιγμή οι δύο άντρες αποτελούν βασικούς πυλώνες της εκπαίδευσης και παιδαγωγικής κατάρτισης των υποψήφιων εκπαιδευτικών της Θεσσαλονίκης.

Από εκεί και πέρα και μάλιστα από το 1878 οι δρόμοι τους χωρίζουν, αλλά δεν παύουν να υπηρετούν και οι δύο στον χώρο της εκπαίδευσης από καίριες θέσεις.

Στη Θεσσαλονίκη λοιπόν η σχέση τους ξεκινά με τους καλύτερους οιωνούς, αλλά τελικά καταλήγει σε μια από τις γνωστότερες και εντονότερες, σε επίπεδο λεκτικών διαξιφισμών και παραγωγής γραπτού λόγου, παιδαγωγικές έριδες του 19^{ου} αιώνα.¹⁷³

2.2. Η έριδα

Η έριδα που ξεσπά μεταξύ των δύο προσώπων μελετάται με επίκεντρο τον Παπαμάκου. Αυτό σημαίνει πως εξετάζονται οι κατηγορίες που καταλογίζει ο Π. Οικονόμου στον Χ. Παπαμάκου και ανιχνεύονται οι «απαντήσεις» του τελευταίου.

¹⁷³ Φούκας Β. (2010), ο.π., σελ. 44-52

2.2.1. Πρώτη κατηγορία : Εκατέρωθεν αμφισβήτηση των πτυχίων που κατέχουν

Ο Π. Οικονόμου σε ένα άρθρο του που αφορά την οργάνωση των Διδασκαλείων και παρουσιάζει τη δική του θετική συμβολή σε αυτήν καταφέρεται ονομαστικά εναντίον του Παπαμάρκου και με λόγια ειρωνικά γράφει: «*Μόνον εις διαφωνεί (ως προς την μέχρι εκείνη την εποχή συγκεκριμένη σύσταση και οργάνωση των Διδασκαλείων) ή μάλλον δεν ηξεύρει και αυτός τι φρονεί ο εξοχώτατος κατά την επιστήμην και κρίσιν του Χ. Παπαμάρκου*». ¹⁷⁴ Με αφορμή λοιπόν τη διαφορετική θεώρηση που προβάλλει ο Χ. Παπαμάρκου σε αυτό το θέμα από αυτήν του Π. Οικονόμου ο τελευταίος καταλήγει σε αμφισβήτηση της επιστημονικής κατάρτισης του αντιπάλου του: «*Αλλ' ο κύριος ούτος δεν είναι παιδαγωγικός, ούτε κατά θεωρίαν ούτε κατά πράξιν. Εις Γερμανίαν εστάλη... να συμπληρώση τας φιλολογικάς του σπουδάς· δηλ. να πάρη εκεί δι' ευνοήτους λόγους δίπλωμα. Διέτριψεν δέ εν Γοττίγγη, ένθα ουδείς edίδασκεν παιδαγωγικά. Τα παιδαγωγικά εσπούδασεν καθ' οδόν επιστρέφων εις Ελλάδα και επισκεπτόμενος καθ' α εγράφη σχολεία ως Υπουργός Παιδείας! ... πειθόμεθα ότι ουδέν επίσταται πρώτον μεν εκ των τερατωδών γνωμών, ας εκφέρει περί των σχολικών ημών πραγμάτων και ας ουδείς ο άκρω δακτύλω των παιδαγωγικών γευσάμενος ήθελε τολμήση να είπη*». ¹⁷⁵ Οι σπουδές του Χ. Παπαμάρκου και η ποιότητα αυτών μπαίνουν στο στόχαστρο του κατηγορού του και σε άλλο σημείο του περιοδικού, όπου γράφονται τα εξής: «*Τον προκαλούμεν ενταύθα να μας είπη εις ποιον Διδασκαλείον ή εις ποιον Πανεπιστήμιον της Ευρώπης εσπούδασε παιδαγωγικήν;*». ¹⁷⁶

Η πρόκληση λοιπόν που απευθύνει ο Π. Οικονόμου στον Χ. Παπαμάρκου να αναφερθεί στις σπουδές του στην Ευρώπη δεν μένει αναπάντητη από τον Παπαμάρκου· τις σπουδές που έχει κάνει λοιπόν τις αποδεικνύει με τα παρακάτω: «*Τρίτον υπότροφον επέμψαμεν εις Γερμανίαν τον Κ. Χαρίσιον Παπαμάρκου, άνδρα ώριμον, δεδοκιμασμένης φιλοπατρίας και πείρας, λίαν δε ευδοκίμως επί πολλά έτη διδάξαντα, ίνα συμπληρώση τας φιλολογικάς αυτού γνώσεις και ασχοληθή επίσης ιδίως εις τα της δημοτικής εκπαιδύσεως και παιδαγωγίας... Μεταβάς λοιπόν εις Γοττίγγην παρεσκευάζεται μετά ζήλου εις το έργον, εις ο εκλήθη*» ¹⁷⁷ και λίγο παρακάτω: «Ο

¹⁷⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ 10, 1.9.1892, σελ. 75

¹⁷⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ 10, 1.9.1892, σελ. 75

¹⁷⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2 1893, σελ. 213

¹⁷⁷ Έκθεσις των πεπραγμένων. Εν Αθήναις 1872, σελ. 94 στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 26

Σύλλογος διατηρεί τρεις υποτρόφους εν Γερμανία. Τούτων ο υπότροφος κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου διατρίβει εισέτι εν Γοττίγγη... συμπληρών μεν τα φιλολογικά αυτού σπουδάς, ..., σπουδάζων δε και περί τα της παιδαγωγικής και της δημοτικής εκπαιδεύσεως». ¹⁷⁸ Οι αποδείξεις συνεχίζονται μέσα από την έκθεση του 1878 του ΣΕΓ: «... του κ. Χαρίσιου Παπαμάρκου, φέροντος εχέγγυα της ευδοκίμου εκπληρώσεως του ανατεθέντος ατώ έργου ου μόνον προτέραν επιτυχή διδασκαλίαν, αλλά και τας εν Ευρώπη παιδαγωγικάς αυτού σπουδάς... Ο διοργανισμός του διδασκαλείου τούτου ερείδεται επί των εν χρήσει εις τα άριστα εν Γερμανία διδασκαλεία, ων ου μόνον τους κανονισμούς εμελέτησεν ο κ. Παπαμάρκου, αλλά και επεσκέφθη και είδεν αυτά λειτουργούντα και τας παιδαγωγικάς αρχάς και τας διαφόρους διδακτικάς μεθόδους εφαρμόζοντα». ¹⁷⁹ Μάλιστα με δύο υποσημειώσεις του Παπαμάρκου στο απόσπασμα αυτό παραπέμπει στα αποδεικτικά των παιδαγωγικών του σπουδών: «*Εν Γοττίγγη* *εδίδασκε τα παιδαγωγικά ο καθηγητής Κρύγκερ, διηύθυνε δε τας ασκήσεις τας παιδαγωγικά ο καθηγητής Σάουπε*» ¹⁸⁰ και ακολουθεί το πρόγραμμα των μαθημάτων, ενώ αμέσως παρακάτω: «*Εν τω βιβλίω των αποδείξεων Anmelungs- Buch αριθ. 15 υπό τον αριθ.799 της οικείας αρχής (Quaestur) και εν τω υπ' αριθ.200 και υπό ημερομ. 13 Απριλίου 1874 αποφοιτητηρίω του εν Γοττίγγη Πανεπιστημίου, καταφαίνονται εναργέστατα αι εν τω Πανεπιστημίω της Γοττίγγης παιδαγωγικάί σπουδαί*» ¹⁸¹ και παρακάτω φανερώνει την άδειαν που είχε πάρει το 1874 από την Ελληνική Βασιλική πρεσβεία της Γερμανίας να επισκεπτει τα δημοτικά σχολεία της Βυρτεμβέργης, διάφορα διδακτήρια στην Πρωσσία, στο Μόναχο, όπως και τη σύσταση των Υπουργείων της Σαξωνίας, της Βυρτεμβέργης και της Πρωσσίας προς τους προϊσταμένους όποιων ιδρυμάτων επιθυμεί να επισκεφτεί ο Χ. Παπαμάρκου να του επιτραπεί η είσοδος. Ακολουθούν και επιπλέον συστάσεις το 1875 από τη Γενεύη και τη Ζυρίχη καθώς και μία συστατική επιστολή του καθηγητή Σάουπε προς τον Διευθυντή του Διδασκαλείου στο Βάϊμαρ. ¹⁸²

Μάλιστα σε άλλο σημείο του βιβλίου ο Χ. Παπαμάρκου δίνει και τα αποδεικτικά στοιχεία του πτυχίου του από τη φιλοσοφική σχολή Αθηνών «*Αποφοιτήριον της εν τω εθνικό Πανεπιστημίω φιλοσοφικής σχολής. Αριθμ.410. Εν*

¹⁷⁸ Έκθεσις. Αθήνησι 1874, σελ. 90 στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 27

¹⁷⁹ Έκθεσις. Αθήνησι 1878, σελ. 53-57 στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.27

¹⁸⁰ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.26

¹⁸¹ Ο.π., σελ.27

¹⁸² Ο.π., σελ.27-30, παραπομπή 1, 2

*Αθήναις 6 Ιουνίου 1866. Ο πρύτανης Μ. Βενιζέλος, ο της φιλοσοφικής σχολής Κοσμήτωρ Φίλιππος Ιωάννου».*¹⁸³

Επίσης ενσωματώνει στις σελίδες του βιβλίου του ο Παπαμάρκου και το παρακάτω απόσπασμα από τα Πρακτικά του Συνεδρίου των ελληνικών συλλόγων το 1879, στο οποίο αναγράφεται ο ίδιος ως διευθυντής του Διδασκαλείου με τον συνοδευτικό τίτλο του διδάκτορα: *«Την οργάνωσιν και διεύθυνσιν του Διδασκαλείου ανέθεσεν ο Σύλλογος ενί των ευδοκιμησάντων εις τας παιδαγωγικάς σπουδάς υποτρόφω αυτού, ανδρί ζηλωτή των της ελληνικής παιδείας αγαθών, τω διδάκτορι Κυρίω Χαρίσιω Παπαμάρκου».*¹⁸⁴ Προς απόδειξιν του τίτλου του προσθέτει και την επιβεβαίωση του κοσμήτορα της σχολής, Ερνέστου Λουδοβίκου από Λούτς, για την επιτυχή δοκιμασία της διατριβής του Παπαμάρκου και την αναγόρευσή του ως διδάκτορα: *«τον Χαρίσον Παπαμάρκου... δεινήν προς την φιλοσοφίαν και την αρχαίαν ιστορίαν επίδοσιν τη τε διατριβή αυτού και εν τη γενομένη δοκιμασία επιδειξάμενον ... μηνός Μαΐου Ε' έτει ΑΩΟΔ' εις τους διδάκτορας της φιλοσοφίας και των ελευθερίων τεχνών διδασκάλους ενέκρινε· τούτου δε μαρτύριον έστω τα γράμματα τάδε κεκυρωμένα τη σφραγίδι της των φιλοσόφων Σχολής».*¹⁸⁵

Ο Χ. Παπαμάρκου δεν αρκείται όμως μόνο στην ανασκευή της κατηγορίας που δέχεται από τον Π. Οικονόμου, αλλά περνά στην αντεπίθεση στο βιβλίο που αφορά αποκλειστικά τον κατήγορό του και απευθύνει και ο ίδιος την ίδια και βαρύτερη κατηγορία: *«Αλλ' ο κορυφαίος ούτος των εν Έλλησι διδασκάλων, ως χαίρει αυτοκαλούμενος ο κ. Π. Π. Οικονόμου, εις ουδέν ουδέποτε Πανεπιστήμιον εφοίτησεν, ουδεμιάς ουδέποτε επιστήμης διδάκτωρ εγένετο και ουδεμία ουδέποτε εναίσιμος διατριβή αυτού εφάνη, κατά την ρητήν διαβεβαίωσιν του εν Αθήναις προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου (ίδε ανωτ. σελ6-7). Πώς λοιπόν εναντίον των Νόμων του Κράτους διωρίσθη καθηγητής εν τω Διδασκαλείω; Βεβαίως ο τότε τμηματάρχης, ο συστήσας τον διορισμόν αυτόν, και ο τότε Υπουργός, ο προσυπογράψας αυτόν ή παρηνόμησεν ή ηπατήθησαν· και αν μεν παρηνόμησαν, τότε είνε άξιοι δημοσίας μομφής μεν αμφοτέροι, των ποινών δε των ωρισμένων ...του ποινικού νόμου..., αν δεν ηπατήθησαν, τότε αυτοί μεν είνε άξιοι δημοσίας μομφής επί κουφότητι και αταλαιπωρία περί την εξάσκησιν των καθηκόντων αυτών, ο δ' απατήσας άξιος μεν δημοσίας κατακρίσεως και τιμωρίας της αναγραφομένης..., άξιος δε παγκοίνου στιγματισμού και*

¹⁸³ Ο.π., σελ. 70, παραπομπή 1

¹⁸⁴ Ο.π., σελ.33

¹⁸⁵ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.33, παραπομπή 1

της εις τους πλαστογράφους επιβαλλομένης ποινής ... Ο χρόνος και αυτά θα τα αποκαλύψη· το πράγμα όμως βεβαίως είναι πρωτοφανές από του χρόνου, καθ'ον υφίσταται εν τω κόσμω κράτη ευνομούμενα».¹⁸⁶ Είναι φανερό πως στο σημείο αυτό αμφισβητούνται οι σπουδές και τα πτυχία του Π. Οικονόμου και παρουσιάζεται αίολη και παράνομη η πρόσληψή του στο Διδασκαλείο Αθηνών, επιρρίπτοντας ευθύνες στον Υπουργό Θ. Π. Δηλιγιάννη, στον Τμηματάρχη Δ. Πετρίδη και στον Οικονόμου.

Ο Π. Οικονόμου πάντως δεν προσπερνά τη συγκεκριμένη επίθεση. Θεωρεί, και το καταγράφει στο περιοδικό του, ότι ο Παπαμάρκου είναι συκοφάντης: «Εάν όμως αποδειχθή περιφανέστατα δι' επισήμων κειμένων ανδρών σοφών και ενάρετων και αλλοδαπών και ημεδαπών ότι όσα λέγει ο κ. Παπαμάρκου είναι ψεύδη αναίσχυντα, είναι συκοφαντίαι θρασύταται, είναι παραχαράξεις δημοσίων εγγράφων λωποδυτικάί, είναι διαστροφάι επισήμων κειμένων ακόλαστοι, εάν αποδειχθή ότι έγγραφα δημόσια απευθυνόμενα εις άλλα πρόσωπα» και «φρονώ ότι είναι αδύνατον να μη διεγείρωσι την αγανάκτησιν όλης της κοινωνίας, μάλιστα δε του προέδρου της Κυβερνήσεως και του Υπουργού των Εκκλησιαστικών δια την πρωτοφανή από της συστάσεως του ελληνικού βασιλείου φανλότητα ανωτάτου υπαλλήλου διαπράξαντος σειράν εγκλημάτων ... αν θα ευρεθή υπουργός να τον διατηρήση μετά την αποκάλυψιν των σκανδάλων διότι φρονούμεν ότι τα αξιώματα της πολιτείας είναι γέρας της ικανότητας και της αρετής και ουχί των συκοφαντών και παραχαρακτών και αναίσχύντων ανθρώπων».¹⁸⁷

Συνεχίζει με την έκθεση της θεωρούμενης από τον ίδιο συκοφαντίας, παραθέτοντας αυτούσια τα γραφόμενα του Χ. Παπαμάρκου στο περιοδικό του και τονίζοντας κάποια σημεία που νομίζει ότι στοιχειοθετούν τη συκοφαντία που υπέστη. Μάλιστα με μια υποσημείωση που αναφέρεται στην επίκληση του ΣΕΓ από μέρους του Παπαμάρκου σημειώνει ο Π. Οικονόμου πως «ετέθη ως τελευταίον καταφύγιον, ως πράττουσι πάντες οι έμπειροι λωποδύται προνοούντες να έχωσι μίαν θύραν της οικίας εις ην εισέρχονται να κλέψωσι ανοικτήν. Μας παραπέμπει “ιδέ ανωτέρω σελ.6 και7” όπως ιδωμεν τι λέγεται περί τούτου εις την σελίδα 6 και 7 του βιβλίου του. Και τι ευρίσκομεν; Πρόσεξε, αναγνώστα! Η μεν 6 σελίς είναι λευκή, λευκοτάτη, άγραφος, η δε 7 ουδέν περί τούτου γράφει, απολύτως ουδέν... αλλά κράτει της αγανακτήσεώς σου, θα ίδης ακόμη χειρότερα».¹⁸⁸ Η παρατήρηση του Οικονόμου αναφορικά με τις σελίδες πράγματι ευσταθεί.

¹⁸⁶ Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ.12-13, παραπομπή 1

¹⁸⁷ Εκπαίδευσις, Β', τχ 25 και 26, 3.2. 1894, σελ.193-194

¹⁸⁸ Ο.π., σελ. 194

Συκοφαντική σε βάρους του θεωρεί ο Οικονόμου και μία δημοσίευση του Παπαμάρκου στην εφημερίδα *Καιροί* στις 14 Ιανουαρίου 1894, στην οποία καθαρά κατηγορείται πως δεν σπούδασε σε κάποιο πανεπιστήμιο: «Ο κ. Π. Π. Οικονόμου εσπούδασεν εν διδασκαλείοις μαθήματα δημοδιδασκαλικά δια να γίνη Δημοδιδάσκαλος και ουχί εν Πανεπιστημίοις, δια να γίνη διδάκτωρ».¹⁸⁹

Αφού καταγράφεται η «συκοφαντία ασχημονούσα εν τω Υπουργείω της Παιδείας», όπως τιτλοφορεί το άρθρο του ο Οικονόμου, ακολουθεί η απόδειξη της αναλήθειας των καταγγελλόμενων και η προσπάθεια κατάρριψής τους. Μέσα στις επόμενες σελίδες του περιοδικού του εκθέτει έγγραφα που αποδεικνύουν τη φοίτησή του στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Αναφέρει στη συνέχεια τα μαθήματα που παρακολούθησε τα δύο έτη της φοίτησής τους, 1869-1870, και τεκμήρια επιμελών σπουδών, όπως αυτό από την Έκθεση του ΣΕΓ το 1872. Ακολουθούν πίνακες με τα μαθήματα που παρακολούθησε σε ξένα Πανεπιστήμια, όπως αυτό της Λειψίας και της Ιένης και ως τεκμήρια των σπουδών του δίνονται μία επιστολή του T. Ziller προς τον πρόεδρο του ΣΕΓ, τον N. Μαυροκορδάτο το 1874, στην οποία επαινείται ο Οικονόμου και οι επιδόσεις του και μία έγγραφη κρίση του Κάρολου Ουόλκμαρ Στόϋ, η οποία επιβεβαιώνει την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής του Οικονόμου. Αυτή μάλιστα δίνεται και στα γερμανικά, για να αρθεί όποια αμφιβολία για την ύπαρξή της.¹⁹⁰ Συμπληρωματικά ο Οικονόμου αναφέρει το αντικείμενο της διατριβής του, τους εξεταστές του και τα θετικά, επαινετικά σχόλια που δέχτηκε από αυτούς. Σαρκαστικά συνεχίζει: «Κρίμα ότι δεν εξήτησα από τον Fortlage να μου δώση την γνώμην του ταύτην γραπτήν! Εγώ δυστυχώς δεν είχον την πρόνοιαν να συλλέγω πιστοποιητικά, ως ο κ. Παπαμάρκου . και αν ευρίσκονται ευμενείς κρίσεις περί εμού, ευρίσκονται εις ξένας χείρας! ... Αν ο κ. Παπαμάρκου είχε περί των σπουδών του και της αξίας του τοιαύτας γνώμας ανδρών οίοι ήσαν οι Stoy και ο Ziller ... νομίζομεν ότι θα έφερεν αυτάς πάντοτε εις τον πύλον του, ίνα βλέπη όλος ο κόσμος... αυτός κάμνει τόσον θόρυβον με τας αδείας των Γερμανικών Κυβερνήσεων να επιτραπή εις αυτόν ... να επισκεφθή τα σχολεία των, οίας αδείας δύναται πας ...να έχη· διότι τα σχολεία δεν είναι φρούρια και οι Ευρωπαίοι θεωρούσι τιμήν των να έρχωνται και να βλέπωσι ξένοι τα σχολεία των, και προθύμως επιτρέπουσι τούτο... τον κ. Παπαμάρκου, ως είδε τον

¹⁸⁹ Ο.π., σελ. 195

¹⁹⁰ Ο.π., σελ. 196-197

*διοργανισμόν του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, εκάλεσε ο μέγας ανήρ (ο Stoy εννοεί) κεφαλήν όλως διόλου συγκεχυμένην».*¹⁹¹

Ο Οικονόμου βέβαια δε σταματά στην καταγγελία του Παπαμάρκου μέσω του περιοδικού του, αλλά προχωρά και στην καταγγελία αυτού στο ίδιο του το Υπουργείο. Με επιστολή του λοιπόν προς τον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως – η οποία περιλαμβάνεται στο περιοδικό- εκθέτει τον Παπαμάρκου, Γενικό Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων, πως συκοφαντεί όχι μόνον τον γράφοντα την επιστολή για δήθεν έλλειψη προσόντων και παρόλα αυτά ανάρρισή του σε μεγάλες δημόσιες θέσεις, αλλά και τους υπουργούς και τμηματάρχες που προχώρησαν στην πρόσληψή του. Καταθέτει εγγράφως ο Οικονόμου πως: *«Τα γεγονότα ταύτα εκτεθέμενα απροκαλύπτως ως αναμφισβήτητα υπό υπαλλήλου κατέχοντος εν τω υπουργείω της παιδείας ύψιστην θέσιν... ενεποίησαν εις την κοινωνίαν την χειρίστην εντύπωσιν. Διότι αύτη πιστεύσασα ταύτα ως αληθή... κρίνει ... πόσον φαύλοι είναι οι ημέτεροι υπουργοί και τμηματάρχαι».*¹⁹² Απέναντι σε μια τέτοια συκοφαντία ο ίδιος ο Οικονόμου το μόνο που κρίνει καλό είναι να παρουσιάσει τα αποδεικτικά των πτυχίων του, τα οποία και επισυνάπτει με την επιστολή. Επισημαίνει επίσης ότι η όλη υπόθεση είναι σκανδαλώδης, αν αναλογιστεί κανείς πως εσκεμμένα ο Παπαμάρκου ψεύδεται, από τη στιγμή που σαν συνεργάτες στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης είχε δει τα πτυχία του και στον λόγο των εγκαινίων του ιδρύματος που εκφώνησε ο Παπαμάρκου είχε αναφέρει: *«Τούτο το πρότυπον σχολείον, διευθυνόμενον υπό του ευπαιδύτου και προς τα αγαθά ορμώντος κ. Π. Π. Οικονόμου, διδάκτορος της φιλοσοφίας και ειδικώς παιδαγωγικήν και τα της δημοτικής παιδείσεως εν Γερμανία σπουδάσαντος... θα είναι τοις ημητέροις μαθηταίς και διδασκάλοις αγαθόν υπόδειγμα σχολείου δημοτικού...».*¹⁹³

Δείχνοντας φανερά ενοχλημένος και απορημένος ο Οικονόμου λέει στη σελίδα 200 του περιοδικού του πως μετά από όσα έγραψε και παρουσίασε θα περίμενε κανείς να σταματήσει ο Παπαμάρκου την επίθεση αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα. Απεναντίας όμως αυτός συνέχισε να τον δυσφημεί σε ένα άρθρο του στην εφημερίδα *Ακρόπολις* «*εδημοσίευσεν ότι επεδείχθη όντως πτυχίον τι, αλλ' η σπουδή μεθ' ης ελήφθη όπίσω δεικνύει ύποπτα πράγματα*». ¹⁹⁴ Και σε αυτήν την

¹⁹¹ Ο.π., σελ. 197-199

¹⁹² Ο.π., σελ. 199

¹⁹³ Ο.π., σελ. 199-200

¹⁹⁴ Ο.π., σελ. 200

παρατήρηση απαντά ο Οικονόμου και καταρρίπτει τον χαρακτηρισμό «ύποπτα» του Παπαμάρκου, αφού αναφέρει πως πήγε στο Υπουργείο δύο φορές για να δείξει το πτυχίο του και ο Υπουργός απουσίαζε. Έτσι το έδειξε στον γενικό γραμματέα του Υπουργείου, ο οποίος του είπε πως δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για την ύπαρξη του πτυχίου του και πως δεν έπρεπε να επιμείνει περισσότερο «διότι τούτο θα εφάνερωνε δυσπιστίαν τινά, εν ω ουδεμίαν τοιαύτην έχει το Υπουργείον».¹⁹⁵ Του πρότεινε, αν ήθελε να συνεχίσει το θέμα, να πάει στα ποινικά δικαστήρια. Του απέρριψε την πρόταση της διάψευσης της κατηγορίας, με το αιτιολογικό ότι «θα εδήλου δια της πράξεώς του ταύτης ότι εδυσπίστει πρότερον, εν ω ουδέ το παράπαν τούτο είναι αληθές».¹⁹⁶ Φαίνεται επομένως γιατί δεν άφησε το πτυχίο του στο Υπουργείο, πράγμα που ο Παπαμάρκου θεώρησε ύποπτο.

Η θρασύτητα του Παπαμάρκου –κατά τη γνώμη του Οικονόμου- φανερώνεται και στην απάντηση που έστειλε σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Καιροί*. Το δημοσίευμα με τίτλο «Απόδοσις Δικαιοσύνης» αναφέρεται στο θέμα της δυσφήμισης του Π. Οικονόμου από τον Παπαμάρκου, σημειώνοντας: «Εάν πράγματι ο κ. Παπαμάρκος σκοπίμως κατήγγειλεν εν δημοσιεύματι αυτού τον κ. Οικονόμου ως μη κατέχοντα διδακτορικόν δίπλωμα..., ευλόγως ο κ. Οικονόμου καλεί τον κ. Παπαμάρκον συκοφάντην έχει δε και το δικαίωμα καταμηνύσεως εις τον Εισαγγελέα. Έχει όμως καθήκον και ο κ. υπουργός της Δημοσίας Εκπαιδύσεως να εξετάση το αναφυνέσκάνδαλον, να αποδώση δε δίκαιον εις τον αδικηθέντα και να τιμωρήση παραδειγματικώς ανώτερον υπάλληλον του Υπουργείου, από σκοπού συκοφαντούντα και ψευδόμενον. Ότι δε κατέχει διδακτορικόν δίπλωμα ο κ. Οικονόμου δεν υπάρχει αμφιβολία...».¹⁹⁷

Ο Χ. Παπαμάρκου στο απαντητικό του άρθρο δηλώνει: «Ενόσω ο κύριος ούτος δεν δημοσιεύει το δίπλωμα αυτού, ενόσω δεν φανερόνει δια τίνος εναισίμου διατριβής απέκτησεν αυτό, ούτε λογικόν, ούτε ευγενές είναι, νομίζω, να αμφιβάλλη τις περί της αξιοπιστίας του εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου, πανδήμως διαβεβαιούντος εν ταις εντύποις εκθέσεσιν αυτού των ετών 1872, 1874 και 1878 ότι ο υπότροφος αυτού κ. Π. Π. Οικονόμου εσπούδασεν εν

¹⁹⁵ Ο.π.

¹⁹⁶ Ο.π.

¹⁹⁷ Ο.π., σελ. 200 -201

*Διδασκαλείοις μαθήματα δημοδιδασκαλικά, δια να γίνη δημοδιδάσκαλος, και ουχί εν Πανεπιστημίοις μαθήματα επιστημονικά δια να γίνη διδάκτωρ».*¹⁹⁸

Ο Οικονόμου σχολιάζει επικριτικά σε παραπομπή του παραπάνω άρθρου πως: *«Ο κ. Παπαμάρκος ψεύδεται και ενταύθα και ως πανταχού. Η Έκθεσις του 1874 λέγει ότι σπουδάζω παρά τω Ziller... η δε έκθεσις του 1875, ης ουδέποτε ποιείται μνείαν, αναφέρει ότι σπουδάζω εν Ιένη παρά τω καθηγητή του πανεπιστημίου Stoy».*¹⁹⁹

Σε άρθρο του στο περιοδικό του με τίτλο «Τμηματάρχης ψευδολογών» μάλιστα δίνει και την απάντησή του στο νέο δημοσίευμα του Παπαμάρκου στην εφημερίδα *Καιροί*. Δίνοντας πολλές παραπομπές στις εκθέσεις του ΣΕΓ, οι οποίες αποδεικνύουν την αλήθεια των δικών του ισχυρισμών, εκφράζει την απορία του με ειρωνικό τόνο: *«απορεί τις πως ο κ. Παπαμάρκου δεν βλέπει αυτά τα όντα και γεγραμμένα, αλλά βλέπει ό,τι ουδέποτε ερρήθη, ουδέποτε ανεγράφη, και το χείριστον ... να υπερδιατείνηται... ότι έστειλεν ημάς ο Σύλλογος τριτοετείς φοιτητάς του ενταύθα Πανεπιστημίου να σπουδάσωμεν παιδαγωγικά επί τετραετίαν εν Γερμανία, ίνα επανελθόντες γίνωμεν δημοδιδάσκαλοι!!!» και «έχων την Παπαμάρκειον αναίδειαν να επικαλήται μάλιστα υπέρ αυτού και τας Εκθέσεις του Συλλόγου(!), αίτινες διαψεύδωσι διαρρήδην αυτόν, ως βλέπει ο αναγνώστης».*²⁰⁰

Στην πρόκληση του Παπαμάρκου να δημοσιεύσει τη διατριβή του απαντά πως δεν έχει καμίαν αντίρρηση να γίνει κάτι τέτοιο, αν βέβαια εξοικονομηθούν τα έξοδα της τύπωσής της. Επίσης αν επιθυμεί ο Παπαμάρκου να δει την κρίση της διατριβής του, του προτείνει να επικοινωνήσει με τους καθηγητές στο πανεπιστήμιο της Ιένης. Καταλήγει στην απάντησή του ο Οικονόμου: *«Η δε κοινωνία ας ήδη εκ των ολίγων τούτων εις ποίαν διανοητικήν και ηθικήν κατάστασιν ευρίσκεται ο νυν γενικός διευθυντής της αγωγής και παιδείας των τέκνων της...».*²⁰¹

Η λογομαχία δε σταματά ούτε εδώ· ο Παπαμάρκου στέλνει επιστολή στον διευθυντή του γραφείου του ΣΕΓ, ζητώντας του να επιβεβαιώσει, αν υπάρχει η διατριβή του Οικονόμου. Με τη σειρά του ο διευθυντής του γραφείου του ΣΕΓ, Αθ. Βρυζάκης, απαντά: *«δεν υπάρχει άλλη τις τοιαύτη δεδημοσιευμένη (έκθεση εννοείται), εν η γίνεται λόγος περί εναισίμου διατριβής, διδακτορικών εξετάσεων και διδακτορικού διπλώματος του υποτρόφου κ. Π. Π. Οικονόμου και ότι εν τω υπό την διεύθυνσιν ημών*

¹⁹⁸ Ο.π., σελ. 201

¹⁹⁹ Ο.π.

²⁰⁰ Ο.π., σελ. 201-202

²⁰¹ Ο.π., σελ. 202

Γραφείω δεν υπάρχει είδησις τις περί εναισιμού διατριβής και διδακτορικών εξετάσεων και διδακτορικού διπλώματος του ειρημένου κυρίου». ²⁰² Μετά την επιβεβαίωση που παίρνει ο Παπαμάρκου από τον ΣΕΓ γράφει με έπαρση: «Και νυν οι ενδιαφερόμενοι ας κρίνωσιν επί του ζητήματος τούτου αναλόγως της λογικής δυνάμεως αυτού έκαστος». ²⁰³ Ο Οικονόμου όμως βεβαιώνει πως ο Αθ. Βρυζάκης «γράφει εις ημάς ότι υπάρχει εν τω Συλλόγω αναφορά ημών περί δαπάνης διδακτορικών εξετάσεων εκ ταλήρων 66». ²⁰⁴

Ο Οικονόμου στη συνέχεια δημοσιεύει στο περιοδικό του ένα άρθρο που έστειλε ένας αγανακτισμένος λόγιος άντρας στους *Καιρούς*, στο οποίο τοποθετείται υπέρ του Οικονόμου και γράφει μεταξύ άλλων: «Επέδειξε (ο Π. Οικονόμου) δηλ. κατά των ύθλων του κ. Παπαμάρκου πράγματα. Απέναντι των πραγμάτων τούτων τίνα σημασίαν πλέον δύνανται να έχωσιν οι ύθλοι του κ. Παπαμάρκου». ²⁰⁵ Κλείνει τη δημοσίευση του άρθρου αυτού ο Οικονόμου με το δικό του σχόλιο: «Ενώ δε ούτω ούτος (εν. Ο Παπαμάρκου) συλλογίζεται, επικαλείται υπέρ αυτού ... την λογικήν των αναγνωστών του. Νομίζομεν επάναγκες να επικαλεσθώμεν και ημείς περί του κ. τμηματάρχου την λογικήν των προϊσταμένων του». ²⁰⁶

Στέλνει και ο Οικονόμου με τη σειρά του μία επιστολή στον Βρυζάκη και του ζητά να επιβεβαιώσει ο Σύλλογος τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας και της Ιένης, να του σταλεί αντίγραφο της γνώμης που εξέφρασε ο Καθηγητής Ziller για τον ίδιο, να τοποθετηθεί για τις δαπάνες του Συλλόγου για τις διδακτορικές του εξετάσεις και για την κατοχή ή όχι του διδακτορικού του διπλώματος.

Ο Αθ. Βρυζάκης, ανταποκρινόμενος στην επιστολή του Οικονόμου, αναφέρει ότι «εφοιτήσατε κατά το έτος 1874 εν τω εν Λειψία παιδαγωγικό φροντιστηρίω του ...Ziller, όστις κολακευτικώς εξεφράσθη περί υμών...». ²⁰⁷ Η δήλωση αυτή επαληθεύει τα γραφόμενα του Οικονόμου στη σελίδα 196 του περιοδικού του, αλλά σχολιάζεται από τον αποδέκτη αρνητικά η έκφραση «παιδαγωγικό φροντιστηρίω» αντί του Πανεπιστημίου: «Αγνοώ προς τι αι περιφράσεις αύται; Ο κόσμος σύμπας εννοεί ότι ταύτα πάντα σημαίνουσι Πανεπιστήμιον». ²⁰⁸ Παρακάτω βεβαιώνει ότι ζητήθηκαν από μέρους του τα έξοδα των εξετάσεων του διδακτορικού του, αλλά ο Σύλλογος δεν του

²⁰² Ο.π., σελ. 203

²⁰³ Ο.π.

²⁰⁴ Ο.π.

²⁰⁵ Ο.π.

²⁰⁶ Ο.π., σελ. 203

²⁰⁷ Ο.π., σελ. 204

²⁰⁸ Ο.π., σελ. 204

τα παρείχε, όπως δεν έκανε και στους άλλους υποτρόφους του. Αυτή η απάντηση και πάλι φανερώνει άλλο ψέμα του Παπαμάρκου, σύμφωνα με τον Οικονόμου, αφού «ο κ. Παπαμάρκου δισχυρίζεται ότι και αυτός και πάντες οι άλλοι οι υπότροφοι του Συλλόγου έλαβον τα εξέταστρα».²⁰⁹ Στη συνέχεια ο Βρυζάκης αναφέρεται στα σχέδια του Συλλόγου σχετικά με τον Οικονόμου και λέει πως «συνέστησαν υμάς εις την εφορείαν των σχολείων της Θεσσαλονίκης, όπως αναλάβητε την εν τω Γυμνασίω διδασκαλίαν της ψυχολογίας και ηθικής και πάσαν την παιδαγωγικήν μόρφωσιν των μαθητών του Γυμνασίου των προωρισμένων εις το δημοδιδασκαλικόν επάγγελμα, αλλά δια μεταγενεστέρου εγγράφου ... ανεκάλεσε την απόφασίν του ... προκειμένου να χρησιμεύσητε ως Διευθυντής του παρ' αυτώ προτύπου. Ουδαμού ... αναφέρεται ότι είσθε διδάκτωρ της φιλοσοφίας» και «ουδεμία επίσημος γραπτή είδησις υπάρχει εν τω ημετέρω Γραφείω ότι υπέστητε διδακτορικάς εξετάσεις ή εγένεσθε διδάκτωρ της Φιλοσοφίας. Αν τοιούτο τι ανεκοινώθη προφορικώς τω τότε διευθυντή του Γραφείου ή τινί των μελών του συμβουλίου δύνασθε να απευθυνθήτε προς αυτούς ίνα σας το πιστοποιήσωσι».²¹⁰ Όλα τα παραπάνω θεωρεί ο Οικονόμου πως αποτελούν θετικές δηλώσεις για τον ίδιο, αφού η πρόθεση του Συλλόγου να τον κάνει Διευθυντή του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης αποκαλύπτει ότι δεν είναι απλός δημοδιδάσκαλος. Η αρνητική τοποθέτηση του Βρυζάκη για την κατοχή διδακτορικού διπλώματος δεν εκλαμβάνεται άσχημα από τον Οικονόμου, αφού το ύφος του διευθυντή του γραφείου του ΣΕΓ δεν είναι αφοριστικό και αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να υπάρχει αυτό το πτυχίο στην κατοχή του Οικονόμου, απλά να μην το αντιλήφθηκε ο ίδιος ο διευθυντής.

Στο μεταξύ ο Οικονόμου στέλνει μία επιστολή στους Π. Παπαναστασίου, πρώην τμηματάρχη και νυν πρόεδρο του μετοχικού ταμείου, Β. Σκορδέλη, πρώην διευθυντή του Διδασκαλείου Πελοποννήσου, νυν διευθυντή ανώτερου εκπαιδευτηρίου θηλέων στη Αθήνα και Γ. Δέρβο, καθηγητή Θεολογίας στο εθνικό Πανεπιστήμιο μέσω της οποίας ζητά την παρέμβαση τρίτων, ώστε να τεθεί τέρμα στην έριδα που ανέκυψε μεταξύ αυτού και του Παπαμάρκου. Τους στέλνει και όλα τα δικά του τεκμήρια των πτυχίων του, τα πιστοποιητικά του Στόυ και τις εκθέσεις του ΣΕΓ, ώστε να τα δείξουν στον Παπαμάρκου και να πεισθεί για την ύπαρξή τους. Ζητά ακόμα να διερευνήσουν, αν αυτά που γράφει και ισχυρίζεται ο Παπαμάρκου, τα πιστεύει ή όχι και να τους εξηγήσει τον λόγο. Κλείνει την επιστολή του λέγοντας:

²⁰⁹ Ο.π.

²¹⁰ Ο.π.

«ελπίζω ότι θα ευαρεστηθήτε να παρέμβητε, ίνα παύση αγών απρεπής και σκανδαλώσης, και τεθή τέρμα προς το συμφέρον του γενικού επιθεωρητού των δημοτικών σχολείων, όστις εξευτελίζεται υποστηρίζων πράγματα ανυπόστατα και ευεξέλεγκτα».²¹¹

Πράγματι οι τρεις άνδρες μεσαλάβησαν και ήρθαν σε επαφή με τον Παπαμάρκου, ο οποίος όταν είδε τα τεκμήρια, όπως καταγράφεται στην απαντητική επιστολή των αντρών, «δε δύναται αδιαστάκτως να παραδεχθή το πτυχίον καθ' όσον εν αυτώ ούτε τα μαθήματα, εφ'ών υπέστητε την εξέτασιν, ούτε το υποκείμενον της εναισίου διατριβής μνημονεύεται, αλλά απλώς αναγνωρίζεσθε μετά δημοσίας εξετάσεις διδάκτωρ της φιλοσοφίας... Τότε ο κ. Βλ. Σκορδέλης επέδειξε το εαυτού πτυχίον εκ του αυτού Πανεπιστημίου της Ιένης, όπερ έχει τον αυτόν τύπον προς τον υμέτερον. Ιδών και το πτυχίον τούτο ο κ. Χ. Παπαμάρκου είπεν ... ίσως του εν Ιένη Πανεπιστημίου τα πτυχία να φέρωσι τον τύπο τούτον. Είπε δε ότι αυτός ουχί εξ ιδίας γνώμης, αλλά στηριζόμενος εις τας εκθέσειςτου Συλλόγου, ισχυρίζετο ότι δεν είχετε πτυχίον. Εφρόνει δε ότι, αν υφίστασθε διδακτορικάς εξετάσεις, ηθέλετε ζητήση παρά του Συλλόγου των γραμμάτων εξέταστρα και λάβη τοιαύτα, ως αυτός και πάντες οι άλλοι υπότροφοι του Συλλόγου έλαβον παρ' αυτού τοιαύτα. Και τούτο έπειθεν αυτόν ότι δεν είχετε πτυχίον. Ίσως, είπε, μετά το πέρας της αποστολής σας να παρεμείνατε περισσότερο χρόνον εν Γερμανία και να ελάβατε πτυχίον, χωρίς να αναγγείλητε τούτο εις τον Σύλλογον. Ως προς δε το πιστοποιητικό του καθηγητού Στόν ουδεμίαν έφερε αντίρρησιν».²¹² Φαίνεται λοιπόν ο Παπαμάρκου να ομολογεί πως άδικα κατηγόρησε τον Οικονόμου για την ύπαρξη των πτυχίων που διατείνονταν ο τελευταίος ότι κατείχε, αλλά τα γεγονότα που έλαβε υπόψιν του τον οδήγησαν σε αυτήν την κατεύθυνση. Παροτρύνει μάλιστα τον Οικονόμου να διεκδικήσει τα οφειλόμενα του Συλλόγου έστω και τώρα, πράγμα που δείχνει πιο μετριοπαθές ύφος σε σχέση με τις προηγούμενες επιστολές ή καταγγελίες που έκανε.

Ο Οικονόμου βέβαια, νιώθοντας θιγμένος από την όλη κατάσταση, συνεχίζει και καταγράφει στο περιοδικό του «παρατηρήσεις επί των ανταλλαγέντων εγγράφων»: «...ο κ. Παπαμάρκος φωραθείς ως συκοφάντης και καταγγελθείς εις το Υπουργείον ως τοιούτος ετράπη εις την θύραν του λωποδύτου... δηλαδή τις Εκθέσεις του Συλλόγου. Αλλ' αι εκθέσεις δεν υπηρετούσι καθόλου τον σκοπόν αυτού. Τότε προς συμμαχίαν και ενίσχυσιν των ψευδών του δισχυρισμών ζητεί ως έθος αυτό παρά του

²¹¹ Ο.π.,σελ. 204-205

²¹² Ο.π., σελ. 205-206

Συλλόγου των Γραμματέων πιστοποιητικά. Ο δε Σύλλογος δεν αποκρίνεται μεν αυτός, αλλά ... δια του γραμματέως του κ. Αθ. Βρυζάκη. Ρητώς δε και ανεπιφυλάκτως λέγουσι πάσαι αυταί αι εκθέσεις... ότι εστάλημεν να σπουδάσωμεν τα της δημοτικής εκπαιδύσεως, ίνα χρησιμεύσωμεν ως το προσωπικόν του Διδασκαλείου. ... Προς τοιούτον σκοπόν έπρεπε βεβαίως να εκπαιδευθώμεν και εν Διδασκαλείοις, αλλά μάλιστα εν Πανεπιστημίοις... διότι αφ' ου προέκειτο να μορφώσωμεν δημοδιδασκάλους, έπρεπε ... να είμεθα ημείς οι διδάσκαλοι των δημοδιδασκάλων ανώτεροι αυτών. Και τούτο ούτως εγένετο πάνυ σοφώς διότι αφ' ου διετρίψαμεν περί τους 18 μήνας εν Διδασκαλείοις, τον λοιπόν χρόνον περί τους τριάκοντα μήνας διηγάγομεν σπουδάζοντες εν Πανεπιστημίοις της Γερμανίας... Επειδή εν τη εκθέσει του 1874 κατά παραδρομήν ή άγνοιαν των πραγμάτων του συντάξαντος την Έκθεσιν ταύτην αναφέρεται ότι σπουδάζομεν εν των Διδασκαλείω του Ziller, επωφελείται το σφάλμα τούτο ο κ. Παπαμάρκος και επιμένει ότι σπουδάζομεν κατά το 1873 και 1874 εν Διδασκαλείω δημοδιδασκάλων εν Λειψία, εν ω πας τις ... γινώσκει ότι η Λειψία μέχρι της σήμερον ουδέν ουδέποτε Διδασκαλείον δημοδιδασκάλων ούτε είχε ούτε έχει ... και χωρίς να καταλαμβάνη ότι όταν τον γνωστόν ... Ziller θεωρή διευθυντήν Δημοδιδασκαλείου, τεκμηριοί αμάθειαν παιδαγωγικήν πρώτης τάξεως». Υποσημειώνει μάλιστα πως ο Ziller ορίζει ως σκοπόν του ακαδημαϊκού σχολείου του τον εξής: «...ένθεν μεν να συντελέση εις την περαιτέρω ανάπτυξιν της παιδαγωγικής επιστήμης, ένθεν δε και εις την πρακτικήν μόρφωσιν διδασκάλων επιστημόνων». Διευκρινίζοντας παρακάτω ότι ο τίτλος του καθηγητή δίνεται στη Γερμανία μόνο σε καθηγητές Πανεπιστημίου, ενώ οι καθηγητές γυμνασίων ονομάζονται διδάσκαλοι γυμνασιακοί, ερμηνεύει τη φράση του Ziller «μόρφωσιν διδασκάλων επιστημόνων» ως «την παρ' ημίν μόρφωση καθηγητών ανωτέρων σχολείων οίων γυμνασίων, πρακτικών λυκείων, διδασκαλείων κλπ.».²¹³ Αυτό δικαιολογεί και την κάλυψη θέσεων ανάλογων των προαναφερθέντων από πολλούς μαθητές του Ziller, όπως του Willamnn και Rein., καθηγητών στα Πανεπιστήμια της Πράγας και της Ιένης αντίστοιχα. Αναφορικά με την παράλειψη της Έκθεσης του 1875 του ΣΕΓ που γίνεται από τον Παπαμάρκου, αναφέρει ο Οικονόμου πως γίνεται εσκεμμένα, αφού καταγράφεται εκεί ρητά ότι φοιτά κοντά στον Στόν. Η επίκληση της μαρτυρίας του Βρυζάκη, γραμματέα του Συλλόγου, για την απόδειξη της μη φοίτησής του σε Πανεπιστήμιο ή την έλλειψη του διδακτορικού διπλώματός του, αναιρείται από τον ίδιο τον Βρυζάκη, όπως λέει ο

²¹³ Ο.π., σελ. 206-207

Οικονόμου, γεγονός που αποκαλύπτει πως προχώρησε ο Παπαμάρκου σε αλλοιώσεις των πληροφοριών που πήρε. Καταλήγει πως «αι αντιφάσεις και παραλείψεις πείθουσιν ημάς ότι ο κ. Παπαμάρκος εποιήσατο σπουδαίας παραλείψεις εκ της επιστολής του γραμματέως φροντίσας να σωθή αυτός εκ του ναυαγίου, αδιαφορών δε αν θα καταπνίγη ο φίλος του. Διότι είναι αδύνατον να φαντασθώμεν ότι η φιλία του γραμματέως του Συλλόγου προς τον κ. Παπαμάρκου χωρεί μέχρι τούτου, ώστε να συμμερίζεται αυτός και τα αίτια ακόμη του ανδρός».²¹⁴

Ανακεφαλαιώνοντας την μακρά εξιστόρηση της διαμάχης τους σχετικά με το θέμα των πτυχίων, ο Οικονόμου πιστεύει ότι απέδειξε περίτρανα «ότι ο κ. Παπαμάρκου εσκευώρησε συκοφαντίαν καθ' ημών επαίσχυντον, ίνα πορισθή εφήμερον κέρδος... ότι δε η συκοφαντία αυτή η μιανρά, να θεωρήση ημάς ικανούς εγκλήματος απάτης ή πλαστογραφίας, φέρει εν εαυτή πάντα τα στοιχεία ενόχου προμελέτης και αναισχύντου του μελετηθέντος εκτελέσεως, αποδεικνύεται τρανότατα εκ της όλης διεξαγωγής της υποθέσεως». Διερωτάται έπειτα ο Οικονόμου «πώς είναι δυνατόν τοιούτος άνθρωπος, οίος απεδείχθη ο κ. Παπαμάρκου, παραχαράκτης της αληθείας και του δικαίου θρασύτατος, να παραμείνει εισηγητής των διαφόρων υποθέσεων εν τω Υπουργείω της Εκκλησίας και της Παιδείας; Ποία εγγύησις υπάρχει ότι ... δεν θα κυβεύονται εν ταις χερσίν αυτού μεγάλα συμφέροντα και των διδασκάλων και της Παιδείας; Τίνα σεβασμόν δύναται να έχη ... σύμπας ο διδασκαλικός κόσμος, ον και πρότερον εβδολύττετο και απεστρέφετο δια τα αλλεπάλληλα κακά, α ειργάσατο εν τοις σχολείοις της πατρίδος του, νυν δε έτι μάλλον βλέπων το θηριώδες της ψυχής αυτού;... τίνα προσοχήν δύναται πλέον να δίδωσιν εις τους λόγους αυτού οι πολιτευόμενοι...; ερωτώ πάντα αμερόληπτον της έριδος ταύτης θεατήν να αποφανθή εν ειλικρινεία αν υπήρξεν από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου ανώτατος υπάλληλος μάλλιστα εν των Υπουργείω της Εκκλησίας και της Παιδείας τσοσούτον κακοήθης, τσοσούτον αναισχύντος, τσοσούτον θρασύς, όσον ο Παπαμάρκο! Τοιούτον δε όντα παραδίδομεν εις την χλεύην και εις την περιφρόνησιν της κοινωνίας, ιδία δε των διδασκάλων, “προς ους δύναται να χρησιμεύη καθ’ άπαντα τον βίον αυτών ως αμώμητον παράδειγμα αποτροπής”».²¹⁵

Το θέμα όμως παρ' ελπίδα του Οικονόμου δεν κλείνει εδώ. Στο επόμενο φύλλο του περιοδικού συνεχίζεται η διαμάχη, καθώς ο Παπαμάρκου ζητά με απαξιωτικό τρόπο από το Πανεπιστήμιο της Ιένης να επιβεβαιώσει ή να αρνηθεί τη

²¹⁴ Ο.π.

²¹⁵ Ο.π., σελ. 207- 208

διδασκαλική εξέταση του Οικονόμου και να μιλήσει για την αξία του παρεχόμενου πτυχίου, αίτημα που, κατά τον Οικονόμου, προσέβαλε τους Γερμανούς. Είναι επίσης έξαλλος, γιατί ο Παπαμάρκου υπερέβη τα καθήκοντά του ως Τμηματάρχης *«καθ' ην ουδαμώς επιτρέπεται αυτώ να προβαίνει εις ανακρίσεις και να αλληλογραφή ως αρχή δήθεν προς άλλας αρχάς, μάλιστα δε άλλων Κρατών»*.²¹⁶

Η απάντηση που παίρνει ο Παπαμάρκου από τον Πίρστορφ, κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής της Ιένης γράφει: *«ουδείς κύριος Π. Οικονόμου ούτε κατά την 9 Ιουνίου ούτε κατ' άλλην τινά ημέραν του έτους 1885 υπέστη εν τη ημετέρα σχολή διδασκαλικάς εξετάσεις. Ως προς την αξίαν των διπλωμάτων ουδεμία διάκρισις γίνεται...»*. Είναι φανερό πως έγινε λάθος από τον κοσμήτορα στη χρονολογία που ερεύνησε, αλλά ο Παπαμάρκου δεν το πρόσεξε και έσπευσε άμεσα στις εφημερίδες «Ακρόπολις» και «Καιροί» να το δημοσιεύσει.²¹⁷

Η αντίδραση του Οικονόμου είναι να τηλεγραφήσει στον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιένης *«ζητών πιστοποιήσιν τηλεγραφικήν ότι υπέστην επιτυχώς διδασκαλικάς εξετάσεις... όπερ η πρυτανεία δια του κοσμήτορος εν βραχυτάτω χρόνω εβεβαίωσε προς λύπην μεγάλην του Παπαμάρκου»*. Καταχωρεί στις σελίδες του περιοδικού του ο Οικονόμου και το δικό του τηλεγράφημα και του κοσμήτορα την απάντηση, η οποία είναι απολογητική για το λάθος που διεπράχθη και θετική ως προς την κτήση του πτυχίου. Σχολιάζει μάλιστα ο συντάκτης του περιοδικού την ποιότητα των χαρακτήρων του καθηγητή αυτού, που δε δίστασε να ομολογήσει το λάθος του και να αναλάβει την ευθύνη του σε αντίθεση με τον αντίπαλό του που *«αντί η συμφορά αύτη να ταπεινώση τον συκοφάντην, τουναντίον, κατέστησεν αυτόν θρασύτερον και ιταμώς δια των Καιρών λέγει ότι το δίπλωμα δεν είναι τίποτε, και δέκα διπλώματα εάν έχω πάλιν διαμένω ο αυτός. Η απόκρισις αύτη ομοιάζει προς την διαγωγήν των αναιδών λωποδυτών... βεβαίως εγώ διαμένω και θα διαμένω αείποτε Οικονόμου, υπερηφάνως δε θα φέρω το όνομα τούτο. Εάν δε, ο μη γένοιτο, ήθελον ποτέ καταπέση μέχρι της καταστάσεως του Παπαμάρκου, θα εβουλόμην μάλλον να μην υπάρχω ή να είμαι η χλεύη και η εξουθένωσις των ανθρώπων»*.²¹⁸

Ενώ λοιπόν ο Π. Οικονόμου διατείνεται πως ο Χ. Παπαμάρκου τον συκοφαντεί, αμφισβητώντας τα πτυχία του, ο ίδιος μετά την έκδοση των βιβλίων του Χ. Παπαμάρκου επιμένει να αμφισβητεί τις σπουδές του αντιπάλου του γράφοντας:

²¹⁶ *Εκπαίδευσις, Β', τχ 27, 8.2. 1894, σελ. 209-210*

²¹⁷ *Ο.π., σελ.210*

²¹⁸ *Ο.π., σελ. 211 - 212*

«Ότι δε δεν παρεσκευάσθη προς σκοπούς μεταρρυθμιστικούς της παιδείας ημών δι' ειδικών παιδαγωγικών σπουδών και άλλοτε, διΐσχυρίσθημεν τούτο, διότι γινώσκομεν τας σπουδάς αυτού εν Γερμανία, διότι είδομεν τα έργα αυτού πάντα...».²¹⁹ Φαίνεται λοιπόν πως δεν πείστηκε από τα έγγραφα που παρουσίασε ο Παπαμάρκου για το θέμα των σπουδών του και εμμένει στην αρχική του θέση. Στο επόμενο μάλιστα τεύχος του περιοδικού του επιχαίρει για τη σύγκρουση αυτή που είχε με τον Χ. Παπαμάρκου γιατί: «Το ζήτημα δε του πτυχίου με πάσας τας περιπετείας αυτού πείθομαι ότι εστάλη εκ θείας προνοίας, ίνα καταδειχθή η φύσις του ανθρώπου και τεθή τέρμα εις την ιταμότητα και εις την αυθαιρεσίαν και εις την παροιμιώδη άνοϊαν αυτού. Ο Παπαμάρκου αποκαλυφθείς οίος είναι απώλεσεν πλέον την τέχνην του να απατά και να ψευδολογή».²²⁰ Λίγους μήνες αργότερα από το παραπάνω δημοσίευμα σε μία κριτική για την παιδαγωγική κατάρτιση που παρέχει το Διδασκαλείο Αθηνών στους διδασκάλους συνεχίζεται η αμφισβήτηση της κατάρτισης του Παπαμάρκου με τα ακόλουθα: «... υπό Χαρισίου Παπαμάρκου, όστις μη σπουδάσας παιδαγωγικά εν Γερμανία μηδέ εννοών τι εξ αυτών, ενόμισεν ότι περικαλύπτει την αμάθειαν του αποφαινόμενος ότι ο ενθουσιασμός είναι η μέθοδος...».²²¹

Επομένως ως προς αυτό το σημείο σύγκρουσης παρακολουθούμε τους δύο παιδαγωγούς να ανταλλάσσουν υβριστικά άρθρα σε έντονο και υβριστικό τόνο, διατηρώντας την μεταξύ τους έχθρα.

2.2.2. Δεύτερη κατηγορία: Σύγκρουση για το έργο τους στα Διδασκαλεία

Οι δύο παιδαγωγοί στη διάρκεια της εκπαιδευτικής τους πορείας αναλαμβάνουν κατά καιρούς τη διεύθυνση των Διδασκαλείων, που ιδρύονται εκτός και εντός της χώρας. Στο Διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης ο Χ. Παπαμάρκου διατελεί διευθυντής 1876-1882²²² και ο Π. Οικονόμου την ίδια περίοδο επωμίζεται την οργάνωση του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου, που συναρτάται σε αυτό.²²³ Το Διδασκαλείο των Επτανήσων με έδρα την Κέρκυρα έχει διευθυντή του τον Χ.

²¹⁹ *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 28, 23.2. 1894, σελ. 224

²²⁰ *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 29, 24.3. 1894, σελ. 232

²²¹ *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 2, 21.5. 1894, σελ. 16

²²² «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», ο.π., σελ. 93-95

²²³ Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου, ο.π., σελ. 14-16 και

«Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων», ο.π., σελ. 184-185

Παπαμάρκου από το 1882-1884. Από την ίδια θέση ο τελευταίος προσφέρει τις υπηρεσίες του και στο Διδασκαλείο Αθηνών κατά τις περιόδους 1884-1889, 1893-1895, 1896-1898 και 1900-1904.²²⁴

Ο Π. Οικονόμου μετά τη Θεσσαλονίκη στέλνεται ως διευθυντής στο Διδασκαλείο Θεσσαλίας στη Λάρισα 1882-1885 και με την ίδια ιδιότητα τον βρίσκουμε στο Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών 1878-1882 και στο Διδασκαλείο Αθηνών, 1891- 1892, 1898-1900.²²⁵

Ο Π. Οικονόμου πιστεύει, όπως δείχνουν τα γραφόμενά του στο περιοδικό *Εκπαίδευσις*, το οποίο και εκδίδει, ότι ο Χ. Παπαμάρκου δεν τιμά τις θέσεις που του εμπιστεύεται το Υπουργείο στα διάφορα Διδασκαλεία και ότι η περίοδος κατά την οποία αυτά τελούν υπό τη διεύθυνσή του δεν είναι η καλύτερη της λειτουργίας τους, λόγω της δικής του ανεπάρκειας. : «... πειθόμεθα ότι ουδέν επίσταται ... εκ των εργασιών του εν τοις Διδασκαλείοις, δι' ας γελώσι και αυτοί οι μαθηταί του, αναγκάζεται δε να ομολογή ότι δεν ηξεύρει τοιαύτα πράγματα. Αν ποτέ αναγκασθώμεν να δημοσιεύσωμεν λεπτομερείας της εν τοις Διδασκαλείοις του κ. Παπαμ. εργασίας, θα είναι αδύνατον να μη διατεθή φαιδρώς η ψυχή του αναγνώστου δια τα εκεί λεγόμενα και πραττόμενα. Έχομεν πλήθος επιστολών μαθητών του κ. Παπαμ. οίτινες εκθέτουσιν ημίν νόστιμα πράγματα γινόμενα εν τοις Διδασκαλείοις, α είχον την δυστυχίαν να έχωσι διευθυντήν τον κ. Παπαμ.»²²⁶ και σε άλλο σημείο αναφέρει: «Εγκαθιδρύθησαν άνθρωποι ανίκανοι και αμαθείς ως τοιούτοι πανταχού στιγματισθέντες όπου κι αν υπηρέτησαν».²²⁷

Σε άλλο σημείο του περιοδικού του ο Π. Οικονόμου επιχειρεί και πάλι μία γενική αποτίμηση της προσφοράς του Χ. Παπαμάρκου στα Διδασκαλεία όπου χρημάτισε διευθυντής με την επάνοδο του από την Θεσσαλονίκη στην Ελλάδα: «*Εκ Θεσσαλονίκης ο κ. Παπαμάρκου μετανάστευσεν εις την Ελλάδα, ίνα φωτίση και διορθώσι και αυτήν, ως εφώτισε και διώρθωσε και την Μακεδονίαν. Ως διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών και Κερκύρας δια της κενής διδασκαλίας του και της αντιφατικής της σήμερον δεχομένης άλλα και άλλα αύριον, δια της αποτομίας και των ύβρεων εξεδίωξε τους μαθητάς και κατήντησε το Διδασκαλείον Αθηνών να μη έχη επί*

²²⁴ Τζήκας Χρ. (2003), σελ. 79

²²⁵ Φούκας Β. (2010), ο.π., σελ. 45 και Χασεκίδου Μάρκου Θεοδώρα, ο.π., σελ. 4-5

²²⁶ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 10, 1.9. 1892, σελ. 75-76

²²⁷ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 20, 2.10.1892, σελ. 90

των ημερών του ουδέ 10 μαθητάς εις εκάστην τάξιν, αυτό το κεντρικόν Διδασκαλείον, εις ο φοιτώσι μαθηταί εξ όλων των μερών του ελληνισμού».²²⁸

Αλλά και ο Χ. Παπαμάρκου δεν έχει την καλύτερη εικόνα για το έργο του Π. Οικονόμου στα Διδασκαλεία που υπηρέτησε, όπως θα παρακολουθήσουμε σε επόμενη ενότητα της εργασίας αυτής.

2.2.2.1. Κριτική Π.Π. Οικονόμου στον Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης.

Η διεύθυνσή του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης ανατίθεται στον Χ. Παπαμάρκου, υπότροφο του ΣΕΓ στη Γερμανία²²⁹ και η λειτουργία του αρχίζει το φθινόπωρο του 1876 με προσωπικό επτά καθηγητών²³⁰ και με είκοσι μαθητές στην πρώτη του τάξη.²³¹ Ο Κανονισμός λειτουργίας του Διδασκαλείου – έντεκα κεφάλαια- δημοσιεύεται το 1877. Στη σύνταξή του είναι καθοριστική η συμβολή του Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος έχει ως παράδειγμα τους Κανονισμούς των γερμανικών Διδασκαλείων της περιόδου αυτής.²³²

Ο σκοπός του Διδασκαλείου είναι διττός: *«αμέσως μεν να επιδράση επί της βελτιώσεως της πρώτης παρ' ημιν παιδεύσεως χριστιανικώς και εθνικώς και επιστημονικώς κατά τας απαιτήσεις των νυν καιρών συντελουμένης, εμμέσως δε να συντελέση και εις την βελτίωσιν της λοιπής παιδεύσεως, παρέχον μεν τοις εν αυτό μαθητεύουσι τας αναγκαίας ειδικάς γνώσεις και το προσήκον ήθος εις πάντα διδάσκαλον, υποδεικνύον δε και εθίζον αυτούς εις τον τρόπον του ορθώς διδάσκειν και καλώς παιδεύειν τους νεαρούς ελληνόπαιδας».*²³³

Στις επόμενες σελίδες του Κανονισμού ορίζονται οι επιμέρους στόχοι σε κάθε τάξη του Διδασκαλείου²³⁴, σκιαγραφώντας και το πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλει να

²²⁸ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 27, 28.2. 1893, σελ. 213-214

²²⁹ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», ο.π., σελ. 93-95

²³⁰ Ερμής, αρ. 312, 14.7.1878, σελ. 1-2

²³¹ Ερμής, αρ. 130, 3-9-1876, στ. 1-3, σελ.3

²³² «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων», ο.π., σελ. 53-54 και Kirper P., *Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, μτφρ. Αυξεντιάδου Δ., Αθήνα 1906, σελ. 87

²³³ Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου, εν Αθήναις 1877, κεφ. Α΄, &1, σελ. 3

²³⁴ Ο.π., Κεφ. Γ΄, &3, σελ.8-9

κινηθεί και η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών: παροχή γνώσεων, διαμόρφωση συμπεριφορών, ανάπτυξη του λογικού, η απόκτηση τεχνικών δεξιοτήτων, η διάπλαση του ήθους, η προετοιμασία για το διδασκαλικό επάγγελμα και η ικανότητα μεταφύτευσης αρετών. Όλα τα παραπάνω αποτυπώνουν τη μορφή του δασκάλου που έχει ανάγκη η κοινωνία και αναζητά, επιδιώκοντας τη διάπλάσή της.

Στο Διδασκαλείο ο θεσμός των εξετάσεων έχει βαρύνουσα σημασία και τηρείται ένα αυστηρό αξιολογικό σύστημα, το οποίο οδηγεί τους σπουδαστές του κάποιες φορές στη διακοπή της φοίτησής τους.²³⁵ Η φοίτηση είναι τριετής και τα μαθήματα που διδάσκονται είναι 16 ή 17 ανάλογα με την τάξη. Μελετώντας το πρόγραμμα των μαθημάτων,²³⁶ γίνεται κατανοητό ότι οι σπουδαστές παρακολουθούν πολλές ώρες θεωρητικά μαθήματα στο Διδασκαλείο και η πρακτική τους άσκηση περιορίζεται στην Γ΄ τάξη. Επιδιώκεται όμως ισοδύναμη κατά έναν τρόπο ταξινόμηση των ωρών διδασκαλίας μεταξύ των γλωσσικών, παιδαγωγικών και φυσικομαθηματικών μαθημάτων.²³⁷ Μία από τις καινοτομίες που έχει να επιδείξει το Διδασκαλείο αφορά στη μέθοδο διδασκαλίας του, που είναι η συνδιδασκτική μέθοδος, ένα παιδαγωγικό σύστημα που σκοπεύει στη διάπλαση ηθικού χαρακτήρα και επικεντρώνεται στην πραγματικότητα της αγωγής και το «μορφώσιμο» του τροφίμου.²³⁸

Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στον Κανονισμό του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης στο Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο, το οποίο θεωρείται αναπόσπαστο τμήμα του. Επισημαίνεται μάλιστα από τον Χ. Παπαμάρκου ο ιδιαίτερα σημαντικός σκοπός του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου: *«Το διδασκαλείον δεν επιτυγχάνει τον σκοπόν αυτού, αν δεν έχη και δημοτικόν τι σχολείον οργανικώς μετ' αυτού συνηρμοσμένον, πρότυπον των σχολείων, εν οίς θα διδάξωσιν εν τω μέλλοντι οι εν τω διδασκαλείω παιδευόμενοι. Εν τούτω, πολλαχώς, μετασχηματιζομένω, θα βλέπωσιν οι μαθηταί καθοδηγούμενοι υπό των αρμοδίων διδασκάλων τους διαφόρους τύπους, ους δύνανται να λαμβάνωσι τα δημοτικά σχολεία αναλόγως των τοπικών αναγκών και περιστάσεων...»*.²³⁹

²³⁵ Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου, ο.π. ,& 1, σελ. 42-44

²³⁶ Ο.π., σελ. 19-42 και

Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1926)*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σελ. 161

²³⁷ Φούκας Β. (2008), ο.π., σελ.258-260

²³⁸ Βλ. περισσότερα στο Φούκας Β. (2003), ο.π., σελ. 120-122 και τις εκεί σχετικές παραπομπές

²³⁹ Ο.π., Κεφ. Γ΄, &3, σελ. 14

Σχετικά με τον διευθυντή του Σχολείου σημειώνονται οι προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί το πρόσωπό του και η σχέση του με το Διδασκαλείο. Είναι φανερό πως επιθυμεί ο Χ. Παπαμάρκου μια εποικοδομητική σχέση μεταξύ των δύο ιδρυμάτων και των προσώπων που τα στελεχώνουν, καθώς θεωρεί απαραίτητη για τους σπουδαστές του Διδασκαλείου την παρακολούθηση παραδειγματικών διδασκαλιών στο πρότυπο Δημοτικό Σχολείο και την πρακτική άσκησή τους, πριν την έναρξη του επαγγέλματός τους.²⁴⁰ Διευθυντής του Πρότυπου ορίζεται ο Π. Οικονόμου, υπότροφος και αυτός του ΣΕΓ στη Γερμανία.²⁴¹

Το 1877 το Πρότυπο Σχολείο λειτουργεί ως τεταρτάξιο και ο αριθμός των μαθητών του είναι 112. Το πρόγραμμα του σχολείου, το οποίο καθορίστηκε από τον διευθυντή του, Π. Οικονόμου σε συνεργασία με τον διευθυντή του Διδασκαλείου, Χ. Παπαμάρκου²⁴², περιλαμβάνει μαθήματα ελληνικών, θρησκευτικών, γεωγραφίας, μυθολογίας, πραγματογραφίας, ζωολογίας, φυσικής, ιχθυογραφίας, καλλιγραφίας, μουσικής, γυμναστικής.²⁴³

Είναι γεγονός ότι τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Διδασκαλείου κυλούν ομαλά, αν και η ίδρυσή του συμπίπτει χρονικά με μια ιδιαίτερα παραγμένη περίοδο για την ιστορία της πόλης.²⁴⁴ Η συμβολή του Διδασκαλείου και των μελών του τονίζεται από τον ΣΕΓ²⁴⁵ με αξιόλογες κρίσεις για το έργο του ιδρύματος και των ανθρώπων που το πλαισιώνουν, υπογραμμίζεται από τον τοπικό Τύπο²⁴⁶ και επισημαίνεται και από τον καθηγητή Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Πανταζίδη.²⁴⁷

²⁴⁰ Φούκας Β. (2010), ο.π., σελ.44

²⁴¹ «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», ο.π., σελ. 93-95 και Χ. Παπαμάρκου, *Λόγοι εκφωνηθέντες κατά τα εγκαίνια του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου*, Εν Θεσσαλονίκη 1876, σελ. 15 και 21

²⁴² Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου, ο.π., σελ. 14-16 και «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων», Αθήνα: τυπ. Βλαστού, 1878, σελ. 184-185

²⁴³ Ο.π., σελ. 59, 76

²⁴⁴ Βακαλόπουλος Απ., «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά το Μάιο του 1879 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό Ζήτημα», *Μακεδονικά*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1950, σελ. 193-262

²⁴⁵ Ο εν Αθήνοις Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, ο.π., σελ. 89-92

²⁴⁶ Ερμής, αρ. 405, 17.6.1879, στ.1.σελ.1

Φάρος της Μακεδονίας, αρ.φ. 592, 25.8.1881, στ.1.σελ.1

²⁴⁷ Πανταζίδης Ι., *Γυμνασική Παιδαγωγική*, Εν Αθήναις, 1889, σελ. ιγ'

Το σημαντικό έργο που επιτελείται και στο Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο δεν περνά απαρατήρητο, όπως επισημαίνει η Αγγ. Μεταλλινού²⁴⁸, αλλά και όπως αποκαλύπτει η ανησυχία των γονέων και του Τύπου, όταν ο διευθυντής του αναγκάζεται να εγκαταλείψει την πόλη και το Σχολείο για να μεταβεί στην Αθήνα, στο νεοσύστατο εκεί Διδασκαλείο.²⁴⁹

Το Διδασκαλείο ωστόσο συνεχίζει να λειτουργεί ως το 1890 με διευθυντές τους Αθ. Οικονομίδη, Ιερομ. Καλλογιαννίδη, Χριστοφ. Σαμαρτζίδη, Ι. Βεργάδη και Στ. Κανταντζή. Τον Σεπτέμβριο του 1890 το κτίριο, το οποίο στεγαζόταν, καταστράφηκε από τη μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε στην πόλη.²⁵⁰

Παρά τις θετικές κρίσεις δε λείπουν και οι επικρίσεις στο έργο του ιδρύματος. Στις τελευταίες εντάσσεται και η επίθεση που δέχτηκε ο Χ. Παπαμάρκου από τον παλιό του συνεργάτη τον Π. Οικονόμου για τις ενέργειές του, τις οποίες θεωρεί κύρια αιτία της διάλυσης του ιδρύματος. Αυτή τη λογομαχία θα παρακολουθήσουμε αμέσως παρακάτω.

Την άνοιξη του 1882 ξεσπάει μια έντονη διαμάχη μεταξύ του διευθυντή του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης και του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης. Ενώ αρχικά η έριδα αυτή δε φαίνεται να αφορά τον Χ. Παπαμάρκου, τελικά τον συμπαρασύρει, τον οδηγεί σε παραίτηση και το Διδασκαλείο σε κρίση και αναστολή των εργασιών του για ένα χρόνο.

Η ανάλυση των αιτιών της διένεξης θα ξέφευγε από τους στόχους αυτής της εργασίας, από τη στιγμή που αυτά εντάσσονται στη μακροχρόνια έριδα που ταλαιπωρεί την ελληνική ορθόδοξη κοινότητα της πόλης από τα 1881 ως τα 1903. «*Η πόλη την περίοδο αυτή βιώνει μια οικονομική και κοινωνική μεταβολή της οποίας ο πυρήνας είναι η κρίση του συντεχνιακού συστήματος του χριστιανικού κόσμου της Θεσσαλονίκης*», παρατηρεί ο Ε.Α. Χεκίμογλου²⁵¹.

Η αφορμή της κρίσης δίνεται από την οικονομική κακοδιαχείριση της Εφορείας των σχολείων, η οποία επεκτείνεται σε αμφισβήτηση των κοινοτικών

²⁴⁸ Μεταλλινού – Τσιώμου Αγγ., *Παλαιά Θεσσαλονίκη εικονογραφημένη*, Θεσσαλονίκη 1940, σελ. 18

²⁴⁹ Εφημερίδα Ερμής, ετ. 4^ο, αρ. 309, 4.7.1878, βλ. επιστολή γονέων μαθητών, επτά συντεχνιών και πολλών διακεκριμένων πολιτών προς τον Πρόεδρο του ΣΕΓ, Ν. Μαυροκορδάτο

²⁵⁰ Φούκας Β. (2010), ο.π. σελ. 275-279 και Φούκας Β. (2003), ο.π., σελ. 123-124

²⁵¹ Χεκίμογλου Α., «Ενδοκοινοτικές διενέξεις στη Θεσσαλονίκη, 1879-1896» στο περιοδικό Μακεδονική Ζωή, τ. 315, σελ. 20-23

αρχών και τη διαίρεση των μελών σε δύο μερίδες: τους παραδοσιακούς προύχοντες και τους «προοδευτικούς»²⁵².

Η υπόθεση περιπλέκει και τον Χ. Παπαμάρκου, όταν ο γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης Γ. Αδαμαντίδης δημοσιεύει με την ιδιότητα του ανταποκριτή ανώνυμα ²⁵³ στην εφημερίδα «Νεολόγος» της Κωνσταντινούπολης ένα άρθρο, στο οποίο κατηγορεί το Διδασκαλείο και τον διευθυντή του για το έργο που παράγει, λέγοντας ότι οι δάσκαλοι που αποφοιτούν από αυτό είναι «χλιαροί και ευπαθείς» σε αντίθεση με αυτούς του βουλγαρικού γυμνασίου. Η αντίδραση του Χ. Παπαμάρκου είναι μία απαντητική επιστολή προς την εφημερίδα, την οποία όμως δεν δημοσιεύει και έτσι στρέφεται προς την εφημερίδα «Αυγή» της Κωνσταντινούπολης και τον «Φάρο της Μακεδονίας», οι οποίες αποτελούν το βήμα από το οποίο ακούγεται η φωνή του διευθυντή του Διδασκαλείου. Ακολουθεί ανταλλαγή κατηγοριών. Στο διάστημα αυτό ο Χ. Παπαμάρκου συνειδητοποιεί ότι ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της πόλης δεν τον υποστηρίζει και επιτίθεται στον Πρόεδρό του, τον Αλφρέδο Άββοτ. Αντίθετα ο Μητροπολίτης Καλλίνικος στέκεται στο πλευρό του και σε επιστολή του προς τον Έλληνα Πρόξενο Π. Λογοθέτη, ο οποίος παρακολουθεί ανήσυχος την κατάσταση, καταλογίζει ακέραια την ευθύνη της κρίσης στην ομάδα του Άββοτ που παρέσυραν και τις συντεχνίες.²⁵⁴ Ο Διευθυντής Χ. Παπαμάρκου τελικά παραιτείται και επιφυλάσσεται να καταφύγει στα δικαστήρια.²⁵⁵ Η εφημερίδα «Φάρος της Μακεδονίας» προσπαθεί να λήξει τη διένεξη μέσα από τις στήλες της και συστήνει και στις δύο πλευρές να ηρεμήσουν και να σταματήσουν.²⁵⁶ Το ίδιο επιχειρεί και ο Έλληνας Πρόξενος με επιστολή του προς τον ΣΕΓ, στην οποία τον παρακινεί να δεχτεί την παραίτηση του Χ. Παπαμάρκου προς εκτόνωση της κατάστασης.²⁵⁷

Στη διαμάχη του Χ. Παπαμάρκου με τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, που περιγράφηκε παραπάνω, ο Π. Οικονόμου δε φαίνεται να τον στηρίζει· αντίθετα μάλιστα, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού του, εκτοξεύει βαριές κατηγορίες. Έτσι

²⁵² Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 32-33

²⁵³ Το όνομα του ανταποκριτή αποκαλύπτεται στην εφημερίδα *Φάρος της Μακεδονίας* στο φύλλο 652 (13.3.1882), σελ.2, στ.1,2

²⁵⁴ Ζαπάντη Σ., «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από το 1881 μέχρι το 1912», ανάτυπο από τα *Πρακτικά του Ι' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 126

²⁵⁵ Εφημερίδα *Φάρος της Μακεδονίας*, ο.π.

²⁵⁶ Εφημερίδα *Φάρος της Μακεδονίας*, φ.653(17.3.1882), σελ.1, στ.2

²⁵⁷ Η όλη αυτή έριδα εκτίθεται στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 37-71

στο άρθρο του με τίτλο «Ο εκφραλισμός της παιδείας μέχρι προδοσίας» γράφει: «Περί αυτού του ανθρώπου (εννοεί τον Χ. Παπαμάρκου, τον οποίο κατανομάζει λίγο παραπάνω) δεν υπάρχει δευτέρα γνώμη και εντός και εκτός της Ελλάδος, ότι είναι δηλ. άνθρωπος κατασκευασμένος υπό της φύσεως να καταστρέφη, ανίκανος δε να είπη και να γράψη και να πράξη τι ορθόν. Όλος ο βίος αυτού από του 1876, ότε ειργάζετο εν Θεσσαλονίκη μέχρι της σήμερον, παρουσιάζει αυτόν τοιούτον, δηλ.σειράν αδιάλειπτον καταστροφών. Το δε περιεργότατον πάντων είναι ότι γινώσκει να θεραπεύη θαυμασίως τους εκάστοτε ισχύοντας και να αποπλανά αυτούς λαμβάνων άφθονα πάντοτε χρήματα, α δαπανώνται δια να γίνηται κυριολεκτικώς μία τρύπα στο νερόν. Τούτο δυστυχώς μαρτυρεί ότι το έδαφος της Ελλάδος είναι επιδεκτικόν μωκήτων. Εν Θεσσαλονίκη ενεφανίσθη με την ιδέαν συστάσεως Διδασκαλείου γερμανικότητας, επιδιώκοντας καθαρώς επιστημονικόν χαρακτήρα και τοιούτου, ώστε να φοιτώσιν και εκ της ελευθέρας Ελλάδος εις αυτό μαθηταί και να ποτιζώνται τα νάματα της Παπαμαρκείου σοφίας και αρετής. Μάτην αντέστησαν οι φρόνιμοι άνθρωποι εις τοιαύτα παραληρήματα και απέδειξαν ότι η συγκρότησις επιστημονικού διδασκαλείου την καλλιέργειαν της επιστήμης αποβλέποντος δεν ήτο η υπαγορευμένη υπό των περιστάσεων, αλλ' εκτός τούτου απήτει και άντρας επιστήμονας παρεσκευασμένους εις τούτο, το δε προσωπικόν, όπερ εξελέχθη προς λειτουργίαν του επιστημονικού τούτου καθιδρύματος παρά του κ. Παπαμάρκου, περιέργον ότι δεν είχεν ουδέ ένα καθηγητήν τακτικόν έχοντα εν πτυχίον οιονδήποτε. Αλλά μήπως ο κ. Παπαμάρκου ήξευρε τι εκ του έργου, ου την Διεύθυνσιν άνευ όκνου τινός και μετά της συνήθους κουφότητος ελάμβανε; ότι δε δεν εννοεί εξ όσων επεχείρει είναι η αποτυχία η περιφανής του Διδασκαλείου εκείνου και η διάλυσις αυτού, όπερ υπό άλλους άνδρας θα ήτο της Μακεδονίας το εγκαλλώπισμα. Και όμως, αναγνώστα, δια το πείραμα αυτό εδαπανήθησαν περί τας 600 χιλιάδας δραχμών, αν όχι και περισσότερα. Οσάκις σκέπτομαι την απώλειαν χρόνου και περιστάσεων προς διόρθωσιν των σχολείων της Μακεδονίας, οσάκις αναλογίζομαι ότι οι Βούλγαροι μη έχοντες ή μη μεταχειριζόμενοι Παπαμάρκους ίδρυσαν και συντηρούσι Διδασκαλεία εν Θεσσαλονίκη δύο αρρένων και θηλέων με μαθητάς υπερτριακοσίους, δεν οκνώ να χαρακτηρίσω την διαγωγήν του κ. Παπαμάρκου ως ένοχον εσχάτης προδοσίας».²⁵⁸

Η εικόνα του Παπαμάρκου που παρουσιάζεται στα παραπάνω από τον Οικονόμου κάθε άλλο παρά κολακευτική είναι· είναι ο Παπαμάρκου ένας άνθρωπος

²⁵⁸ Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2 1893, σελ. 213

που μόνο καταστροφές προξενεί με ό,τι ασχοληθεί, αλλά ταυτόχρονα είναι λαοπλάνος, αφού μπορεί να τις συγκαλύπτει. Στο Διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης παρά τις αρχικές αντιρρήσεις κάποιων «φρόνιμων» ανθρώπων για την καταλληλότητα της στιγμής ως προς τη δημιουργία αυτού του ιδρύματος και τις επιφυλάξεις για την επάνδρωση του με κατάλληλου δυναμικό προσωπικό, ο Παπαμάρκου ηγείται της προσπάθειας σύστασής του και το αποτέλεσμα είναι η διάλυση αυτού του Διδασκαλείου, που σε άλλες συνθήκες θα θεωρούνταν «εγκαλλώπισμα» της Μακεδονίας. Συγκρίνοντας τέλος ο Π. Οικονόμου τη διάλυση του Διδασκαλείου με την ύπαρξη δύο βουλγαρικών Διδασκαλείων στη Θεσσαλονίκη, φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίσει τον Παπαμάρκου «ένοχον εσχάτης προδοσίας».

2.2.2.1.2. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Οικονόμου για το έργο του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης

Η αποτυχία και η διάλυση του Διδασκαλείου που επιρρίπτει ο Π. Οικονόμου στον Χ. Παπαμάρκου στο προαναφερθέν άρθρο της *Εκπαίδευσις* (Α, 213) αναιρείται με τα θετικά σχόλια που παρατίθενται στις σελίδες 27-37 του βιβλίου του *Υθλοι και Πράγματα* αναφορικά με το έργο που επιτελείται στο ίδρυμα επί της θητείας του Χ. Παπαμάρκου. Ο Χ. Παπαμάρκου, απαντώντας στον Οικονόμου και υπερασπιζόμενος τον εαυτό του, παρουσιάζει αποσπάσματα από εκθέσεις του ΣΕΓ του έτους 1876, όπου ο Χ. Παπαμάρκου χαρακτηρίζεται άνδρας ώριμος και επιτυχημένος στην πράξη δάσκαλος²⁵⁹, ενώ στην έκθεση του 1878 καταγράφονται τα εξής: «*Ευτυχείς λογιζόμεθα δυνάμενοι σήμερα να αναγγείλωμεν ότι το Διδασκαλείον συνέστη εν Θεσσαλονίκη και ήρξατο λειτουργούν υπό την πεφωτισμένην και ακάματον διεύθυνσιν του κ. Χαρίσιου Παπαμάρκου, φέροντος εχέγγυα της ευδοκίμου εκπληρώσεως του ανατεθέντος αυτώ έργου ου μόνον προτέραν επιτυχή διδασκαλίαν, αλλά και ... την επίζηλον αφωσίωσιν και αγάπην προς το έργον, το οποίον ανέλαβεν*» και λίγο παρακάτω: «*Ο Σύλλογος χαίρει αναλογιζόμενος ότι δεν είνε μακράν ο χρόνος καθ'ον θα δυνηθή να αναθέση την διεύθυνσιν δημοτικών σχολείων εις νέους άριστα κατηρτισμένους, φέροντας όλα τα απαιτούμενα προσόντα προς επιτυχή και ευδόκιμον του επαγγέλματος αυτών εξάσκησιν και εμπνεομένους υπό των αγνών εκείνων θρησκευτικών αισθημάτων και της προς την πατρίδα ακραιφνούς λατρείας, ων άνευ τα ξηρά γράμματα ολίγων καλών πρόξενα γίνονται*», «*την ελπίδα ή μάλλον την βεβαιότητα*

²⁵⁹ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 27

τούτου δίδει ημίν η των μαθητών θαυμασία επίδοσις εις τα διδαχθέντα αυτοίς μαθήματα. Το δε ευτυχέστερον είνε ότι ...οι εις το διδασκαλείον προσελθόντες νέοι ... εντός βραχέος διαστήματος απέκτησαν ήθος ευγενές, συμπεριφοράν καλλίστην... Ο εν Ανδριανουπόλει φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος βουλόμενος να αποκτήση διευθυντήν δημοτικού σχολείου... απέστειλεν επι τω σκοπώ τούτω νέον τινά εις το εν Θεσσαλονίκη διδασκαλείον».²⁶⁰

Στα Πρακτικά του πρώτου Συνεδρίου των ελληνικών συλλόγων επίσης αναγνωρίζεται το έργο του Παπαμάρκου και του Διδασκαλείου του οποίου προΐσταται: «Επειδή δε κατεπίγουσα υπήρχεν η ανάγκη της μορφώσεως κατάλληλων διδασκάλων εκγεγυμνασμένων εις τας μεθόδους της νεωτέρας παιδαγωγίας, ο Σύλλογος εθεώρησε σκόπιμον την σύστασιν εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου μετά προτύπου σχολείου, ου την διεύθυνσιν ανέλαβεν εις των του Συλλόγου υποτρόφων ο κ. Χ. Παπαμάρκου...», λίγο παρακάτω το Διδασκαλείο χαρακτηρίζεται «αυτοτελή και εντελώς κατηρτισμένο κατά τα ευδοκιμούντα άλλοθι πρότυπα» και τέλος κρίνεται η διεύθυνση του Παπαμάρκου στο Διδασκαλείο: «Η τριετής ήδη διεύθυνσις αυτού και η ευτυχής συγκομιδή των καρπών, ους εδρεψάμεθα εφέτος εκ του Διδασκαλείου, εδικαίωσε τας προσδοκίας του Συλλόγου. Η μεγίστη χρησιμότης του Διδασκαλείου και η συναίσθησις της χρησιμότητος ταύτης κατεφάνη και ευθύς εξ αρχής της συστάσεως αυτού δια του πλήθους των αιτήσεων προς εισαγωγήν, εξεδηλώθη δε μάλιστα λαμπρώς κατά το τέλος του λήξαντος σχολικού έτους. Πολυπληθείς αιτήσεις περί αποστολής διδασκάλων εκ των απολυομένων κατεπλημμύρησαν ημάς. Εκ των 20 απολυθέντων το Διδασκαλείον ένα μόνον ηδυνήθη να τηρήση παρ' εαυτώ ως διδάσκαλον, τους δε λοιπούς διένειμε, κατά την σπουδαιότητα των αιτησαμένων, εια μακεδονίαν, εις Κωνσταντινούπολιν, εις Θράκην, ηναγκάσθη δε να μη επαρκέση εις τας πολλώ πλείονας των αιτήσεων».²⁶¹

Στο ίδιο κλίμα συνεχίζονται και οι κρίσεις του εν Σέρραις Μακεδονικού φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου: «Η ευχή ημών του να ιδρυθή εν Μακεδονία εν καλώς κατηρτισμένον και όσον ένεστι πλήρες και τέλειον εθνικόν Διδασκαλείον εξεπληρώθη. ... Το τέλειον και ποθητόν τούτο Διδασκαλείον τo εθνωφελέστατον τούτο ίδρυμα...»²⁶²

²⁶⁰ Έκθεσις. Εν Αθήναις 1878, σελ. 53-57, στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.30

²⁶¹ Πρακτικά της πρώτης αυτού συνόδου συγκροτηθείς εν Αθήναις εν έτει 1879, σελ.277-280 στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.31-33

²⁶² Έκθεσις. Εν Αθήναις 1876, σελ. 9-10, στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.34

και «Ομολογούμεν χάριτας τω κ. Χαρισίω Παπαμάρκου... διότι ... απέστειλε δό ευφρείς και χρηστούς δημοδιδασκάλους,μεγάλως ευδοκιμήσαντας εις το έργον αυτών, ως απεδείχθη εκ των πραγμάτων όπερ τιμά λίαν το Διδασκαλείον και τον άξιον αυτού διευθυντήν».²⁶³

Τα γραφόμενα στη Λογοδοσία του εν Αδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου κλείνουν την παράθεση αναφορών στο θετικό έργο που συντελείται στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης στα χρόνια που τελεί υπό τη διεύθυνση του Χ. Παπαμάρκου: «ο διευθυντής του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου, υπήρξεν ο πρώτιστος παράγων των γενομένων εν τη παρ' ημιν εκπαιδύσει σπουδαίων μεταβολών»²⁶⁴ και αμέσως παρακάτω: «... εις τον εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείον προς μόρφωσιν διδασκάλων, όπου γίνονται δεκτοί ως υπότροφοι οι χρηστοήθεις και επιμελείς μαθηταί, διδασκόμενοι κατά νέαν όλως και παιδαγωγικωτάτην μέθοδον και μορφούμενοι κατά τε το πνεύμα τα ήθη και την καρδίαν συμφώνως προς τον προορισμόν του ανθρώπου υπό τας οδηγίας ακαμάτου της ορθής παιδείας ζηλωτού και φιλοπάτριδος διευθυντού, του κ. Χαρισίου Παπαμάρκου, προς ον το Συμβούλιον προθύμως εκφράζει ουτωσί πανδήμως ενταύθα τας μεγίστας ευχαριστίας αυτού, ανθ'ων υπέρ της εν Τουρκία ελληνικής νεολαίας ακαμάτως πονεί».²⁶⁵

Δεν αρκείται όμως μόνο σε αυτά ο Χ. Παπαμάρκου, αλλά στο δεύτερο βιβλίο που γράφει και το προαναγγέλλει ως παράρτημα των *Υθλων και Πραγμάτων* κάνει μια ακόμα προσπάθεια ανασκευής ειδικά για τα όσα αρνητικά γράφηκαν από τον Π. Οικονόμου στο περιοδικό του Εκπαίδευσις (Α', 213) αναφορικά με το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και το ρόλο του εκεί. Στο βιβλίο αυτό προσθέτει ένα επιπλέον απόσπασμα της Έκθεσης του ΣΕΓ του έτους 1876, σελ. 47, 48 και ένα άλλο από την Έκθεση του 1878, σελ. 58,59. Το πρώτο²⁶⁶ αναφέρεται στην πρόθεση του ΣΕΓ να ιδρύσει Διδασκαλείο και στην πραγματοποίηση αυτής με την επάνοδο των υποτρόφων του από τη Γερμανία. Ο ίδιος ο Σύλλογος λοιπόν αναθέτει στον Π. Οικονόμου το 1875 τη διεύθυνση του Πρότυπου Σχολείου και στον Χ. Παπαμάρκου τη διεύθυνση του Διδασκαλείου: «Τοιούτου την ίδρυσιν ηυχήθη απ' αρχής της

²⁶³ Έκθεσις. Εν Θεσσαλονίκη 1881, σελ. 8, στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.34

²⁶⁴ Λογοδοσία Αθήνησι 1880, σελ. 10, 14, 29 στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.34

²⁶⁵ Λογοδοσία. Εν Αθήναις 1881, σελ. 17 και εξής στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ.35

²⁶⁶ Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς ...*, ο.π., σελ. 9-10

συστάσεως αυτού ο Σύλλογος και ενήργησε το καθ' εαυτόν, ίνα εκπληρωθή η εθνική αυτή ανάγκη ... αλλ' αφού επανήλθον και οι άλλοι αυτού υπότροφοι εκ Γερμανίας, ο κ. Χαρ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου να πράξη ό,τι δυνατόν, ίνα δι' αυτών... συσταθή Διδασκαλείον οπωσούν καλώς κατηρτισμένον και πρότυπον σχολείον εις αυτό προσηρτημένον ... Και το μέν πρότυπον σχολείον ... υπό τη διεύθυνσιν του κ. Π. Οικονόμου, το δε Διδασκαλείον ... υπό την διεύθυνσιν του κ. Χαρισίου Παπαμάρκου, ανδρός ωρίμου και δια προτέρας διδασκαλίας δεδοκιμασμένου».²⁶⁷

Στο δεύτερο απόσπασμα²⁶⁸ της έκθεσης, όπου ο ΣΕΓ δηλώνει απόλυτα ευχαριστημένος από την εργασία του Οικονόμου στο Πρότυπο, ο Παπαμάρκου κάνει τις δικές του αιχμηρές παρατηρήσεις. Στο σημείο που ο ΣΕΓ αναφέρεται στον Οικονόμου: «... αποδείκνυσι η επιτυχία του υπό διεύθυνσιν αυτού προτύπου σχολείου και ο αριθμός των εν αυτό φοιτώντων μαθητών κατά προτίμησιν των άλλων σχολείων, αν και εις αυτό οι ευπορότεροι υπόκεινται εις την πληρωμήν ελαφρών διδάκτρων. ... Έχει ήδη το σχολείον τάξεις 4, διδάσκουσι δε εν αυτό πλήν του διευθυντού και 4 άλλοι διδάσκαλοι. Ο δε αριθμός των μαθητών ανέρχεται εις 112», σημειώνει ειρωνικά –έτσι εκλαμβάνω το θαυμαστικό στο τέλος και των δύο παραπομπών του- ότι «οι μαθηταί του προτύπου ήσαν 112, οι δε των δύο δημοτικών της πόλεως σχολείων περί τους 700!» και «112 μαθητάς edίδασκον τέσσαρες διδάσκαλοι και εις ο κ. Π.Π. Οικονόμου, το όλον πέντε!». Θεωρεί δηλαδή ο Παπαμάρκου πως οι μαθητές συγκριτικά με τα άλλα δύο δημοτικά είναι λίγοι στο Πρότυπο και πως αντίθετα οι δάσκαλοι που διδάσκουν σε αυτό είναι πολλοί.

Τέλος στο ίδιο απόσπασμα ο ΣΕΓ αναφέρει ότι «Εν τω σχολείω τούτω θα ασκώνται πρακτικώς εις το διδάσκειν οι μαθηταί του Διδασκαλείου» και ο Παπαμάρκου σε μία εκτενή παραπομπή καταλογίζει στον παλιό συνεργάτη του ότι η παραπάνω προσδοκία του Συλλόγου δεν εκπληρώθηκε ποτέ από τον Οικονόμου, αφού ο τελευταίος αναγκάστηκε να φύγει από τη Θεσσαλονίκη.²⁶⁹ Συνεχίζει παραθέτοντας μία σειρά ερωτημάτων που εκθέτουν τον Π. Οικονόμου και προτείνει

²⁶⁷ Έκθεσις. Εν Αθήναις 1876, σελ. 47,48 στο Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ. 9 - 10

²⁶⁸ Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ. 10 -11

²⁶⁹ Κοντομήτρος Γ., Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, Διδακτορική διατριβή, Βόλος 2006, σελ. 277-278: Ο Κοντομήτρος σημειώνει για το θέμα: «ο ίδιος ο Οικονόμου πάντως αναφέρει ως αιτία της μετακίνησής του στην Αθήνα την αναγνώριση του έργου του στη Θεσσαλονίκη και της δυναμικής του ιδίου», Κοντομήτρος Γ., Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, Βόλος 2006, σελ. 277-278

τον έλεγχο των λεγομένων του μέσα από διάφορες πηγές.²⁷⁰ Ο ίδιος δεν καταγράφει το περιεχόμενο των πηγών, γιατί δεν είναι του χαρακτήρα του να καταφεύγει σε τέτοια φρασεολογία, όπως αναφέρει. Κλείνει την παραπομπή αυτή ο Παπαμάρκου αναρωτηθείς για το ποια θα ήταν η έκθεση του Συλλόγου για τα πεπραγμένα του Οικονόμου στη Θεσσαλονίκη, αν αυτή του ζητούνταν να συνταχθεί: «*Τούτο ουδέποτε εγένετο, άτε του κ.κ. Π. Π. Οικονόμου αναγκασθέντος να εγκαταλίπη την Θεσσαλονίκην μετά διετή εν αυτή παραμονήν, μεθ' ο η διεύθυνσις και του προτύπου δημοτικού σχολείου ανετέθη εις τον διευθυντήν του εκεί Διδασκαλείου. Τίνος δ' ένεκα ο κύριος ούτος ηναγκάσθη να εγκαταλίπη την Θεσσαλονίκην, τίνος ένεκα ο Σύλλογος ουδαμού ουδέποτε ουδένα πλέον περί αυτού λόγον ποιείται εν ταις εκθέσεσιν αυτού ... τίνος ένεκα επισπερχώς, άνευ προηγουμένης γνώσεως και εγκρίσεως της προϊσταμένης αυτού αρχής μετέφερε το διδακτήριον του προτύπου εις την οικίαν... τίνος ένεκα επλήρωνεν εις το νέον τούτο διδακτήριον ενοίκιον υπερδιπλάσιον μεν του εις το πρότερον... τίνος ένεκα ήτο ανάγκη εκτός αυτού και τέσσαρες έτεροι διδάσκαλοι και ούτοι κατά ιδιογνώμονα εκλογήν αυτού να προσληφθώσιν εις το πρότυπον, μαθητών 112 μόνον όντων, δι' α και πικρότατα επεπλήχθη υπό του Συλλόγου, ταύτα δύναται πας περίεργος παρ' οιουδήποε μέλους της εν Θεσσαλονίκη κοινωνίας ή παρά του αρχείου του ενταύθα προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου, ή δια το προχειρότερον, ας μεταβή εις την βιβλιοθήκην της Βουλής, ας ζητήση την εφημερίδα Τηλέγραφον...και ας αναγνώση εν τη Τρίτη σελίδι ... την υπό του καθηγητού κ. Χαρίση Πουλίου υπογεγραμμένην ... Εν τούτοις θα είνε πολύ περίεργον να ίδη τις τι θα απήντα εις τον Π. Π Οικονόμου ο Σύλλογος, αν εξητείτο παρ' αυτού έγγραφος η περί της εν Θεσσαλονίκη ενεργείας του γνώμη αυτού».²⁷¹*

Ο ίδιος ο Χ. Παπαμάρκου έχει να παρουσιάσει παρόμοια έκθεση του ΣΕΓ για τη δράση του στη Θεσσαλονίκη, η οποία τον εκθειάζει και γι' αυτό προφανώς κλείνει την υπεράσπισή του, προκαλώντας τον Οικονόμου να παρουσιάσει ανάλογη έκθεση από τον ΣΕΓ για την περίοδο δράσης του στη Θεσσαλονίκη. Παρουσιάζεται βέβαιος ότι τέτοια έκθεση δεν έχει συνταχθεί και ότι δεν είναι διατεθειμένος ο Σύλλογος να συντάξει για τον Οικονόμου. Στην έκθεση που αφορά τον εαυτό του, η οποία συντάχθηκε από τους Ι. Πανταζίδη, Α.Ζαΐμη, Μ. Ρενιέρη, Σ. Σκουλούδη, Δ.

²⁷⁰ Η εφημερίδα Τηλέγραφος, φ. 1805, 4.9.1881 δημοσιεύει ένα άρθρο του Πούλιου Χ. μέσω της οποίας καταφέρεται εναντίον του Οικονόμου με άσχημους χαρακτηρισμούς για τον αναιδή, αυθαίρετο και υπεροπτικό τρόπο που κρίνει τα σχολικά συγγράμματα των συναδέλφων του.

²⁷¹ Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ.11, παραπομπή 2

Στεφάνου, Π. Ράλλη, Μ. Μαρίνο και Α. Σούτσο, που αποτελούσαν το Συμβούλιο του ΣΕΓ, αναφέρεται μεταξύ άλλων: «...Ο καθ'ημάς Σύλλογος ... εξέλεξεν υμάς κατά το έτος τούτο υπότροφόν του και απέστειλεν εις Γερμανίαν προς αποπεράτωσιν των φιλοσοφικών και παιδαγωγικών σπουδών σας, δύναταιδε επισήμως να βεβαιώση ότι καθ' όλον το διάστημα των σπουδών σας τούτων επεδείξασθε επίδοσιν και επιμέλειαν αξιέπαινον περί τας μελέτας υμών, ων επιστέγασμα υπήρξεν η ανακήρυξις σας ως διδάκτορος της φιλοσοφίας αρχομένου του έτους 1874.

Μετά την επάνοδον υμών εις Αθήνας ο Σύλλογος ανέθηκεν υμίν εμπιστευτικάς αποστολάς, εκπαιδευτικόν εχούσας χαρακτήρα, τας οποίας μετά νοημοσύνης, δραστηριότητος και φιλογενείας πολλής εξετελέσατε λίαν επιτυχώς, είτα δε ενεπιστεύθη υμίν την ίδρυσιν και διοργάνωσιν του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου του Συλλόγου, όπερ μετά πολλής δεξιότητος και φιλοπατρίας διευθύναντες από του Σεπτεμβρίου του 1875 μέχρι του Μαρτίου 1882 κατεστήσατο άξιον της αποστολής του και των προσδοκιών του Συλλόγου, όστις άκων ηναγκάσθη να αποδεχθή την οικειοθελώς υποβληθείσαν παραίτησιν, ην προσωπικοί όλως λόγοι προεκάλεσαν.

Ευχαρίστως επιλαμβανόμεθα της ευκαιρίας να πιστοποιήσωμεν ενταύθα ότι η εν τω Διδασκαλείω επιτυχής διεύθυνσις υμών και αι λοιποί υπό του Συλλόγου ανατεθείσαι υμίν ειδικαί αποστολαί έδωκαν αυτώ πλειστάκις την ευκαιρίαν να εκφράση υμίν την ευαρέσκειαν αυτού και τας ζωηράς του ευχαριστίας και ότι η διδασκαλία υμών εν γένει και η ελληνοπρεπής μόρφωσις των εν τω εκπαιδευτηρίω τούτω παιδευθέντων υπήρξε τοιαύτη, ώστε οι πλείστοι αυτών ως διευθνταί και διδάσκαλοι δημοτικών σχολείων διεκρίθησαν αείποτε δια την αρτίαν παιδαγωγικήν μόρφωσιν, το φρόνημα και το ήθος καθόλου, πολλάί δε κοινότητες ουκ ολίγα απηύθυναν συγχαρητήρια των Συλλόγω δια την άκραν επιτυχίαν και την δεξιάν διεύθυνσιν του Διδασκαλείου.

Επαναλαμβάνοντες και αύθις τας ευχαριστίας του Συλλόγου και ευχόμενοι όπως και εν τω μέλλοντι διακριθήτε επί τη επιτελέσει των καθηκόντων υμών επ' αγαθό της εθνικής παιδείας διατελούμεν μετ' εξαιρέτου υπολήψεως».²⁷²

Η επαινετική αυτή έκθεση των πεπραγμένων του παιδαγωγού, υπογεγραμμένη από τον Πρόεδρο του Συλλόγου Ι. Πανταζίδη και τον Γραμματέα του Α. Βρυζάκη, όπως και τα υπόλοιπα στοιχεία που παραθέτει ο Παπαμάρκου στα δύο βιβλία του αναιρούν τα γραφόμενα του Π. Οικονόμου αναφορικά με τον αποτυχημένο ρόλο που διαδραμάτισε στο Διδασκαλείο και την αρνητική επιρροή του στα εκπαιδευτικά

²⁷² Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 69-71

δρώμενα της Θεσσαλονίκης. Μάλιστα στην τελευταία αυτή έκθεση ο Σύλλογος αναφέρεται και στο γεγονός της παραίτησης του Χ. Παπαμάρκου από το Διδασκαλείο. Ήταν αυτή λοιπόν απόρροια προσωπικών λόγων – γίνεται συγκαλυμμένη αναφορά στη «δεινή έριδα» που προέκυψε το 1882 μεταξύ του Χ. Παπαμάρκου και του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης- και όχι της αποτυχίας στην εκπλήρωση των καθηκόντων που του ανατέθηκαν.

Με όσα καταγράφει στο παράρτημα των Ύθλων καταφέρεται ο ίδιος εναντίον του Οικονόμου χωρίς όμως, όπως λέει, να χρησιμοποιεί υβριστικό λεξιλόγιο, όπως κάνει ο κατήγορός του.

2.2.2.2. Π.Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Κέρκυρας

Το Διδασκαλείο Επτανήσου ιδρύεται από το κράτος – και όχι από ιδιωτική πρωτοβουλία- με το νόμο ΩΝΘ΄ του 1880 και έδρα του ορίζεται η Κέρκυρα με το Διάταγμα της 16 Ιουνίου 1882. Το Διδασκαλείο αυτό έρχεται να καλύψει τις αυξημένες απαιτήσεις της χώρας για δημοδιδασκάλους ιδιαίτερα μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας²⁷³ και η λειτουργία του έχει ως πρότυπό της αυτή του Διδασκαλείου Αθηνών.²⁷⁴

Ο Χ. Παπαμάρκου, λοιπόν, μετά την παραίτηση του από το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και ενώ πρωθυπουργός της χώρας είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης και Υπουργός Εκκλησιαστικών και Παιδείας ο Γ. Θεοτόκης, αναλαμβάνει την ίδρυση και διεύθυνση του Διδασκαλείου Επτανήσων.²⁷⁵ Εξάλλου έχει τώρα και την ανάλογη εμπειρία, η οποία εγγυάται το ξεκίνημα της λειτουργίας του ιδρύματος.

Ο προσανατολισμός του Διδασκαλείου είναι η εθνική ολοκλήρωση, όπως αποκαλύπτεται στο λόγο που εκφώνησε ο Χ. Παπαμάρκου στα εγκαίνιά του.²⁷⁶ Ο σκοπός του Διδασκαλείου ορίζεται στον ίδιο λόγο και δεν είναι άλλος από τη βελτίωση της εκπαίδευσης του λαού με την ελληνοπρεπή, χριστιανική και επιστημονική μόρφωση των δασκάλων. Για το λόγο αυτό χρειάζεται κατάλληλο προσωπικό, που θα συνθέσει όλες τις αναγκαίες δράσεις για την επίτευξη του στόχου του Διδασκαλείου και άξιος διευθυντής, ενοποιός δύναμη του ιδρύματος. Πιστεύει

²⁷³ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 224

²⁷⁴ Αντωνίου Δ., ο.π., σελ. 56-60, 94-95 και Αντωνίου Χ., ο.π., σελ.45

²⁷⁵ Ζανδές Α., ο.π., σελ.3

²⁷⁶ Παπαμάρκου Χ., *Περί του νυν δη προσήκοντος ημίν τοις Έλλησι Διδασκαλείου*, Κέρκυρα 1882, σελ. 8-39

πολύ ο Παπαμάρκου στην αξία του διδακτικού προσωπικού και συναρτά την ύπαρξη του Διδασκαλείου με αυτήν.²⁷⁷

Το πρόγραμμα σπουδών του Διδασκαλείου, όπως ανακοινώνεται στα εγκαίνια, είναι ίδιο με αυτό του Διδασκαλείου Αθηνών και δεν πρέπει να περιλαμβάνει μόνο την ειδική διδασκαλική παιδεία, αλλά να έχει γενικότερη ανθρωπιστική διάσταση και πυρήνα τα ελληνικά γράμματα· η φοίτηση είναι τετραετής και συμπληρώνεται με την πρακτική άσκηση των σπουδαστών στο προσαρτημένο πρότυπο σχολείο, το οποίο οργανώνεται βάσει των γερμανικών προτύπων.²⁷⁸

Παρά τις φιλόδοξες εξαγγελίες του Παπαμάρκου στους λόγους των εγκαινίων του Διδασκαλείου και της τελετής λήξης του πρώτου έτους, δε φαίνεται ιδιαίτερα ευχαριστημένος από τη λειτουργία του, αφού υπάρχει ανομοιομορφία των μαθητών, έλλειψη διδακτικών χώρων και «αγνού έρωτος προς το εν τοις γράμμασι καλόν και αληθές» από πλευράς μαθητών. Ο ίδιος θα παραμείνει στη διεύθυνση του ιδρύματος μέχρι το καλοκαίρι του 1884, οπότε και μετατίθεται στην Αθήνα και το εκεί Διδασκαλείο.²⁷⁹

Ο Π. Οικονόμου αναφέρει για το διάστημα της παραμονής του Χ. Παπαμάρκου στην Κέρκυρα: *«Άκουσε δε και φρίξε. Διότι το συμβούλιο της φιλεκπαιδευτικής εταιρείας, δεν εδέχθη εν έτει 1882 τον κ. Παπαμάρκου εν Κέρκυρα τότε όντα ως Διευθυντήν του Διδασκαλείου Επτανήσου ως διδάσκαλον επί επιμισθίω του Διδασκαλείου των θηλέων του διατηρουμένου εκεί υπό της φιλεκπαιδευτικής εταιρείας. Ερευνήσαντες περί της υποθέσεως ταύτης εμάθομεν ότι η φιλεκπαιδ. Εταιρεία μη γινώσκουσα τότε καλώς τον κ. Παπαμάρκου και νομίζουσα ότι είναι δύναμις παιδαγωγικήν, ην είχε καθήκον να χρησιμοποιήση υπέρ των εν Κερκύρα Εκπαιδευτηρίων της, απετάθη προς αυτόν και παρεκάλεσε να αναλάβη εν αυτοίς διδασκαλίαν. Και εδέχθη ο κ. Παπαμάρκου την πρόσκλησιν, αλλά κερδοσκοπήσας επί του ενδιαφέροντος του Συμβουλίου να προσλάβη αυτόν διδάσκαλον εξήτει κολοσσιαίον μισθόν. Το συμβούλιον απέστειλεν ... τον κ. Αθ. Βαλαβάνην, όστις εύρε τοσούτον προπετείς τας απαιτήσεις του κ. Παπαμάρκου, ώστε αναγκάσθη να διακόψη πάσαν*

²⁷⁷ Παπαμάρκου Χ., ο.π., σελ.19-22

²⁷⁸ Παπαμάρκου Χ., ο.π., σελ. 29-30

²⁷⁹ Παπαμάρκου Χ., *Περί του αληθινού της ελληνίδος νεολαίας διδασκάλου*, Κέρκυρα 1883, σελ.4

προς αυτόν περί της υποθέσεως ταύτης διαπραγμάτευσιν ... ανέθεσε την διδασκαλίαν των παιδαγωγικών εις τον κ. Στ. Ρώσση...».²⁸⁰

2.2.2.2.1. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου

Ο Χ. Παπαμάρκου, προκειμένου να απαντήσει στην επίθεση του Οικονόμου για το διάστημα που βρίσκονταν στην Κέρκυρα ως διευθυντής του νεοϊδρυθέντος Διδασκαλείου, παραθέτει στο βιβλίο του *Υθλους και Πράγματα* τρία αποσπάσματα από κερκυραϊκές εφημερίδες, τα οποία εγκωμιάζουν τον ίδιο και μιλούν θετικά για την παρουσία του στο νησί και τις μεγάλες προσδοκίες που τρέφουν για το έργο που θα παράσχει ένας άντρας σαν τον Παπαμάρκου: «*Η Κέρκυρα ... αναλογίζεται οπόσον πολυτίμους δύναται να παράσχη τη πατρίδι υπηρεσίας ανήρ, οίος ο κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου*».²⁸¹ Επίσης καταγράφουν τη θετική εντύπωση που έκανε ο λόγος που εκφώνησε ο Παπαμάρκου στα εγκαίνια του Διδασκαλείου και δηλώνουν ότι είναι αποκαλυπτικός της σπουδαίας προσωπικότητάς του: «*Εκ της αναγνώσεως του ... λόγου αφορμήν λαμβάνομεν να εκτιμήσωσιν την περίνοιαν και τας βαθείας γνώσεις του αξιόλογου τούτου λογίου, τον οποίον η Κέρκυρα ητύχησε να δεχθή εις τους κόλπους της ως φιλόστοργον ηγέτην της προς μάθησιν οργώσης νεολαίας της Επτανήσου*».²⁸² Η εργασία του στο Διδασκαλείο δεν περνά απαρατήρητη, αλλά αντιθέτως: «*...εκατέβαλε ταις μεγαλύτεραις προσπάθειαις και φροντίδες για να συστήση όπως πρέπει το Διδασκαλείον... ο Κύριος ούτος είναι γνωστός στον ελληνικόν και γερμανικόν κόσμον. .. όποιος αξιώθηκε να συνομιλήση με τον αξιότιμον κ. Διευθυντήν έστω και ολίγο, θα έμεινε καταγοητευμένος από την λαμπράν συμπεριφοράν του και τας λοιπάς γνώσεις του και θα ενόησεν ότι ο σπάνιος ούτος άντρας είνε στολισμένος με όλαις ταις θείαις και ευαγγελικαίς αρεταίς και από την βασιλίσσαν αυτών παιδείαν. Εν μία φράση ο κ. Παπαμάρκου τιμά τον Ελληνισμόν και την ιδιαιτέραν αυτού πατρίδα... όποιος διδάσκεται εις το Διδασκαλείον αυτό, εκείνος βγαίνει πεπαιδευμένος και με ελληνικά αισθήματα*».²⁸³

Κλείνει η κατάρριψη των κατηγοριών του Π. Οικονόμου με την αναγόρευσή του Παπαμάρκου ως επίτιμου μέλους του εν Γαρίτση Κερκύρας εκπαιδευτικού και

²⁸⁰ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 18, 30.11. 1892, σελ. 141

²⁸¹ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 71

²⁸² Ο.π., σελ. 71-72

²⁸³ Ο.π., σελ. 72

αλληλοβοηθητικού Συλλόγου η Αδελφότης, ως απόδειξη της αναγνώρισής του στην κερκυραϊκή κοινωνία.²⁸⁴

2.2.2.3. Π. Π. Οικονόμου κατά Χ. Παπαμάρκου για το Διδασκαλείο Αθηνών

Ο Χ. Παπαμάρκου το 1884 μετατίθεται από το Διδασκαλείο Επτανήσων στο κεντρικό Διδασκαλείο της χώρας, το Διδασκαλείο Αθηνών, και αναλαμβάνει τη διεύθυνση του. Πρωθυπουργός της χώρας είναι ο Χ. Τρικούπης, Υπουργός Παιδείας ο Δ. Σ. Βουλπιώτης και Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης ο Σ. Π. Λάμπρου. Το Διδασκαλείο βρίσκεται σε λειτουργία έξι χρόνων από τη στιγμή που ξανάνοιξε βάσει του νόμου ΧΘ΄ του 1878 και των συμπλωματικών Διαταγμάτων των ετών 1878 και 1879, που όριζαν την οργάνωση και λειτουργία του Διδασκαλείου.²⁸⁵ Παρουσιάζονται όμως κάποιες αδυναμίες στο ίδρυμα, οι οποίες έχουν δυσμενή επίδραση στην ποιότητα της απόδοσής του και αυτές καλείται ο Παπαμάρκου να εξυγιάνει με τον ερχομό του.²⁸⁶

Στο Διδασκαλείο Αθηνών θα παραμείνει ο Χ. Παπαμάρκου ως το 1889 και θα θέσει ως στόχο του την αναδιοργάνωση και βελτίωση της λειτουργίας του ιδρύματος. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύονται και η αντικατάσταση όσων διδασκόντων θεωρούνται ανίκανοι, η επιβολή αυστηρών όρων εργασίας, οι τροποποιήσεις του προγράμματος σπουδών και η βαρύνουσα σημασία στο ήθος και το φρόνημα των σπουδαστών.²⁸⁷

Οι πρωτοβουλίες αυτές του Χ. Παπαμάρκου κρίνονται θετικές από τον προϊστάμενό του Σ. Λάμπρου²⁸⁸, αλλά ο συνάδερφός του Θ. Μιχαλόπουλος τον επικρίνει σε ένα υπόμνημά του προς τον Υπουργό και τον κατηγορεί για τη μη αποδοτική λειτουργία του Διδασκαλείου.²⁸⁹

Στο διάστημα της πρώτης θητείας του Χ. Παπαμάρκου στο Διδασκαλείο Αθηνών, 1884-1889, ασκήθηκε κριτική στην κατάσταση του Διδασκαλείου, η οποία ουσιαστικά είναι κριτική στην αντίληψη του παιδαγωγού για τις απόψεις του σχετικά

²⁸⁴ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 72-73

²⁸⁵ Αντωνίου Δ., ο.π., σελ. 56-60 και Μπουζάκης Σ. – Τζήκας Χ., *Η κατάρτιση των δασκάλων και των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996, τ. Α΄, σελ. 74-75 και 169-187

²⁸⁶ Λάζαρης Κ., ο.π., σελ. 19

²⁸⁷ Τζήκας Χ. (2003), ο.π., σελ. 87 και Λάζαρης Κ., ο.π., σελ. 19

²⁸⁸ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 223

²⁸⁹ Μιχαλόπουλος Θ., «Περί της καταστάσεως του εν Αθήναις Διδασκαλείου. Υπόμνημα προς τον επί της Παιδείας Υπουργόν κόν Γ. Θεοτόκην», Περ. Πλάτων, τ. ΙΑ΄, 1884 σελ. 241-266

με τη διάπλαση του δασκάλου.²⁹⁰ Η κριτική αυτή δεν εμπόδισε τον Θεοτόκη, δύο μήνες μάλιστα μετά την υποβολή του προαναφερθέντος υπομνήματος, να τον διορίσει στη νευραλγική θέση του Τμηματάρχη της Δημοτικής Εκπαίδευσης.²⁹¹

Στο Διδασκαλείο Αθηνών ο Χ. Παπαμάρκου θα επανέλθει τρεις φορές ακόμη κατά τα έτη 1893-1895, 1896-1898 και 1900-1904, χωρίς όμως να σημειωθεί κάποια αξιολογή μεταβολή στη λειτουργία του.²⁹²

Στο ίδιο Διδασκαλείο υπηρέτησε και ο Π. Οικονόμου ως διευθυντής του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου το 1878-1882, 1890-1892 και 1898-1900.

Η πρώτη περίοδος θητείας του Οικονόμου στο Διδασκαλείο Αθηνών συμπίπτει με την επανίδρυση και επαναλειτουργία του κατηρημένου από το 1864 ιδρύματος. Είναι η εποχή που η εκπαίδευση των Ελλήνων θεωρείται απαραίτητη για την υλοποίηση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, έτσι όπως αυτή είχε συγκεκριμενοποιηθεί από το 1875 και τον Χ. Τρικούπη: απελευθέρωση των υποδούλων και ταύτιση της εθνικής με την κρατική οντότητα. Η προαναφερθείσα πολιτική βούληση δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς την αρτιότερη εκπαίδευση των δασκάλων και ενίσχυση του διδασκαλικού τους κύρους. Ενδεικτικό στοιχείο προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί και η αύξηση της διάρκειας της φοίτησης σε τρία έτη. Η διάρθρωση του Προγράμματος Σπουδών αποκαλύπτει πως ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη γενική εγκυκλοπαιδική εκπαίδευση παρά στην παιδαγωγική κατάρτιση των υποψηφίων δασκάλων. Κύριος σκοπός αυτής της τελευταίας είναι να μεταδώσει στους εκπαιδευόμενους την τεχνική της διδασκαλίας της ερβαρτιανής μεθόδου. Πάντως το πρόγραμμα έχει σαφή αρχαιογνωστικό προσανατολισμό, όπως προκύπτει από την κατανομή των ωρών στα διδασκόμενα μαθήματα. Το προσωπικό του Διδασκαλείου αποτελείται από τον Διευθυντή του, δύο φιλόλογους και ένα φυσικό.²⁹³ Πρώτο διευθυντής του Διδασκαλείου αναλαμβάνει ο Χ. Παπαδόπουλος, ενώ του προσαρτημένου Πρότυπου εξατάξιου Δημοτικού Σχολείου ο Π. Οικονόμου.²⁹⁴ Διδάσκει και επιμορφώνει τους δασκάλους με τη νέα μέθοδο, τη συνδιδασκτική, η οποία αρχικά πολεμήθηκε, αλλά στη συνέχεια έγινε δεκτή με ενθουσιασμό.²⁹⁵

²⁹⁰ Για τις σχετικές θέσεις του Παπαμάρκου βλ. Τζήκας Χ. (2003), ο.π., σελ. 78-86, Ζιάκης Κ., «Οι παιδαγωγικές απόψεις και οι θέσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του Χαρίσιου Παπαμάρκου» στο *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας*, Βελβεντό 2003, σελ. 36-37

²⁹¹ Τζήκας Χ. (2003), ο.π., σελ. 88

²⁹² Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 51

²⁹³ Αντωνίου Χ., ο.π., σελ. 43-45

²⁹⁴ Λέφας Χ., ο.π., 220

²⁹⁵ Χασεκίδου Μάρκου Θ., ο.π., σελ. 5

Η δεύτερη θητεία του Π. Οικονόμου στο Διδασκαλείο Αθηνών, 1890-1892 λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη. Επί κυβερνήσεως όμως του Χ. Τρικούπη και υπουργίας του Ν. Κοσσονάκου ο Οικονόμου παύεται από Διευθυντής του Διδασκαλείου, ενώ το 1898, επί πρωθυπουργίας Ζαΐμη, καταλαμβάνει την ίδια θέση, για να τον απολύσει και πάλι ο Γ. Θεοτόκης.²⁹⁶

Το 1910 πραγματοποιείται η μεταρρύθμιση του Διδασκαλείου Αθηνών και μετονομάζεται σε Μαράσλειο με το νόμο ΓΧΣΒ'.²⁹⁷

Ο Οικονόμου θέλοντας να ελέγξει τη δράση του Χ. Παπαμάρκου στο Διδασκαλείο Αθηνών κατά την πρώτη του θητεία, 1884-1889, παραπέμπει μέσω των σελίδων της *Εκπαίδευσις* στην έκθεση που έστειλε ο Χ. Παπαδόπουλος προς το Υπουργείο, όταν ήταν διορισμένος από αυτό επόπτης του Διδασκαλείου Αθηνών, στην οποία παρουσιάζεται μία κάθε άλλο παρά κολακευτική εικόνα της λειτουργίας του Διδασκαλείου επί ημερών Χ. Παπαμάρκου. Στη συνέχεια παραθέτει αποσπάσματα από το υπόμνημα του κ. Παπαδόπουλου προς την Βουλή, το οποίο ολόκληρο βρίσκεται στο παράρτημα των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων (σελ. 8-19) στα αποσπάσματα που δημοσιεύονται γίνεται λόγος μεταξύ άλλων για τη λειτουργία του Διδασκαλείου Αθηνών επί διευθύνσεως του Χ. Παπαμάρκου. Σε αυτά αποκαλύπτεται μία κακή εικόνα της διεύθυνσης του Παπαμάρκου. Ενδεικτικά διαβάζουμε: «*Εν πρώτοις δεν δικαιούται να διασύρη ο κ. Παπαμάρκου τους καθηγητάς του Διδασκαλείου Αθηνών... να χαρακτηρίζη την διδασκαλίαν αυτών ως πρότυπον αποτροπής ως μηδέποτε αυτήκοος γενόμενος αυτής μηδέ καλέσας αυτούς ποτέ εις συνεδρίασιν, ίνα συσκεφθή μετ' αυτών περί μεθόδου διδασκαλίας*».²⁹⁸ Η αναφερθείσα αστοχία του διευθυντή επιβεβαιώνεται γραπτά προς το Υπουργείο και από τους καθηγητές του Διδασκαλείου, όπως τον Γ. Χατζηδάκη, Δ. Ολυμπίου, Ιγ. Μοσχάκη, Π. Κονδύλη, Λ. Ράντα, Ε. Πονηρόπουλο, Ι. Φραντσιοκάκη: «*η αλήθεια είναι ότι, εν ω επί των άλλων διευθυντών πρότερον τακτικώς προσεκαλούμεθα και συνεδριάζομεν, ..., καθ' όλον τον χρόνον, καθ' ον ο κ. Χ. Παπαμάρκου διετέλεσε Διευθυντής ουδέποτε ουδ' άπαξ προσεκάλεσε ημας εις συνεδρίαν...*».²⁹⁹ Επίσης η ταυτόχρονη με τη θέση του Διευθυντή του Διδασκαλείου παροχή υπηρεσιών από τον Παπαμάρκου σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ψέγεται, καθώς δεν του επιτρέπει να ανταποκριθεί στις

²⁹⁶ Χασεκίδου Μάρκου Θ., ο.π., σελ. 6

²⁹⁷ Αντωνίου Χ., ο.π., σελ. 50-51

²⁹⁸ *Εκπαίδευσις*, Β', τχ 32, 2.4. 1894, σελ. 255

²⁹⁹ Ο.π.

απαιτήσεις της θέσης που ανέλαβε: «όταν αυτός ο διευθυντής δίδη το παράδειγμα της καταφρονήσεως προς τα δημόσια αμελών και τρεπόμενος επί την διδασκαλίαν εν ιδιωτικούς εκπαιδευτηρίους... ουδέν δικαίωμα έχει να ψέγη τους συναδέλφους αυτού...» και «εάν εν τίνι Διδασκαλείω παρημελήθη η πρακτική άσκησις των μαθητών αφεθείσα όλη εις τους διδασκάλους του προτύπου άνευ υποδειγματικών διδασκαλιών του αναλαβόντος το έργον τούτο Διευθυντού του Διδασκαλείου, άνευ δοκιμαστικών διδασκαλιών των μαθητών και ασκήσεων αυτών επί παρουσία και υπό την επιτήρησιν του Διευθυντού, ας τιμωρηθή ο τοιούτος Διευθυντής».³⁰⁰

Ο Π. Οικονόμου είναι φανερό πως αποδέχεται την κρίση του Χ. Παπαδόπουλου για τον Χ. Παπαμάρκου και, για να ενισχύσει ακόμα περισσότερο την επιχειρηματολογία του καθηγητή κατά του Παπαμάρκου, αναφέρει πως και ο κ. Ρώσης έχει την ίδια «δυσμενεστάτην γνώμην κατά του κ. Παπαμάρκου ως διευθυντού του Διδασκαλείου Αθηνών».³⁰¹

Οι λόγοι που ανέπτυξε ο Παπαμάρκου στην αιτιολογική του έκθεση την κατατεθείσα στη Βουλή για την ανάγκη διάλυσης των τεσσάρων Διδασκαλείων που υπάρχουν στη χώρα και την ίδρυση ενός στην Κόρινθο εκλαμβάνονται από τον Οικονόμου ως αποτέλεσμα της προσωπικής παρουσίας του Τμηματάρχη στο Διδασκαλείο· μία παρουσία κάθε άλλο αξιόλογη και σύνομη, αφού: «οι λόγοι ούτοι είναι αληθείς, ει και οι πλείστοι είναι χαρακτηρισμοί πραγμάτων, τα οποία συνέβαινον, όταν διεύθυνε το Διδασκαλείον ο κ. Παπαμάρκου, ουδαμώς ισχύοντες επί της διευθύνσεως των άλλων διευθυντών. Ίσα ίσα δια να μην είναι τοιαύτα τα Διδασκαλεία, οία χαρακτηρίζει η αιτιολογική έκθεσις, υπάρχουσι ρηταί διατάξεις νόμων και Β. Διαταγμάτων, οποίας μόνας ο κ. Παπαμάρκου εξ όλων των Διευθυντών παρέβη και δι' ο εστάλη εις αυτόν Διευθυντήν όντα του Διδασκαλείου Αθηνών έγγραφον του Υπουργείου επιτημητικόν».³⁰²

Σε άλλο σημείο του περιοδικού του κάνει λόγο για το Πρότυπο το προσαρτημένο στο Διδασκαλείο Αθηνών, στο οποίο: «επί της διευθύνσεως του κ. Παπαμάρκου ήσαν 4 τάξεις με 5 διδασκάλους, ώστε επερίσσευεν 1 διδάσκαλος, επί της διευθύνσεως δε του διαδόχου του ήσαν 6 τάξεις με 6 διδασκάλους ή μάλλον με 5, διότι ο 1 τον πλείστον χρόνον απησχολείτο με εργασίας του Υπουργείου, ώστε έλειπεν 1 διδάσκαλος εκ των απαιτουμένων... έκαστος δύνανται να φαντασθή τι τερατολογήματα

³⁰⁰ Εκπαίδευσις, Β', τχ 32, 2.4. 1894, σελ. 255

³⁰¹ Ο.π., σελ. 255-256

³⁰² Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ.53

*έχουσιν οι πίνακες και απορεί τις πώς επιτρέπεται να λέγονται και να γράφονται τόσα σκανδαλώδη ψεύδη ενώπιον των αντιπροσώπων του έθνους».*³⁰³

Ο Οικονόμου όμως δεν αξιολογεί αρνητικά μόνον την παρουσία του Παπαμάρκου ως Διευθυντή στο Διδασκαλείο Αθηνών αλλά τον κατονομάζει και ως υπαίτιο της δικής του απόλυσης από το Διδασκαλείο. Αυτή η απόλυση συνέβη, όταν ο Παπαμάρκου ήταν Τμηματάρχης της δημοτικής εκπαίδευσης, επί υπουργείας Κοσσονάκου. Μάλιστα αναφέρει ότι η εμπάθεια και ο μεροληπτικός τρόπος αντιμετώπισης των υφισταμένων του Τμηματάρχη ήταν πρωτοφανής: *«...όπου οι πολίται ως απλοί υπήκοοι υπόκεινται εις την αυθαιρεσίαν και εις τας ιδιοτροπίας των εκάστοτε ισχυόντων, όπου μάλιστα οι αποτυχόντες εις παν των διάβημα και κινήσαντες την αγανάκτησιν της κοινωνίας δια το βίαιον και ιταμόν αυτών καταλαμβάνουσι τας κεντρικάς θέσεις, εις ο ανεβίβασεν αυτούς η πατρίς, ίνα αμερολήπτως και σωφρόνως πολιτεύονται, επιτίθενται κατά προσώπων ευόρκως και μετ' αυταπαρνήσεως εκπληρούντων το καθήκον των, και αντί αναγνωρίσεως και επαίνων αποβάλλουσον αυτά της υπηρεσίας, ίνα τοποθετήσωσιν εις την θέσιν οικείους και φίλους, υπηρέτας πειθηνίους των αυθαιρέτων ιδιοτροπιών των αρχόντων και ακρίτους εγκωμιαστάς πάσης μωρολογίας και κουφότητος, συνεργάτας δε και συνεταίρους προς ιδιοτελείς σκοπούς, εκεί δεν υπάρχει πλέον πολιτεία, αλλά εμπορικώς διοργανωμένη εταιρεία προς εκμετάλλευσιν της χώρας και προς εξόντωσιν των χαρακτήρων των εχόντων αυθυπαρξίαν και αυτενέργειαν. Αλλά κατά τοιαύτης καταστάσεως πραγμάτων δίκαιον είναι... να τεθή φραγμός εις την εμπάθειαν και την αυθαιρεσίαν».*³⁰⁴

Ο ίδιος ο Οικονόμου έπεσε θύμα αυτής της αυθαίρετης συμπεριφοράς του Παπαμάρκου και απολύθηκε από τη θέση του Διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών το 1892 για *«λόγους υπηρεσιακούς»* και όχι *«κομματικούς»*³⁰⁵, όπως δικαιολογήθηκε η απόφαση αυτή. Θεωρεί παράλογη και *«σκανδαλώδη»* την παύση του από τη θέση και δηλωτική του χαρακτήρα του Παπαμάρκου και της Κυβέρνησης: *«...υπό τον τύπον της προόδου και των μεταρρυθμίσεων κρύπτεται ο απεχθέστατος και θηριωδέστατος δεσποτισμός. Θεωρούμεν δε κατεστραμμένην την πολιτείαν εκείνην, εν η άρχουσιν οι ανίκανοι και παράφοροι άνθρωποι, καταδιώκονται δε οι ικανοί και χρηστοί πολίται»* και *«η διακοπή εργασίας τσοσούτον λελογισμένην και πρόσφορον, οία ήτο η εν τω Διδασκαλείω Αθηνών, μέλλουσα να εξαπλώση ευλογίαν εις σύμπαν τον Ελληνισμόν,*

³⁰³ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 17, 20.11. 1892, σελ.46*

³⁰⁴ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ.45*

³⁰⁵ Βλ. τους λόγους στο *Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ.46-48*

είναι αδίκημα γεγόμενον εις όλον τον Ελληνισμόν και δεν πρέπει να παρέλθη απαρατήρητος υπό της κοινωνίας. Νομίζω ότι είναι αντίκρυς ειρωνεία η σπουδή των αρμοδίων προς νομοθετικά έργα υπέρ της δημοσίας Εκπαιδεύσεως, καθ' ον χρόνον δια των έργων των δεικνύονται πολεμούντες τους αληθείς της προόδου μαχητάς» -με την τελευταία αυτή φράση γίνεται υπαινικτική και ειρωνική ταυτόχρονα αναφορά στο έργο που έγραψε ο Παπαμάρκου, για να επιτεθεί στον ίδιο-. Συνεχίζει απευθυνόμενος στην Κυβέρνηση και τους δημοσιογράφους: «Δια τούτο ύψιστον καθήκον της Κυβερνήσεως είναι να γινώσκη την ικανότητα και τας υπηρεσίας των ανθρώπων των εργαζομένων και να τοποθετή έκαστον εις την οικείαν θέσιν θαρρύνουσα ούτω και προτρέπουσα αυτούς εις εργασίαν, κολάζουσα δε τους ασυνειδήτους και ανικάνους. Η δε δημοσιογραφία έχει ύψιστον καθήκον προς τούτο να εκτελέση καθήκον εξ αίρουσα το καλόν και πατάσσουσα το κακόν προς φωτισμόν της Κυβερνήσεως και σωφρονισμόν των ανθρώπων».³⁰⁶

Η απομάκρυνση του Οικονόμου από το Διδασκαλείο Αθηνών πράγματι απασχόλησε τα φύλλα των εφημερίδων. Συμπεριλαμβάνεται μάλιστα ενδεικτικά στο περιοδικό Εκπαίδευσις το δημοσίευμα των Καιρών, το οποίο είναι υπερασπιστικό του Οικονόμου και επισημαίνει ότι η απόλυση αυτή έγινε σε περίοδο εξετάσεων, προκαλώντας μεγάλη αναστάτωση στους εξεταζόμενους: «Απροσδοκίτως απελύθη χθες ο διευθυντής του εν Αθήναις Διδασκαλείου κ. Οικονόμου, διωρίσθη δε αντ' αυτού κύριός τις ονόματι Γεωργαντάς. Εξετάσεων ήδη ενεργούντων... εξώθησαν ευλόγως τους μαθητάς του Διδασκαλείου εις ζωνηρά παράπονα».³⁰⁷ Ακολουθεί στο ίδιο δημοσίευμα ένα δριμύ κατηγορώ για τον Παπαμάρκου, το οποίο απηχεί και τη θέση του Οικονόμου: «Ο τυφλός φατριασμός δεν ηδύνατο άρα γε να περιμένη το πέρας των εξετάσεων, όπως αντικαταστήση τον μισούμενον διευθυντήν; Ο κ. Παπαμάρκου προσκολλάται λίαν εις τα προσωπικά μίση και πάθη του, έδωκε δε δείγμα πρόδηλον του χαρακτήρος του μόλις αναλαβών την τμηματαρχίαν εν τω υπουργείω. Κακώς όμως ήρξατο και θα τελειώσει κακώς ο αγαθός αυτός κύριος, ο εκ περάτων εις Ελλάδα καταβάς και επικαθίσας εις τον τράχηλον της δημοτικής εκπαιδεύσεως. Τι λέγει αρά γε

³⁰⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ.45

³⁰⁷ Το ίδιο ισχυρίζεται και στο Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ.48: Θεωρεί απαράδεκτο το ότι το ότι το Υπουργείο δεν περίμενε να τελειώσει η χρονιά με την ολοκλήρωση των εξετάσεων των μαθητών από τον απολυθέντα Διευθυντή και ότι αυτές έγιναν με πρόσωπα που δεν γνώριζαν τους εξεταζόμενους και τις επιδόσεις τους. Καταλήγει πως «Νομίζομεν ότι πρέπει αυθορμητώς να συνέλθη η εξεταστική επιτροπεία και να αποδώση εις τους νέους δικαιοσύνην... Η δικαιοσύνην απαιτεί να αναθεωρηθή η βαθμολογία»

ο κ. Τρικούπης επί τω κατορθώματι αυτού του κυρίου, εις ον η δημοτική εκπαίδευσις εδόθη ως νομίζει ο άνθρωπος νόημα προσωπικόν;».³⁰⁸

Ο Οικονόμου επικρίνει την αντίδραση του Παπαμάρκου, ο οποίος, μόλις αντιλήφθηκε πως η κίνηση του να απολύσει τον Οικονόμου από Διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών, προκάλεσε την αγανάκτηση της κοινωνίας και τα αρνητικά σχόλια των εφημερίδων, έστειλε ένα δικό του άρθρο³⁰⁹ στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, για να υπεραμυνθεί της αποφάσεώς του, κατηγορώντας τον Οικονόμου και το έργο του στο Διδασκαλείο, προκειμένου να αμβλύνει την αγανάκτηση της κοινωνίας. Το αποτέλεσμα όμως ήταν το αντίθετο: η κοινωνία, οι βουλευτές και οι άνθρωποι του πνεύματος: «εξεφράζοντο κατά της αναδείας του ανθρώπου και κατά του αιμοχαρούς της ψυχής αυτού και έλεγον ότι δεν περιποιεί καθόλου τιμήν εις τον κ. Τρικούπην περισυνήγαγε πάλιν τοιούτον άνθρωπον, καθ' ου σύμπας ο διδασκαλικός κόσμος εξηγέρθη δια τας βαναύσας ύβρεις, ας εξετόξευσεν άλλοτε κατά των διδασκάλων πάντων και της μέσης και της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και ότι ενεπιστεύθη αυτό πάλιν την διοίκησιν της δημ. Εκπαιδεύσεως».³¹⁰

Ο Οικονόμου απαντά σε κάθε αιτίαση του Παπαμάρκου – μεγάλος ο αριθμός πρωτοβάθμιων δασκάλων και αυτών που προήχθησαν ως τέτοιοι, μεγάλος ο αριθμός των μαθητών και των γραμματοδιδασκάλων, η υπόσχεση ότι τα ίδια θα επαναληφθούν και η διάκριση των μαθητών σε πολιτικές επαρχίες βάσει της καταγωγής τους- συνεχίζοντας να κατηγορεί τη νέα πλέον διεύθυνση του Διδασκαλείου, που είναι όργανο του Παπαμάρκου, ότι τον παρεμποδίζει να αποκαλύψει την αλήθεια των ισχυρισμών του με το να αρνείται να δώσει στη δημοσιότητα τα σχετικά πρακτικά, τα οποία αποδεικνύουν την αντίθετη γνώμη του σε πολλά από αυτά που συνέβησαν στο Διδασκαλείο. Επίσης ο Οικονόμου θεωρεί τον μεγάλο αριθμό μαθητών «θρίαμβον του Διδασκαλείου και ουχί αίσχος αυτού»³¹¹ και ισχυρίζεται ότι αποτελούν ψεύδη οι άλλες κατηγορίες που δέχεται για το Διδασκαλείο Αθηνών³¹², όπως αυτή του «ότι οι μαθηταί δεν ησκήθησαν και εις το πρακτικόν μέρος της παιδαγωγικής». ³¹³ Ανταποδίδει τις κατηγορίες ο Οικονόμου προς τον Παπαμάρκου και τον νυν Διευθυντή του Διδασκαλείου, τον Γεωργαντά, τονίζοντας

³⁰⁸ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 6, 1.7. 1892, σελ.45-46

³⁰⁹ *Ο.π.*, σελ.46-48

³¹⁰ *Ο.π.*, σελ. 46

³¹¹ *Ο.π.*, σελ. 47

³¹² *Ο.π.*, σελ.46-48

³¹³ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 12, 2.10. 1892, σελ.96

πως «δύο εκ των μαθητών τούτων του κ. Οικονόμου ... προετίμησαν πάντων των άλλων προσλαβόντες... Το γεγονός τούτο μαρτυρεί την ηθική κατάστασιν των ανθρώπων και είναι το καλλίτερον πιστοποιητικόν υπέρ του κ. Οικονόμου παρά των εχθρών του, οίτινες ομολογούσι ... ότι δεν πιστεύουσι και αυτοί εις όσα λέγουσιν, πιστοποιούσι δε και την ιδίαν εαυτών αθλιότητα».³¹⁴

Υπερασπιζόμενος ο Οικονόμου την παρουσία του στο Διδασκαλείο Αθηνών και κατηγορώντας τον Παπαμάρκου για άδικη απέναντί του συμπεριφορά, κάνει μνεία και για τη δεύτερη απόλυσή του από το Διδασκαλείο Θεσσαλίας, την οποία δικαιολογεί στο πλαίσιο της συνήθους τακτικής του αντιπάλου του να τον καταδιώκει και να τον απομακρύνει από όποια θέση κατέχει, όταν βέβαια βρίσκεται σε θέση που του επιτρέπει να το πράξει: «Μήπως το αυτό δεν εγένετο και εν έτει 1886, διαλυθέντος του εν Θεσσαλία Διδασκαλείου, ίνα παυθή ο μισούμενος Διευθυντής;».³¹⁵

2.2.2.3.1. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Οικονόμου

Ο Χ. Παπαμάρκου από την πλευρά του επικαλείται προς υπεράσπισή του για το έργο του στο Διδασκαλείο Αθηνών το ίδιο υπόμνημα του Χ. Παπαδόπουλου προς τη Βουλή και καταγγέλλει πως αυτό δεν έγινε με πρόθεση να βοηθήσει στην όλη νομοθετική διαδικασία αλλά «είνε μάλλον υποκείμενα μερίμνης της ανακριτικής και της κεντρικής εκπαιδευτικής αρχής και έργα της λιβελλογράφου και αναισχυνογράφου δημοσιογραφίας, ουδαμώς δε φροντίδας ειδικών επιτροπών της Βουλής. ... η αλήθεια των τοιούτων ηδύνατο να εξελεγχθή δια των αρχείων του τε Υπουργείου και του εν Αθήναις Διδασκαλείου και ουχί δι' υπομνημάτων... ότι το μέτρον της κρίσεως περί προσώπων, πραγμάτων και αξίας αυτών ποικίλλει παρά τοις διαφόροις ανθρώποις αναλόγως της νοημοσύνης, των γνώσεων, της ανατροφής και των προθέσεων αυτών».³¹⁶

Η προσπάθεια του Χ. Παπαδόπουλου να περιγράψει τη λειτουργία του Διδασκαλείου επί ημερών του ως άριστη και να την παρουσιάσει ως προβληματική επί θητείας Παπαμάρκου κλονίζεται από τον τελευταίο με την αποκάλυψη αναφορών προς το Υπουργείο του ίδιου του Παπαδόπουλου αλλά και των επόπτων που έλεγξαν

³¹⁴ Ο.π.

³¹⁵ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ.43

³¹⁶ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 74

το ίδρυμα, στις οποίες περιγράφονται δυσμενώς τόσο οι μαθητές του Διδασκαλείου, όσο και οι καθηγητές και η διδασκαλία των μαθημάτων.³¹⁷

Αναφορικά με τις κατηγορίες που ο Χ. Παπαδόπουλος προσάπτει στον Χ. Παπαμάρκου και οι οποίες παρουσιάζουν τον ίδιο ως «φυγόπονο, ασυνείδητο, συκοφάντη, αισχροκερδή, αδικόντα τους καθηγητές του εν Αθήναις Διδασκαλείου και ανάξιο διευθυντή του Διδασκαλείου»³¹⁸ απαντά ότι από τη στιγμή μάλιστα που ο Παπαδόπουλος δεν υπήρξε ποτέ Γενικός Επιθεωρητής, δεν είναι σε θέση να γνωρίζει τα πράγματα που περιγράφει. Για το λόγο αυτό δίνει ένα απόσπασμα από την έκθεση του επόπτη του Διδασκαλείου Σ. Λάμπρου του 1887, στο οποίο εκτίθεται η κατάσταση του ιδρύματος συγκριτικά των δύο περιόδων κατά των οποίων διευθυντές χρημάτισαν οι Παπαδόπουλος και Παπαμάρκου: «Παραστάς και άλλοτε επί έτη τρία ως γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων εις τας εξετάσεις του ενταύθα Διδασκαλείου οφείλω να ομολογήσω ότι εύρον ικανάς επί τα κρείσσω διαφοράς. Και πρώτον μεν παρετήρησα την σχεδόν ολοσχερή εξάλειψιν του όγκου και της υπερφροσύνης, υφ' ης άλλοτε κατείχοντο... τούς εφεινούς αποφοίτους εύρον πολύ μετριοφρονεστέρους και ευσταλεστέρους των παλαιών και τούτο έκρινα ωφέλειαν ου μικράν».³¹⁹

Ο Παπαμάρκου πιστεύει ότι απέδειξε μέσω των σχολιαζόμενων από τον ίδιο αναφορών του Παπαδόπουλου ότι το Διδασκαλείο Αθηνών δε λειτουργούσε σωστά από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του και είχε πολλές ελλείψεις εξ αρχής. Έτσι όλα όσα αναγράφονται στο άρθρο της *Εκπαίδευσις* δεν είναι αληθή. Μάλιστα μια αναφορά του Π. Οικονόμου, από τη θέση του Γενικού Επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων, προς τον Υπουργό στις 3 Απριλίου 1886 επιβεβαιώνει το παραπάνω συμπέρασμα: «Τα αποτελέσματα της εν ταις μεγάλαις πόλεσι παιδείσεως των δημοδιδασκάλων γενόμεθα ήδη με το περιπλέον. Άλλοτε τον διδάσκαλον ανεγνώριζέ τις αμέσως βλέπων αυτόν είτε έμπροσθεν είτε όπισθεν. Ήδη οι νέοι δημοδιδάσκαλοι αμιλλώνται να μη φαίνωνται τοιούτοι...Οι μισθοί αυτών ηυξήθησαν τσοούτον, ώστε τινών έφθασεν ο μισθός τον μισθόν των καθηγητών. ... Οι δημοδιδάσκαλοι εξακολουθούσι το αιωνίως αδόμενον μυρολόγι ότι παρορώνται, δεν ανταμείβονται. Τα τοιαύτα είνε συμπτώματα ουχί βελτιώσεως, αλλά σήψεως των δημοδιδασκάλων».³²⁰

³¹⁷ Ο.π., σελ. 76 - 82

³¹⁸ Ο.π.

³¹⁹ Ο.π., σελ. 84 - 85

³²⁰ Ο.π., σελ. 85

Συνεχίζει την υπερασπιστική του γραμμή, αναφερόμενος στην περίοδο της δικής του διεύθυνσης. Ανέλαβε λοιπόν ο Παπαμάρκου ένα Διδασκαλείο «όντως ούτως, όπως και οι διευθυνταί και οι επόπται του Διδασκαλείου και οι γενικοί επιθεωρηταί των δημοτικών σχολείων περιέγραψαν αυτό». Κάνοντας έναν απολογισμό του δικού του έργου στο Διδασκαλείο, αναφέρει: «*Ηδυνήθη δε ο «ολετήρ» ούτος του Διδασκαλείου Αθηνών κατά την πενταετή αυτού διεύθυνσιν μόνον τα ολίγα ταύτα να πράξη*: 1. *Να βελτιώση πως το ήθος των μαθητών.* 2. *Να ενισχύση την ωδικήν και το τετράχορδον και την γυμναστικήν.* 3. *Να συντελέση, όσον ηδύνατο, εις την διόρθωσιν του προγράμματος.* 4. *Να διορθώση το πρότυπον.* 5. *Να μορφώση τους μαθητάς όσον δυνατόν περισσότερον επιτηδείους εις το έργον αυτών.* 6. *Να βελτιώση, όσον αι περιστάσεις επέτρεπον, το προσωπικόν αυτού, αποδιώκων όσους εννοείται, ηδύνατο κακούς, και προσλαμβάνων, όσους ηδύνατο καλούς.* – *Αλλά δυστυχώς δεν ηδύνατο τα πάντα.*

Τοιαύτα τα ολίγιστα μόνον και ταύτα μετά πλείστου κόπου κατά το πενταετές διάστημα της διευθύνσεως του ολετήρος τούτου του Διδασκαλείου εγένοντο». ³²¹ Παρουσιάζεται λοιπόν ο Παπαμάρκου μετριοπαθής και πολύ εργατικός, αφού προσπάθησε να αναδιαρθρώσει το Διδασκαλείο, το οποίο παρέλαβε σε κακή κατάσταση.

Συνεχίζει την αποδόμηση των κατηγοριών που εκτοξεύτηκαν για αυτόν από τον Παπαδόπουλο και εμμέσως από τον Οικονόμου επικαλούμενος το 8^ο εδάφιο του 8^{ου} άρθρου του από 23 Αυγούστου 1878 Β. Διατάγματος, το οποίο δείχνει τα καθήκοντα του διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών, καθόλου διαφορετικά από αυτά που ο ίδιος άσκησε κατά τη θητεία του διευθυντή του Διδασκαλείου. ³²²

Τρανή απόδειξη της εύρυθμης λειτουργίας του ιδρύματος θεωρεί ο Παπαμάρκου και την έκθεση που συνέταξε ο ίδιος ο Χ. Παπαδόπουλος ως επόπτης του Διδασκαλείου κατά το 1886, περίοδος κατά την οποία αυτό τελούσε υπό τη διεύθυνση του Παπαμάρκου: «*Περί του προσωπικού ουδέν έχομεν ειπείν δυσάρεστον, πάντων φιλοτίμως εργαζομένων προς μόρφωσιν των μαθητών και πατρικώς προς αυτούς συμπεριφερομένων*». ³²³

Στο ίδιο κλίμα κινείται και η έκθεση του επόπτη του Διδασκαλείου Σ. Λάμπρου για τη λειτουργία του εν λόγω ιδρύματος κατά το 1887, όπου μεταξύ άλλων

³²¹ Ο.π., σελ. 86-87

³²² Ο.π., σελ. 87

³²³ Ο.π., σελ. 88

γράφεται: «Αξία δ' αναγραφής είναι και η γενομένη πρόοδος εν τη οργανική μουσική και τη ωδική. Πλην ολίγων μαθητών οι πλείστοι μετ' αρκούσης δεξιοτήτος χειρίζοντο το τετράχορδον και είχαν ικανάς γνώσεις, όπως εισαγάγωσι μετ' επιτυχίας την ωδικήν εις το δημοτικόν σχολείον, ενώ έκαστος μέλλει να λειτουργήση. Ευχάριστος δε λίαν είναι και η καταβληθείσα περί την παιδαγωγικήν γυμναστικήν προσοχή, υπισχνούμενη την εις τα σχολεία ευδόκιμον εισαγωγήν και τούτου του αξιόλογου μαθήματος».³²⁴ Η έκθεση αυτή επιβεβαιώνει όσα αναφέρει ο ίδιος ο Παπαμάρκου για την προσπάθεια που κατέλαβε να βελτιώσει την κατάσταση του Διδασκαλείου, όταν ανέλαβε καθήκοντα Διευθυντή και τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω.

Σε αυτό το σημείο ο Παπαμάρκου ολοκληρώνει την έμμεση επίθεση εναντίον του Π. Οικονόμου, που δημοσίευσε την αρνητική για τον ίδιο κριτική του Παπαδόπουλου στις στήλες του περιοδικού του, αποδεικνύοντας ότι αυτή ήταν αναληθής.

Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε την άμεση επίκριση που επιχειρείται κατά του Οικονόμου, μέσα από την παράθεση στοιχείων για την κατάσταση του προσαρτημένου στο Διδασκαλείο Πρότυπου Σχολείου επί ημερών διεύθυνσης του Π. Οικονόμου: «*Η δε κατάστασις του μετ' αυτού συνημμένου προτύπου ήτο χειρών της του Διδασκαλείου. Αύτη σαφώς απεικονίζεται εν τε τη υπ' αριθ. Πρωτ. 5108 και υπό ημερομηνίαν 5 Ιουλίου 1879 προς τον Υπουργείον αναφορά του κ. Παπαδόπουλου και εν τε τη υπ' αριθ. Πρωτ. 10592 και υπό ημερομηνίαν 3 Νοεμβρίου 1881 προς τον Υπουργείον αναφορά του διαδεξαμένου τον κ. Παπαδόπουλον εις την διεύθυνσιν του Διδασκαλείου κ. Μιλτιάδου Βρατσάνου*».³²⁵

Στην πρώτη αναφορά διαβάζουμε: «*Οι τρεις δε πρωτοβάθμιοι δημοδιδάσκαλοι, οι διορισθέντες υπό του σεβαστού Υπουργείου διδάσκαλοι του προτύπου, εφοίτησαν εις τινα των μαθημάτων της β' τάξεως και εάν εξετασθώσι τον Σεπτέμβριον εις άπαντα τα της τάξεως ταύτης μαθήματα, δύνανται να λογισθώσι μαθηταί της γ'»*³²⁶, ενώ στη δεύτερη: «*Μετά λύπης γνωστοποιώ υμίν ότι ο διευθυντής του προτύπου και καθηγητής εν τω Διδασκαλείω κ. Π. Οικονόμου αμελεί του έργου αυτού, μη φοιτών εις αυτό τας ωρισμένας ώρας, μηδέ διδάσκων κατά τας περί τούτου ρητάς διατάξεις του από 23 Αυγούστου 1878 Β, Διατάγματος η τοιαύτη δε παράλειψις*

³²⁴ Ο.π., σελ. 88

³²⁵ Ο.π., σελ. 82

³²⁶ Ο.π., σελ.83

των καθηκόντων αναμφισβητήτως γίνεται πρόξενος μεγάλης βλάβης, καθόλου με εις το Διδασκαλείον, ιδία δε εις τους μαθητάς της τρίτης τάξεως αυτού...

Το πρότυπον σχολείον, ..., ίνα εκπληροί τον προορισμόν του, ανάγκη να εργάζωνται οτε διευθυντής και το άλλο προσωπικόν αυτού τακτικώς και επιμελώς. Παρατηρώ δε, κ. υπουργέ, ότι η αμέλεια αύτη του διευθυντού του προτύπου δεν είνε νέα, αλλά χρονολογείται από πολλών ετών, ως μαρτυρούσι τα πολλά έγγραφα τα διαμειφθέντα μεταξύ του Σ. Υπουργείου και του προκατόχου μου (του κ. Παπαδόπουλου)· ότι της αμελείας ταύτης ένεκα επεπλήχθη υπό του τότε υπουργού των Εκκλησιαστικών κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, και ίνα αρθή πάσα πρόφασις εδόθη αυτώ και επιμίσηιον, ορισθέντος ακριβώς και του χρόνου της εργασίας εν τω προτύπω και τω Διδασκαλείω. Ως όμως δύνασθε ... να ίδητε, η τοιαύτη κατάστασις εξακολουθεί υφισταμένη και δη μετ'επιτάσεως· παρατηρήσεις δε και συμβουλαί εγένοντο αυτώ αλλά τα πάντα εις μάτην. Τούτο όμως είνε αφόρητον, διότι και το δημόσιον ζημιούται και ο εθνικός σκοπός του μορφώσαι ... παραμελείται, το δε Διδασκαλείον, ου η ανασύστασις είχε καταστή κοινή του έθνους ευχή, κινδυνεύει να θεωρηθή άσκοπον και περιττόν...

Πιστεύω ότι η Σ. Ημετέρα Κυβέρνησις... θέλει αναθέσει εις δεξιότερας χείρας και φιλεργότερας την εν τω προτύπω διδασκαλίαν». ³²⁷ Ο Π. Οικονόμου, όπως φαίνεται από τα παραπάνω, δε φάνηκε άξιος της θέσης που ανέλαβε και των καθηκόντων που αυτή συνεπάγονταν.

Αν όμως εξετάσει κανείς το Πρότυπο κατά το 1885 διαπιστώνει, όπως ισχυρίζεται ο Παπαμάρκου, ότι: «οι εργαζόμενοι εν τω προτύπω διδάσκαλοι δεν ήσαν πλέον οι διδάσκαλοι, οίτινες ήσαν συγχρόνως και μαθηταί της δευτέρας και της τρίτης τάξεως του Διδασκαλείου, όπως επί του κ. Παπαδόπουλου, ουδέ είχε τούτο διευθυντήν πλέον τον φυγόπονον και αδέξιον εκείνον διευθυντήν ... Το πρότυπον έσχε την ευτυχίαν τέλος μετά πολλούς κλονισμούς να αποκτήση διδασκάλους μεν τελειοφοίτους των Διδασκαλείων, ως πρώτον δε διδάσκαλον αυτου ένα των αρίστων και ως προς το ήθος και ως προς την παιδείαν και ως προς την μεθοδικήν ικανότητα των εν Ελλάδι δημοδιδασκάλων, τον κ. Κυπριώτην... τι δε κατά τα πέντε έτη της διευθύνσεως του ολετήρος του Διδασκαλείου Αθηνών επράχθη εν αυτώ... ο ίδιος ο ολετήρ ούτος βεβαίως δεν είναι αρμόδιος να είπη. Αι εκθέσεις των... εποπτών του Διδασκαλείου δύναται περι πάντων τούτων να λαλήσωσιν». ³²⁸

³²⁷ Ο.π., σελ. 82-83

³²⁸ Ο.π., σελ. 87-88

Τη δική του θέση ο Παπαμάρκου συνεχίζει να την αποδεικνύει μέσα από τα γραφόμενα των άλλων, όπως υποσχέθηκε στον πρόλογο του βιβλίου του· έτσι η έκθεση του Σ. Λάμπρου, επόπτη του Διδασκαλείου το 1887, αναφέρει: *«Και των μαθητών δε του προτύπου του προσηρτημένου εις το Διδασκαλείον η προκοπή εφάνη μοι ικανή, ιδίως δε αξιεπαίνους προόδους επέδειξαν οι μαθηταί των δύο ανωτέρων τάξεων, εν αις διδάσκει ο αξιόλογος διδάσκαλος κ. Κυπριώτης... Ιδίας δε προσοχής αξίαν ενομίσαμεν την πρακτικήν εξέτασιν των μαθητών της τρίτης τάξεως δια τε την σημασίαν ... και δια την διαδιδομένην φήμην... ότι από τινός είναι ανεπαρκής... αλλά η ακριβής των πραγμάτων εξέτασις έπεισέ με ότι η τοιαύτη διάδοσις είναι επιπολαιωτάτη... ουδεμίαν διαφοράν ... εύρον συγκρίνων αυτούς προς τους του παρελθόντος· απεναντίας υπερέχουσι εκείνων κατά την μείζονα φυσικότητα της διδασκαλίας και την έλλειψιν ου επαχθούς όγκου και της ψευδούς επιδείξεως... Δια ταύτα πάντα θεωρώ την εν τω Διδασκαλείω γενομένην θεωρητικής διδασκαλίαν των παιδαγωγικών μαθημάτων και την εν τω προτύπω πρακτικήν περί το διδάσκειν εξάσκησιν, ου μόνον ψόγου ουδενός, αλλά και επαίνου αξίαν»* και σε έκθεση του ίδιου επόπτη για το 1888 επισημαίνεται: *«ήτο εξάίρετος η τε ηθική και η μόρφωσις των εφέτος απολυθέντων... κατεφάνη και εφέτος ότι ο μεν ζήλος των διδασκόντων ήρκεσεν όπως παραχθώσι αξιόλογα αποτελέσματα... ο νέος τρόπος της πρακτικής δοκιμασίας παρέχει κατ' ανάγκην χρονοτριβήν τινα, ... είναι όμως αναντίρρητον, ότι δι' αυτού δύναται η εξεταστική επιτροπή να κρίνη πολύ ασφαλέστερον περί τε της υπό των δοκίμων εκάστων κτηθείσας διδακτικής ικανότητας και περί της καθόλου εν τω διδασκαλείω γενομένης περί την πρακτικήν άσκησιν των μαθητών προόδου... ενεποίησεν αίσθησιν εν συγκρίσει με το παρελθόν η οσημέραι αύξουσα πρόοδος των μαθητών του Διδασκαλείου περί την μουσικήν και γυμναστικήν»*.³²⁹

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η έκθεση του 1889 του τότε επόπτη Σ. Βάσση, ενώ αυτή του Ζ. Ρώση, επόπτη το 1888 και 1889, παρουσιάζει αντιφάσεις· από τη μια καταγράφει τα καλύτερα αποτελέσματα των εξετάσεων του 1888 συγκριτικά με του 1887, την επιμελέστερη εκτέλεση των πρακτικών ασκήσεων, την επιτυχή διδασκαλία των παιδαγωγικών μαθημάτων από τον διευθυντή και τα *«ευάρεστα αποτελέσματα»* του τροποποιημένου προγράμματος του Διδασκαλείου και από την άλλη διατείνεται πως *«λίαν επαισθηταί ήσαν αι εις την πρακτικήν διδασκαλίαν*

³²⁹ Ο..π., σελ. 87-90

ελλείψεις των απολυθέντων. Πλήν ολιγίστων εξαιρέσεων οι πλείστοι δεν ηδυνήθησαν να διδάξωσιν εν τω προτύπω μετά της προσηκούσης μεθόδου και δεξιότητος». ³³⁰

Με την παρουσίαση αυτών των εγγράφων ο Παπαμάρκου ολοκληρώνει την υπεράσπισή του στο πρώτο βιβλίο του *Υθλους και Πράγματα* έναντι αυτών που του καταλόγισε ο Π. Οικονόμου στο περιοδικό του για το έργο του στα Διδασκαλεία, σημειώνοντας: «Πάσα αύτη η ουτωσίν επισήμως μαρτυρουμένη επί το βέλτιον μεταβολή των κατά το Διδασκαλείον μετά τους χρόνους της διευθύνσεως του κ. Παπαδόπουλου είναι ικανή να πείση έκαστον ότι ο κ. Παπαδόπουλος εν γνώσει ή και αγνοία όλως διέστρεψε τα πράγματα, δυσχυρισθείς ότι ηφανίσθη το Διδασκαλείον εν ταις χερσί των διαδόχων αυτού». ³³¹

Στο παράρτημα του βιβλίου των *Υθλων* ο Χ. Παπαμάρκου επανέρχεται στο θέμα και μάλιστα δριμύτερος. Η γενική εκτίμηση του Οικονόμου για το έργο του Παπαμάρκου: «αποσύνθεσις είνε ο προορισμός του ανθρώπου τούτου. Ούτος έχει την έκτατον ικανότητα να αφανίζη ό,τι καλόν εύρεν προϋπάρχον. Τιοιούτον ειξεύρομεν αυτόν πάντοτε, αφ' ότου εγνωρίσαμεν αυτόν άνθρωπον κατηλεύοντα τα γράμματα» ³³² προκαλεί και οδηγεί τον τελευταίο σε ένα δριμύ κατηγορώ για τον εκδότη της *Εκπαίδευσις*.

Το αντικειμενικό στοιχείο που παραθέτει εδώ ο συγγραφέας, για να στηρίξει τη θέση-κατηγορία του δεν είναι καινούριο· πρόκειται για την αναφορά του Μ. Βρατσάνου, που δόθηκε και στους *Υθλους* του Παπαμάρκου ³³³, εμπλουτισμένη όμως με παραπομπές και καυστικά σχόλια από τον ίδιο. Φαίνεται πως δεν του αρκεί η

³³⁰ Ο.π., σελ. 90-91

Ο κ. Ζ. Ρώσης απαντά σε ένα δεκατετρασέλιδο φυλλάδιο με τίτλο «Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ενώπιον του κριτηρίου της αληθείας», Αθήναι 1894, στην κατηγορία του Χ. Παπαμάρκου περί αντιφάσεων του στις συνταχθέντες εκθέσεις των ετών 1888 και 1889 και του καταλογίζει διαστρέβλωση των γραφομένων του, αφού παρουσίασε αποσπασματικά τις εκθέσεις και συνταίριαξε τα κομμάτια, όπως ο ίδιος έκρινε ότι εξυπηρετούν το στόχο του. Πράγματι ο Παπαμάρκου απομονώνει από τις εκθέσεις του Ρώση μόνο τα θετικά σχόλια. Διαβάζοντας όμως όλες τις εκθέσεις μπορεί να δει κανείς ότι μετά την πρόοδο που παρατηρεί ο Ρώσης στο Διδασκαλείο, επισημαίνει και αρνητικά σημεία στις διαδικασίες που συντελούνται εκεί.

Μάλιστα στο περιοδικό του *Εκπαίδευσις* Β', τ. 32, 2.4.1894, σελ. 255 ο Π. Οικονόμου επιβεβαιώνει τα γραφόμενα του Ρώση περί της μεθόδου του Παπαμάρκου, παραπέμποντας στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 1.1.1894· εδώ ο ίδιος ο Παπαμάρκου εκθέτει τον τρόπο συλλογής των εγγράφων που παραθέτει στα βιβλία του, ένας τρόπος που δεν τον κολακεύει καθόλου, σύμφωνα με τον Π. Οικονόμου.

³³¹ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 91

³³² Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς...* ο.π., σελ. 12 και *Εκπαίδευσις* Α' 76, 143, 42, Β' 32

³³³ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, ο.π., σελ. 82-83

δυσμενής κρίση του τότε διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών. Η πρώτη λοιπόν αιχμηρή παρατήρηση του Παπαμάρκου στο κείμενο του Βρατσάνου είναι στο σημείο που αναφέρονται τα αξιώματα του Π. Οικονόμου «ο διευθυντής του προτύπου και καθηγητής εν τω Διδασκαλείω»· εδώ λοιπόν σημειώνει: «Νόμος ΧΘ' «Περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις, 21 Ιανουαρίου 1878, άρθρ.13 «το Διδασκαλείο καταρτίζεται εκ του εξής διδακτικού προσωπικού...α) εξ ενός διευθυντού... β) εκ τριών καθηγητών έχοντων βαθμόν καθηγητού Γυμνασίου»...άρθρ.14 «των καθηγητών οι μεν δύο απαιτείται να ήναι διδάκτορες της φιλολογίας, έχοντος του ετέρου τούτων απόδειξιν ειδικής σπουδής των παιδαγωγικών... ο δε τρίτος του φυσικού τμήματος της φιλοσοφικής σχολής».³³⁴

Λίγο παρακάτω παρουσιάζει την «επισυνημμένη σημείωση» του Βρατσάνου, όπου καταγράφονται οι επανηλειμμένες μέσα σε ένα μήνα απουσίες ή αργοπορημένες αφίξεις του Οικονόμου τόσο στο Πρότυπο, όσο και στο Διδασκαλείο.³³⁵ Η κατακριτέα αυτή συμπεριφορά του συνεχίστηκε «και δη μετ' επιτάσεως» παρά τις συστάσεις που του έγιναν και από τον τότε Υπουργό των Εκκλησιαστικών κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλο. Επομένως τα γραφόμενα στο περιοδικό του Οικονόμου για την αρετή του και την αναγνώριση του έργου του μόνο θυμηδία προκαλούν. Απομονώνει μάλιστα ο Παπαμάρκου κάποιες φράσεις και τις δίνει σε παραπομπή, όπου διαβάζουμε εκτιμήσεις του αντιπάλου του για το έργο που προσφέρει στην εκπαίδευση: «Το Υπουργείον της Παιδείας γινώσκει εξ ιδίας πείρας πόσον εγώ εξεπλήρωσα το καθήκον μου όπου και αν υπηρέτησα, είτε εν Ελλάδι, είτε εν Γερμανία(!) είτε εν τω έξω Ελληνισμώ. Αν δεν έχετε την ικανότητα να αναγνωρίζετε την αρετήν, δεν σας επιτρέπετε όμως και να την υβρίζετε».³³⁶ Η ειρωνεία του Παπαμάρκου είναι φανερή και εδώ μέσω του θαυμαστικού, αφού δεν υπάρχει στο αρχικό κείμενο του περιοδικού. Ο Οικονόμου παρουσιάζεται ψεύτης, αφού τα όσα διατείνεται για τον εαυτό του δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της αρνητικής έκθεσης του προϊσταμένου του.

Παρεμβαίνει ο Παπαμάρκου άλλες τρεις φορές στο κείμενο του Βρατσάνου, προκειμένου να αναδείξει την αναντιστοιχία των λόγων και των έργων του

³³⁴ Το σημείο αυτό αναλύθηκε εκτενώς στην ενότητα «2.3.1. Πρώτο σημείο διαμάχης: Εκατέρωθεν αμφισβήτηση των πτυχίων που κατέχουν»

³³⁵ Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ.14, παραπομπή 2

³³⁶ Ο.π., σελ.13- 14, παραπομπή 1

Θα ήθελα να σημειώσω ότι στην παραπομπή υπάρχει η ένδειξη Α' 141, ενώ η τελευταία φράση ανήκει στο Α' 47

Οικονόμου. Καταγγέλλεται από τον τότε Διευθυντή του Διδασκαλείου ότι δόθηκε και επιμίσθιο στον Π. Οικονόμου «*ίνα αρθή πάσα πρόφασις*» και να διορθωθεί η συμπεριφορά του, παρά τη διαβεβαίωση από μέρους του τελευταίου στις σελίδες του περιοδικού του ότι «*Ημείς ουδέν ποθοῦμεν υπέρ αυτών, τα πάντα θέλομεν υπέρ των σχολείων και των διδασκάλων*». ³³⁷ Στην επισήμανση του Διευθυντή ότι η ανασύσταση του Διδασκαλείου Αθηνών «*κινδυνεύει να θεωρηθεί άσκοπον και περιττόν*» λόγω της έκνομης συμπεριφοράς του Οικονόμου αντιπαραβάλλεται η εκτίμηση του τελευταίου ότι όλοι αναγνωρίζουν το έργο του ³³⁸ και στην παράκληση του Βρατσάνου να αποσταλεί αντικαταστάτης του καταγγελλόμενου καθηγητή αντιπαραθέτει ο Παπαμάρκου την αυτοκριτική του Οικονόμου στο περιοδικό του «*Από του 1875 μέχρι του 1892 πανταχού και πάντοτε ενθουσιωδώς υπηρέτησα και ενθουσιωδώς ανεγνωρίσθην*». ³³⁹ Όλα τα αποσπάσματα από το περιοδικό *Εκπαίδευσις* που απομονώνονται και αναδεικνύονται από τον Παπαμάρκου έρχονται σε αντίφαση με τα όσα καταλογίζει ο Βρατσάνος στον Οικονόμου. Έτσι μένει η αίσθηση ενός ανθρώπου που ή δεν αντιλαμβάνεται τι κάνει ή εσκεμμένα αγνοεί τα αρνητικά που γράφονται και λέγονται για τον ίδιο.

Η δεύτερη θητεία του Οικονόμου στο Διδασκαλείο Αθηνών αξιολογείται και πάλι από τον Παπαμάρκου στο *Παράρτημα των Υθλων*. Από αυτήν την περίοδο το βάρος των κατηγοριών του Παπαμάρκου σηκώνει το θέμα των εξετάσεων του Ιουνίου 1892, όταν δηλαδή απολύθηκε ο Διευθυντής Οικονόμου από το Διδασκαλείο Αθηνών. Οι εξετάσεις έγιναν υπό του νέου Διευθυντή του Φ. Γεωργαντά, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του Οικονόμου, αλλά και των εξεταζόμενων μαθητών, ειδικά αυτών που απορρίφθηκαν. Ο Παπαμάρκου επικαλείται τις εκθέσεις που συνέταξαν οι Ν. Πολίτης και ο Ζ. Ρώσης, στις οποίες δικαιολογούνται απόλυτα τα κακά αποτελέσματα των εξετάσεων και ο αριθμός των απορριφθέντων και απαντούν στη σχετική κατηγορία που δέχτηκε από τον Οικονόμου.

Έτσι ο Ν. Πολίτης αναφερόμενος στην καταγγελία των απορριφθέντων μαθητών προς το Υπουργείο, επειδή «*κρίναντας αυτούς μετ' εμπαιθείας και χαρισθέντας εις άλλους δια πλαγίων μέσων ελκύσαντες την εύνοϊαν των*», ³⁴⁰ προχωρά στον έλεγχο της αξίας των απορριφθέντων της Α΄ τάξης του 1892 και καταλήγει:

³³⁷ Ο.π., σελ.14, παραπομπή 1

³³⁸ Ο.π., σελ.15, παραπομπή 1

³³⁹ Ο.π. παραπομπή 2

³⁴⁰ Ο.π. σελ. 29-30

«κατέληξα εις το πόρισμα ότι μεγάλη επιείκεια επρυτάνευσε κατά τη βαθμολογία της εξετάσεως ... αδυνατών να εξηγήση τις πώς ευρέθησαν εν τη Β' του Διδασκαλείου τάξει μαθηταί ανίκανοι προδήλως να υποστώσι και την επιεικεστάτην εισιτήριον δοκιμασίαν».³⁴¹

Ο Παπαμάρκου δικαιολογεί την επίθεση αυτή των μαθητών, θεωρώντας την υποκινούμενη από τον πρώην Διευθυντή τους, όπως αποκαλύπτει η φρασεολογία της αίτησης που μοιάζει πολύ με τον τρόπο γραφής του Οικονόμου στο περιοδικό του.³⁴² Σταχυολογώντας μερικές από τις γραπτές απαντήσεις των εξεταζόμενων, οι οποίες προκαλούν γέλιο και αγανάκτηση για το επίπεδο και αυτών ακόμα των μαθητών που προήχθησαν, ο Πολίτης επισημαίνει ότι: «Οι δε μαθηταί της Β' τάξεως, οι παραπονούμενοι νυν, κατετάχθησαν εις ταύτην την δοκιμασίαν, ήτις ούτε δικαία ούτε νόμιμος επιτρέπεται να θεωρηθή, διότι ως προκύπτει εκ των επισήμων πρακτικών του Διδασκαλείου³⁴³ πάντες οι κατά την λήξιν του παρελθόντος έτους προσελθόντες εις προαγωγικάς εξετάσεις μαθηταί της Α' τάξεως, ήτοι 83 μαθηταί, προήχθησαν εις την Β, η δε συνεδρίασις δια τα αποτελέσματα αυτών έγεινεν εν καιρώ βαθείας νυκτός την παραμονήν της απολύσεως του πρώην διευθυντού του Διδασκαλείου, χωρίς να ληφθή υπ' όψιν η βαθμολογία του καθηγητού της Α' τάξεως κ. Δ. Ολυμπίου, ως ούτος βεβαιοί».³⁴⁴ Διαβάζοντας κανείς τα παρατιθέμενα πρακτικά καταλαβαίνει ότι ο Οικονόμου προέβη σε πολλές παρατυπίες όλα τα χρόνια της διοίκησης του στο Διδασκαλείο και ότι οι μαθητές ψεύδονται, όταν κατηγορούν τον Γεωργαντά και έμμεσα και τον Παπαμάρκου για τον άδικο τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων.

Ακολουθεί η έκθεση του επόπτη των εξετάσεων του Ιουνίου 1892 Ζ. Ρώση, η οποία αποκαλύπτει «ελλείψεις ουκ ολίγαι προ πάντων εν τη ιστορία, τοις ελληνικοίς και τη πρακτική εξετάσει».³⁴⁵ Ο αριθμός των εξεταζόμενων μαθητών σχολιάζεται από τον Παπαμάρκου ως υπερβολικός και πέραν του επιτρεπτού σύμφωνα με το Β.Δ.- «δεν δύναται να υπερβή τους πενήκοντα».³⁴⁶ Ο τρόπος με τον οποίο δόθηκαν τα θέματα κρίνεται παράτυπος από τον Ζ. Ρώση, όπως επίσης και η κατάσταση που δημιουργήθηκε με την ανικανότητα των μαθητών να απαντήσουν στις ερωτήσεις. Ο Παπαμάρκου εμφανώς ικανοποιημένος από τα γραφόμενα του επόπτη σημειώνει:

³⁴¹ Ο.π., σελ. 30

³⁴² *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 6, 1.7. 1892, σελ.48

³⁴³ Αυτά τα πρακτικά τα παραθέτει ο Παπαμάρκου σε υποσημειώσεις κάτω από την έκθεση του Πολίτη, βλ. σελ. 30, 32-33

³⁴⁴ Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς...* ο.π., σελ.29-34

³⁴⁵ Ο.π., σελ. 34

³⁴⁶ Ο.π., σελ.34

*«Πρωτοφανής κατάσταση! Και άλλοτε παρουσιάσθη υπό άλλον τύπον πρωτοφανής επίσης κατάστασις εν τοις Διδασκαλείοις του αυτού χρηστού διευθυντού διευθύνοντος. ... επειδή όμως οι μαθηταί ηρνούντο να πραγματευθώσι το ζήτημα ... ως διδαχθέν, εδόθη αυτοίς έτερον θέμα...».*³⁴⁷ Επίσης σε μορφή υποσημειώσεων δίνει την κατάληξη των καθηγητών που δεν εφάρμοσαν τα νόμιμα και στη διδασκαλία και στην εξέταση, η οποία δεν είναι άλλη από την απόλυσή τους. Έτσι και η απόλυση του Οικονόμου παρουσιάζεται αποτέλεσμα της δικής του κακής παρουσίας στο Διδασκαλείο και όχι της εμμονής του Παπαμάρκου προς τον πρόσωπό του ή άλλων κομματικών και φατριαστικών σκοπιμοτήτων, όπως γράφτηκε από τον άμεσα θιγόμενο: *«Ο μετατρέψας το εν Αθήναις Διδασκαλείον ως προς το πρακτικόν μέρος εις φυτώριον γραμματοδιδασκάλων απελήθη».*³⁴⁸ Μάλιστα σε ειρωνικό τόνο αντιπαραθέτει ο Παπαμάρκου και τη δήλωση του Οικονόμου στο περιοδικό του (Εκπαίδευσις Α΄, 47,141), στην οποία ο ίδιος διατείνεται πως: *«τας εργασίας μου υπέρ της δημοτικής εκπαιδύσεως πάντες αναγνωρίζουσιν. Εγώ την τελειοτάτην εκπαίδευσιν των διδασκάλων μόνον έχω υπ’ όψιν».*³⁴⁹

Ο Παπαμάρκου πάει ένα χρόνο ακόμα πιο πίσω στα 1891 και στις απολυτήριες εξετάσεις του Διδασκαλείου. Η επιτυχία αυτών ψέγεται από τον Παπαμάρκου, γιατί *«απελύθησαν πάντες και οι 49... ων οι μεν 30 έτυχον του γενικού βαθμού Άριστα και εγένοντο πρωτοβάθμιοι, οι δε 19 έτυχον του γενικού βαθμού λίαν καλώς και εγένοντο δευτεροβάθμιοι, ουδείς δε ούτε απερρίφθη ούτε έμεινε μετεξεταστέος ούτε εγένεντο τριτοβάθμιοι».*³⁵⁰ Δημοσιεύει το πρακτικό που ο Οικονόμου ισχυρίστηκε ότι ο Γεωργαντάς δεν έδινε στη δημοσιότητα, για να μην αποδειχθεί η αθωότητα του και αποφαίνεται ότι αυτό το πρακτικό κάθε άλλο υποστηρικτικό του Οικονόμου είναι. Συμπεραίνει από τα γραφόμενα του πρακτικού πως ο τότε διευθυντής του Διδασκαλείου δεν εξέφρασε καμία διαμαρτυρία για τα αποτελέσματα των εξετάσεων, όπως ισχυρίστηκε στην προσπάθειά του να δικαιολογηθεί, αλλά μόνον για τον τρόπο της βαθμολογίας των μαθητών, για τον οποίον είχε άδικο σύμφωνα με το Β.Δ. Όπως αντιλαμβάνεται ο Παπαμάρκου - στο σχολιασμό του πρακτικού που κάνει με μορφή υποσημειώσεων- *«Ο αληθής σκοπός του τρόπου της βαθμολογίας δεν ήτο η περιστολή της ακολασίας περί την άφθονον*

³⁴⁷ Ο.π., σελ.35

³⁴⁸ Ο.π., σελ.36

³⁴⁹ Ο.π., σελ.34- 36

³⁵⁰ Ο.π., σελ.38

δημιουργίαν πρωτοβαθμίων, αλλά παν τουναντίον η εξώθησις της ακολασίας αυτής εις το έπαρκον». ³⁵¹ Η ακολασία του Οικονόμου επεκτείνεται και στις εισαγωγικές εξετάσεις του Διδασκαλείου, αφού «εκ των 153 μαθητών,..., ουδείς απερρίφθη, αλλά μάλιστα και 65 εξ αυτών εξεσφενδονίσθησαν κατ' ευθείαν εις την β' τάξιν!...». ³⁵²

Η αναφορά του Γ. Α. Μπουκουβάλα, καθηγητή του Α' Γυμνασίου και ελεγκτή των Ελληνικών γραπτών εξετάσεων του 1891, όπως επίσης και του Ε. Δεπάστα, καθηγητή των ιερών και ελεγκτή αυτών των μαθημάτων είναι αντίθετες με τα άριστα αποτελέσματα που εξήχθησαν τουλάχιστον σε αυτά τα μαθήματα. Ο Παπαμάρκου μετά τις παραπάνω εκθέσεις επιχαίρει και πάλι, αφού επιβεβαιώνεται για την άσχημη εικόνα που έχει για το Διδασκαλείο λόγω της παρουσίας του διευθυντή του και για την ορθότητα της απόφασης που πήρε για αυτόν, λέγοντας: «Κατά το σχολικό έτος 1890-1891... εγένοντο πρωτοβάθμιοι...πλείονες και σχετικώς προς όλα τα έτη του βίου του εν Αθήναις Διδασκαλείου και απολύτως». ³⁵³

Επιμένοντας στις εξετάσεις του 1891 ο Παπαμάρκου σχολιάζει για τις προαγωγικές: «Κατά το έτος δε της διευθύνσεως του κ. Π. Π. Οικονόμου προσήλθον εις προαγωγικάς εξετάσεις 60, ων προήχθησαν μεν εις πρωτοβαθμίους 52 και εις δευτεροβαθμίους 9, ουδείς δε απερρίφθη. Το όλον των προαχθέντων 61!». ³⁵⁴ Η αριθμητική και μόνον αναντιστοιχία των αποτελεσμάτων φανερώνει το διαβλητό αυτών και τη σαθρότητα του ιδρύματος κατά τη θητεία του Οικονόμου. Συγκρίνοντας τους προαχθέντες των ετών προ της διοικήσεως του Οικονόμου, συμπεριλαμβανομένων και των χρόνων της δικής του διοίκησης, με αυτούς των χρόνων του Οικονόμου, αποκαλύπτει γεγονότα που έγιναν για πρώτη φορά και μόνον κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του απολυμένου διευθυντή: «ουδείς μεν έμεινεν εις τον πρότερον αυτού βαθμόν... επίσης πρώτην φοράν συνέβη και η κατά το έτος τούτο (1891) προσέλευσις τόσου πολλού πλήθους δημοδιδασκάλων εις προαγωγικάς εξετάσεις... αλλά το παραδοξότερον πάντων ...είνε τα άλματα κατά την προαγωγήν, η καταπάτησις ... των νομίμων και η προς το αμαρτάνειν απάνθρωπος ψυχραιμία». ³⁵⁵

Αντίθετα η διεύθυνση των προηγούμενων χρόνων υπήρξε αυστηρή και οι εξετάσεις γίνονταν σύμφωνα με τον νόμο, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πάντα απορριφθέντες

³⁵¹ Ο.π., σελ.43

³⁵² Ο.π., σελ. 44

³⁵³ Ο.π., σελ.45- 47

Πρέπει να σημειωθεί ότι η έκθεση του Ε. Δεπάστα προς το Υπουργείο Παιδείας δίνεται ξανά στη σελίδα 62 του ίδιου βιβλίου και σχολιάζεται με μορφή παραπομπών δύο φορές.

³⁵⁴ Ο.π., σελ. 48

³⁵⁵ Ο.π., σελ.49

και αυστηρή αλλά δίκαιη βαθμολογία. Οι αυθαιρεσίες κατά το 1891 είναι πολλές και κατονομάζονται πρόσωπα που κρίθηκαν άξια για απόλυση ή προαγωγή, αλλά στην πραγματικότητα δεν έπρεπε καν να φοιτούν στο Διδασκαλείο.³⁵⁶ Δημοσιεύει ο Παπαμάρκου και το πρακτικό του Σεπτεμβρίου του 1891, όπου διαβάζει κανείς γεγονότα όμοια με αυτό του Ιουνίου του ίδιου έτους, για το οποίο έγινε αναφορά παραπάνω. Κλείνοντας αυτό το κομμάτι της υπεράσπισής του ο Παπαμάρκου, πιστεύει ότι κατέρριψε όλες τις κατηγορίες που γράφτηκαν εις βάρος του από τον Οικονόμου αναφορικά με το θέμα της απόλυσής του: *«Εν τούτω, όπως και εν εκείνω, και τοις απειροτάτοις καταφανέστατον είνε ότι τίποτε δεν υπάρχει εξ όλων εκείνων, τα οποία ο φιλαλήθης κ. Π. Π. Οικονόμου δημοσία βοά και κραυγάζει»*.³⁵⁷ Προς ενδυνάμωση των γραφομένων του παραθέτει έπειτα και την έκθεση προς το Υπουργείο του Δ. Βελούδιου για την αξία των άριστων γραπτών κατά τις προαγωγικές εξετάσεις του 1891, ο οποίος επισυνάπτει μαζί με την έκθεση και την αναλυτική βαθμολογία των μαθητών, τα γραπτά των οποίων έλεγξε.³⁵⁸

Δίνεται τέλος η ανακοίνωση της απόλυσης του Οικονόμου στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως από τον Υπουργό Κ. Κοτσονάκο. Σχολιάζεται από τον Παπαμάρκου, παραθέτοντας ένα απόσπασμα από τα γραφόμενα του Οικονόμου στο περιοδικό του, όπου κατηγορεί το Υπουργείο για το ότι παραγνώρισε την εργασία του στην εκπαίδευση και τον απέλυσε επειδή δεν ανήκει στο κόμμα εξουσίας και δεν ακολουθεί τη γραμμή του. Όλα αυτά τώρα, πιστεύει ο Παπαμάρκου, πως ηχούν γελοία στον αναγνώστη και γράφει: *«Και ούτω δια παντός πλέον απηλλάγη και το Διδασκαλείον Αθηνών, όπως πρότερον είχε απαλλαγή το εν Θεσσαλονίκη πρότυπον, τον εν Αθήναις πρότυπον, το Διδασκαλείον Θεσσαλίας, το Αρσάκειον και το Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του προμάχου τούτου της εν Έλλησιν ορθής παιδείας»*.³⁵⁹

Η κατάσταση του Διδασκαλείου Αθηνών μετά την απόλυση του Π. Οικονόμου παρουσιάζεται εμφανώς καλύτερη μέσα από την έκθεση των εποπτών των εξετάσεων του 1893, του Ζ. Ρώση και Ν. Πολίτη: *«Εν πρώτοις καθήκον ημέτερον νομίζομεν να ανακοινώσωμεν υμίν την ευάρεστον αίσθησιν, ην ενεποίησεν εις ημάς η εκ των εξετάσεων καταδειχθείσα αγαθή συγκρότησις του Συλλόγου των καθηγητών και*

³⁵⁶ Ο.π., σελ.48-54

³⁵⁷ Ο.π., σελ.54-56

³⁵⁸ Ο.π., σελ.57-61

³⁵⁹ Ο.π., σελ.63

διδασκάλων... ηδονήθησαν να υπερνικήσι τα ...προσκόμματα». ³⁶⁰ Ο Παπαμάρκου θεωρεί την εξέλιξη αυτή αποτέλεσμα της απόλυσης του Οικονόμου και όλων των συνεργατών του και τα όποια προβλήματα έχει ακόμα το Διδασκαλείο αξιολογούνται ως απόρροια των ενεργειών των προκατόχων του Γεωργαντά, ευελπιστώντας στην υπερπήδησή τους σε σύντομο χρόνο λόγω της χρηστής διοίκησης του τελευταίου. ³⁶¹

Ο Παπαμάρκου όμως νιώθει την υποχρέωση να απαντήσει και στην κατηγορία που του αποδόθηκε στο πλαίσιο της αρνητικής κριτικής που έλαβε για το έργο του στο Διδασκαλείο Αθηνών και σχετίζεται με τις ευθύνες που έχει αυτός, σύμφωνα με τον ισχυρισμό του κατηγορού του, αναφορικά με την απόλυση του Οικονόμου από το Διδασκαλείο Θεσσαλίας. Επιδιώκοντας ο Παπαμάρκου να αποδείξει ότι και αυτή η απόλυση δεν έχει να κάνει με την άποψη και στάση του προς τον αντίπαλό του, αλλά ότι αντίθετα οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν αποκλειστικά και μόνο στη δράση του Οικονόμου, διατρέχει το έργο του τελευταίου στο Διδασκαλείο Λάρισας, συνεχίζοντας την επίθεση, όπως ήταν αναμενόμενο. Εκεί ο Οικονόμου ως διευθυντής δεν ανταποκρίθηκε επάξια στα καθήκοντά του· αντιθέτως δημιούργησε κλίμα εχθρικό από την αρχή της θητείας του με την εκφώνηση του λόγου του στα εγκαίνια του Διδασκαλείου, το οποίο στη συνέχεια έγινε δυσμενέστερο σύμφωνα με την έκθεση που συνέταξε ο Νομάρχης Λαρίσης προς το Υπουργείο: *«Ο κατά τα εγκαίνια ... εκφωνηθείς υπό ... κ. Π. Οικονόμου λόγος, εν ω απροκαλύπτως ... και αποτόμως κατεδίκασε το παρ' ημίν παλαιόν σύστημα της κατωτέρας και μέσης εκπαιδύσεως, λάβρος δ' επέπεσε κατά των λειτουργών του συστήματος τούτου, ήτοι των διδασκάλων και καθηγητών, ο λόγος ούτος, λέγω υπήρξεν η αρχή και η αφορμή του κακού. Έκτοτε η θέσις του διευθυντού κ. Π. Οικονόμου απέναντι των καθηγητών του Γυμνασίου και των λοιπών διδασκάλων κατέστη ύποπτος, δύσκολος και σχεδόν εχθρική, διότι πάντες ούτοι από της ημέρας εκείνης εγένοντο αδυσωπητοι αυτού πολέμιοι... Προσωπικαί αφορμαί κατά τας ώρας των παραδόσεων δοθείσαι, και αποδιδόμεναι εις την οικογένειαν του κ. Οικονόμου, ..., επέτειναν την διάστασιν, η δε ρήξις εγένετο φανερά πλέον και απροκαλύπτως, διότι ου μόνον απεκλείετο ο ειρηνένος διευθυντής πάσης αναστροφής και συνομιλίας μετ' αυτών, αλλά και δημοσία κατ' αυτού κατεφέροντο. Η ρήξις δε κατέστη τοις πάσι γνωστή κατά την ενέργειαν των εξετάσεων... ούτοι εγένοντο εκμανέστεροι επανελθόντες και ήρξαντο*

³⁶⁰ Ο.π., σελ.36-37

³⁶¹ Ο.π., σελ. 36-38

συστηματικωτέρας κατ' αυτού καταδιώξεως... και πρώτον κατά του ειρημένου διευθυντού κτύπημα υπήρξεν η έξωσις αυτού εκ του καταστήματος λόγω ότι η ενοικίασις της οικογενείας αυτού εμποδίζει την απρόσκοπτον ενέργειαν των παραδόσεων... ηναγκάσθη να μισθώση ιδιαιτέραν οικίαν... ενώ ο διορίσας αυτόν πρώην κ. Υπουργόν ... ενετείλατο αυτω να κατοική εντός του καταστήματος, ούτω δε καθίστατο μετριωτέρα η διαφορά των απολαυών, ας είχεν εν Αθήναις... Παραστήσας την κατάστασιν ταύτην, θα είμαι αρκετά δίκαιος και αμερόληπτος, ώστε να ομολογήσω ότι ο κ. Οικονόμου έχει και ως άνθρωπος και ως διδάσκαλος τας ελλείψεις του. Ατυχώς διανύομεν το μέσον του σχολικού έτους, και δεν είνε δυνατόν ήδη να ληφθώσι τα κατάλληλα μέτρα προς διόρθωσιν της καταστάσεως ταύτης, ήτις βεβαίως δεν συντελεί το παράπαν εις την ωφέλειαν και την ηθικόν μόρφωσιν της σπουδαζούσης νεότητος». ³⁶²

Η απάντηση του Υπουργείου στην παραπάνω αναφορά δεν τιμά καθόλου τον Π. Οικονόμου, καθώς αναγνωρίζει «ότι το εν Θεσσαλία Διδασκαλείον νοσει» και «είναι θλιβερόν ν' αναγκάζεται το Υπουργείον να παρέχη συμβουλάς και οδηγίας επί πραγμάτων... εκπλησόμεθα βλέποντες τον διευθυντήν του Διδασκαλείου μικρολογούντα επί τοιούτων θεμάτων, μη έχοντα την δύναμιν και το ηθικόν κύρος να συγκρατήση και υποτάξη τοιαύτας απειθείας... θεωρούμεν αυτόν συνυπόλογον της ανυποταξίας των καθηγητών, ανυποταξίας εν μόνω τω υπό την διεύθυνσιν αυτού Διδασκαλείω παρουσιαζομένης, και ήτις δυστυχώς... υποσκάπτει τα θεμέλια του εν Θεσσαλία Διδασκαλείου». ³⁶³

Μάλιστα τον Μάρτιο του ίδιου έτους, 1884, που διεμείφθησαν τα παραπάνω, ο Υπουργός Δ. Βουλπιώτης στέλνει τον Ιωάννη Πανδούρη, Γυμνασιάρχη του Γυμνασίου Λαμίας, να αναπληρώσει εκτάκτως τον Οικονόμου και να προσπαθήσει να επαναφέρει «την ειρήνην μεταξύ των καθηγητών αυτού και του διευθυντού». ³⁶⁴

Ο έκτακτος λοιπόν διευθυντής του Διδασκαλείου Λαρίσης, Ιωάννης Πανδούρης, τον Απρίλιο του 1884 στέλνει τη σχετική με το θέμα έκθεσή του στο Υπουργείο μετά από επιτόπια έρευνα και γράφει: «η λυπηρά διάστασις μεταξύ του Συλλόγου αφωρμήθη το πρώτον εκ φιλοτιμίας και ζήλου των συνυπηρετούντων περί τα εαυτών διακαιώματα και καθήκοντα... Ο κ. διευθυντής ηζίου να κανονίζει έστιν ότε τα

³⁶² Ο.π., σελ.15 - 18

³⁶³ Ο.π., σελ.18-19

³⁶⁴ Ο.π., σελ.19-20

πράγματα αυτεξουσιώτερον υπέρ τα παρ' ημίν ωρισμένα, τούτ' όπερ εξελήφθη εν τη κοινοπραγία υπέρβασις και αλαζονεία και καταφρόνησις των συλλειτουργών.

Ταύτα εγένοντο αφορμαί και αίτια να διαφωνήσωσιν εν τω Διδασκαλείω αι προαιρέσεις και να επέλθη έπειτα πικροτάτη ρήξις γνωμών... ετράπησαν επί τα εναντία αι αρεταί και εξεδηλώθησαν έπειτα κακίαι, αι μεν αλαζονείας και oligωρίας και δυστροπίας, αι δε μικρολογίας και απειθείας και ιταμότητος επί των αντιλογιών και αντεγκλήσεων, εώς ου εδέησε να επέμβη ... το Σ. Υπουργείον και να τάξη εκατέρους των εριζόντων εντός των κανονικών ορίων της ειρηνικής συνυπηρεσίας των... εάν σαλευθώσι παρ' ελπίδα πάλιν τα πράγματα βιαιότερον, τότε το Σ. Υπουργείον θα πράξη κάλλιστα τιμωρούν πικρότατα τους αιτίους, ή διασπείρον δηλονότι αυτούς δια μεταθέσεως εις τα άκρα του Κράτους, ή διαγράφων αδυσωπήτως εκάστου αυτών το όνομα εκ της τάξεως και του καταλόγου των λειτουργών του».³⁶⁵

Η αποτυχημένη, σύμφωνα με τα έγγραφα που παραθέτει ο Παπαμάρκου, θητεία του Οικονόμου στο Διδασκαλείο Λαρίσης ολοκληρώνεται με την απόλυσή του από το ίδρυμα και τον Υπουργό Π. Μανέτα το 1886³⁶⁶. Η όλη παρουσία του Οικονόμου στο Διδασκαλείο Λαρίσης σχολιάζεται από τον Παπαμάρκου και πάλι με την μορφή παραπομπών σε διάφορα σημεία των εγγράφων που παρουσιάζει. Σκοπός του είναι να φανεί η ασυνέπεια λόγων και έργων του αντιπάλου του. Επικαλούμενος τα ίδια σημεία από τις σελίδες της Εκπαίδευσις, που ανέφερε και στην έκθεση του Βρατσάνου, δηλαδή τα Α' 141: «τας εργασίας μου υπέρ της δημοτικής εκπαιδύσεως πάντες αναγνωρίζουσιν», Α' 141: «πάντες αναγνωρίζουσιν ότι εγώ την τελειότεραν εκπαίδευσιν και μόνην ταύτην έχω υπ' όψιν», Α' 141, 47 «Το Υπουργείον της Παιδείας γινώσκει εξ ιδίας πείρας πόσον εγώ εξεπλήρωσα το καθήκον μου όπου και αν υπηρέτησα, είτε εν Ελλάδι, είτε εν Γερμανία(!) είτε εν τω έξω Ελληνισμώ. Αν δεν έχετε την ικανότητα να αναγνωρίζετε την αρετήν, δεν σας επιτρέπετε όμως και να την υβρίζετε», «Από του 1875 μέχρι του 1892 πανταχού και πάντοτε ενθουσιωδώς υπηρέτησα και ενθουσιωδώς ανεγνωρίσθην», Α' 160, 140: «Τούτο αποτελεί σκοπόν του βίου μου και τούτο ομολογώ δημοσία προς πάντας ότι θεωρώ ως υψίστην τιμήν και απόλαυσιν εργαζόμενος υπέρ των σχολείων και των δημοδιδασκάλων... εγώ την τελειότεραν εκπαίδευσιν των διδασκάλων έχω υπ' όψιν» σκιαγραφεί την εικόνα του Οικονόμου, έτσι όπως την επιδιώκει είναι αυτός που πιστεύει για τον εαυτό του πως επιτελεί με τον καλύτερο τρόπο τα καθήκοντά του, πως είναι ο πιστός υπηρέτης της

³⁶⁵ Ο.π., σελ.20-22

³⁶⁶ Ο.π., σελ.22

εκπαίδευσης και άξιος των θέσεων που του εμπιστεύεται κάθε φορά το Υπουργείο, ενώ τα επίσημα έγγραφα αποδεικνύουν το αντίθετο και η επικρατούσα κοινή γνώμη είναι τελείως διαφορετική από την ιδέα που έχει σχηματισμένη ο ίδιος για το άτομο του ως λειτούργό της εκπαίδευσης.

Αυτό αποδεικνύει, κατά τον Παπαμάρκου, και η σχετική παραπομπή στο Α΄ 141, η οποία αναφέρεται στην απόλυση του Οικονόμου από το Διδασκαλείο Λαρίσης. Ενώ λοιπόν ο Υπουργός τον απέλυσε εξαιτίας της ανεπάρκειας του ως διευθυντής του συγκεκριμένου ιδρύματος, αυτός προσπαθώντας να δικαιολογηθεί γράφει στο περιοδικό του: *«Το Υπουργείον της Παιδείας παραγνωρίζον τας εργασίας μου υπέρ της δημοτικής εκπαιδεύσεως, ας πάντες αναγνωρίζουσιν, με εστέρησε της θέσεως μου εν τω Διδασκαλείω, διότι έβλεπεν ότι εγώ την τελειότεραν εκπαίδευσιν των διδασκάλων και ταύτην μόνον έχων υπ' όψιν μου δεν ηδυνάμην να χρησιμεύσω ως όργανον φατρίας, όπως ουδέποτε εν τω βίω μου εγενόμην τοιούτος· διότι εγώ εν κόμμα και μίαν ιδέαν λατρεύω, την ανάπτυξιν και τον διαφωτισμόν του λαού, ίνα γνωρίζη τους αγύρτας και λαοπλάνους, γινώσκει δε εξ ιδίας πείρας πόσον ευόρκως εξεπλήρωσα το καθήκον μου πανταχού όπου και αν υπηρέτησα είτε εν Ελλάδι, είτε εν Γερμανία(!), είτε εν τω έξω Ελληνισμώ».*³⁶⁷

Εκθέτοντας ο Παπαμάρκου τον Οικονόμου στο Διδασκαλείο Λάρισας απαντά και στην κατηγορία που του αποδόθηκε και η οποία καταγράφεται στην αρχή του κεφαλαίου που αναφέρεται σε αυτήν την περίοδο της ζωής του Οικονόμου. Σημειώνει λοιπόν ο Παπαμάρκου πως κατηγορήθηκε με τα εξής λόγια στο περιοδικό Εκπαίδευσις στο Α΄ 160, 140: *«Εις τα ιερά εκείνα τεμένη, ένθα τελείται η του έθνους αναβίωσις, εγκαθιδρύθησαν άνθρωποι ανίκανοι και αμαθείς ως τοιούτοι στιγματισθέντες όπου και αν υπηρέτησαν».*³⁶⁸ Όμως όπως πιστεύει ο Παπαμάρκου, η κατηγορία αυτή ανασκευάστηκε και μπορεί κάλλιστα να του την ανταποδώσει, αφού ο Οικονόμου φάνηκε κατώτερος των περιστάσεων και όχι ο ίδιος.

2.2.3. Τρίτη κατηγορία: Π.Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου-Τμηματάρχη του Υπουργείου Παιδείας

Ο Χ. Παπαμάρκου ανεβαίνει στη θέση του Τμηματάρχη της Δημοτικής Εκπαίδευσης και του Γενικού Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων στο Υπουργείο Παιδείας τρεις φορές, κατά τα έτη 1889-1890, οπότε και

³⁶⁷ Ο.π., σελ. 22-23

³⁶⁸ Ο.π.,σελ. 15

αντικαθίσταται από την Κυβέρνηση Δηλιγιάννη επτά μόλις μέρες από την άνοδό της στην εξουσία, κατά το χρονικό διάστημα 1892-1895, οπότε αναλαμβάνει δύο μέρες μετά το σχηματισμό της έκτης κυβέρνησης του Τρικούπη, παραμένει κατά την ολιγόμηνη «ανακτορική» κυβέρνηση Σωτηρόπουλου, για να αντικατασταθεί το 1895, όταν ανεβαίνει και πάλι ο Δηλιγιάννης και τέλος το 1897 αναλαμβάνει για τρίτη και τελευταία φορά Τμηματάρχης για λιγότερο από δύο μήνες στην κυβέρνηση του Ράλλη, οπότε μετά θα περιοριστεί στη διεύθυνση του Διδασκαλείου Αθηνών.³⁶⁹

Η διάρκεια της θητείας του Χ. Παπαμάρκου ως Τμηματάρχη της Δημοτικής εκπαίδευσης και η νομοθετική του δράση δεν έμεινε αλώβητη από τα βέλη της επίθεσης του Π. Οικονόμου. Η κριτική που του ασκήθηκε ήταν δριμύτατη. Η επίθεση του Π. Οικονόμου ξεκινά από τους νόμους που ψηφίστηκαν το 1892 και επεκτείνεται προς τα πίσω στα 1889 και τα νομοσχέδια Θεοτόκη, όταν του δίνεται η ευκαιρία, προκειμένου να αποδείξει ότι ο νους που σκέφτηκε και πρότεινε το 1889 ήταν ίδιος με αυτόν του 1892.

2.2.3.1. Ο Χ. Παπαμάρκου εισηγητής νομοσχεδίων και νόμων

2.2.3.1.1. Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889

Την περίοδο κατά την οποία βρίσκεται στη θέση του Τμηματάρχη ο Χ. Παπαμάρκου γίνεται ρυθμιστής των θεμάτων της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης και προσπαθεί να εφαρμόσει στην πράξη το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα για τη Δημοτική Εκπαίδευση. Από τα πρώτα μελήματά του ως Τμηματάρχης είναι να καταρτίσει τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, τα οποία θα εισηγηθεί στη Βουλή ο υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Τρικούπη ο Γ. Θεοτόκης.

Πράγματι στις 4.12.1889 κατατίθεται μια σειρά νομοσχεδίων, τα οποία καταδηλώνουν την πρόθεση της Κυβέρνησης να εξυγιάνει τη Δημοτική Εκπαίδευση, να αναμορφώσει την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα από το δημοτικό ως το Γυμνάσιο αλλά και την εκπαίδευση των δασκάλων και να θεμελιώσει ένα εκπαιδευτικό σύστημα αστικού χαρακτήρα.

Η εμπλοκή του Παπαμάρκου στη σύνταξη και συγγραφή των νομοσχεδίων και η συμμετοχή του στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια της Κυβέρνησης

³⁶⁹ Παπαδόπουλος Δ, ο.π., σελ. 51-52

αποκαλύπτεται από τον ίδιο τον Υπουργό,³⁷⁰ ο οποίος στην εισηγητική του έκθεση προς ψήφιση των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων αναφέρει: «... δημοτική εκπαίδευση δεν υπάρχει και δια τούτο η Ελλάς δημοτική εκπαίδευση δεν έχει... ότε ανέλαβον προσωρινώς το Υπουργείον της Εκπαιδύσεως, εμελέτησα το ζήτημα τούτο, και αφού διέγνωσα το κακόν, ενόμισα ... ότι υπήρχε στάδιον ενεργείας ευρύτερον. Απετάθην εις ειδικούς άνδρας, όπως μετ' αυτών συζητήσω το ζήτημα τούτο, εύρον εκ όλων μεγίστην προθυμίαν, ητύχησα δε να συναντήσω άνδρα, ο οποίος εν ταις συζητήσεσιν... μοι απέδειξεν ότι είχεν εν τω νω του άρτιόν τι σύστημα, το οποίον ηδύνατο τα κακά αυτά εν διαστήματι χρόνου ουχί μακρού να θεραπεύση. Εζήτησα τη συνδρομήν του ανδρός τούτου. Ούτος μετά μεγίστης δραστηριότητος ειργάσθη και μετά μακράς συζητήσεις συνετάχθησαν τα νομοσχέδια, δι' ων κατά την κρίσιν μου θεραπεύονται τα κακά...». Σε ερώτηση που δέχεται ο Υπουργός για την ταυτότητα του άνδρα που η συμβολή του θεωρείται καθοριστική στη σύνταξη των υποβαλλόμενων νομοσχεδίων απαντά: «Ο κύριος Παπαμάρκου, ο οποίος επί πολλά έτη διηύθυνε το Διδασκαλείον».³⁷¹

Τα νομοσχέδια που υποβάλλονται είναι τα «Περί της στοιχειώδους εκπαιδύσεως», «Περί της μεταρρυθμίσεως των ήδη υπάρχόντων Διδασκαλείων», «Περί του Διδασκαλείου των τεχνικών μαθημάτων» «Περί της ιδρύσεως Διδασκαλείου Θηλέων», «Περί της ιδρύσεως Ανωτέρων Παρθεναγωγείων», «Περί των μονοταξίων διδασκαλείων», «Περί των υποδιδασκαλείων», «Περί της μέσης εκπαιδύσεως». Όλα αυτά τα νομοσχέδια αντιμετωπίζουν το εκπαιδευτικό σύστημα ως ενιαίο σύνολο και συνοδεύονται από αναλυτικές εισηγητικές εκθέσεις και αξιολογικούς στατιστικούς πίνακες που αποτυπώνουν την κατάσταση της Δημοτικής Εκπαίδευσης σε αριθμούς.³⁷²

Όταν κατατίθενται προς συζήτηση στη Βουλή τα νομοσχέδια, ο Γ. Θεοτόκης ζητά τη γνώμη του Διδασκαλικού Συλλόγου και άλλων ειδικών. Αποφασίζεται να σχηματιστεί μια ειδική επιτροπή μελέτης των νομοθετημάτων

³⁷⁰ Παπαδόπουλος Δ, ο.π., σελ. 52-53 και Λάζαρης Κ., ο.π., σελ.22-23 και Ζανδές Α., ο.π., σελ. 7-9

³⁷¹ Παράτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη): Εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ' αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου, Αθήνα 1890, σελ. β'

³⁷² Διαμαντής, Τα σχολικά προγράμματα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και η πολιτική ιδεολογία (1830-1920): Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006, σελ. 251

υπό την προεδρία του Στ. Σκουλούδη. Ο Διδασκαλικός μάλιστα Σύλλογος προχωρά στη δημιουργία δύο επιτροπών, από τις οποίες η μία θα ασχοληθεί με τα νομοσχέδια της δημοτικής εκπαίδευσης και η άλλη με αυτά της Μέσης. Έτσι η πρώτη «*συνέστη εκ των παιδαγωγών κ.κ. Βλ. Σκορδέλη, Π. Οικονόμου, Θ. Μιχαλόπουλου, εκ του θεολόγου κ. Ν. Παπαγιαννόπουλου και εκ του δημοδιδασκάλου κ. Π. Ραζή*» και η δεύτερη «*συνέστη εκ του γυμνασιάρχου κ. Π. Παπαναστασίου, των καθηγητών κ.κ. Θ. Παπαδημητρακοπούλου, Δ. Κυριακοπούλου, Γ. Δέβρου, Δ. Παπαβασιλοπούλου, Π. Κονδύλη και εκ του σχολάρχου κ. Αχιλλ. Γρηγοριανοπούλου*».³⁷³

Τα νομοσχέδια αυτά περιλαμβάνουν ενδιαφέρουσες καινοτομίες που προωθούν την αυτοτέλεια και βελτίωση της λειτουργίας του δημοτικού σχολείου με την επιμήκυνση της παρεχόμενης παιδείας, αναβαθμίζουν ποιοτικά την εκπαίδευση των κοριτσιών με την ίδρυση ανώτερων παρθεναγωγείων³⁷⁴ καθώς και του διδακτικού προσωπικού με τα μέτρα τα σχετικά με τα Διδασκαλεία, την αποτελεσματικότερη εποπτεία των σχολείων μέσω του διορισμού μόνιμων επιθεωρητών από τους αποφοίτους των Διδασκαλείων³⁷⁵ και τέλος συντείνουν στην απαλλαγή του χώρου της εκπαίδευσης από την πολιτική συναλλαγή με την ίδρυση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.³⁷⁶

Τα νομοσχέδια αυτά όμως παρά τις θετικές ρυθμίσεις τους δεν είναι απαλλαγμένα από κάποια μειονεκτήματα, όπως την ανισότητα στη βασική εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών, την έλλειψη στοχοθεσίας στην παιδεία και το καθεστώς πολυτυπίας στο διδακτικό προσωπικό.³⁷⁷

Όταν παρουσιάζονται στη Βουλή, προκαλούν μεγάλο θόρυβο μέσα και έξω από τη Βουλή. Ο Γ. Θεοτόκης τελειώνει την αγόρευσή του για τα νομοσχέδια με την παρακάτω αποστροφή: «*Η ανάγκη μεταρρυθμίσεως του εκπαιδευτικού ημών συστήματος γενικώς παρά πάντων ημών ομολογείται, πρέπει όμως να καταβληθή μεγίστη προσοχή, όπως αι μεταρρυθμίσεις ώσι τοιαύται, ώστε να αποβώσι λυσιτελείς και ωφέλιμοι. Προς τούτο απαιτείται η υμετέρα συνεργασία. Το ζήτημα της εκπαιδεύσεως δεν είνε ζήτημα κομματικόν, είναι ζήτημα, όπερ μετά του*

³⁷³ Πρακτικά της συνέλευσης όπως δημοσιεύονται στο Περιοδικό *Πλάτων*, τόμος ΙΒ, τ. Α-Γ, σελ. 178

³⁷⁴ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 28-31 και Χαρίτος Χ., ο.π., σελ. 85-89

³⁷⁵ Κανάκης Ι., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1995, σελ. 133

³⁷⁶ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 283-286

³⁷⁷ Κανάκης Ι., ο.π., σελ. 133-134

αυτού ενδιαφέροντος μελετηθή παρά των καθημένων δεξιά τε και αριστερά εις αμφοτέρας τας πτέρυγας της Βουλής. Υπάρχουσιν άνθρωποι παιδείας και πείρας δυνάμενοι να συντελέσωσιν εις την σκοπιμωτέραν, επιστημονικωτέραν και πρακτικωτέρας λύσιν του ζητήματος. Υπάρχουσιν εν τη Βουλή άνδρες οίτινες τον βίον αυτών αφιέρωσαν εις τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Την συνεργασίαν πάντων τούτων επικαλούμαι, είμαι δε βέβαιος, ότι τα πορίσματα της συνεργασίας ταύτης έσονται αγαθά τη πατρίδι». ³⁷⁸

Η έκκληση όμως του Θεοτόκη δεν εισακούεται και παρά την υποστήριξη των συντακτών των νομοσχεδίων αυτά τελικά δεν ψηφίζονται. ³⁷⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι την υποστήριξη των νομοσχεδίων αναλαμβάνει ο Χ. Παπαμάρκου – αυτών της δημοτικής εκαπίδευσης- και ο Ι. Πανταζίδης –αυτών της μέσης εκπαίδευσης-, ενώ η αντίδραση του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου είναι έντονα αρνητική, πιστεύοντας ότι ο υπάρχων νόμος του 1878 είναι πολύ καλύτερος. ³⁸⁰ Πολλοί βουλευτές τάσσονται με το μέρος του Διδασκαλικού Συλλόγου και τον Χ. Παπαμάρκου υπερασπίζεται μόνο ο Γ. Θεοτόκης και ο Ι. Πανταζίδης. Τελικά το 1890 ο Τρικούπης χάνει τις εκλογές και ο Παπαμάρκου –ταυτισμένος με το κόμμα του- απολύεται. ³⁸¹

2.2.3.1.2. Οι νόμοι ΒΟΘ΄ και ΒΠΕ΄ του 1892 δημιουργήματα του Χ. Παπαμάρκου

Το 1892 ο Τρικούπης ανεβαίνει και πάλι στην εξουσία και μαζί του ο Χ. Παπαμάρκου επανέρχεται στη θέση του Τμηματάρχη. Είναι τώρα που προωθεί προς ψήφιση επί υπουργίας του Στ. Σκουλούδη δύο νομοσχέδια, τα οποία γίνονται νόμοι του κράτους΄ αυτοί είναι ο ΒΟΘ΄ (6.8.1892) και ο ΒΠΕ΄ (12.8.1892). Με τον πρώτο νόμο ιδρύονται τα Υποδιδασκαλεία μονοετούς φοίτησης σε κάθε νομό του ελληνικού κράτους, από τα οποία θα προκύπτουν οι γραμματιστές, που θα υπηρετούν στα μικρά χωριά, αντικαθιστώντας τους μέχρι τότε υπηρετούντες γραμματοδιδασκάλους και μη απόφοιτους των υποδιδασκαλείων. Ο δεύτερος νόμος σχεδιάζει τη στοιχειώδη εκπαίδευση και θεσμοθετεί τη δημιουργία ενός

³⁷⁸ Παράτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων, ο.π., σελ. ζ΄

³⁷⁹ Ράλλης Γ., *Γεώργιος Θεοτόκης ο πολιτικός του μέτρου*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, σελ. 125

³⁸⁰ Παράτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων, ο.π., σελ. 1

³⁸¹ Τζήκας Χ. (2003), ο.π., σελ.93

τριμελούς Εποπτικού Συμβουλίου με αρμοδιότητες διορισμού, παύσης και μετάθεσης των δημοδιδασκάλων.

Οι δύο νόμοι δεν έτυχαν και πάλι της αποδοχής και της θετικής κριτικής, αλλά αυτή τη φορά ψηφίστηκαν. Η κριτική που ασκήθηκε επικεντρώθηκε στο πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου· θεωρήθηκε αυτός συντάκτης των νόμων, αφού η φρασεολογία και το πνεύμα τους είναι πολύ κοντά στα νομοσχέδια του Θεοτόκη. Ο κύριος εκφραστής της αρνητικής κριτικής που δέχεται ο Παπαμάρκου είναι ο Π. Οικονόμου, ο οποίος λίγες μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του Παπαμάρκου στο Υπουργείο απολύεται από τη θέση του διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών και συνδέει την εξέλιξη αυτή με την εμπάθεια που δείχνει ο Παπαμάρκου προς το πρόσωπό του.³⁸²

2.2.3.2. Αρνητική κριτική για το νομοθετικό του έργο του Χ. Παπαμάρκου

Ο Οικονόμου ως μέλος της Επιτροπείας που συστήθηκε για να κρίνει τα νομοσχέδια του 1889 στη Συνεδρία της Βουλής στις 2.12.1890 αποφαινεται «*ότι αι ιδέαι των νομοσχεδίων περί της λειτουργίας των δημοτικών σχολείων, περί του προγράμματος αυτών, περί των γραμματιστών, περί των επιθεωρητών δημοδιδασκάλων, περί αναλυτικού προγράμματος επιβαλλομένου εις τα σχολεία υπό του υπουργείου, ενώ τούτο είναι έργον των δημοδιδασκαλείων είναι λίαν οπισθοδρομικά*». Για τα μαθήματα των δημοτικών σχολείων αναφέρει ότι είναι «*αυτά ελλιπέστερα των αναγραφομένων εν τω νόμω του 1834 και του 1878*». Το μονότακτο σχολείο κρίνεται «*αστείων*».³⁸³

Κατακρίνεται επίσης από τον Οικονόμου και η ελευθερία που παρέχεται από τα νομοσχέδια να «*αναγνωρίζονται διδάσκαλοι του Κράτους οι οθενδήποτε προερχόμενοι και οπουδήποτε μορφούμενοι*»³⁸⁴ αρνητικά διάκειται και προς «*το πλήθος των εξετάσεων, δι' ων θα ταλαιπωρώνται δια βίου οι διδάσκαλοι προς βλάβην μάλιστα των σχολείων*».³⁸⁵ Η ύπαρξη μόνιμων επιθεωρητών εξαιρείται αλλά στιγματίζονται τα προσόντα που προϋποτίθενται, προκειμένου κάποιος να

³⁸² Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 64-67, Τζήκας Χ. (2003), ο.π., σελ. 93-94, Λέφας Χ., ο.π. σελ. 286 και Ευαγγελόπουλος Σ., ο.π., σελ. 122

³⁸³ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 246

³⁸⁴ Ο.π., σελ. 247

³⁸⁵ Ο.π.

γίνει επιθεωρητής και ζητά περισσότερα από αυτά που ορίζονται. Η ίδρυση του συμβουλίου της δημοικής εκπαιδύσεως «*υπό τους όρους μάλιστα, υφ' ους τα νομοσχέδια εισηγούνται, κηρύσσεται εχθρός*».³⁸⁶ Για τα όσα αφορούν τον Γενικό Επιθεωρητή των Σχολείων προκρίνει: «*Εκπλήσεται δε και δια τους υπερόγκους μισθούς μάλιστα δε του γενικού επιθεωρητού, ον ειρήσθω εν παρόδω δια να παύσωσι πρέπει να συνέλθωσι και αποφανθώσιν αι ύπαται αρχαί του Κράτους*».³⁸⁷

Ο Οικονόμου λίγα χρόνια μετά στο περιοδικό του αφορμώμενος από την ψήφιση του νόμου ΒΠΕ' «Περί του διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδύσεως», τον οποίο δεν βρίσκει σωστό, προχωρά σε μία ιστορική αναδρομή του διοργανισμού των σχολείων του ελεύθερου ελληνικού κράτους ξεκινώντας από τον Δ. Πετρίδη, διατρέχοντας το έργο του Σ. Λάμπρου και Ν. Πολίτη και αξιολογώντας τους θετικά λόγω της κατάρτισής τους στην επιστήμη τους, καταλήγει πως μόνον στα χρόνια του πρώτου έγιναν βήματα θετικά, χωρίς όμως να λείπουν και τα αρνητικά, ενώ στη θητεία των άλλων δύο σε θέσεις του Υπουργείου έγιναν πράγματα που «*έβλαψαν την δημοτικήν εκπαίδευσιν*».³⁸⁸ Φτάνει τελικά στα χρόνια του Παπαμάρκου στο Υπουργείο και ασκεί μία κριτική εφ' όλης της εργασίας του εκεί: «*Τις δεν ενθυμείται την μεταβολήν του προγράμματος των Διδασκαλείων... Τις δεν ενθυμείται την εν έτει 1886 διάλυσιν του Διδασκαλείου Θεσσαλίας...*» και συνεχίζει για την πρώτη του θητεία ως Τμηματάρχης, όταν συνέταξε τα νομοσχέδια του 1889: «*... την πολιτική των τμηματάρχων τούτων (δηλαδή της κατασπατάλισης του δημοσίου χρήματος, που περιγράφεται στα παραλειπόμενα μέρη του άρθρου) ήρξατο κατά την πρώτην περίοδον να εφαρμόζη και ο νυν την δημοτικήν εκπαίδευσιν διευθύνων κ. Χ. Παπαμάρκου*». Περιγράφει όσα προτάθηκαν να γίνουν μέσω των νομοσχεδίων του Θεοτόκη, τα οποία είναι τελείως αντίθετα με όσα επιδιώκει τώρα ο Τμηματάρχης: «*Αλλά τώρα; Τώρα είμεθα πτωχοί. Δια τούτο δε χρειαζόμεθα Διδασκαλεία... επιθεωρητάς... ανώτερα παρθεναγωγεία... πλήρη σχολεία... διδακτικά όργανα και σκεύη... σχολικά κτίρια... σχολεία πολλά. Οι υπάρχοντες διδάσκαλοι πρέπει να παυθώσιν χάριν οικονομίας. Αλλά δια το ασκανδάλιστον πρέπει να τους υβρίσωμεν πρότερον λέγοντες ότι ούτοι πλην ολιγίστων εξαιρέσεων είναι αμαθείς και ακατάλληλοι, καλλίτεροι θα είναιιοι γραμματοδιδάσκαλοι οι 8 μήνας εν Υποδιδασκαλείοις παιδευθέντες. Ας παυθώσι*

³⁸⁶ Ο.π.

³⁸⁷ Ο.π.

³⁸⁸ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 12, 2.10. 1892, σελ. 90

λοιπόν δια να έχωμεν οικονομίαν, οι δε λοιποί δια να αισθανθώσιν την δύναμιν των βραχιόνων του τμηματάρχου ας μετακινηθώσιν πάντες, διότι το γένος αυτό πρέπει να εξευτελισθή και να ταπεινωθή και προς τούτο χρεία να τεθή εις ενεργείαν η μέθοδος της πείνης. Ελαττώνει αυτών τους μισθούς, τους μεταθέτει από το ένα άκρον του κόσμου εις το άλλο χωρίς να πληρόνη αυτοίς οδοιπορικά και αν εκβάλωσι γρυ τους παύει...Λέγει ότι κάνει άλλον διοργανισμόν των σχολείων... και τούτο είναι εύλογος πρόφασις να μετακινηθώσι, να παυθώσιν οι δημοδιδάσκαλοι. Ο διάβολος φαίνεται απεφάσισε την καταστροφήν της δημοτ. εκπαιδεύσεως να ενεργήση μεθοδικώς. Προς τούτο έστειλε τους καταλλήλους τμηματάρχας. Ο δε νυν τα της δημοτικής εκπαιδεύσεως πράττων συγκεντρώνει ενεαυτώ πάντα τα εφόδια της καταστροφής. Έχει την γενναιότητα να παύση όλους τους δημοδιδασκάλους. Και δεν τον τίπτει καθόλου η συνείδησίς του! Αλλ' ας ίδωμεν εώς πότε θα είναι ο δημοδιδασκαλικός κλάδος παραδεδομένος εις ανθρώπους εμπαιθείς και αμειλίκτους διώκτας της αρετής και των γραμμάτων».³⁸⁹

Σε άλλο σημείο του περιοδικού του αναφέρει: «Και ταύτα πράττων δεν θεωρείσαι ούτε παράφρων, ούτε μωρός αλλ' έκτατον φαινόμενον εν των οριζόντι της Ελλάδος. Τι έπραξαν περισσότερον οι παλαιοί Αβδηρίται των σημερινών Ελλήνων, ίνα καταστήσωσιν αθάνατον το όνομά των; Το «Μωραίνει Κύριος λαόν, ον βούλεται απολέσαι» ουδέποτε θα δειχθή αληθέστερον ή σήμερα επί τω ακούσματι τούτω! Ο Παπαμάρκου τείνει υμίν αδελφικώς την χείραν, χωρίς να το καταλαμβάνη ο άθλιος. Ευχηθήτε εις τον Θεόν να ζήση και να διατηρηθή εις την θέσιν του. Ό,τι θα κατορθώση ούτος υπέρ της Βουλγαρίας και κατά της Ελλάδος δεν θα δυνηθώσι να κατορθώσωσιν όλαι αι μυριάδες των αποστόλων σας και το αφθόνως χυθέν υπέρ των σκοπών σας χρυσίον. Αυτός κατέστρεψε τας εργασίας ημών εν Μακεδονία, αυτόν έφερεν ο διάβολος και εις την Ελλάδα προς σκοπόν της εντελούς καταστροφής. Είη το όνομα του κ. Τρικούπη ευλογημένον εις τον αιώνα του αιώνος!».³⁹⁰

Πιστεύει επίσης ο Οικονόμου ότι αργά ή γρήγορα ο Παπαμάρκου θα αντιληφθεί το κακό που προξενεί με τα νομοθετήματά του (τα σχετικά με τα Διδασκαλεία και τα Υποδιδασκαλεία), αφού ο διδασκαλικός κόσμος θα τον απομονώσει, μόλις φύγει από τη θέση αυτή: «Τοιαύτα ατάσθαλα έργα προδίδοντα έκτακτον της ψυχής μοχθηρίαν και διαστροφήν θα είναι εφήμερα, ως είναι όλα τα

³⁸⁹ Εκπαίδευσις, Α', ο.π., σελ. 90-91

³⁹⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 51

έργα σου μέχρι τούδε. Οι διδάσκαλοι γινώσκουσι τώρα καλώς με ποίον άνθρωπον έχουν να κάμουν και θα συναισθανσθής την γνώμην των, όταν απογυμνωθής της εξουσίας, όπερ θα γίνη, πίστευσόν μοι μετ' ου πολύ»³⁹¹ και λίγο παρακάτω συνεχίζει: «Λυπούμεθα ότι η βουλή της Ελλάδος αδικούσα εαυτήν και τον λαόν, όστις απέστειλεν αυτήν δια την ψήφου του να υπερασπίση τα συμφέροντά του, ψηφίζει τοιαύτα έργα, α θα είναι όνειδος εις την ιστορίαν της Ελλάδος και α θα επαναφέρωσι την αρκετά αναπτυχθείσαν δια της λειτουργίας των διδασκαλείων δημοτ. εκπαίδευσιν εις το χάος και εις το σκότος. Νομίζω ότι πάντες οι βουλευταί έχουσι καθαράν γνώσιν του διαπραττομένου εγκλήματος. Η επιστημονική εταιρεία και ο διδασκαλικός σύλλογος δια φιλοτίμου εκθέσεως των πλημελλειών απεκάλεσαν τα νομοσχέδια του κ. Παπαμάρκου εσχάτης ακρισίας αποκυήματα. Λυπούμεθα ότι εις το ταλαίπωρον αυτό έθνος παρασκευάζεται μέλλον ούτως άδοξον, πρωτοστατούσης της Κυβερνήσεως και επιδοκιμαζόντων των εκλεκτών του λαού. Η διάλυσις των Διδασκαλείων είναι ο τάφος της δημοτ. εκπαιδύσεως, μέγα δε όνειδος παρασκευάζουσιν εαυτοίς οι κύριοι βουλευταί γινόμενοι οι νεκροθάπται αυτής. Περί τούτου όμως θα δώσωσι ποτε λόγον η αρά του λαού και των 600 μαθητών των Διδασκαλείων και των πόλεων, εν αις λειτουργούσιν ήδη τα Διδασκαλεία, ήρχισεν ήδη να μυκάται και θα εκραγή κατά της κεφαλής αυτών».³⁹²

Η εικόνα του Παπαμάρκου ως Τμηματάρχη συνολικά δίνεται με τα χειρότερα λόγια από τον Οικονόμου στα παρακάτω: «ως τμηματάρχης παρουσιάζει έργα, α αφανίζουσιν οσημέραι ό,τι καλόν είχεν η εκπαίδευσις ημών. Η κατάργησις δημοτ. σχολείων, η διάλυσις των Διδασκαλείων, η παύσις των καλλιτέρων δημοδιδασκάλων, οι κατά εκατοντάδες διορισμοί μαθητών του σχολαρχείου με το όνομα γραμματισταί προς διδασκαλίαν του λαού, η αένναος και αδιάκοπος των διδασκάλων μετακίνησις, είναι γεγονότα χαρακτηρίζοντα την γενικής Διεύθυνσιν της δημοτικής Εκπαιδύσεως επί Παπαμάρκου άρχοντος. Εάν τοιαύτα πράγματα εγένοντο εν Γερμανίαν, το υπουργείον θα ενήγετο εις τα Δικαστήρια ως ένοχον εσχάτης προδοσίας και ο λαός σύμπας θα εξεγείρετο να υπερασπίση την παιδείαν του δεινώς χειμαζομένην και καταποντιζομένην...» και «ότε είδον το φως τα διαβόητα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, α εν άλλω έθνει θα ήρκουν να καταστήσουν εκποδών τον τοιαύτα πράγματα τολμήσαντα να προτείνη» στην Ελλάδα δεν έγινε κάτι γιατί «η πολιτεία επιζητεί πάντοτε εις την υπηρεσίαν

³⁹¹ Εκπαίδευσις, Α', ο.π., σελ. 53

³⁹² Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 54-55

χαρακτήρες ελαστικούς και ψοφοδεείς». Τα έργα του Παπαμάρκου τελικά «ταπεινούσι και ατιμάζουσι την παιδείαν και το έθνος».³⁹³

Γεμάτος ικανοποίηση ο Οικονόμου ανακοινώνει στις σελίδες του περιοδικού του τις φήμες που ακούγονται στα μέσα του 1893 για το ότι «ο νέος Υπουργός της Παιδείας απαλλάττει της υπηρεσίας τον γενικόν επιθεωρητήν των σχολείων κ. Χ. Παπαμάρκου». Η είδηση αυτή χαροποιεί όλους, κατά τον Οικονόμου, «αναλογιζομένους οπόσων κακών αίτιος απέβη ... ούτος δια τον ασυνέτων εκπαιδευτικών μέτρων, ων εισηγητής εγένετο εις την πεσούσαν Κυβέρνησιν» και συνεχίζει «ο κ. Παπαμάρκου είναι ο αστοργότατος πάντων των γενικών επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων... δείξας ότι είναι δεσπότης σκληρός των αδυνάτων, σκυλακώδης δε και πρόθυμος εκτελεστής των διαταγών τωνισχυρών παραδίδων και υπηρεσίαν και πρόσωπα εις την διάκρισιν αυτών. Ως προς δε την εμπειρίαν του έργου του η σύγχυσις και η ακαταστασία των δημοτικών σχολείων και η παροιμιώδης των νομοθετημάτων του ακρισία αναβιβάζουν αυτόν εις εξαιρετικήν θέσιν ώστε να μη καταδέχηται τις να κάμνη περί τοιούτων πραγμάτων λόγον».³⁹⁴

Μάλιστα ο Οικονόμου ενσωματώνει μία ανταπόκριση από τη Φθιώτιδα που είναι κάθε άλλο παρά υπερασπιστική του έργου του Παπαμάρκου στο Υπουργείο: «υπό το πρόσχημα της βελτιώσεως κατέστρεψαν τα πάντα, και εδώρησαν τον μαρασμόν και την απογοήτευσιν... τούτο... αποδεικνύεται εκ της επισκοπήσεως των από το 1885 και εντεύθεν διαπραχθέντων... δια του νόμου ΒΠΕ' άρθρ.10 απεκόπη το παρεχόμενον ενοίκιον και ούτω έμεινε τοις διδασκάλοις εις ξηρός, ξηρότατος μισθός... λαθραία αφαιρέσεις... το άρθρ 16 του νόμου ΒΠΕ' ορίζει τον κατατοπισμόν των διδασκάλων κατά τας ποικίλας ανάγκας της υπηρεσίας... αι λέξεις ποικίλαι ανάγκαι ερμηνεύονται και εννοώσι την απόλυσιν 500 διδασκάλων, την μετακίνησιν 2 χιλιάδων τοιούτων... αν θέλωσιν ας μη ονομάσωσι τούτο εξευτελισμόν, ας το ονομάσωσι προστασίαν... εξ όλων λοιπόν τούτων εικάζω ότι εσκεμμένως και εκ προμελέτης απεφασίσθη η εξόντωσις των δημοδιδασκάλων ...

³⁹³ Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2. 1893, σελ. 214-215

³⁹⁴ Εκπαίδευσις, Β', τχ 6, 10.7. 1893, σελ. 48.

Η κακή λειτουργία των σχολείων στα χρόνια του Παπαμάρκου και η οργή που είχαν προκαλέσει οι μεταρρυθμίσεις του σημειώνονται και σε άλλο σημείο: Εκπαίδευσις, Β', τχ 9, 20.8. 1893, σελ. 65

και η αντικατάστασις τούτων υπό των εξόχως καταρτισθησμένων γραμματιστών(!)». ³⁹⁵

Σε ένα δημοσίευμα με τίτλο «Φωνή πόνου» το 1894 ο Οικονόμου παραθέτει ένα άρθρο δασκάλου με την ελπίδα «να ενστερνηθώσι άρχοντες και αρχόμενοι. Η δεινούμενη κατάστασις των δημοτικών σχολείων εξήγειρε πανταχού την αγανάκτησιν της κοινωνίας και είναι καιρός νομίζομεν η βουλή της Ελλάδος να σκεφθή περί λήψεως μέτρων σωζόντων τα σχολεία». Το ανώνυμο άρθρο διαμαρτύρται για τις τεράστιες ελλείψεις που παρατηρούνται στα σχολεία και στα Διδασκαλεία και προτρέπει: «Είναι καιρός να σταματήσωμεν, δεν έχομεν το δικαίωμα να καταστρέψωμεν το μέλλον του έθνους. Η κατάστασις αύτη δεν πρέπει να παραταθή, η δε περαιτέρω αδιαφορία δια τα σχολεία του έθνους αποβαίνει καθαρά προδοσία. ... Η Κυβέρνησις και η Βουλή οφείλουσι να επιστήσωσι την προσοχήν των επί του σπουδαιοτάτου ζητήματος και να προβώσιν άνευ αναβολής εις μέτρα σοβαρά, προς ανόρθωσιν της τοσούτον παραμεληθείσης εκπαιδύσεως του έθνους. Τούτο επιβάλλει ουχί το πολιτικόν συμφέρον του ενός ή του άλλου κόμματος, αλλ' αυτή η φιλοπατρία πάντων εν γένει των διεπόντων τας τύχας του ημέτερου έθνους». ³⁹⁶

Ο Οικονόμου σε άρθρο του στην *Εκπαίδευσιν* με τίτλο «Σχολεία και άρχοντες» διαμαρτύρεται για την αδιαφορία της Κυβέρνησης προς τους δασκάλους λέγοντας: «Και εν τη θέσει αυτών δεν είναι ασφαλείς, και μετακινούμενοι από τόπου εις τόπον άνευ λόγου, ίνα ικανοποιηθώσι κομματικά αξιώσεις, δεν λαμβάνουσιν αποζημίωσιν των εξόδων της μεταθέσεως, ως πρότερον εγένετο, και ανεξαρτησίαν εις αυτούς ουδεμίαν αναγνωρίζουσι... Αλλά μήπως τουλάχιστον πληρώνεται τακτικά ο μισθός αυτών, ίνα πληρώνωσι το ενοίκιον εκ του μισθού των, αφ' ου εστερήθησαν και της ευεργετικής διατάξεως του παλαιού νόμου να δίδηται αυτοίς ανέξοδος κατοικία;». ³⁹⁷

Ο Οικονόμου φανερά ενθουσιασμένος παραθέτει αποσπάσματα από το λόγο του Θ. Δηλιγιάννη, όντας στην αντιπολίτευση, όπου επικρίνεται στα 1893 ο υπάρχων σχεδιασμός της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων και δίνεται το πρόγραμμα αναθεώρησης όλου του συστήματος, το οποίο έχει σκοπό να εφαρμόσει το κόμμα του ανερχόμενο στην εξουσία: «Η επί του εκπαιδευτικού

³⁹⁵ *Εκπαίδευσιν*, Β', τχ10, 25.8. 1893, σελ. 79- 80

³⁹⁶ *Εκπαίδευσιν*, Γ', τχ 3, 30.9. 1894, σελ. 40

³⁹⁷ *Εκπαίδευσιν*, Γ', τχ 11, 12.12. 1894, σελ.88

σώματος πληγή, ην καταγγέλλω σήμερον, είναι βαθείαν, χαίνει και ρέει πύον. Δεν μεταδίδομεν εις τον λαόν στοιχειώδη εκπαίδευσιν... πρέπει τα της δημοτικής εκπαιδύσεως να γίνωνται μέλημα και του κοινοβουλίου και του κράτους... πρέπει να απολυμανθή η δημοτική εκπαίδευσιν από του φατριασμού, να μείνει απηλλαγμένη πάσης πονηράς δράσεως και η κινήσις αυτής να κατασταθή ου μόνον αυτόβουλος αλλά και σκόπιμος». ³⁹⁸

Μία γενική κριτική για τον τρόπο με τον οποίον έγινε το 1892 ο νέος διοργανισμός των δημοτικών σχολείων γράφεται τρία χρόνια μετά, προκειμένου να υπερασπιστεί ο Οικονόμου τη δημιουργία ενός γραφείου στατιστικής στο Υπουργείο Παιδείας: «Αλλ' η επελθούσα Κυβερνητική μεταβολή κατέστρεψε τα πάντα και εν έτει 1892 θέλον το Υπουργείον να εισαγάγη νέον διοργανισμόν των δημοτικών σχολείων ευρέθη ηναγκασμένον να στηριχθή ως προς τον αριθμόν των μαθητών εις εικοτολογίας του κ. Παπαμάρκου... Δεν είναι άρα γε τα παθήματα ικανά να σωφρονίσωσιν ημάς και να ιδρυθή τέλος πάντων γραφείον στατιστικής εν των τμήματι της δημοτικής εκπαιδύσεως;». ³⁹⁹

Οι μεταβολές που επιχειρούνται από τον Παπαμάρκου αξιολογούνται αρνητικά στα 1895: «Είναι λυπηρόν ότι το Υπουργείον Παιδείας επιχειρεί ριζικάς μεταβολάς εν τοις σχολείοις και κατά τον εσωτερικόν και κατά τον εξωτερικόν αυτών διοργανισμόν, χωρίς να ζητή την γνώμην των ειδικών, οίτινες και θεωρητικώς και πρακτικώς ασχοληθέντες ηδύναντο να προφυλάξωσιν τηνυπηρεσίαν από παρεκτροπάς, αίτινες και τηνπαιδείαν του έθνους βλάπτουσι και το δημόσιον εξαντλούσι και την πολιτείαν όλην καταισχύνουσι. Προς Θεού!». ⁴⁰⁰

Η κατάσταση της εκπαίδευσης στα 1895 δίνεται με μελανά χρώματα από τον εκδότη ως αποτέλεσμα της κακής άσκησης του έργου των υπευθύνων: «Και ιδού η εκπαίδευσιν όλη πρόκειται ημίν συντετριμμένη και παράλυτος. Τα διδασκαλεία, αφ' ου επληρώθησαν ανθρώπων απαιδευτών και απαιδαγωγών, ως υπήρξαν αποτέλεσμα η ατελής των δημοδιδασκάλων μόρφωσις επί μακράν σειράν ετών, διελύθησαν και αντικατεστάθησαν δια των υποδιδασκαλείων προς εμπαιγμόν της εκπαιδύσεως του λαού... Ο σχολικός χρόνος...ηλαττώθη... Ο νόμος ο προστατεύων τους διδασκάλους από αδίκους παύσεις και μεταθέσεις κατηγορήθη και κατά τριακοσιάδα επαύθησαν... Το δικαίωμα, όπερ φύσει έχει ο πατήρ να φροντίζει

³⁹⁸ Εκπαίδευσιν, Γ', τχ 13, 1.1. 1895, σελ.98-100

³⁹⁹ Εκπαίδευσιν, Γ', τχ 25, 5.5. 1895, σελ.199-200

⁴⁰⁰ Εκπαίδευσιν, Γ', τχ 17, 10.2. 1895, σελ.129-132

περί του σχολείου και της εκπαίδευσής του τέκνου του, ο αγέρωχος και απηνής νομοθέτης αφήρεσεν παρ' αυτού... Υπό τον τύπον του νέου διοργανισμού των σχολείων εισήχθη σπατάλη ασύγγνωστος των χρημάτων του λαού... Τι δε να είπωμεν περί της ύλης της διδακτέας... Τοιαύτη εν συνόψει είναι η κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσής, υπέρ ης η μέλλουσα κυβέρνηση οφείλει συντόμως και συνετώς να εργασθή...». Αλλά και οι αλλαγές στη μέση εκπαίδευση είναι κατά τον Οικονόμου αρνητικές: «Είναι άρα γε η μέση εκπαίδευσις εις κρείττονα της δημοτικής κατάστασιν; Εις πολλώ χείρονα. Τα Ελληνικά σχολεία ... ουδέποτε ελειτούργησαν κανονικώς... Αλλά και τα γυμνάσια ημών δεν ευρίσκονται εις κρείττονα μοίραν των Ελληνικών σχολείων. Και η αιτία τούτου είναι και ενταύθα η έλλειψις παιδαγωγικής παιδεύσεως των καθηγητών...».⁴⁰¹

Πέρα όμως από τον γενικό επιθετικό σχολιασμό του Οικονόμου προς τα νομοθετήματα του Παπαμάρκου διαβάσει κανείς στο περιοδικό του πολλά άρθρα επικριτικά για καθέναν από τους νόμους του. Στις επόμενες σελίδες της εργασίας θα αποκαλυφθεί αυτή η στάση του εκδότη, αλλά και η κριτική που άσκησε στη Βουλή ως μέλος της Επιτροπής που γνωμοδότησε για τα προταθέντα νομοσχέδια του 1889.

2.2.3.2.1. Κριτική θεώρηση του καταψηφισθέντος νομοσχεδίου «περί στοιχειώδους εκπαίδευσής» (1889) και του νόμου ΒΠΕ' (1892)

Το ένα από τα νομοσχέδια που συνέταξε ο Παπαμάρκου το 1889 είναι αυτό της στοιχειώδους εκπαίδευσης, όπου γίνεται λόγος για τη βασική προϋπόθεση ίδρυσης σχολείου, που δεν είναι άλλη από τον αριθμό των κατοίκων της κάθε κοινότητας. Βάσει αυτού λοιπόν προτείνεται να ιδρύονται σχολεία – γραμματεία σε όσες κοινότητες έχουν πληθυσμό άνω των 300 κατοίκων, όπου θα διδάσκει ένας γραμματιστής, ενώ σε κοινότητες με πληθυσμό περισσότερο από 600 κατοίκους προτείνεται η ίδρυση δημοτικών σχολείων. Ο αριθμός των δασκάλων ποικίλλει και αυτός, από έναν ως έξι, αναλόγως του αριθμού των μαθητών. Έτσι δημιουργούνται πλήρη ή πολυτάξια ή διτάξια ή μονοτάξια ή ημιημερήσια σχολεία. Τα γραμματεία διακρίνονται ανάλογα του πληθυσμού της κάθε κοινότητας σε α', β', γ' τάξεως, όπου διδάσκουν και οι αντίστοιχα εκπαιδευμένοι γραμματιστές. Η φοίτηση τέλος ορίζεται ως εξάχρονη, τα

⁴⁰¹ *Εκπαίδευσις, Γ'*, τχ 23, 20.4. 1895, σελ.177-180

μαθήματα σε όλα τα σχολεία είναι δεκατρία και οι ώρες διδασκαλίας τους κυμαίνονται βάσει του είδους των σχολείων.⁴⁰²

Ο Οικονόμου εκφράζει πρώτα πρώτα την αντίδρασή του ως μέλος της Επιτροπείας που δημιουργήθηκε από μέλη του Διδασκαλικού Συλλόγου, για να εκφράσει τη γνώμη της στη Βουλή για τα προταθέντα νομοσχέδια του 1889, όπως της ζητήθηκε: *«η πυρετώδης αυτή εργασία του Συλλόγου ενεποίησεν εντόπωσιν εις τα υπό της Βουλής εκλεχθέντα είκοσι μέλη επί των εκπαιδευτικών, τα οποία εν συνεδρία απεφάσισαν να προσκαλέσωσιν επισήμως τον Διδασκαλικόν Σύλλογον εις την Βουλήν και ακούσωσι την γνώμην αυτού περί των εκπαιδευτικών»*.⁴⁰³ Ο Σύλλογος συμπεριέλαβε τον Π. Οικονόμου στην ομάδα που θα μιλούσε για τα νομοσχέδια της δημοτικής εκπαίδευσης.⁴⁰⁴

Έτσι αναφορικά με το νομοσχέδιο της δημοτικής εκπαίδευσης πιστεύεται ότι: *«οι συντάξαντες το νομοσχέδιον ούτε τους ημετέρους σχολικούς νόμους παλαιούς τε και νέους καλώς εμελέτησαν, ούτε την παιδαγωγικήν επιστήμην συνεβουλεύθησαν, ούτε τα παρ' άλλων Ευρωπαϊκών κρατών νομοθετηθέντα... ουδέ τας ανάγκας της χώρας ημών έλαβον υπ' όψιν εν τη μεταβολή των σχολικών ημών πραγμάτων, αλλά πάντα ταύτα, ως μη όφειλε, παριδόντες εξεπόνησαν ιδιόρρυθμον σύνταγμα σχολικών νόμων, μεστόν παντοδαπών σφαλμάτων»*.⁴⁰⁵ Αναγνωρίζεται η ανάγκη αναδιαμόρφωσης της δημοτικής εκπαίδευσης και *«ότι η κείμενη παρ' ημίν νομοθεσία των σχολείων εν πολλοίς απηρχαιώθη και ότι νέαι ανάγκαι της κοινωνίας απαιτούν ίδρυσιν νέων σχολείων και βελτίωσιν των υπάρχόντων»* αλλά δίνεται η συμβουλή στους αρμόδιους *«να μη σπεύσωσιν εις την επιψήφισιν τοιούτων νόμων...»*.⁴⁰⁶ Ελέγχοντας στη συνέχεια τις προτάσεις του νομοσχεδίου, τις καταδεικνύει όλες ως ανώφελες και επιβλαβείς· ούτε η αριθμητική βάση που προτείνεται για την ίδρυση σχολείου και την ύπαρξη δασκάλων σε αυτό, ούτε τα είδη σχολείων που δημιουργούνται, ούτε το πρόγραμμα σπουδών, ούτε η διοίκηση της σχολικής μονάδας και το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο κρίνονται σωστά και ολοκληρώνει τη γνώμη της η Επιτροπή λέγοντας: *«είναι αταλαιπώρως*

⁴⁰² Νομοσχέδιον περί της στοιχειώδους Εκπαίδευσεως», κεφ. α', άρθρο 2-8 και Λέφας X., ο.π. σελ. 35, 37-3

⁴⁰³ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος IB', τ. Α', Β', Γ', σελ. 179

⁴⁰⁴ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 180

⁴⁰⁵ «Η γνώμη της επιτροπείας επί των νομοσχεδίων της δημοτικής εκπαίδευσεως» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος IB', τ. Α', Β', Γ', σελ. 96

⁴⁰⁶ Ο.π., σελ. 96-97

τεθειμένοι και λίαν επισφαλείς» για το λόγο αυτό «να μη προβώσιν εις την επιψήφισιν νομοσχεδίων, τα οποία θα φέρωσι αντί της προόδου την αποσύνθεσιν της δημοτικής εκπαιδύσεως». ⁴⁰⁷

Ο μεταγενέστερος νόμος ΒΠΕ΄ του 1892 θεωρείται απότοκος των καταψηφισθέντων νομοσχεδίων του 1889, κρίση απόλυτα λογική, από τη στιγμή που μέσω αυτού υλοποιούνται κάποιες από τις απορριφθείσες προτάσεις του 1889, άλλες βελτιωμένες και άλλες αυτούσιες. Μεταξύ άλλων αναφέρουμε τη βάση ίδρυσης σχολείων – είναι ο αριθμός των κατοίκων κατά την τελευταία επίσημη απογραφή-, ο χρόνος φοίτησης ορίζεται στα τέσσερα έτη –μειώνεται δηλαδή συγκριτικά με το 1889-, οι κατηγορίες σχολείων γίνονται τέσσερις – μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια και τεταρτάξια βάσει του ίδιου κριτηρίου με το 1889-. ⁴⁰⁸

Αλλά και ο νέος διοργανισμός του σχολείου βάσει του νόμου ΒΠΕ΄ κατακρίνεται από τον Οικονόμου στο περιοδικό του μέσω τριών άρθρων του σε ισάριθμα τεύχη με τίτλο «Περί αδιαιρέτου σχολείου». Ο συσχετισμός που γίνεται με τα καταψηφισθέντα νομοσχέδια του 1889 είναι μάλιστα εμφανής. Τα βέλη της επίθεσής του συγκεντρώνει το είδος του μονοτάξιου και ημιμερησίου σχολείου, τα οποία για τον Οικονόμου είναι απαράδεκτες μορφές σχολείου, αφού δεν μπορούν να εκπληρώσουν σωστά κανέναν από τους στόχους που έχει ένα σχολείο. Μπορεί το είδος αυτό των σχολείων που θεσμοθετείται να υπάρχει και στη Γερμανία και την Ελβετία, αλλά είναι πιο σωστά οργανωμένο παρά τις δυσκολίες που έχει η λειτουργία του. Έτσι σχολιάζεται: «*Δια τούτο δεν δυνάμεθα αρκούντως να εκφράσωμεν την έκπληξιν ημών με τον νέον διοργανισμόν των σχολείων (αναφέρεται στο νόμο ΒΠΕ΄)...το τοιούτον ισοδυναμεί προς την κατάργησιν των σχολείων... τοιούτο δε πρόγραμμα εξεπόνησε ο κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου το συναφθέν εις το Νομοσχέδιον της πρώτης περιόδου*». Στην τελευταία αναφορά γίνεται μνεία της ομοιότητας των προτάσεων που διαφαίνονται μεταξύ των νόμων του 1889 και 1892. ⁴⁰⁹

Η ίδια διαπίστωση γίνεται και στο δεύτερο άρθρο του Οικονόμου: «*Μόνον εις τα διαβόητα Παπαμάρκεια νομοσχέδια της πρώτης περιόδου υπάρχει ο αδικαιολόγητος διΰσχυρισμός ότι τα σχολεία ταύτα μάλιστα εν πολλοίς θα ώσι και*

⁴⁰⁷ Ο.π., σελ. 99-126

⁴⁰⁸ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 35, 39, 64,

⁴⁰⁹ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 13, 10.10. 1892, σελ.98-100

ανώτερα των άλλων ειδών των σχολείων. Αλλά εκεί ποία γνώμη υπήρξεν ορθή;».⁴¹⁰

Η ίδια η φύσις του σχολείου αυτού δημιουργεί πολλά προβλήματα και στον δάσκαλο και στους μαθητές και στη διδασκαλία. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που καταψηφίστηκε, όταν προτάθηκε την πρώτη φορά.⁴¹¹

Αλλά ο εκδότης επιτίθεται προς τον Παπαμάρκου και για τη μείωση της φοίτησης που επιφέρει στα δημοτικά: «Ως δια του νόμου του 1892 περιορίσθη η εν δημοτικοίς σχολείοις μαθητεία από 7ετούς εις 4ετή είναι αδύνατον να προέλθη γενναίον τι εκ τοιούτων δημοτικών σχολείων και η ανάγκη επιβάλλει να αυξήσωμεν εις εξ τα έτη της μαθητείας δια πάντα ανεξαιρέτως τα δημοτικά σχολεία».⁴¹²

Στο νομοσχέδιο του 1889 καθορίζονται και τα μαθήματα που θα διδάσκονται στο δημοτικό· μεταξύ αυτών είναι και τα τεχνικά μαθήματα, οι ώρες διδασκαλίας των οποίων ορίζονται 60 σε σύνολο 193 διδακτικών ωρών.⁴¹³ Μπορεί να μην ψηφίστηκε, όταν πρωτοπροτάθηκε το νομοσχέδιο αυτό, αλλά στα 1894 ο Παπαμάρκου επιμένει στην εισαγωγή τεχνικών μαθημάτων στα σχολεία και ο Οικονόμου γράφει: «Η εφημερίς Ακρόπολις ... πρωτοστατεί εις την ιδέαν να γίνωσι τα ημέτερα σχολεία πρακτικά ή τεχνικά... κατέφυγε και εις τα φώτα των ειδικών και μέχρι τούδε εξέθεσε τας γνώμας του κ. Παπαμάρκου και κ. Βρατσάνου... Ο κ. Παπαμάρκου αναφανδόν ομολογεί ότι το Γερμανικόν σύστημα της δημ. Εκπαιδεύσ. το εφαρμοζόμενον εν Ελλάδι από του 1878 είναι ακατάλληλον δι' ημάς και συνηγορεί υπέρ του Αγγλικού... Είναι και ούτος θιασώτης της τεχνικής των μαθητών μορφώσεως και κατ' αυτήν την ιδέαν συνετάχθησαν λέγει και τα αναλυτικά προγράμματα των δημοτικών σχολείων, δια τα οποία λέγει ότι ειργάσθη τρία ολόκληρα χρόνια». Αναιρώντας την προτίμηση του Παπαμάρκου για το αγγλικό σύστημα εκπαίδευσης, καταλήγει «Τι να είπωμεν και περί των αναλυτικών προγραμμάτων, του αώρου τούτου καρπού τριετούς κηήσεως; Ουδέ ίχνος εν αυτοίς φαίνεται τεχνικής μορφώσεως».⁴¹⁴

Στο επόμενο τεύχος παρατίθεται η θετική γνώμη του Παπαμάρκου για το θέμα της τεχνικής εκπαίδευσης και την εισαγωγή ανάλογων μαθημάτων στα σχολεία: «είμαι και εγώ της ιδέας ότι πρέπει να γείνωμεν πρακτικοί. Το ωλιγυρόν

⁴¹⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 14, 20.10. 1892, σελ.107 - 109

⁴¹¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 15, 31.10. 1892, σελ.116 – 118 και Εκπαίδευσις, Γ', τχ 17, 10.2. 1895, σελ.129-132

⁴¹² Εκπαίδευσις, Γ', τχ 17, 10.2. 1895, σελ.129-132

⁴¹³ Νομοσχέδιον περί της στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως», κεφ. β', άρθρο 19-23

⁴¹⁴ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 6, 15.10. 1894, σελ.44-46

και κοπτερόν σπαθί μου και αι φαντασιοπληξίαι και αι πολλάί θεωρία να μείνουν κατά μέρος. Δια τούτο χρειάζεται να καταστήσωμεν πρακτικώτεραν την εκπαίδευσίν μας»,⁴¹⁵ όπως έγινε και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, Σουηδία, Γερμανία, Γαλλία. Ο Οικονόμου καταθέτει πως ο ειδικός του οποίου τη γνώμη επικαλείται ο Παπαμάρκου, ο Frobels, έχει προτείνει την έμπρακτη εφαρμογή των γνώσεων που λαμβάνει το παιδί σε οποιοδήποτε μάθημα, όπως τα θρησκευτικά και τη γλώσσα. Αυτό όμως είναι τελείως διαφορετικό από τη θέση του Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων. Ειρωνεύεται ακόμα τον Παπαμάρκου που απορρίπτει τώρα το γερμανικό σύστημα εκπαίδευσης, ενώ στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο που συντηρούσε διακήρυσσε ότι το εφαρμόζει. Εκθέτοντας τη δική του θέση επί του θέματος – προσθήκη στο πρόγραμμα των μαθημάτων το μάθημα των τεχνικών εργασιών-, κατακρίνει και πάλι τον Παπαμάρκου για την τοποθέτησή του στο ζήτημα, λέγοντας πως η επιθυμία του να εισαχθεί το αγγλικό σύστημα εκπαίδευσης, επειδή συμφωνεί «πλειότερον προς το σύστημα των αρχαίων Ελλήνων»⁴¹⁶ είναι «αναχρονισμός ασύγνωστος».⁴¹⁷

2.3.3.2.1.1. Το ζήτημα των μισθών

Ο Οικονόμου καταφέρεται εναντίον του Παπαμάρκου για τη στάση που κρατά απέναντι στους δασκάλους και συγκεκριμένα για το θέμα της μισθοδοσίας τους. Οι δυσκολίες που προέκυπταν στην πληρωμή των λειτουργών της εκπαίδευσης μέσω του εκάστοτε δήμου, στον οποίον υπηρετούσαν, οδήγησε στον νόμο ΑΧΜΑ΄ του 1888 «περί συστάσεως ταμείου της δημοτικής εκπαιδεύσεως», προκειμένου να βρεθεί λύση. Ωστόσο ούτε ο νόμος αυτός έδωσε την ποθούμενη λύση στο ζήτημα της συντήρησης των σχολείων και της μισθοδοσίας των δασκάλων, με αποτέλεσμα ο νόμος ΒΠΕ΄ του 1892 να καταργήσει το ταμείο αυτό και να επαναφέρει το σύστημα της καταβολής του μισθού των δημοδιδασκάλων από το δημόσιο ταμείο.⁴¹⁸

Σε ένα άρθρο του με τίτλο «Προς τι το ταμείον της δημοτικής εκπαιδεύσεως» περιγράφει ο Οικονόμου ζοφερά τη λειτουργία του ταμείου αυτού παρά τις ελπίδες για αντιμετώπιση του θέματος της πληρωμής των δασκάλων που

⁴¹⁵ *Εκπαίδευσις, Γ΄, τχ 7, 20.10. 1894, σελ.54-55*

⁴¹⁶ *Εκπαίδευσις, Γ΄, τχ 6, 15.10. 1894, σελ.44*

⁴¹⁷ *Εκπαίδευσις, Γ΄, τχ 9, 15.11. 1894, σελ.66-68*

⁴¹⁸ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 21-27

δημιούργησε η σύστασή του: «το ταμείον της δημοτικής εκπαιδύσεως εθεωρήθη ως πανάκεια και επ' αυτού ωκοδόμησαν πολλοί μεγάλας ελπίδας ότι θα συντελέσει εις την ανύψωσιν της παιδείας... Και τι εκέρδισεν η δημοτ. εκπαίδευσις εντεύθεν; Τα κτίρια των δημοτικών σχολείων είναι τα αυτά..., οι μισθοί των δημοδιδασκάλων καθυστερούνται, ... και το δημόσιον επιβαρύνεται, ..., τα δε δημοτικά σχολεία έγιναν ολιγώτερα αντί να αυξήσωσι. Τι αποδεικνύουσι πάντα ταύτα; Ότι η κακή κατάστασις της δημοτικής εκπαιδύσεως δεν θα διορθωθή δια νομοθεσίας, αλλά δια καλής διοικήσεως. ...το ταμείον της δημοτικής εκπαιδύσεως εις χείρας πολιτικών κερδοσκοπών απέβη πηγή καταχρήσεων ...».⁴¹⁹ Μέσα σε λίγα τεύχη από το προαναφερθέν, επανέρχεται στο θέμα και κάνει μια ανασκόπηση του τρόπου πληρωμής και του ύψους των μισθών των δασκάλων· τάσσεται υπέρ της ύπαρξης δημοτικού ταμείου με τη δικαιοδοσία της μισθοδοσίας των δασκάλων, αφού αυτό κρίνει πώς είναι καλύτερο από το νέο σύστημα μισθοδοσίας του νόμου ΒΠΕ', το οποίο επικρίνει. Η επίθεση στρέφεται κατά του Παπαμάρκου, αφού ευθύνεται και για αυτήν την εξέλιξη: «Οι μισθοί ούτοι ως και τα επιμίσθια και το ενοίκιον εδίδοντο προθυμότατα υπό του δημοτικού ταμείου. ... αλλά κατόπιν ιδρυθέντος ταμείου ιδίου της δημοτικής εκπαιδύσεως περιεκόπησαν αυθαιρέτως πάσαι αι αποδοχαί των δημοδιδασκάλων, ωρίσθη δε γλισχρόν το ενοίκιον εις 40 δραχμάς κατά μήνας δια πάντας ανεξαιρέτως τους πρωτοβαθμίους δημοδιδασκάλους... Διά τούτο η αύξησις του μισθού των δημοδιδασκάλων εθεωρήθη παρ' αυτών και δικαίως ως δώρον άδωρον, πενία δε και παντοία κακοδαιμονία ήρχησε πάλιν να κατατρύχη αυτούς μάλιστα τους οικογενειάρχας. Ήδη δε μανθάνομεν παρασκευάζεται κατ' αυτών και το δεύτερον κτύπημα. Δεν παρέχεται αυτοίς ουδέ λεπτόν πλέον προς κατοικίαν παρά μόνον ο ξηρός μισθός... Ο κύριος Παπαμάρκου, διότι αυτός είναι ο νους ο νομοθετών σήμερα και διατάσσων τα των δημοδιδασκάλων – ακολουθεί την πολιτικήν του αποκόπτειν πάσαν υπερέχουσαν κεφαλήν, επιδιώκει δε την δια της πείνης μέθοδον ταπεινώσεως και του εξευτελισμού των δημοδιδασκάλων».⁴²⁰ Απευθύνει έπειτα ένα κάλεσμα για διαμαρτυρία κατά των νομοθετημάτων του Παπαμάρκου: «Νομίζομεν ότι έχομεν καθήκον να διαμαρτυρηθώμεν κατά τοιαύτης αστοργίας προς τους εργάτας της δημοτικής εκπαιδύσεως και να προκαλέσωμεν την προσοχήν των αρμοδίων επί πράξεως, ήτις θα είναι το κυριώτατον κτύπημα κατά της δημοτικής εκπαιδύσεως».

⁴¹⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 3, 19.6. 1892, σελ.34-35

⁴²⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ.44

Κλείνει το άρθρο χαρακτηρίζοντας τον Παπαμάρκου ως τον «*τοιιάτα βέβηλα κατά των δημοδιδασκάλων βυρσοδομούντα*» και προτρέπει τους βουλευτές να μην υπερψηφίσουν «*τοιούτον σόλοικον αυτοσχέδιασμα*». ⁴²¹

Για το ταμείο αναφέρεται επίσης: «*καλείται πας δήμος να προσφέρει τα χρήματά του εις την διάθεσιν του υπουργείου της εκπαιδεύσεως, όπερ εννοεί παντός άλλου καλλίτερον να ζοδεύη χρήματα και να ενισχύη το κόμμα. .. τοιαύτα ήσαν τα σχολεία τα δημοτικά προ της συστάσεως του ταμείου της δημοτ. εκπαιδεύσεως;*». ⁴²²

Ο Οικονόμου δίνει τη γνώμη του για το ταμείο, επιδοκιμάζοντας τον λόγο της αντιπολίτευσης από τον Θ. Δηλιγιάννη: «*υπό το πρόσχημα ταμείου ιδιαιτέρου της δημοτικής εκπαιδεύσεως και διοργανισμού δήθεν αυτής εισήχθη η μεγίστη ακολασία, ότι εκατομμύρια εδαπανήθησαν υπό των δήμων και υπό του δημοσίου, ίνα προστατευθή ο φατριασμός και η αμάθεια, και να φθάση η κατάστασις των σχολείων εις θέσιν αξιοθρήνητον*». ⁴²³

Απευθυνόμενος προς τον Παπαμάρκου γράφει: «*Ελαττώνεις τους μισθούς των πτωχών δημοδιδασκάλων, ενώ ουδείς άλλος προϊστάμενος άλλου κλάδου απετόλμησε τοιούτον τι*». ⁴²⁴

Δεκαπέντε μέρες περίπου αργότερα από την παραπάνω δήλωση δημοσιεύει στο περιοδικό ο Οικονόμου μία επιστολή ενός δημοδιδασκάλου, ⁴²⁵ που δυστυχώς επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που αναφέρθηκαν παραπάνω, αποκαλύπτει πόσο δύσκολη είναι η ζωή των δασκάλων εξαιτίας της καθυστερούμενης καταβολής των μισθών τους και δικαιώνει τον Οικονόμου, που διαμαρτύρεται και στρέφεται κατά του νομοθέτη Παπαμάρκου.

Οι μισθοί των δημοδιδασκάλων, όπως αυτοί θα ισχύσουν από την 1.9.1892 ανακοινώνονται στο 10^ο τεύχος της *Εκπαίδευσις*. ⁴²⁶

Ο Οικονόμου, διαπιστώνοντας ότι οι μισθοί των δασκάλων εξακολουθούν να μην δίνονται έγκαιρα ή καθόλου, γράφει τον Οκτώβριο του 1892: «*Παρακαλείται ο κύριος Υπουργός της Παιδείας όπως μεριμνήση περί ταχείας πληρωμής της μισθοδοσίας των δυστυχών δημοδιδασκάλων. Καθυστερούσι αυτών οι μισθοί από του μηνός Ιουνίου και τούτο διότι καταργηθέντων των επαρχειών και*

⁴²¹ Ο.π.

⁴²² *Εκπαίδευσις, Α', τχ 19, 10.12. 1892, σελ. 152*

⁴²³ *Εκπαίδευσις, Γ', τχ 13, 1.1. 1895, σελ.97*

⁴²⁴ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 51*

⁴²⁵ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ. 61-62*

⁴²⁶ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 10, 21.9. 1892, σελ. 72*

του ταμείου της δημοτ. Εκπαιδύσεως εξέλιπεν ο παλαιός μηχανισμός ... είναι ηναγκασμένοι να αναμένωσι την πληρωμήν των μέχρις ότου εξευρεθή ο τρόπος, κάθ' ον θα πληρώνηται του λοιπού ο μισθός των... Ίσως να νομίζη ότι η παύσις 300 δημοδιδασκάλων, η μετάθεσις των απομεινάντων 1950, το αιώνιο κούνημα αυτών από του ενός σχολείου εις το άλλο, η έκδοσις των διαβόητων αναγνωσματοταρίων, ο διορισμός του κ. Φίλιππου ως διευθυντού του Διδασκαλείου Αθηνών, μαρτυρούσι αρκετήν μέριμναν ... και αναπαύεται πλήρες υπερηφανείας εις τας ενδόξους ταύτας δάφνας... Ας ρωτήση όμως και πώς ζώσιν οι δημοδιδάσκαλοι άνευ μισθού; ... ο χορτασμένος δεν πιστεύει τον νησικόν... Πρός Θεού! Λάβετε οίκτον, κύριε υπουργέ και φροντίσατε να δοθώσιν οι μισθοί των εις τους ανθρώπους αυτούς! Αφ' ου εργάζονται, πρέπει να πληρωθώσι: αρκεταί οικονομίαι έγιναν από τους διδασκάλους δια της περικοπής του μισθού των, δια της παύσεως τόσων, μη κόπτετε και το ολίγον ψωμί, που τους δίδετε...!». ⁴²⁷

Αφορμώμενος ο Οικονόμου από μία επιστολή ενός δασκάλου από τη Λακωνία, ο οποίος παραπονείται στο περιοδικό για τους καθυστερούμενους μισθούς του, εξαπολύει μύδρους κατά του Τμηματάρχη: «Ο νυν προϊστάμενος της δημοτ. εκπαιδύσεως, όστις ως λέγει εσπούδαζεν εν Γερμανία αποκλειστικώς διοργανισμούς εκπαιδευτικούς, ευρέ που διοργανισμόν να καθυστερήται ο μισθός των διδασκάλων επί έτος ολόκληρον!...εδώ μας διοικούν επιδρομείς και μας μεταχειρίζονται ως αιχμαλώτους μήτε τον Θεόν φοβούμενοι μήτε τους ανθρώπους αιδούμενοι!». ⁴²⁸

Ο Οικονόμου κατηγορεί τον Παπαμάρκου ότι βρίσκεται πίσω από μία φραστική επίθεση σχετικά με τους μισθούς που δέχτηκε ο πρώτος, όταν ήταν Τμηματάρχης ο ίδιος στην κυβέρνηση του Δηλιγιάννη: «Επειδή δε θεωρούμεν τον κ. Αποστολόπουλον ως άνθρωπον καλής πίστεως, φρονούμεν ότι διεβιβάσθησαν προς αυτόν παρά μοχθηρού και διαβολικού ανθρώπου κακαί πληροφορίαι περί του λόγου του κ. Οικονόμου όλως εναντία προς την αλήθειαν». ⁴²⁹

Φτάνοντας στα 1895 το θέμα της μισθοδοσίας απασχολεί ακόμα τον Οικονόμου και την κοινωνία των δασκάλων· γι' αυτό τον λόγο σε ένα άρθρο του στο περιοδικό του ο Οικονόμου μιλά για όλα τα αρνητικά της μισθοδοσίας των Ελλήνων δασκάλων και επικαλούμενος τη μισθοδοσία των εκπαιδευτικών της

⁴²⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ 15, 31.10. 1892, σελ.120

⁴²⁸ Εκπαίδευσις, Α', τχ 18, 30.11. 1892, σελ.143

⁴²⁹ Εκπαίδευσις, Β', τχ 13, 3.10. 1893, σελ.104

πρώτης βαθμίδας σε άλλα κράτη⁴³⁰, ζητά «τον προσδιορισμόν του μισθού των δημοδιδασκάλων κατ' ανιούσαν πρόοδον... ώστε ο παραμείνας μέχρι τέλους εν τη υπηρεσία να λαμβάνη αξιόλογον μισθό και αξιόλογον σύνταξιν».⁴³¹ Αναφερόμενος στη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας, προτείνει τρόπους συγκέντρωσης χρημάτων για τη μισθοδοσία των δασκάλων και συνηγορεί προς την ύπαρξη ταμείου δημοτικής εκπαίδευσης, γιατί «όταν υπάρχει τοιούτο ταμείον, τότε πολλοί κατά τόπους δύνανται να αναφανώσι όροι του ταμείου».⁴³² Το θέμα της δίκαιης ανταμοιβής των δασκάλων για τις υπηρεσίες που προσφέρουν σε ένα τόσο ζωτικό χώρο, αυτό της εκπαίδευσης των νέων, οφείλει κάθε κυβέρνηση να το λάβει σοβαρά υπόψιν της, πράγμα που δεν έγινε από τις προηγούμενες κυβερνήσεις του Τρικούπη και των συνεργατών του. «Όστις θέλη να έχη καλούς δασκάλους, πρέπει να φροντίση όπως ούτοι λαμβάνωσι καλόν μισθόν», γιατί τότε μόνο θα εργάζονται με προθυμία και τα σχολεία θα λειτουργούν καλά· έτσι «Το έθνος, ο έχει κάλλιστα σχολεία, είναι κάλλιστον έθνος, και αν δεν είναι σήμερα, θα είναι αύριον, θα γίνη κάποτε».⁴³³ Μάλιστα σε ένα άρθρο του στο ίδιο τεύχος προς τον νέο Υπουργό ζητά να γίνει κάτι, προκειμένου να λυθεί το θέμα της καθυστέρησης στην πληρωμή των δασκάλων.⁴³⁴

2.2.3.2.1.2. Η λειτουργία του Εποπτικού Συμβουλίου του νόμου ΒΠΕ' (μεταθέσεις, απολύσεις)

Ο Οικονόμου επιτίθεται στον Τμηματάρχη Παπαμάρκου και για το θέμα των μεταθέσεων και απολύσεων των εκπαιδευτικών, που συντελούνται επί των ημερών του. Ο νόμος ΒΠΕ' ψηφίζεται στις 12.8.1892 και προβλέπει μεταξύ άλλων τη σύσταση Συμβουλίου της Εκπαίδευσης, το οποίο συναποτελούν ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας ή ο Τμηματάρχης της μέσης Εκπαίδευσης –σε περίπτωση απουσίας του πρώτου-, ο γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων και ένας καθηγητής της φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου. Καθήκοντα του συμβουλίου ορίζονται η λήψη αποφάσεων για την υπηρεσιακή κατάσταση και διάθεση των δασκάλων, δηλαδή οι παύσεις, οι διορισμοί και οι μεταθέσεις αυτών στην αρχή κάθε έτους. Στο πρώτο συμβούλιο

⁴³⁰ *Εκπαίδευσις, Γ'*, τχ 16, 10.2. 1895, σελ.121- 122

⁴³¹ *Ο.π.*, σελ. 123

⁴³² *Ο.π.*

⁴³³ *Ο.π.*

⁴³⁴ *Εκπαίδευσις, Γ'*, τχ 16, 10.2. 1895, σελ.128

μετέχουν οι Μ. Λάππας, γενικός γραμματέας, ο Χ. Παπαμάρκου, γενικός επιθεωρητής και τμηματάρχης της δημοτικής εκπαίδευσης και ο Ι. Πανταζίδης, καθηγητής Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο. Το συμβούλιο αυτό, παρά τις ελπίδες που γέννησε στους δασκάλους, δεν μπόρεσε να λειτουργήσει σωστά. Απόδειξη αυτού το γεγονός είναι ότι είκοσι σελίδες της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως κατέλαβαν οι μεταβολές που συντελέστηκαν σε όσους υπηρετούσαν στην εκπαίδευση εκείνη την περίοδο.⁴³⁵

Λογική ήταν λοιπόν η απογοήτευση που ένιωθε ο διδασκαλικός κόσμος και η αρνητική κριτική που δέχτηκε το Συμβούλιο για τις αποφάσεις του. Έτσι και ο Οικονόμου, υπερασπιζόμενος τους δασκάλους μέσα από ο περιοδικό του, δεν αφήνει το θέμα να περάσει ασχολίαστο. Λίγες μέρες πριν την ψήφιση του νόμου καταγράφει: «Καθ' εκατοντάδας έπαυσε τους δυστυχείς δημοδιδασκάλους αυθαιρέτως, ενώ υπάρχει νόμος του 1888 εξασφαλίζων αυτούς!»⁴³⁶ και «Δια τι ρίπτεις 500 διδασκάλους και διδασκαλίσσας εις τον δρόμον και ετοιμάζεις να ρίψης και άλλους τόσους μετ' ολίγον καιρόν;»⁴³⁷, ενώ στο επόμενο τεύχος του περιοδικού αναφέρει: «Κατά τη γνώμη επιφανών νομομαθών η απόλυσις των δημοδιδασκάλων η γενομένη τη 8 Ιουλίου είναι παράνομος και οι απολυθέντες θα διακαιωθώσι, αν προσφύγωσιν εις τα δικαστήρια... Αλλ' ο κ. τμηματάρχης επωφεληθείς την ευκαιρίαν ταύτην απέλυσε διδασκάλους δέκα και περισσοτέρων ετών έχοντας υπηρεσίαν αδιάκοπον, μάλιστα δε Γορτυνίους».⁴³⁸

Θέλοντας να δείξει την εμμονή του Παπαμάρκου προς το πρόσωπό του Οικονόμου σημειώνει λίγο παρακάτω: «Εξ 176 δημοδιδασκάλους απολυθέντων οι 66 είναι εκ του νομού Αρκαδίας. Αν η Αρκαδία ευρίσκετο πλησίον της Τουρκίας ή της Βουλγαρίας ο κ. Παπαμάρκου δεν θα ώκνει το κατ' αυτόν να αποσπάση αυτήν και παραδώση εις ξένον κράτος». Υπερασπίζεται τους απολυμένους συμπατριώτες του, λέγοντας: «αλλ' ο κύριος ούτος πρέπει να γινώσκη ότι εν Αρκαδία και ιδιαιτέρως εν Γορτυνία κατεσκευάσθησαν και κατασκευάζονται οι μάστιγες των

⁴³⁵ Λέφας Χ., ο.π. σελ. 286-287

⁴³⁶ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 51

⁴³⁷ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 53

⁴³⁸ Πράγματι ο νομαρχιακός διδάσκαλος κ. Γ. Αρβανίτης έκανε αγωγή στο Υπουργείο του για την άδικη απόλυσή του τον Ιούνιο. Νιώθοντας δικαιωμένος ο Οικονόμου καταφέρεται εναντίον του Παπαμάρκου, αφού, όπως αναφέρει, όταν τον διαδέχτηκε για λίγο στη θέση του Τμηματάρχη, διαπίστωσε τις παρανομίες του και προσπάθησε να τις διορθώσει χωρίς να κάνει ιδιαίτερο θόρυβο, αφού στόχος του ήταν η βελτίωση της λειτουργίας των σχολείων. (*Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 17, 20.11. 1892, σελ.136)

τυχοδιωκτών ... και δεν θα ανεχθή ποτέ να μεταχειρίζονται αυτήν ως επαρχίαν τινά του Μαρόκου οι άναδροι φυγάδες»⁴³⁹ και αλλού: «Θέλει ο τμηματάρχης να παύση ένα διδάσκαλον, διότι είναι μαθητής του κ. Παπασωτηρίου, ή φέρει το όνομα του κ. Οικονόμου, όπερ δεν επιθυμεί να ακούη ο κύριος ούτος, ευθύς διατάσσει να γίνη και η εκτέλεσις και ως λόγος της απολύσεως προστίθεται ότι ήτο υπεράριθμος. Το υπεράριθμον τούτο προ της δημοσιεύσεως του νόμου...υπέκειτο εις την αυθαιρεσίαν του κ. τμηματάρχου... Υπεράριθμοι βεβαίως ημπορεί να ώσι διδάσκαλοι, όταν είναι δύο, ή τρεις ή τέσσαρες ή και περισσότεροι. Αλλά όταν είναι εις και μόνος εν ενί σχολείω, πως είναι δυνατόν να είναι υπεράριθμος; ... Έκλεισε και κλείει καθ' ημέραν τα σχολεία του λαού... Δυνάμει τίνος νόμου διατηρεί το σχολείον Ζυγοβιστίου εν Γορτυνία κλειστόν από του Αυγούστου...;».⁴⁴⁰ Ο μεροληπτικός τρόπος αντιμετώπισης του Υπουργείου προς τους δασκάλους που έχουν την ίδια καταγωγή με τον Οικονόμου κατακρίνεται έντονα από έναν Γορτύνιο διδάσκαλο που στέλνει επιστολή προς το περιοδικό καταγράφει μάλιστα και τις προσωπικές επαφές που είχε με τον Παπαμάρκου, οι οποίες αποδεικνύουν πόσο εμπαθής είναι ο τελευταίος όχι μόνο απέναντι στον Οικονόμου αλλά και σε οποιονδήποτε κατάγεται από τη Γορτυνία και δεν είναι ο μόνος δάσκαλος που υφίσταται τέτοια μεταχείριση, είναι πολλοί.⁴⁴¹

Η αντίδραση του κόσμου καταγράφεται ως εξής, δικαιολογώντας τον χαρακτηρισμό που απέδωσε ο ίδιος στον Τμηματάρχη: «Περί των ανηκούστων παύσεων και μεταθέσεων των δημοδιδασκάλων... εξεπλάγη όλος ο κόσμος και όλος ο τύπος και υπουργικός και αντιπολιτευόμενος. Ημείς τον παρόντα γενικόν επιθεωρητήν καλώς γινώσκοντες απεκαλέσαμεν προ πολλού νεκροθάπτην της δημοτικής εκπαιδεύσεως. Ως τοιούτος δε εκτελεί μετ' ευσυνειδησίας και ζήλου το απαίσιον αυτού έργον».⁴⁴²

Ένα μήνα περίπου μετά την ψήφιση του νόμου σε ένα άρθρο με τίτλο «Η χειραφέτηση της δημοτ. εκπαίδευσης»,⁴⁴³ το οποίο έχει την υπογραφή του Θ. Μιχαλόπουλου⁴⁴⁴ σχολιάζεται η σύσταση και ο τρόπος λειτουργίας του

⁴³⁹ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 8, 12.8. 1892, σελ. 63

⁴⁴⁰ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 19, 10.12. 1892, σελ. 151

⁴⁴¹ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 20, 20.12. 1892, σελ. 159

⁴⁴² *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 10, 1.9. 1892, σελ. 80

⁴⁴³ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 11, 10.9. 1892, σελ. 87-88

⁴⁴⁴ Το γεγονός ότι ο Θ. Μιχαλόπουλος υπήρξε μαζί με τον Οικονόμου στην επιτροπή που σχηματίστηκε για να κρίνει τα νομοσχέδια του 1889 και αποφάνθηκε αρνητικά για την αξία τους δικαιολογεί και την αναφορά του άρθρου αυτού στην πολεμική που άσκησε ο

νεοϊδρυμένου Συμβουλίου: «Τις εκ του διδασκαλικού κόσμου οπωσδήποτε παρακολούθησας τας δια τύπου μεγαλορρημόνως εξαγγελθείσας σκέψεις και ιδέας του τμηματάρχου της δημοτ. εκπαιδεύσεως περί διευθύνσεως και διαρρυθμίσεως των κατ' αυτήν δεν γνωρίζει τας γοεράς κραυγάς του και τας αγυρτικές του εξαγγελίας, ας ως όρους εκ των ουκ άνευ, ως ο ίδιος διέδιδεν, επέβαλεν εις τον κ. πρωθυπουργόν προσλαμβάνοντα αυτόν εν τη τμηματάρχια περί της πλήρους χειραφετήσεως των διδασκάλων από της πολιτικής και της εξαιρέσεως αυτών από του ρουσφετολογικού καταλόγου των κ. βουλευτών; Τις προσέτι αγνοεί την ... νομοθετικήν μέριμναν περί συστάσεως ανωτάτου εκπαιδευτικού συμβουλίου κύριον έργον έχοντος τας παύσεις και μεταθέσεις των διδασκάλων ουχί κατά τας εμπνεύσεις και τας σημειώσεις των κ. βουλευτών αλλά κατά τας υποδείξεις των αναγκών της υπηρεσίας, ως και την ανύψωσιν του καταπεσόντος ηθικού και της αξιοπρεπείας των κ. διδασκάλων απέναντι της κοινωνίας και των πολιτευομένων; Θα είσθε βεβαίως περίεργοι να μάθητε πώς νυν πολιτεύεται ο κ. τμηματάρχης μετά τας τοιαύτας επαγγελίας καί πώς εν τη πράξει εφαρμόζει τας θεωρίας του ... τη συμπράξει και του περιφήμου εκαπιδευτικού συμβουλίου, δια την νομοθετικήν του οποίου σύστασιν εξεσχίσθη ... ο μέγας της δημοτ. εκπαιδεύσεως αναμορφωτής! ...Ο κ. Παπαμάρκου ευρεθείς προ του λαβυρίνθου, ον παρήγαγεν ο τραγελαφικός νόμος περί διοργανισμού των δημ. σχολείων, δεν ήργησε να εύρη τον μίτον της Αριάνδης. Έλαβεν ανά χείρας τον κατάλογον των επαρχιών κατ' αλφάβητον και επί μιας εκάστης επαρχίας συνεκάλει μακαρίως το εκπαιδευτικόν συμβούλιον ... και τότε ήρχιζε πλέον το ρουσφετολογικόν φαγοπότι του εσχάτου είδους. Παύσε τον Α, μετάθεσε τον Β, φέρε εις το χωρίον Γ τον δευτεροβάθμιο διδάσκαλον Δ...Τοιαύτη ανήκουστος ρουσφετολογική στιχομυθία εξηκολούθει επί μιας εκάστης επαρχίας ... Τοιαύτη επίσημος, ανερυθρίαστος και ασυστόλως συστηματική εκπόμπευσις της υπηρεσίας αναδείξασα αντιρρήτως τον κ. Παπαμάρκου ως τον ευτελέστατον και ασυνειδητότατον της φατρίας θεράποντα, ουδέποτε εις το παρελθόν συνετελέσθη». Ο διορισμός του Ι. Πανταζίδη στο Συμβούλιο χαρακτηρίζεται «εμπαιγμός της κοινωνίας και αυτού του διορισθέντος». Ακολουθεί κάποια δειγματική αναφορά των παρανομιών που συντελούνται και καταλήγει το άρθρο: «Εν τω υπουργείω φαίνεται επικρατεί η γνώμη ότι οι νόμοι δεν ισχύουν δι' όλους τους πολίτας Έλληνας

Οικονόμου στον Παπαμάρκου για το νομοθετικό έργο του, αφού ουσιαστικά πρόκειται για δύο άτομα με κοινή στάση και θέση προς τον Τμηματάρχη.

και ότι δια μερικούς ισχυρούς η ύπαρξις νόμων είναι πικρά ειρωνίας... αφ' ου [η πολιτεία] έχη σκοπόν να μη τηρήση ουδένα νόμον, διατί να κάμνη νόμους». ⁴⁴⁵

Το θέμα των μεταθέσεων σχολιάζεται επικριτικά με την αναφορά ότι στο ίδιο φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως περιλαμβάνονται πολλαπλές μεταθέσεις των ίδιων προσώπων και πως «τα τοιαύτα είναι συμπτώματα εσχάτης εκλύσεως και είναι ανάγκη να επισπάσωσι την προσοχήν της κοινωνίας, ως και του ανώτατου άρχοντος». ⁴⁴⁶

Ο Οικονόμου ισχυρίζεται πως ο διοργανισμός των σχολείων, αυτός που τώρα ψηφίστηκε από τον Παπαμάρκου και σχετίζεται με την υπηρεσιακή κατάσταση των λειτουργών της εκπαίδευσης, δεν είναι καθόλου σύμφωνος με τις πραγματικές απαιτήσεις των σχολείων και οι συνέπειες της εφαρμογής του είναι εμφανείς: «Οι δημοδιδάσκαλοι κατήντησαν υποχείρια όργανα όχι μόνον των πολιτευομένων, αλλά και του τελευταίου γραφίσκου του Υπουργείου της Παιδείας... εγένετο νομοθεσία συγκεντρωτική, απόλυτος μοναρχία, εν η η θέλησις ενός μόνου ανθρώπου είναι νόμος του Κράτους». Δεν διστάζει όμως να εντοπίσει και δύο θετικά σημεία, «αραίωσιν του προσωπικού εκ των μεγάλων πόλεων... και την εκ των σχολείων των αρρένων απομάκρυνσιν των διδασκαλισσών», αλλά και εδώ διαπιστώνει αντίφαση με τα προ ολίγων ετών πιστεύω του Τμηματάρχη. Κλείνει χαρακτηρίζοντας τον Παπαμάρκου αλλοπρόσαλλο, άκαρδο, θρασύ και δουλόφρονα. ⁴⁴⁷

Η αφοριστική έκφραση του Οικονόμου κατά του Παπαμάρκου για το θέμα των συνεχών μεταθέσεων συνεχίζεται και μετά την απομάκρυνση του τελευταίου από τη θέση του Τμηματάρχη: «ηγανακτήσαμεν δε σφόδρα δια την συμπεριφοράν της πρώην Κυβερνήσεως, εχούσης καθ' εκατοντάδας παύσεις αυτών και μεταθέσεις εις την ημερησίαν διάταξιν και μεταχειρίσθημεν έστιν ότε δια την απανθρωπίαν ταύτην και λέξεις πικράς κατά των φατριαστών και απερισκέπτων και αλογίστων ανθρώπων» και «κατά θείαν ευδοκίαν κατελύθη Κυβέρνησις δυσμενέστατα σκεφθείσα και πράξασα κατά των σχολείων και των διδασκάλων και ήδη

⁴⁴⁵ Για τη δημιουργία του Συμβουλίου της Εκπαίδευσης, τον διορισμό του Ι. Πανατζίδη σε αυτό και τον τρόπο λειτουργίας του παραθέτει και ένα άρθρο από τα πολλά που γράφτηκαν στην εφημερίδα Παλιγγενεσία' σε αυτό η κριτική που ασκείται είναι παρόμοια με του Οικονόμου, γεγονός που δικαιώνει τον ίδιο για την κακή κριτική που άσκησε στον νόμο ΒΠΕ'. *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 26, 20.2. 1893, σελ. 205

⁴⁴⁶ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 12, 2.10. 1892, σελ. 96

⁴⁴⁷ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 13, 10.10. 1892, σελ. 97-98

υποφώσκει ελπίς ότι τα των σχολείων θα τύχωσι υπό των νέων ανδρών της προσηκούσης επιμελείας και αγάπης και προστασίας». ⁴⁴⁸

Στα 1894 ο Οικονόμου κατηγορεί το Υπουργείο για την απόλυση 210 δημοδιδασκάλων· την εξέλιξη αυτή θεωρεί αποτέλεσμα της ύπαρξης γραμματοδιδασκάλων και γράφει ειρωνικά: «Και τι χρειαζόμεθα τους καλούς δημοδιδασκάλους, αφ' ου έχωμεν ικανούς γραμματοδιδασκάλους, μετ' ου πολύ δε και γραμματιστάς περί τους 200, τους φορείς τούτους του πολιτισμού της νεωτέρας Ελλάδας;». ⁴⁴⁹

Όταν Υπουργός γίνεται ο Α. Βλάχος και εξακολουθεί ο Παπαμάρκου να βρίσκεται στη θέση του Τμηματάρχη, ο Οικονόμου εξαπολύει επίθεση εναντίον του Υπουργού που επιτρέπει τις μεταθέσεις των δασκάλων κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς: «πώς συμβιβάζεται το πράγμα με τας αθρόας μεταβολάς των διδασκάλων, ας εξετέλεσε και εκτελεί άνευ λόγου ουδενός;... η διαβοήτος του Υπουργείου Παιδείας υπηρεσία, εις ην οφείλεται η τοιαύτη της δημοτικής εκπαιδύσεως ακοσμία η παρατηρουμένη από άκρου εις άκρον της Ελλάδος εξετέλεσε παραχρήμα... υφαρπάσσα του υπουργού την συναίνεσιν...» και «απευθύνωμεν προς τον κ. Υπουργόν την εξής παράκλησιν, ουδεμίαν να συγχωρήση μετάθεσιν των διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους». ⁴⁵⁰

Γίνεται λοιπόν φανερό πως ο Οικονόμου με τα γραφόμενά του στέκεται στο πλευρό των δασκάλων, όπως υποσχέθηκε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού του και κατηγορεί τον Τμηματάρχη Παπαμάρκου για τον πόλεμο που κάνει στον κλάδο μέσω των πολλαπλών μεταθέσεων και απολύσεων.

2.2.3.2.1.3. Τα νομοσχέδια του 1889 που αφορούν τις μεταρρυθμίσεις των Διδασκαλείων και την ίδρυση Υποδιδασκαλείων καθώς και τον νόμο ΒΟΘ' του 1892 (Υποδιδασκαλεία)

Απέναντι στα τρία νομοσχέδια του 1889 περί μεταρρυθμίσεως των Διδασκαλείων του Κράτους, περί μονοτάκτων Διδασκαλείων και περί Υποδιδασκαλείων ο Οικονόμου και οι συνεργάτες του στην επιτροπή του Διδασκαλικού Συλλόγου τοποθετούνται αρνητικά. Έτσι η πρώτη κρίση που διατυπώνεται είναι καταδικαστέα: «Ο διδασκαλικός σύλλογος φρονεί ότι ο περί

⁴⁴⁸ Εκπαίδευσις, Β', τχ 1, 20.5. 1893, σελ. 2

⁴⁴⁹ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 4, 20.9. 1894, σελ.32

⁴⁵⁰ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 16, 10.2. 1895, σελ.123-124

*διδασκαλείων ΧΘ' νόμος είναι κάλλιστος και τελειότερος του νυν εισαγομένου κατά τε το πρόγραμμα και το προσωπικόν... Η κύρια γνώμη αυτού είναι να εφοδιασθώσι πάντα τα σχολεία του Κράτους δια διδασκάλων ομοιομόρφως πεπαιδευμένων. Επομένως θεωρεί επιζήμια εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν και τα μονότακτα διδασκαλεία και τα υποδιδασκαλεία».*⁴⁵¹

Όταν διαπιστώνεται ότι το Υπουργείο μέσω του Παπαμάρκου όχι μόνο δεν προτείνει «νέους τρόπους μορφώσεως δημοδιδασκάλων κρείτονας» αλλά με τις προτάσεις του χειροτερεύει τη μόρφωση των δασκάλων, συντάσσεται μία έκθεση όπου γράφεται: «θα εισέρχονται εις τα Διδασκαλεία μαθηταί πολύ ατελέστερον παρασκευασμένοι ή σήμερον. Ούτω δε υποβιβάζονται τα Διδασκαλεία από της θέσεως, ην νυν κατέχουσιν».⁴⁵² Ισχυρίζονται τα μέλη της Επιτροπείας ότι παρουσιάζουν αντιφάσεις τα νομοσχέδια για τη μεταρρύθμιση των Διδασκαλείων, όταν υπόσχονται την ύπαρξη «εις το μέλλον διδασκάλους πλείον πεπαιδευμένους των παρόντων και πολύ τελειότερους των νυν», αφού καταργούν τα ελληνικά σχολεία, μεταφέροντας τις δύο τάξεις τους στα δημοτικά, χωρίς να προληφθεί μέριμνα για την «τόνωσιν και την εξύψωσιν των Διδασκαλείων».⁴⁵³

Την ένστασή της εκφράζει η Επιτροπή και για τα μαθήματα που διαγράφονται από το πρόγραμμα των Διδασκαλείων, όπως αυτό των πρακτικών γνώσεων γεωργίας και δενδροκομίας και για αυτά που συγκαλλειμμένα αμελούνται ή υπονομεύονται, όπως αυτά της υγιεινής, των θρησκευτικών. Εκφράζονται όμως αντιρρήσεις και για τα μαθήματα που παραμένουν στο πρόγραμμα και τον τρόπο διδασκαλίας τους, όπως και για τα προσόντα που ορίζονται για το διορισμό των καθηγητών.⁴⁵⁴

Η κατωτερότητα των νέων νομοσχεδίων συγκριτικά με τα υπάρχοντα δικαιολογείται, αν μελετηθεί το πρόγραμμα σπουδών που οργανώνεται τώρα: «διότι δια του νέου νομοσχεδίου αποκλείεται όλος ο κύκλος των θρησκευτικών μαθημάτων, πλήν του Ευαγγελίου, η υγιεινή, η γεωπονία, αι παιδαγωγικαί συνεδρίαί διαγράφονται, η ιστορία περιορίζεται εις μόνην την ελληνικήν και εισάγεται το νέον μάθημα η ζυλουργική. Το δε παράδοξον... οι δημοδιδάσκαλοι

⁴⁵¹ Γνώμη του διδασκαλικού Συλλόγου προς μόρφωσιν δημοδιδασκάλων στο Παράρτημα των Εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, σελ. 90

⁴⁵² «Τα περί διδασκαλείων νομοσχέδια» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ.36-37

⁴⁵³ Ο.π., σελ. 37

⁴⁵⁴ «Τα περί διδασκαλείων νομοσχέδια» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 38-58

δύνανται ... να διορίζονται καθηγηταί των Διδασκαλείων». Ο Οικονόμου επικαλείται τους Γερμανούς, για να αποδείξει ότι ο Παπαμάρκου με την πρότασή του να παραμείνει μόνο το Ευαγγέλιο για τη μόρφωση του θρησκευτικού φρονήματος των Ελλήνων είναι επικίνδυνη και άκαιρη. Ωστόσο σε υποσημείωση δηλώνεται στο περιοδικό εμφaticά ότι τελικά ο εισηγητής αυτής της πρότασης την απέσυρε και συμπεριέλαβε όλα τα θρησκευτικά μαθήματα στο πρόγραμμα των σχολείων.⁴⁵⁵

Στο θέμα της κατάργησης των παιδαγωγικών συνεδριών δέχεται ο Παπαμάρκου από τον Οικονόμου την κατηγορία ότι: *«εξ όλων των διευθυντών σεις μόνος δεν ηδυνήθητε να επιβληθήτε εις τους μαθητάς σας, ώστε εντός των παιδαγωγικών τούτων φροντιστηρίων και ενώπιόν σας να μην εκτραχηλίζονται εις ύβρεις»*.⁴⁵⁶

Ιδιαίτερη αρνητική μνεία γίνεται για την κατάργηση των εξετάσεων στο Διδασκαλείο, που θεωρείται απαράδεκτη, καθώς και για τη μεταφορά των υπάρχοντων Διδασκαλείων σε μικρές πόλεις και την υποχρωτική παραμονή των μαθητών στο ίδρυμα.⁴⁵⁷

Επιλογικά η έκθεση αναφέρει: *«η δια του παρόντος Νομοσχεδίου προτεινόμενη μεταρρύθμισις των Διδασκαλείων, θα είνε το τελευταίο κατ' αυτών κτύπημα και ο προάγγελος της προσεχούς εντελώς διαλύσεως»*.⁴⁵⁸

Στο στόχαστρο της κριτικής του Συλλόγου στη Βουλή μπαίνουν και τα μονότακτα διδασκαλεία, τα οποία δεν είναι δυνατόν να παρέχουν ολοκληρωμένη μόρφωση στους μέλλοντες δασκάλους, γιατί *«είνε εμβalώματα ανάξια του ελληνικού κράτους και της εποχής, εν η ζώμεν»*.⁴⁵⁹ Δεν είναι λογικό να παρέχεται σε αυτά η ίδια ποιότητα μόρφωσης που παρέχεται στα τρίτακτα. Προς απόδειξη της θέσης αυτής ελέγχεται το νομοσχέδιο και συμπεραίνεται ότι: *«η ιδέα των μονοτάκτων Διδασκαλείων είνε όλως χιμαιρική, εάν δε ποτέ ταύτα ήθελον ψηφισθή υπό της Σ. Βουλής των Ελλήνων, θα επέφερον οπισθοδρόμησιν εις την Δημοτικήν ημών εκπαίδευσιν κατά δεκαετηρίδας όλας»*.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 180-181

⁴⁵⁶ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 180-185

⁴⁵⁷ «Τα περί διδασκαλείων νομοσχέδια» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 50-57

⁴⁵⁸ «Τα περί διδασκαλείων νομοσχέδια»..., ο.π., σελ. 57-58

⁴⁵⁹ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 186-189

⁴⁶⁰ «Το περί μονοτάκτων διδασκαλείων νομοσχέδιον» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 59-74

Μετά από την αρνητική εισήγηση του Συλλόγου για αυτού του είδους τα διδασκαλεία, ο Θεοτόκης πείθεται για τη μικρή προσφορά τους στη μόρφωση των δασκάλων, αλλά τα θεωρεί ως πρόσκαιρη και γρήγορη λύση, προκειμένου να αναπληρωθεί η έλλειψη δασκάλων που παρατηρείται στις μέρες του.⁴⁶¹

Η πρόθεση του Παπαμάρκου να ιδρύσει Διδασκαλεία τεχνικών μαθημάτων με ξεχωριστό νομοσχέδιο κρίνεται άσκοπη από τον Οικονόμου και την Επιτροπή του, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται η σημασία των τεχνικών μαθημάτων στα σχολεία. Αντίθετα μάλιστα υπογραμμίζεται μία αντίφαση του νομοθέτη, που αφήνει τη διδασκαλία των μαθημάτων αυτών σε οποιονδήποτε δάσκαλο μέσα στα σχολεία και από την άλλη ιδρύει ιδιαίτερα Διδασκαλεία για τους δασκάλους που θα τα διδάξουν.⁴⁶²

Το νομοσχέδιο για την ίδρυση Υποδιδασκαλείων θεωρείται επίσης απαράδεκτο, γιατί βάσει των ρυθμίσεων τους *«θα χρησιμεύσωσιν ως τα καταφύγια μόνον οκνηρών τινών κα αφυών και εν γένει των προς μηδέν άλλο ικανών, πολύ δε ολιγότερον ικανών να ματαδώσωσιν εις άλλους παιδευσιν σύμφωνον τη αξία του ανθρώπου και τω προορισμώ του πολίτου, ως πιστεύει η αιτιολογική έκθεσις»*.⁴⁶³

Ο Οικονόμου στα 1892, μένοντας πιστός στα πιστεύω του για την αξία των Υποδιδασκαλείων και την οργάνωση των Διδασκαλείων, εξακολουθεί να διατίθεται αρνητικά και προς το νέο νόμο ΒΟΘ' που αφορά την ίδρυση των Υποδιδασκαλείων, πριν ακόμα ψηφιστεί. Μόλις έγινε γνωστή από τον πρωθυπουργό η πρόθεση της Κυβέρνησης να συστήσει τα παραπάνω ιδρύματα ο Οικονόμου συντάσσει ένα άρθρο στο περιοδικό του με τίτλο «Η διάλυσις των Διδασκαλείων»⁴⁶⁴ και καταφέρεται εναντίον του εμπνευστή αυτού του νόμου, που δεν είναι άλλος από τον Παπαμάρκου, ο οποίος και *«εν έτει 1882, ότε της Παιδείας Υπουργός ήτο ο μακαρίτης Κ. Λομβάρδος, επειδή ο κ. Παπαμάρκου ελθών τότε εις Ελλάδα φηγάς εκ Θεσσαλονίκης, εζήτει να εκπλήξη τον Υπουργόν κατακρίνων ως μη επιστημονικά(!) τα γινόμενα εν τοις Διδασκαλείοις... απεδείχθη γελοίος ο κ. Π. και ο Υπουργός επείσθη να μη μεταβάλη ουδέν των γινομένων εν*

⁴⁶¹ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 188

⁴⁶² «Το περί διδασκαλείων των τεχνικών μαθημάτων νομοσχέδιο» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 80-81

⁴⁶³ «Τα περί υποδιδασκαλείων νομοσχέδιον» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 75- 79

⁴⁶⁴ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ. 41-44

τοιας Διδασκαλείου». ⁴⁶⁵ Γράφει λοιπόν ο εκδότης: «Εις την οικονομικής κρίσιν, ην το έθνος διέρχεται, προσετέθη άνευ λόγου και κρίσις εκπαιδευτική. Διαλύονται και ιδρύονται εις την θέσιν αυτών Υποδιδασκαλεία προς μόρφωσιν γραμματοδιδασκάλων. Η απόφασις αύτη της Κυβερνήσεως αποδεικνύει ότι δεν κατενοήθη ποίαν αποστολήν έχει σήμερα το δημοτικόν σχολείον». ⁴⁶⁶ Συνεχίζει εκθέτοντας την αποστολή που πρέπει να έχει το δημοτικό και κάνει την αναγωγή με τα δημοτικά σχολεία της Ευρώπης, όπου τα πράγματα εξελίσσονται προς θετική κατεύθυνση, αφού εκεί έχει γίνει αντιληπτός ο πραγματικός ρόλος του σχολείου και όλα συντείνουν στο να αναδειχθεί αυτό και να επιτευχθεί ο στόχος που έχουν ορίσει μέσω της σωστής εκπαίδευσης των δασκάλων. Ενώ λοιπόν φάνηκε πως το ελληνικό κράτος κατανόησε τη σημασία των Διδασκαλείων αρχικά για τη μόρφωση των δασκάλων και κατ' επέκταση των παιδιών με τη σύσταση τεσσάρων νέων ανάλογων ιδρυμάτων, τώρα οι εξελίξεις δείχνουν πως τα πράγματα κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση, αφού: «Τι ακούσαμεν προχθές από του στόματος του κ. Πρωθυπουργού εισάγοντος εις την βουλήν τον προϋπολογισμόν; Ότι καταργούνται τα διδασκαλεία και γίνονται υποδιδασκαλεία». ⁴⁶⁷ Κάνοντας μια αναδρομή σχετικά με το θέμα στο πρόσφατο παρελθόν, καταγράφει: «Η ιδέα της ιδρύσεως υποδιδασκαλείων είναι ιδέα παλαιά. Ήδη ο κ. Βουλπιώτης εν έτει 1884 εισηγήσατο νόμον εν τη βουλή περί τούτου, όστις μάλιστα εψηφίσθη και εγένετο νόμος του Κράτους, αλλά δεν ηφαρμόσθη· διότι ο υπουργός εκείνος... αφήκε τον νόμον εκείνον αργόν, ευθύς μόλις επείσθη ότι δια των υποδιδασκαλείων εισήγετο νοθεία εις την δημ. Εκπαίδευσιν». ⁴⁶⁸ Παρακάτω ξεκινά μια φοβερή επίθεση για τον άνθρωπο που επανέφερε το θέμα της ίδρυσης των Υποδιδασκαλείων, δηλαδή για τον Χ. Παπαμάρκου, κάνοντας αντιπαραβολή με την προηγούμενη θητεία του ως Τμηματάρχη και τα νομοσχέδια που τότε συνέγραψε ⁴⁶⁹ και στην τωρινή πρότασή του ⁴⁷⁰: «Αλλά και προ δύο ετών ωσαύτως

⁴⁶⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2. 1892, σελ.215

⁴⁶⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ. 41

⁴⁶⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σελ. 42

⁴⁶⁸ Ο.π.

⁴⁶⁹ Νομοσχέδιον περί υποδιδασκαλείων, σελ. 23-24

⁴⁷⁰ Στην ίδια αντίφαση αναφέρεται και στο τεύχος 24, 30.1.1893, σελ.185 – 186, όπου με μεγάλη αγανάκτηση και ειρωνία ο Οικονόμου χαρακτηρίζει τον Τμηματάρχη «Σωτήρ της Παιδείας» και τον παραλληλίζει με τον Πασά που εμπόδιζε τους Έλληνες να μορφωθούν: «άλλος πασάς δια τον αυτόν λόγον κλείει τα σχολεία μας, διαλύει τα Διδασκαλεία μας...». Κλείνει γράφοντας πως η διάλυση των Διδασκαλείων αποτελεί όνειδος για την Ελλάδα και παρακινεί το λαό να κινητοποιηθεί για να αποτρέψει το χειρίστο αυτό μέτρο.

ενεφανίσθη προς τοις άλλοις και νομοσχέδιον περί υποδιδασκαλείων τερατώδες, ως ήσαν τοιαύτα και τα άλλα τα υποβληθέντα τότε εις την βουλήν, πλάσματα του νυν την δημοτικήν εκπαίδευσιν διευθύνοντος κ. Παπαμάρκου, όστις είναι προωρισμένος να γίνη ο νεκροθάπτης της δημοτ. Εκπαιδεύσεως. Οποίον ο θεός θέλει να καταστρέψη, εκεί στέλλει ανθρώπους ως τον κ. Παπαμάρκου. Ούτος έχει την έκτατον ικανότητα ου μόνον να αφανίζει ό,τι καλόν εύρε προϋπάρχον, αλλά και να εισάγη ό,τι δύναται να απομωράνη τον λαόν και είναι ο αληθής της οπισθοδρομήσεως αντιπρόσωπος. Τοιούτον ηξεύρομεν αυτόν πάντοτε, αφ' ότου εγνωρίσαμεν αυτόν. Τοιούτος φαίνεται και ως συγγραφέας και ως νομοθέτης. Απρόσιτος εις την λογικήν, καταδιώκει αμειλίκτως τους επικρίνοντας τα γελοία έργα του ποιούμενος κατάχρησιν της εξουσίας, ην παρέχει αυτώ η δημοσία θέσις του. Και δεν εκπληττόμεθα με αυτόν τοιούτον όντα' διότι δεν είναι εύκολον να αλλάξη τις την φύσιν του. Αλλ' εκείνο, το οποίον μένει ακατανόητον εις τους ανθρώπους μάλιστα εις τους φίλους της μερίδος του κ. Τρικούπη, είναι πως ούτος ο άνθρωπος απολαύει πλήρους υποστηρίξεως και παρά του υπουργού κλαι παρά του πρωθυπουργού; Αν έχωσιν πεποίθησιν ότι τα έργα του κ. Παπαμάρκου είναι τέλεια, τι βλέπτει να υποβάλωσιν αυτά υπό την έρευναν επιτροπείας εξ ειδικών ανδρών συγκειμένης, εις ην ας συμπεριλήφθη και ο κ. Φίλιππος Γεωργαντάς, όστις ως εκφράζεται υπ' ευγνωμοσύνης ο κ. Παπαμάρκου, κλαίει υπό συγκινήσεως δια την τελειότητα των έργων του πατρώνος του. Εκ της αντιπαραβολή των γνωμών θα πεισθή ο κ. υπουργός αν ωφελούσι ή βλάπτουσι την Ελλάδα τα νομοσχέδια του... Ο κ. Υπουργός... προ 2 ετών ... δεν επείσθη τότε ότι ... δεν είναι φρόνιμον να ριψοκινδυνεύωμεν τα πάντα, ίνα διασώσωμεν ένα αδικαιολόγητον εγωϊσμόν ενός τμηματάρχου, ου τα σχέδια κατά περίεργον της τύχης απόφασιν πάντα φέρουσι τον τύπον της αποτυχίας; Ας κάμη προς δοκιμήν έν υποδιδασκαλείον, αφ' ου δεν πείθεται ότι είναι αναχρονισμός η σύστασις τοιούτων και αφ' ου θέλει και δια των πραγμάτων να πεισθή ότι οι υποδιδάσκαλοι είναι αυτοί ούτοι οι γραμματοδιδάσκαλοι, ων τοσούτον παραγωγός εσχάτως κατέστη η χώρα των ευφυών Λακώνων, άνευ ιδιαιτέρας του δημοσίου ταμείου προς τούτο δαπάνης; Αλλά μη προς Θεού διαλύση τα Διδασκαλεία! Η αληθής πηγή προς μόρφωσιν δημοδιδασκάλων είναι τα Διδασκαλεία.

Αυτός ο τμηματάρχης της δημοτικής Εκπαιδεύσεως δεν εκόπτετο προ τινών ετών ότι τρία έτη φοιτήσεως εις το Διδασκαλείον δεν αρκούσι και ότι πρέπει να

προστεθή τουλάχιστον και τέταρτον;». ⁴⁷¹ Προς επίρρωση των γραφομένων του παραθέτει αποσπάσματα από τον *Λόγον περί του νυν δη προσήκοντος ημίν τοις Έλλησιν Διδασκαλείου* του Παπαμάρκου, όπου υπεραμείνεται της λειτουργία των Διδασκαλείων και κάνει προτάσεις για τη σωστή, κατά τη γνώμη του, λειτουργία αυτών. Επίσης ο Οικονόμου παραθέτει αυτούσια λόγια του Παπαμάρκου: «Αυτός δεν γράφει: “έμαθον εκ της μακράς πείρας μου ότι μόνον το τέλειον διδασκαλείον δύναται να εκπληρώση τον τε εθνικόν και εκπαιδευτικόν της ιδρύσεως αυτού σκοπόν. Πάσα δ’ άλλη μορφή αυτού, ράκωμα και ερείπιον ούσα, είναι άλλως άχρηστος και ανωφελής, κενή και ουδενός αξία, πλάνη και ματαία του τε χρόνου και του χρήματος δαπάνη”» και αναρωτιέται στη συνέχεια: «πώς τώρα δογματίζει τα εναντία; Μήπως υπάρχουσιν άλλοι λόγοι αποβλέποντες τας σχέσεις του κ. Παπαμάρκου προς τινάς μισητούς διευθυντάς τολμήσαντας άλλοις να επικρίνωσι τα διαβόητα νομοσχεδιά του και η διάλυσις των διδασκαλείων είναι τρόπος εύσχημος της αποπομπής αυτών εκ της υπηρεσίας δια το ασκανδάλιστον;». ⁴⁷²

Αμέσως παρακάτω κινδυνολογεί και προτείνει στην Κυβέρνηση: «*Νομίζομεν ότι αν γίνωνται τοιαύτα πράγματα, ίνα θεραπεύωνται προσωπικά πάθη και μίση, το συνταγματικόν ημών πολίτευμα μετεβλήθη εις δεσποτισμόν του ειδεχθεστάτου είδους. Και η βουλή της Ελλάδος ... καθήκον έχει να πατάξη τα βίαια πάθη και να σώση τον τόπον από το χάος, εις ο απειλεί να ρίψουν τα σχολεία ενός ακρίτου ανθρώπου τα αυτοσχεδιάσματα, όστις και εξ όσων λέγει και εξ όσων πράττει πιστοποιεί ότι πάντοτε πλέει εντός θολών υδάτων δεικνύόμενος αμαθέστατος και εις τα παιδαγωγικά και εις την διοίκησιν των σχολείων και ότι η βουλή οφείλει να δυσπιστή εις τα μέτρα αυτού, ίνα μη γίνη παραίτιος καταστροφής και των ολίγων καλών, α έχομεν, και τοιαύτα ομολογουμένως είναι τα Διδασκαλεία*». ⁴⁷³ Προτάσσοντας την αρνητική κρίση του Διδασκαλικού Συλλόγου και της Επιστημονικής Εταιρείας για τα μέτρα που προτάθηκαν από την Κυβέρνηση για τα Υποδιδασκαλεία, καταλήγει στο άρθρο του: «*Δια τι δεν λαμβάνονται υπ’ όψιν αι γνώμαι αύται; Πανταχού θα επικρατώσι πείσματα προς όλεθρον του έθνους; Τότε ας κλεισθώσιν όλα τα σχολεία και ας τεθώσι φίμωτρα εις τους ανεξαρτήτους χαρακτήρας, τους παραπονουμένους δια τα ατάσθαλα έργα, ας γίνωσι δε εξέδραι εις τους μεγαλοφώνους επαινέτας του συστήματος, ίνα ακούωνται*

⁴⁷¹ *Εκπαίδευσις, Α΄, τχ 6, 1.7. 1892, σελ. 42-43*

⁴⁷² *Ο.π. 43*

⁴⁷³ *Εκπαίδευσις, Α΄, τχ 6, 1.7. 1892, σελ. 43*

καλλίτερον οι ύμνοι προς τον Θεόν και προς τον βασιλέα ότι ουδέποτε είδομεν εποχήν ευδαιμονεστέραν και σωφρονεστέραν της παρούσης. Και ο Θεός ας φυλάττη και τους άλλους μεγάλους άνδρας της εποχής αυτής, αλλά προ παντός άλλου τον Παπαμάρκον, το τριλαμπές της Μακεδονίας αγλάισμα, νίκας αυτό κατά των εναντίων δωρούμενος». ⁴⁷⁴

Επανερχεται ο Οικονόμου στο θέμα της ίδρυσης και λειτουργίας των Υποδιδασκαλείων στο επόμενο τεύχος του περιοδικού της *Εκπαίδευσις*, το οποίο είναι αφιερωμένο ολόκληρο σε αυτό. Μέσα από τρία εκτενή άρθρα καταφέρεται σθεναρά εναντίον της επικείμενης πρότασης νόμου για ουσιαστική κατάργηση των Διδασκαλείων και αντικατάστασής τους με Υποδιδασκαλεία. Έτσι στο πρώτο άρθρο «Αβδηριτισμός εκπαιδευτικός» κατηγορείται ο Παπαμάρκου και γίνεται προσπάθεια να καταρριφθεί όλη τη φιλοσοφία της απόφασης αυτής: «*Η δημοτική εκπαίδευσις βελτιουμένη οσημέραι δια καλών διδασκάλων εκπαιδευομένων εν τοις Διδασκαλείοις συνταρράσσεται και ανακυκάλαι σήμερον υπό ενός ανθρώπου, ον η φύσις προώρισε να τρώγη και να υβρίζη, αλλ' εν Ελλάδι ανεβίβασεν μέχρι του αξιώματος του γενικού διευθυντού της δημοτικής εκπαίδευσως. ... τα νομοθετήματα, α ψηφίζονται σήμερον εν τη βουλή, υπεβλήθησαν προ δύο ετών και εξήγειραν παντός λογίου ανθρώπου την αγανάκτησιν δια την ακρισίαν, μεθ' ης ήσαν συντεταγμένα και δια την αμάθειαν και ιταμότητα, αίτινες αμιλλώνται κατά το μέγεθος προς μόνην την ακρισίαν του νομοθέτου. Και τότε μεν η βουλή εκείνη ηρνήθη να ψηφίση τοιαύτα νομοθετήματα μέλλοντα να συνταράξουν και αφανίσουν την δημ. Εκπαίδευσιν. Αλλ' ήδη εξάιφνης πάλιν εισήχθησαν εις την νέαν βουλήν, η δε βία, μεθ' ης ψηφίζονται παρά της εκπεπληγμένης αλλ' ατόλμου και υποχειρίου βουλής, δηλοί ότι θέλουν να υφαρπάσουν την ψήφον και να μας παρουσιάσουν ως νόμους του Κράτους τα τερατωδέστατα πράγματα, α συνέλαβε ανθρώπου φαντασία ποτέ από καταβολής κόσμου. Αν οι εχθροί της Ελλάδος εβουλεύοντο να καταστρέψωσι τη δημοτ. ημών εκπαίδευσιν, ήτις δια των Διδασκαλείων εχώρει οσημέραι βελτιουμένη, και ήτις ηδύνατο να κινήση τον φθόνον αυτών, αμφιβάλλω αν θα επετύγγανον ούτως, ως επέτυχεν ο κ. Παπαμάρκου δια των νέων του νομοθετημάτων! Η δημοτική εκπαίδευσις δια της διαλύσεως των Διδασκαλείων και δια της συστάσεως των Υποδιδασκαλείων εξίσταται της φύσεώς της και απόλλυται. Ό,τι από 15 ετών δι' ατρύτων κόπων κατωρθώθη ... εξήλειψεν εις άκριτος και*

⁴⁷⁴ Ο.π., σελ. 43-44

μανιακός άνθρωπος δια νομοθετημάτων, άτινα θα ήναι αίσχος και αιώνιον ανάθεμα δια την βουλήν της Ελλάδος την ψηφίσασαν αυτά». ⁴⁷⁵ Παρακάτω ακολουθεί μία σύγκριση μεταξύ ευρωπαϊκών χωρών για το σύστημα μόρφωσης των δασκάλων, επιχειρώντας να αποδείξει πως όλες δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη μόρφωση αυτών, δηλαδή στην οργάνωση των Διδασκαλείων τους, προκειμένου να επιτευχθεί ο κύριος σκοπός του σχολείου, που είναι η μόρφωση των παιδιών, η οποία θα γίνει από «διδάσκαλον δυνάμενον να μορφώση». Ενώ λοιπόν αυτά συμβαίνουν στις άλλες χώρες, στην Ελλάδα «ότε ενέπνευσε ο ανεμοστρόβιλος της ακρισίας και της καταστροφής, ενώ έχομεν Διδασκαλεία λειτουργούντα λίαν, επιτυχώς με εκλεκτούς διευθυντάς και εκλεκτόν προσωπικόν, με διοργανισμόν ζηλευτόν, διαλύονται αυτά και ιδρύονται Γραμματοδιδασκαλεία με δύο δημοδιδασκάλους και φοίτησιν 8 μηνών!». ⁴⁷⁶ Αυτή η κίνηση σχολιάζεται αρνητικά, αφού η ολιγόμηνη φοίτηση στα νέα ιδρύματα δεν κρίνεται επαρκής: «Τυφλός τυφλόν ωδήγαι και εύραν το φως εις το λάκκο! Τι θα μάθουν από τους δημοδιδασκάλους οι γραμματοδιδάσκαλοι εις 8 μήνας, κύριε Παπαμάρκου; Τα μαθήματα τα οποία θα διδάξουν, ή την μέθοδον της διδασκαλίας;» ⁴⁷⁷ και τα κύρια βέλη της επίθεσης δέχεται ο Παπαμάρκου ως εμπνευστής αυτού του σχεδίου: «Ουδέποτε εισήλθε εις τον βίον σου εις το πρακτικόν μέρος της διδασκαλίας και δεν ηξεύρει τι δύναται να γένη. Και διατί να ιδρώνης με πρακτικάς και ταπεινάς εργασίας, αφού δύνασαι να απολαμβάνης μείζονα αγυρτεύων, απατών τον μωρόν κόσμον, καταστρέφων; Μήπως ο φίλος σου ο Ηρόστρατος δεν έκλεισε το όνομά του δια της καταστροφής; Συ είσαι το τελειότατον είδος του ρωμηού, και σε θεωρώ προωρισμένον να εξευτελίσης τα πάντα, βουλήν, κυβέρνησιν, σχολεία, γράμματα. Ο διάβολος σου δίδει εν παντί μωρώ σου έργω μοναδικήν επιτυχίαν προς αίσχος των Ελλήνων!... Διαλύεις τα Διδασκαλεία, α εκόσμον την παιδείαν εν Ελλάδι και ιδρύεις γραμματοδιδασκαλεία με δημοδιδασκάλους, επικροτούντος του πρωθυπουργού! ... ρίπτεις εις του δρόμους 600 διδασκάλους, δαπανήσαντας εξ ιδίων και μορφωθέντας εν τοις Διδασκαλείοις και αντικαθιστάς τούτους δια γραμματοδιδασκάλων!». ⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 50

⁴⁷⁶ Ο.π.

⁴⁷⁷ Ο.π.

⁴⁷⁸ Ο.π., σελ. 51

Το δεύτερο άρθρο του 7^{ου} τεύχους με τίτλο «Τα υποδιδασκαλεία και αι σκέψεις του κ. Παπαμάρκου» είναι επικριτικό για τον Παπαμάρκου και την απόφασή του να ιδρύσει Υποδιδασκαλεία, αντικαθιστώντας τα Διδασκαλεία. Σε αυτό εκθέτει ο Οικονόμου τις σκέψεις του Τμηματάρχη για το θέμα και καταδεικνύει πόσο αίολες είναι: *«Η διάλυσις των Διδασκαλείων και η αντικατάστασις αυτών δι' Υποδιδασκαλείων υπερβαίνουνσι πάσαν αντίληψιν. Οι λόγοι δε, ους φέρει, είναι οι εξής»*

Δημοδιδάσκαλοι πρέπει να διορισθώσιν εις 794 μόνον κοινότητες εκ των 4771... Εις τόσας κοινότητας θα χρειασθώσι διδάσκαλοι και διδασκάλισσαι 1901. Αλλ' ήδη έχομεν διδασκάλους και διδασκαλίσσας 2365, ώστε μας περισσεύουν και 464. Κατά ταύτα τα Διδασκαλεία εξεπλήρωσαν τον προορισμόν των και πρέπει να διαλυθώσι. Του λοιπού η μέριμνα της Κυβερνήσεως πρέπει να στραφή εις τας 3777 κοινότητας τας μικράς, εις ας πρέπει να δώση οπωσδήποτε ταχέως διδασκάλους. Τούτου ουδέν άλλο ευκολώτερον. Τους τροφίμους των Διδασκαλείων να κάμωμεν διευθυντάς υποδιδασκαλείων sui generi ιδρυομένων τοιούτων εν εκάστω νομώ, με ένα βοηθόν επίσης δημοδιδάσκαλον και ούτω εν διαστήματι ολίγων μηνών θα έχωμεν τους πολυκρότους γραμματιστάς και θα πληρωθή η Ελλάς γραμματιστών και θα κλεισθώσι τα Διδασκαλεία προς δόξαν του Παπαμάρκου. Αν τοιαύτα πράγματα σπουδαίως προέτεινεν ο κ. Παπαμάρκου εις τι των Γερμανικών Κρατών, ακόμη δε και εις την Ιταλίαν, ης εξήλευσε την ακμαίαν δημοτ. εκαπίδευσιν, αφ' ου 74% είναι αναλφάβητοι, είμεθα βέβαιαι ή θα τον απέπεμπον ως μωρόν ή θα ενέκλειον αυτόν εις φρενοκομείον ως παράφρονα. Αλλ' εν Ελλάδι τα μωρά έχουσι άλλην σημασίαν και βλέπομεν ότι δύνανται να χρησιμεύουν ως βάσις σπουδαιολογίας εν τω κοινοβουλίω και να γίνωσι μάλιστα και νόμοι του Κράτους. Δια τούτο είμεθα ηναγκασμένοι να αναλύσωμεν τας σκέψεις του νομοσχεδίου, ίνα φανή αυτών η αθλιότης». Ο Οικονόμου ελέγχει στη συνέχεια τον νομοθέτη Παπαμάρκου με καυστικές ερωτήσεις: «Δια τι, Κύριε νομοθέτα, παραδέχεσαι δημοδιδασκάλους μόνον εις 794 κοινότητας και όχι και εις τας άλλας 3777; Αυταί αι 3777 δεν είναι Έλληνες; Δεν πληρώνουν φόρους; Δεν έχουν αξιώσεις προστασίας και αγάπης εκ μέρους της Κυβερνήσεως; Τι θέλετε να γελάσητε αυτάς με τους γραμματοδιδασκάλους; Σεις ο ίδιος δεν γράφετε ότι αν πρόκηται τα σχολεία τα δημοτικά να λειτουργώσι με γραμματοδιδασκάλους, καλλίτερα είναι να μένωσι κλειστά; Πώς τώρα έχετε άλλην γνώμην; Η νομίζετε ότι οι γραμματισταί οι Οκτάμηνοι θα είναι ανώτεροι των γραμματοδιδασκάλων; Έτυχε ποτέ να μάθης ότι

εν τοις εργαζομένοις ήδη γραμματοδιδασκάλοις όχι ολίγοι είναι μαθηταί γυμνασίου μάλιστα ανωτέρων τάξεων; Ελησμόνησες δε ότι περί τους χιλίους τούτων το Υπουργείον εκάλεσεν εις ασκήσεις επί 40 ημέρας εν τοις Διδασκαλείοις και ότι οι διδάσκαλοι ούτοι είναι ασυγκρίτως ανώτεροι των γραμματιστών σου. Αλλά και ίσοι αν είναι τι θα γίνωσιν ούτοι; Η Κυβέρνησις έχει λάβει απέναντι αυτών ηθικήν υποχρέωσιν. Έπειτα δια την λειτουργίαν 16 υποδιδασκαλείων έχεις ανάγκη 300 χιλ. Δραχμών κατ' έτος. Δια τι να δαπανηθώσι ταύτα μάτην δια να αποκτήσωμεν γραμματιστάς, αφ' ου ήδη έχομεν καλλιτέρους;».⁴⁷⁹

Η βούληση του Παπαμάρκου είναι να παρέχεται εκπαίδευση σε όλα τα σημεία του ελληνικού κράτους, από τις μεγάλες πόλεις ως το τελευταίο χωριό και «*δια να φέρη την εξίσωσιν ο νομοθέτης ορίζει εις τα χωριά γραμματοδιδασκάλους*». Το σχέδιο του Παπαμάρκου μπορεί να ακούγεται καλό, αλλά δεν πραγματοποιείται με τον καλύτερο δυνατό σχεδιασμό, λέει ο Οικονόμου, αφού υποβαθμίζεται η διδασκαλία στα χωριά· μάλιστα αυτό δεν τον τιμά καθόλου από τη στιγμή ο ίδιος κατάγεται από την επαρχία, γεγονός που θα έπρεπε να τον κάνει πιο ευαίσθητο στα θέματα που την αφορούν: «*Το επιχείρημα τούτο είναι εξάίσιον! Αλλά, κύριε νομοθέτα, όταν ο διδάσκαλος είναι αμόρφωτος, δεν δύναται να μορφώση ουδέ έναν μαθητήν. Και οι γραμματισταί σου οι οκτάμηνοι θα είναι αμόρφωτοι άνθρωποι. Έπειτα σύ είσαι από χωρίον και εδοκίμασες την πενίαν και την δυστυχίαν με το κουτάλι κατά την παροιμίαν, και δεν πονεί η καρδιά σου δια τους χωρικούς; Αυτή είναι η τάξις η κατ' εξοχήν Ελληνική. Αυτή τηρεί τα ήθη μας, τα έθιμα μας, την πίστιν μας. Αυτή μάχεται και πίπτει υπέρ πατρίδος... Δια τι δεν μεριμνάς υπέρ αυτής;... αφ' ου εκεί εν τω χωρίω ουδέν άλλο υπάρχει πρόσωπον προς φωτισμόν της κοινωνίας. ... Ομιλεί ο νέος νομοθέτης μετά τόσης ελαφράς συνειδήσεως.*

*Αλλ' ουδέ αναγκαίον είναι εν τοις χωρίοις να είναι καλοί διδάσκαλοι, προσθέτει ο νέος νομοθέτης. Τα χωριά δεν θέλουν μεγάλα πράγματα, και ατελής διδάσκαλος δύναται επωφελώς και πολύ καλώς να διδάξη όσα πράγματα χρειάζονται οι χωρικοί».*⁴⁸⁰ Ο Οικονόμου έπειτα υπεραμύνεται της διανοίας των χωρικών σε αντίθεση με τον Παπαμάρκου και στο επιχείρημα του τελευταίου ότι η απόφαση ίδρυσης υποδιδασκαλείων υπαγορεύτηκε από την ανάγκη εξοικονόμησης χρημάτων για το κράτος αντιπαραβάλλει ο εκδότης της

⁴⁷⁹ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 51-53*

⁴⁸⁰ *Ο.π. 52*

Εκπαιδευσις ειρωνικά σχόλια: «Τότε άφησε τα σχολεία κλειστά, κ. Παπαμάρκου... Ο λαός εξοικειώθη με την κατάστασιν αυτήν... Αφ' ου δεν σας ζητεί, μη δίδοτε. Μάλιστα τον ευεργετείτε αφίνοντες αυτόν εν τω σκότει. Και τι εκέρδησαν οι μαθόντες γράμματα; Να αναγιγνώσκωσιν ιδέας και νομοθετήματα οία π.χ. είναι του κ. Παπαμάρκου. Ιδού οικονομία αξιοζήλευτος! Αλλ' ας ίδωμεν οποίον είναι το κέρδος; ... Η διαφορά θα είναι 100 χιλ. δραχμών κατ' έτος έστω και 200 αν αντί των γραμματιστών έχωμεν πανταχού τριτοβαθμίους διδασκάλους. Τι είναι τούτο εις εν βασίλειον, όταν πρόκηται περί της ωφελείας 3777 κοινοτήτων». ⁴⁸¹ Καταληκτικά, σε μια νέα αποστροφή προς τον κρινόμενο νομοθέτη γράφει ο Οικονόμου: «Να δισχυρισθής ότι οι γραμματισταί σου, οι μαθηταί του σχολαρχείου με δμηνον διδασκαλίαν παρά δύο δημοδιδασκάλων, είναι θρασύτης ανήκουστος και μωρία ασυγχώρητος, ην δεν σου επιτρέπεται να εκστομίσης, όσην μεγάλην δόσιν αυθαδείας και αν υποτεθείς ότι έχεις...». ⁴⁸²

Το τρίτο άρθρο, το οποίο ακολουθεί, με τίτλο «Η αποτύφλωσις και η διάλυσις των Διδασκαλείων» ⁴⁸³ αναφέρεται «στο υποβληθέν νομοσχέδιο περί διαλύσεως μεν των τεσσάρων υπάρχόντων, περί ιδρύσεως δε ενός μόνου εν Κορίνθω. Ως λόγος της τοιαύτης διαλύσεως φέρεται ...ότι τα διδασκαλεία συνετέλεσαν εις την βελτίωσιν της δημοτ. εκπαιδεύσεως πολύ ολιγότερον αφ' ό,τι ήλπιζε το έθνος» και αποκαλύπτει «το σύστημα, όπερ θα μορφώση διδασκάλους τελείους». ⁴⁸⁴ Ο Οικονόμου όμως πιστεύει πως κανονικά η διαπίστωση της Κυβέρνησης για τη λειτουργία των Διδασκαλείων θα έπρεπε να την οδηγήσει στην «άρσιν των κακών, α παρεκώλυσαν την κανονικήν λειτουργίαν των Διδασκαλείων» και όχι στην «διάλυσιν των διδασκαλείων και την ίδρυσιν νέου κατά σύστημα όλως διάφορον του πρότερον κρατούντος». ⁴⁸⁵ Αναρωτιέται «Δεν είναι δυνατόν να διορθωθώσι τα πράγματα, χωρίς να διαλυθώσι τα Διδασκαλεία;» ⁴⁸⁶, καταγράφει τις δικές του αντιπροτάσεις στο σχέδιο νόμου που πρόκειται να ψηφιστεί και καταλήγει: «Αφ' ου λοιπόν τα πράγματα δύνανται να διορθωθώσι δι' ενός Β' διατάγματος, αν θεωρηθή ανεπαρκής η υπάρχουσα νομοθεσία των σχολείων, δεν βλέπω τον λόγον δια τι να προβώμεν εις την διάλυσιν

⁴⁸¹ Ο.π. 52-53

⁴⁸² Ο.π. 53

⁴⁸³ Εκπαιδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 53-55

⁴⁸⁴ Ο.π. σελ. 53

⁴⁸⁵ Ο.π. σελ.53

⁴⁸⁶ Ο.π. 54

των Διδασκαλείων; Ας προσθέσωμεν ό,τι είναι να προσθέσωμεν, ας μεταβάλωμεν ό,τι πρέπει να μεταβληθή, αλλ' ας διαφυλάξωμεν ό,τι έχει καλώς.

Τοιαύτα πάντα στέργομεν να διορθωθώσι παραδεχόμενοι ότι είναι όντως εσφαλμένα, ει και έχομεν ισχυροτάτους λόγους περί των πλείστων, α παρεδέχθημεν ως εσφαλμένα, να θεωρηθώμεν ως λίαν ορθά. Αλλ' αν οι λόγοι της διαλύσεως των Διδασκαλείων είναι λόγοι κενοί και μικράς ή μηδεμιάς προσοχής άξιοι, καθίσταται καθήκον η διατήρησις αυτών, όταν αναλογισθώμεν οποίον είναι το Διδασκαλείον το προτεινόμενον.

Μεταξύ των μαθημάτων των υπαρχόντων Διδασκαλείων και του νέου Διδασκαλείου της Κορίνθου ουδεμιάς διαφορά υπάρχει ή ότι λείπει από το Διδασκαλείο τούτο η διδασκαλία της υγιεινής, της δενδροκομίας και γεωπονίας και προστίθεται αντί τούτων η διδασκαλία της ζυλουργικής». ⁴⁸⁷ Συνεχίζει τη σύγκριση των προγραμμάτων σπουδών και της κατάρτισης του προσωπικού των παλιών Διδασκαλείων και του νέου και καταλήγει: «η εν τοιούτω Διδασκαλείω με τοιούτο προσωπικόν παρεχομένη μόρφωσις θα είναι τοιαύτη, ώστε οι εξ αυτού απολυόμενοι έχοντες συναίσθησιν της αδυναμίας των ουδέποτε θα ατενίζωσιν εις το πανεπιστήμιον, αλλά θα περιορίζωνται εις το έργον των και θα είναι υποτεταγμένοι και δε θα επικρίνωσι του προϊσταμένου τμηματάρχου των ούτε τα έργα ούτε τους λόγους». ⁴⁸⁸

Στο επόμενο τεύχος ανακοινώνει, νιώθοντας προφανώς ικανοποίηση πως: «Τα Διδασκαλεία θα εξακολουθήσωσι και εφέτος λειτουργούντα, της βουλής μη δυνηθείσης δι' έλλειψιν χρόνου να ψηφίση την διάλυσιν αυτών. Άλλοι δε λέγουν ότι ο κ. Πρωθυπουργός λαβών υπ' όψιν τας παραστάσεις των κ.κ. βουλευτών, τας εκθέσεις των ειδικών ανδρών, προς δε το μέγα σκάνδαλον, ο θα ηγείρετο εν τη βουλή διότι περί τους 15 βουλευτάς έμελλον να πολεμήσωσι το νομοσχέδιον δι' επιχειρημάτων ακαταμαχήτων, απέσυρε αυτό οριστικώς. Αν τούτο αληθεύει, τότε πρέπει να θεωρηθή ως καίριον ράπισμα κατά του τμηματάρχου, και ως αρχή διαρρήξεως των εναερίων πύργων, ους κατεσκεύασε δια πομφολύγων σάπωνος. Ημείς δε εγελώμεν με τα ψηφισθέντα μέτρα και τα άλλα τα μέλλοντα ίσως να ψηφισθώσι περί της δημοτικής εκπαιδεύσεως, αν δεν ήταν ταύτα ολέθρια εις το έθνος». ⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Ο.π.

⁴⁸⁸ Ο.π., σελ. 54

⁴⁸⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ. 63

Μάλιστα ο Οικονόμου, για να ενισχύσει την πολεμική του προς τον Παπαμάρκου και τα δικά του επιχειρήματά για την αποτροπή ψήφισης του νόμου, μεταφράζει και δημοσιεύει στο περιοδικό του δύο κεφάλαια από το βιβλίο του Stoy. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο κανονισμός του Διδασκαλείου Αθηνών συντάχθηκε από μια τετραμελή επιτροπή, την οποίαν αποτελούσαν οι Δ. Πετρίδης, Χ. Παπαδόπουλος, Σ. Μωραΐτης και ο Π. Οικονόμου σε διάστημα τριών μηνών. Η σύνταξη του κανονισμού έγινε βάσει των ιδεών του Karl Volkman Stoy, όπως αυτές διατυπώνονται στο βιβλίο του «Organisation des Lehrerseminars». ⁴⁹⁰ Ο κανονισμός αυτός θα ισχύσει και για τα άλλα διδασκαλεία της χώρας, τα οποία θα ιδρυθούν μετέπειτα. ⁴⁹¹ Για το λόγο αυτό προχωρά στη μετάφραση των προαναφερθέντων κεφαλαίων και καταλήγει: *«Ὡστε πάντες οι παρ' ημῖν ασχολούμενοι περί τα παιδαγωγικά ἔχουσι γνώμην ὅτι δια διδασκαλείων κατὰ το πνεῦμα και τας αρχάς του Stoy διοργανωμένων είναι δυνατόν να παρασκευασθῶσι καλῶς διδάσκαλοι ἄξιοι των αναγκῶν του ἔθνους και των απαιτήσεων της επιστήμης. Μόνον εις διαφωνεῖ ἢ μάλλον δεν ηξεύρει και αυτός τι φρονεῖ ο εζοχώτατος κατὰ την επιστήμην και κρίσιν κ. Χ. Παπαμάρκου ... Και ὁμως η Κυβέρνησις αυτού, ὅστις δεν επιτρέπεται να ἔχη γνώμην ἐπὶ των παιδαγωγικῶν πραγμάτων και λόγω παιδαγωγικῆς μαθήσεως ελλιπούς και λόγω εργασίας εν τοις Διδασκαλείοις στρεβλῆς και ημαρτημένης και λόγω ψυχικῆς καταστάσεως σφοδρῶς υπό παθῶν τεταραγμένης, αυτού τας γνώμας ζητεῖ να εφαρμόση καταστρέφουσα ἄρδην ὅτι καλόν εγένετο εν τη Εκπαιδεύσει ἐπὶ 15 συνεχῆ ἔτη. Νομίζω ὅτι η Κυβέρνησις και η βουλή της Ελλάδος ἔχουσιν καθήκον να λάβωσιν ἄλλην στάσιν ἀπέναντι των προτεινομένων μεταρρυθμίσεων... η διάλυσις των Διδασκαλείων εἶνε τι τερατώδες. Θα εἴμεθα δε το μόνον εν Ευρώπη ἔθνος, ο θα διδάσκεται δια γραμματοδιδασκάλων... Η ιστορία θα στιγματίσῃ τοιαῦτα σκότια ἔργα. Το δε ἔθνος... θα δείξῃ κατὰ πόσον εἶναι ἄξιον καλλιτέρας τύχης».* ⁴⁹²Εἶναι εμφανές πως ο Οικονόμου επιχειρεῖ να πείσει, προκαλώντας αισθήματα φόβου για το μέλλον της εκπαίδευσης και της χώρας γενικότερα, μιας χώρας που ἔχει εμπιστευθεῖ την

⁴⁹⁰ Το αναφέρει και ο ἴδιος ο Οικονόμου στο περιοδικό του *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 10, 1.9. 1892, σελ. 75

⁴⁹¹ Ανδρέου Απ., *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911)*, διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικῆς Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 219-231

⁴⁹² *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ. 9, 21.8. 1892, σελ.67-70 και *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 10, 1.9. 1892, σελ.73-76

καίρια θέση του Τμηματάρχη της Εκπαίδευσης σε έναν άνθρωπο αξιοκατάκριτο για τα λεγόμενα και τις πράξεις του.

Ο Οικονόμου αναφερόμενος στον νέο νόμο που ψηφίστηκε για τα Διδασκαλεία καταθέτει την άποψη ενός δημοδιδασκάλου, γνώμη απόλυτα σύμφωνη με τη δική του: *«Είδα και βλέπω τώρα με τα μάτια μου πραγματοποιουμένην την χειροτέραν εξαχρίωσιν εις το ατυχές έθνος μας. Ως διδάσκαλος υπήρχον αι παιδαγωγικαί συνεδριάσεις, αι διδακτικαί συζητήσεις. Τι έγιναν; Ήλθεν ένας κακός δαίμων της δημοτ. Εκπαιδεύσεως εισεπήδησε εις τα διδασκαλεία ανίκανος δε αυτός να διευθύνη τοιαύτας συνεδριάσεις και συζητήσεις, ίνα φωτισθή η αμάθειά του κατήργησε τας συνεδριάσεις αναιδέστατα καταπατήσας τα νόμιμα! ... ο αυτός ελλεινός άνθρωπος, μη ανεχόμενους λογίους δημοδιδασκάλους, θέλων δε να μεταβάλη τους ελληνοπαίδας εις Κουτσοβλάχους, εμελέτησε την εξόντωσιν των ευπαιδύτων δημοδιδασκάλων, την αντικατάστασιν δε αυτών με αγραμμάτους γραμματιστάς! Εμπορεί να υπάρξη μεγαλειτέρα κατάπτωσις, μεγαλυτέρα εξαχρίωσις! Και όμως αυτός ο ολετήρ περιέπεται υπό της κρατούσης μερίδος!»*.⁴⁹³

Στο τελευταίο τεύχος του πρώτου χρόνου έκδοσης του περιοδικού του ο Οικονόμου περιλαμβάνει και ένα άρθρο του, στο οποίο καταγράφεται η παραβίαση του νόμου που μόλις ψηφίστηκε. Ο παραβάτης δεν είναι άλλος από τον νομοθέτη του: *«ούτω δε ενώ ο νόμος ρητώς κελεύει ότι τα ιδρυόμενα υποδιδασκαλεία θα εδρεύωσιν εν πόλεσιν, ο κ. υπουργός ώρισε χωρία και κωμοπόλεις προς ίδρυσιν αυτών μηδαμώς σεβασθείς τον νόμον, τον οποίον αυτός εισηγήσατο και υπεστήριζεν»*.⁴⁹⁴

Όταν η Κυβέρνηση έχει πια αλλάξει και ο Παπαμάρκου έχει απομακρυνθεί από τη θέση του Τμηματάρχη ο Οικονόμου, επιδοκιμάζοντας το έργο της νέας Κυβερνητικής σύνθεσης, δεν ξεχνά να μνημονεύσει τις ανήκουστες ατασθαλείες στον διοργανισμό των σχολείων που συντελέστηκαν στα προηγούμενα χρόνια. Η κατάργηση των Διδασκαλείων και η αντικατάστασή τους με πολλά Υποδιδασκαλεία αποδεικνύει την *«αγυρτεία και την κουφότητα και την αμάθεια και την απρόσιτη λογική»* των πρώην προϊσταμένων και κυρίως του

⁴⁹³ *Εκπαίδευσις, Α΄, τχ 21, 30.12. 1892, σελ.164*

⁴⁹⁴ *Εκπαίδευσις, Α΄, τχ 33, 30.4. 1893, σελ. 262*

εισηγητή αυτών των νόμων, του οποίου χαρακτηριστικό ήταν «το πνεύμα του αυτοσχεδιασμού και του κομπογιαννιτισμού».⁴⁹⁵

Αλλά και στα 1894, όταν Τμηματάρχης είναι και πάλι ο Παπαμάρκου, καταφέρεται εναντίον της λειτουργίας των Υποδιδασκαλείων, χωρίς όμως να κατονομάζει τον ιδρυτή τους: «*Τα εξ υποδιδασκαλεία του Κράτους τα λειτουργούντα ... περί τους 230 περίπου γραμματιστάς, ους το Υπουργίον ... υπέβαλεν εις εξέτασιν εν τω εν Αθήναις Διδασκαλείω. ... Η εντύπωσις, ως λέγουσιν οι εξετασταί νυν, είνε η παρά πάντων των επαϊόντων προρρηθείσα, οικιρά. Ο διοργανισμός και η λειτουργία των Υποδιδασκαλείων είνε παρωδία των Διδασκαλείων και πλάνη του Υπουργείου χονδρά*».⁴⁹⁶

Όταν πλέον ο Τρικούπης χάνει την εξουσία στα 1895 ο Οικονόμου καταλογίζει μία τελευταία παρανομία που διέπραξε η «*πεσούσα Κυβέρνησις*». Είναι αυτή που απέλυσε από το Διδασκαλείο Τριπόλεως καθηγητές και δεν διόρισε στη θέση τους άλλους, δημιουργώντας προβλήματα στο Διδασκαλείο.⁴⁹⁷

Με την επίθεση που ασκεί ο Οικονόμου στον Παπαμάρκου για την ίδρυση των Υποδιδασκαλείων φαίνεται και σε αυτό το θέμα η μεγάλη διάσταση απόψεών τους σε σοβαρά ζητήματα εκπαίδευσης, όπως αυτό της μόρφωσης των δασκάλων.

2.2.3.2.1.4. Τα νομοσχέδια «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου Θηλέων» και «Περί ιδρύσεως Ανώτερων Παρθεναγωγείων»

Στα νομοσχέδια του 1889 λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για τη μόρφωση των διδασκαλισσών με τις ανάλογες ρυθμίσεις «Περί της ιδρύσεως Διδασκαλείου Θηλέων».⁴⁹⁸

Τη μόρφωσή τους τον 19^ο έχει αναλάβει η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία⁴⁹⁹, κυρίως μετά την κατάργηση του Διδασκαλείου Αθηνών το 1864, οπότε και αναγνωρίζει το Υπουργείο Παιδείας τα Αρσάκεια Παρθεναγωγεία «*προσωρινώς*

⁴⁹⁵ *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 2, 3.6. 1893, σελ. 15-16

⁴⁹⁶ *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 5, 30.9. 1894, σελ. 32

⁴⁹⁷ *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 15, 25.1. 1895, σελ.120

⁴⁹⁸ Τζήκας Χ. (2003), ο.π., σελ. 89

⁴⁹⁹ Ζιώγου Καραστεργίου Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, εκδ. ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986, σελ. 79-242

ως Διδασκαλεία της Κυβέρνησης προς μόρφωσιν και εξέτασιν των διδασκαλισσών». ⁵⁰⁰ Σκοπός της παρεχόμενης εκπαίδευσης σε αυτά τα Παρθεναγωγεία είναι «η ηθική κυρίως μόρφωσις των νεανίδων και η προπαρασκευή αυτών εις το διδασκαλικόν έργον». ⁵⁰¹

Ο Παπαμάρκου πιστεύει πως με την ίδρυση του Διδασκαλείου θηλέων θα γίνει πιο προσιτό το επάγγελμα της δασκάλας στη μεσαία τάξη. Έτσι προτείνεται Διδασκαλείο με έδρα το Μεσολόγγι. Οι υποψήφιοι θα εισάγονται σε αυτό έχοντας γνώσεις ανώτερου Παρθεναγωγείου και η φοίτησή τους θα διαρκεί τρία χρόνια. Οι όροι λειτουργίας του ιδρύματος είναι ίδιοι περίπου με τα Διδασκαλεία των αρρένων. ⁵⁰²

Το νομοσχέδιο αυτό καταδεικνύει την πολιτική βούληση για την ίδρυση ενός φορέα εκπαίδευσης διδασκαλισσών ανώτερης βαθμίδας από τα ιδρύματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Όμως τελικά δεν ψηφίζονται και η εκπαίδευση των Ελληνίδων δασκάλων θα εξακολουθήσει να παρέχεται κατά αποκλειστικότητα από τα συντηρούμενα ιδιωτικά αλλά αναγνωρισμένα από το Κράτος Διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως το 1914. ⁵⁰³

Ο Παπαμάρκου δέχεται την επίθεση της Επιτροπής του Διδασκαλικού Συλλόγου που μελέτησε και αποφάνθηκε αρνητικά και για την ίδρυση Διδασκαλείου Θηλέων στο Μεσολόγγι, από τη στιγμή που καταργούνται τα υπάρχοντα ιδρύματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας που για πολλά χρόνια το Κράτος της είχε εμπιστευτεί την εκπαίδευση των κοριτσιών: «Τοιαύτη μεγάλην δωρεάν της Φιλεκπ. Εταιρείας αποκρούσασα δια των παρόντων νομοσχεδίων η Κυβέρνησις ομολογεί ότι παρασκευάζει τελειότερόν τι να προσφέρει εις το έθνος». Αντιπαραβάλλοντας το πρόγραμμα του Αρσακείου και του υπό συζήτηση Διδασκαλείου Θηλέων, προκύπτει η ανωτερότητα του πρώτου. Έτσι ομολογείται πως: «εύρομεν αυτό καθ'εαυτό μεν ατελές, εν συγκρίσει δε προς προς τους διέποντας τα σχολεία νόμους και κανονισμούς τόσον ελλιπές, ώστε οι άνθρωποι...

⁵⁰⁰ «Βασιλικό Διάταγμα της 24^{ης} Απριλίου 1881, άρθρο 1» στο Βένθυλος Γ., *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαιδύσεως*, τόμος Α', Αθήνα 1892 σελ. 112

⁵⁰¹ Βασιλικό Διάταγμα ο.π., άρθρο 2

⁵⁰² Νομοσχέδιον περί των διδασκαλείων των θηλέων, άρθρα 1, 4, 22

⁵⁰³ Αντωνίου Χ., ο.π., σελ. 81-86

θεωρούμεν δυστύχημα δια τον τόπον, εάν διαρρυθμισθώσι κατά τοιούτο σχέδιον τα Διδασκαλεία Θηλέων». ⁵⁰⁴

Ο Οικονόμου κατηγορεί τον Παπαμάρκου για ψευδολογία, όταν ισχυρίζεται ο τελευταίος πως η πρότασή του για τα θρησκευτικά μαθήματα στηρίζεται στο αγγλικό πρότυπο εκπαίδευσης και «*συνίστησι δε εις τον επιθεωρητή των σχολείων μείζονα εις το εξής ευλάβειαν προς την αλήθειαν*».

Επικρίνεται μάλιστα και η πρόταση να βγει από τα σχολεία αλλά και από τα εκπαιδευτήρια των θηλέων η αρχαία ελληνική γλώσσα και πολύ περισσότερο να μεταφραστεί το Ευαγγέλιο στην καθομιλουμένη. ⁵⁰⁵

Ο Οικονόμου καταγράφει στα 1892 στο περιοδικό του το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στη μόρφωση των διδασκαλισσών, αφού η Πολιτεία «*δεν διατηρεί μεν ίδια Διδασκαλεία, αλλά χρησιμοποιεί τα υπό της φιλεκπαιδευτικής εταιρείας ιδρυμένα*». ⁵⁰⁶ Οι σχέσεις μάλιστα μεταξύ της εταιρείας και του Κράτους ήταν άριστες: «*Δικαίως άρα πάσα Κυβέρνησις του τόπου εθεώρησεν αξίαν πάσης εμπιστοσύνης την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν και ανέθεσεν εις αυτήν την μόρφωσιν διδασκαλισσών με την ιδέαν ότι ... θα εμερίμνα σπουδαίως περί τελειοτέρας μορφώσεως των γυναικών... αι σχέσεις πάντοτε ... υπήρξαν ομαλώταται και οι εκάστοτε Υπουργοί της Εκπαιδεύσεως εδράττοντο πάσης ευκαιρίας να επαινώσι και να εκφράζωσι την ευγνωμοσύνην αυτών προς το συμβούλιον της εταιρείας δι' όσα όντως μεγάλα έργα κατόρθωσεν*». ⁵⁰⁷

Διαπιστώνει όμως στη συνέχεια ότι η αγαστή συνεργασία που υπήρχε διακόπτεται και μάλιστα εντοπίζει την αρχή του γεγονότος από τη στιγμή που ο Παπαμάρκου αναρρήθηκε στη θέση του Τμηματάρχη. Κατηγορεί τον Παπαμάρκου στα 1892 ότι στρέφεται κατά των ιδρυμάτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, στάση που είχε διατηρήσει και στην πρώτη του θητεία ως Τμηματάρχη και αποδεικνύεται «*εν επισήμω εγγράφω δημοσιευθέντα δια του τύπου*» υπογεγραμμένο και από τον Υπουργό. Σε αυτό το έγγραφο καταφέρεται ο Παπαμάρκου εναντίον της Εταιρείας για το πρόγραμμα και τις μαθήτριες του Αρσακείου- υπό την εποπτεία της οποίας βρισκόταν-, προκειμένου να περάσει το

⁵⁰⁴ «Το περί ιδρύσεως διδασκαλείου Θηλέων εν Μεσολόγγι νομοσχέδια» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 82- 89

⁵⁰⁵ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 189- 195

⁵⁰⁶ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ.18, 30.11. 1892, σελ. 139

⁵⁰⁷ *Εκπαίδευσις*, Α', ο.π., σελ.140

νομοσχέδιο που ετοίμαζε για τα Διδασκαλεία Θηλέων. Η αντίδραση τόσο του επόπτη του ιδρύματος Γ. Βιώνη όσο και του Διδασκαλικού Συλλόγου και της Επιστημονικής Εταιρείας υπήρξε καταδικαστική προς το δημοσίευμα, εξέλιξη που οδήγησε τον Υπουργό να «στείλει εις τον κόρακαν τα ίδια του μέτρα και αφήκει σιωπηλώς τα πράγματα να τρέχωσι την παλαιάν των πορείαν».⁵⁰⁸

Μετά από αυτό θα περίμενε κανείς να μην ξαναγίνει κάτι παρόμοιο, αλλά «Πόσον απατώνται οι μη γινώσκοντες τι είναι Παπαμάρκου! Διδάσκαλος εκ των εμπίστων αυτώ επανελάμβανε μίαν ημέραν τι προς αυτόν διηγήθη ο κύριος ούτος περίτου τρόπου της ενεργείας του και της ευδοκιμήσεώς του εν των βίω, αν είναι δυνατόν να ονομασθή ευδοκίμησις η καταστροφή των σχολείων και η τυφλή υποταγή εις τα κελεύσματα της φατριάς παρά το δίκαιον, παρά τους νόμους του Κράτους. Εγώ, είπεν, όταν... δεν έχω δύναμιν έρω, προσκυνώ και εξακολουθώ υποκρινόμενος μέχρι της στιγμής καθ'ην εννοήσω ότι έχω δύναμιν. Τότε επιπίπτω λάβρος και καταστρέφω τον εχθρόν μου... Αυτό είναι το δόγμα της νέας πολιτικής ... Πάς τυχοδιώκτης, ον ως ιδιώτην παρέρχεται τις... ευθύς ως περιβληθή την πολιτικήν εξουσίαν νομίζει ότι πρέπει να καταστρέψη δια της εξουσίας... πάντας τους ανθρώπους, μεθ'ων ευρίσκεται εις διαφωνίαν ή οίτινες δεν ετίμησαν αυτόν ως νομίζει... ή οίτινες δεν παρέσχον αυτώ ωφελείας. Αλλά δια να μη εννοηθώσιν ότι εκδικούσιν ατομικά πάθη... ανάγουσι τα ζητήματα εις γενικωτέρας αρχάς και ως τοιαύτα εισάγουσιν εις τους προΐσταμένους αυτών, οίτινες... υπογράφουσιν ότι προς αυτούς υποβάλλεται ...».⁵⁰⁹

Ακολούθως ο Οικονόμου, προσπαθώντας να εξηγήσει την αδιανόητη στάση του Παπαμάρκου προς την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, γράφει: «Αναγνώστα, μη ζήτη υψηλότερα πράγματα! Αναζήτησε και εδώ την ιδιοτέλειαν». Η αιτία της τωρινής στάσης του Τμηματάρχη αποδίδεται σε ένα παλαιότερο περιστατικό μεταξύ του Παπαμάρκου και της Εταιρείας που δεν είχε αίσιο τέλος για τον πρώτο, αλλά ο ίδιος ο Οικονόμου δεν μπορεί να καταλάβει τη διασύνδεση, από τη στιγμή που καταλογίζει ευθύνες για την ατυχή κατάληξη στον Παπαμάρκου. Επισημαίνει πως και ο ίδιος έχει παράπονα από την αντιμετώπιση που έτυχε από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία «αλλά το δίκαιον τούτο παράπονον, ο λέγω και δημοσία, δεν με κάνει να αντιστρατευτώ κατά των εργασιών της εταιρείας, ας κρίνω παντός επαίνου ανωτέρας τουλάχιστον ανωτέρας των εργασιών

⁵⁰⁸ Εκπαίδευσις, Α', ο.π.

⁵⁰⁹ Εκπαίδευσις, Α', ο.π. σελ. 141

καθιδρυμάτων συντηρουμένων και διοικουμένων αμέσως υπό του υπουργείου της Παιδείας. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία δεν είναι ιδιωτικόν καθίδρυμα... δεν επιδιώκει ουδένα χρηματιστικόν σκοπόν ... τα καθιδρύματα και η περιουσία της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας δεν ανήκουσιν εις πρόσωπα ... ουδέ δύναται ποτε να επιτραπή αυτοίς να διαχειρίζονται κατά το δοκούν και πρόσωπα και πράγματα... εν όσω τα σχολεία της φιλεκπαιδ. Εταιρείας παρουσιάζουσιν πλεονεκτήματα, α δυστυχώς τα δημόσια σχολεία δεν έχουσι, νομίζω ότι επιβάλλεται καθήκον μάλιστα εις τους καθημένους εις τα υψηλά αξιώματα, όπου δεν πρέπει να υπάρχωσι ταπεινά πάθη και εγωιστικάί σκέψεις... να μη διαταράττωσι την λειτουργίαν των σχολείων. Εν όσω δεν γίνεται τούτο, εν όσω βλέπομεν το Υπουργείον της Παιδείας λαμβάνον μάλιστα θέσιν εχθρικήν προς το εθνικόν εκπαιδευτήριον των γυναικών του Ελληνικού έθνους, πολύ φοβούμεθα μη συμβαίνει ενταύθα το της γαλής του Αισώπου, ήτις θέλουσα να φάγη την ρίνην του χαλκέως, έφαγε την ιδίαν εαυτής γλώσσαν... το Αρσάκειον, εν ω άλλα σχολεία και εκπαιδευτήρια ήλθον και παρήλθον, αυτό ίσταται και θα χωρή εις τα πρόσω, φάρος περιφανής του Ελληνισμού».⁵¹⁰ Υπερασπιζόμενος λοιπόν το έργο της Εταιρείας στο θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης καταλήγει σε μομφή του Β. Διατάγματος του 1892⁵¹¹ το οποίο δίνει το δικαίωμα «εις πάντα τα ιδιωτικά καταστήματα, να μορφώνωσι διδασκαλίσσας»,⁵¹² θεωρώντας το «απαλλοτριώσις πραγματική»,⁵¹³ στην οποία έχει οδηγήσει ο Παπαμάρκου με τα νομοθετήματά του. Το δικαίωμα αυτό είχαν τα εκπαιδευτήρια και πριν το 1881, αλλά καταργήθηκε τότε, γιατί δεν μπορούσε οποιοδήποτε ίδρυμα να πληροί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την πληρέστερη παρεχόμενη γυναικεία εκπαίδευση. Αναρωτιέται ο Οικονόμου πώς η Πολιτεία θα βρει τους πόρους και τα μέσα να συνδράμει τόσα εκπαιδευτήρια στην παρούσα κακή οικονομική κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει και καταλήγει πως εξαιτίας του μεταρρυθμιστικού πνεύματος μεταβάλλονται οι καταστάσεις και τα πράγματα κατά το δοκούν. Κατηγορεί τον Παπαμάρκου πως νοθεύει και παρεμποδίζει την πρόοδο της Παιδείας «δια νομοθετημάτων αυτοσχεδιαζομένων υπό ανθρώπων μη δυναμένων να βλέπωσι πέραν των στενών ορίων του κόμματος ή του συμφέροντος» και πως έχει παραδώσει «τα της μορφώσεως διδασκαλισσών εις

⁵¹⁰ Εκπαίδευσις, Α', ο.π. σελ. 141- 142

⁵¹¹ Βασιλικό Διάταγμα 1 της 31 Οκτωβρίου 1892, άρθρο 1 στο Βενθύλος Γ., ο.π. τ. Γ'

⁵¹² Εκπαίδευσις, Α', τχ.18, ο.π. σελ. 142

⁵¹³ Εκπαίδευσις, Α', ο.π.

τον στρόβιλον των πολιτικών παθών και συμφερόντων και ότι αμάθεια και κακοδαιμονία θα κατακλύση τον τόπον». Προειδοποιεί την κοινωνία πως εγκυμονεί ο κίνδυνος «της παρασκευής πλειοτέρων διδασκαλισσών ή όσων έχει το έθνος ανάγκην». Το φαινόμενο αυτό παρουσιάστηκε και την εποχή που Υπουργός Παιδείας ήταν ο τωρινός πρωθυπουργός και για την αποσυμφόριση του κλάδου διόρισε πολλές δασκάλες σε σχολεία αρρένων. «Αφ' ου λοιπόν, δύο Διδασκαλείων λειτουργούντων, παρουσιάζεται διδασκαλισσών περίσσεια, τι θα γίνη, Κύριε Υπουργέ της Εκπαιδεύσεως, όταν εν πάση γωνία της Ελλάδος λειτουργή και εν Διδασκαλείον θηλέων;». Προβλέπει πως αυτό το μέτρο ουσιαστικά θα παραπλανήσει και πολλά πτωχά κοράσια που θα δαπανήσουν όλες τους τις οικονομίες στις σπουδές τους και τελικά το πτυχίο τους δε θα έχει αντίκρισμα.⁵¹⁴

Αφού λοιπόν εξέθεσε ο Οικονόμου την «επιλολαιότητα»⁵¹⁵ του νομοθέτη, «τα αποτήματα και τας αντιφάσεις του»,⁵¹⁶ τον ελέγχει τώρα για ένα ακόμα σημείο της νομοθεσίας του, το οποίο δεν το βρίσκει σύμφωνο και είναι αυτό του προγράμματος σπουδών και του περιεχομένου των μαθημάτων του. Ειδικότερα, αναφορά γίνεται στη θρησκευτική διάπλαση των διδασκαλισσών μέσω των ορισθέντων μαθημάτων, η οποία κρίνεται ανεπαρκής και οδηγεί «εις την κατάπτωση και εις τον εξευτελισμόν της παιδείας, ουχ ήκιστα δε και εις τον ίδιον εαυτών εξευτελισμόν». ⁵¹⁷ Καταλογίζει στον Παπαμάρκου πως κινείται από ιδιοτελή συμφέροντα και στόχος του είναι να βλάψει ανθρώπους που από διαφορετική θέση δεν θα μπορούσε να πετύχει. Αυτή του η συμπεριφορά συνιστά «αθέτησις του όρκου, ον ώμοσεν εις την πολιτείαν ως υπάλληλος και προδοσία, ην πας τίμιος άνθρωπος αποτροπιάζεται και βδελύσσεται». ⁵¹⁸ Η διδασκαλία μέρους της παιδαγωγικής και της ιστορίας –διδάσκεται μόνον η ελληνική και όχι η παγκόσμια-, η απουσία των μαθημάτων της φυσικής και της χημείας αποδεικνύουν ότι «ο κ. Π. χωρίς να έχη ωρισμένον σκοπόν, χωρίς να ηξεύρη τι κάμνει, συνταρράττει τα πάντα και απαιτεί να διδάσκωνται μαθήματα, α ούτε τον ένα ούτε τον άλλον σκοπόν αποβλέπουσαι, αλλά τούτο δεν είναι πρόοδος, είναι σπουδαία οπισθοδρόμησις». Θίγει και το θέμα των εξετάσεων, του τρόπου και χρόνου διεξαγωγής τους, χαρακτηρίζοντας τον Παπαμάρκου νέου Χαράνδα και

⁵¹⁴ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 22, 10.1. 1893, σελ. 173-175

⁵¹⁵ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 23, 20.1. 1893, σελ. 180

⁵¹⁶ Ο.π.

⁵¹⁷ Ο.π. 182

⁵¹⁸ Ο.π.

ειρωνικά σημειώνει: «*Αι σοφαί, Κ. Παπαμ., Κυβερνήσεις δεν καθιστώσι δι' ασκόπων νομοθετημάτων ανιαρόν τον βίον των πολιτών, αλλ' ευλαβούμεναι την θέσιν αυτών προσέρχονται ποικιλοτρόπως επίκουροι και συντελούσιν εις την ευδαιμονίαν αυτών. Αι πολιτισμένοι Κυβερνήσεις δεν είναι δεσπόται άλλα προστάται, δεν είναι εχθροί, αλλά φίλοι των πολιτών*».⁵¹⁹

Τέλος και η ίδρυση Ανώτερων Παρθεναγωγείων που προτάθηκε από τον Παπαμάρκου δεν επικροτήθηκε από την Επιτροπή: «*ευρίσκομεν το ανώτερον παρθεναγωγείον, ως διατυπούται εν τω νομοσχεδίω, λίαν πενιχρόν και δυσανάλογον προς τας απαιτήσεις των νυν καιρών*», αν και η «*επέκτασις της εκπαιδύσεως των γυναικών και πέρα της καλουμένης δημοτικής εκπαιδύσεως, γινομένη δια της ιδρύσεως ανωτέρων παρθεναγωγείων, είναι φαινόμενον λίαν ευχάριστον*». Η ένσταση που εκφράζεται είναι στο όλο στήσιμο και τη γενικότερη οργάνωση των Παρθεναγωγείων· δεν ικανοποιούνται στην Επιτροπή με τα προσφερόμενα μαθήματα, την αφαίρεση κάποιων, όπως τα μαθηματικά και των αρχαίων ελληνικών ή την υποτίμηση κάποιων άλλων, όπως των θρησκευτικών. «*Αλλά και το προσωπικόν του ανωτέρου παρθεναγωγείου παρέχει ημίν πολλά τα μεμπτά*» από τα προσόντα των διδασκαλισσών μέχρι τους μισθούς τους.⁵²⁰

Ολοκληρώνοντας την προσπάθειά μου να συγκεντρώσω τις κατηγορίες του Οικονόμου προς τον Παπαμάρκου αναφορικά με το νομοθετικό έργο του τελευταίου στα χρόνια που διετέλεσε Τμηματάρχης, παραθέτω επιλογικά κάποια τελευταία αποσπάσματα από το περιοδικό *Εκπαίδευσις*, όπου αξιολογείται αρνητικότερα η παρουσία του Παπαμάρκου και σε αυτή τη θέση: «*οσάκις συμπέση να διευθύνη τα της δημοτ. εκπαιδύσεως ο κ. Παπαμάρκου, ου ο προορισμός είναι η καταστροφή και η αποσύνθεσις ... επιβάλλεται καθήκον... να εργασθώμεν να φωτίσωμεν το νομοθετικόν σώμα περί της αποστολής των δημοτ. σχολείων και να επιστήσωμεν την προσοχήν αυτού εις μέτρα, α αντιστρατεύονται αντίκρυς εις τον προορισμόν των σχολείων και νοθεύουσι το αληθές πνεύμα της παιδαγωγικής να ενεργήσωμεν δε να ληφθή νομοθετική πρόνοια περί εξασφαλίσεως των διδασκάλων από τας παύσεις και μεταθέσεις, περί επαρκούς αμοιβής αυτών*».⁵²¹

⁵¹⁹ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 24, 30.1. 1893, σελ. 186-188

⁵²⁰ «Το περί ιδρύσεως ανωτέρων παρθεναγωγείων νομοσχέδιον» στο περιοδικό *Πλάτων*, έτος ΙΒ', τ. Α', Β', Γ', σελ. 90-95

⁵²¹ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ. 18, 30.11.1892, σελ.143-144

Εύχεται λοιπόν ο Οικονόμου: «Είθε να ευρεθή φιλόπατρις και φιλόλαος υπουργός της παιδείας, όστις να ανακόψη το έργον της παντελούς καταστροφής της δημοτικής εκπαιδύσεως, να επαναφέρη δε αυτήν εις την οδόν της προόδου, ήτις είναι η αληθής και η ασφαλής πρόοδος του λαού».⁵²²

Το 1895 τέλος ελπίζει ο Οικονόμου ακόμα στην αλλαγή πολιτικής του Υπουργείου Παιδείας, κατακρίνοντας την ήδη εφαρμοσθείσα: «η επικρατήσασα κατά τους τελευταίους χρόνους πολιτική αρχή ότι έπρεπε εις πάσας τας θέσεις να διορίζονται άνθρωποι εκ των εμπίστων απεμέκρυνεν εκ της υπηρεσίας τους ανθρώπους της ειδικής υπηρεσίας του κλάδου και ανέθεσε εις ανθρώπους της υπηρεσίας των απαιτήσεων του κόμματος. Και ακούομεν μετ' αγανακτήσεως πολλάκις επαναλαμβανόμενον ότι η δείνα ή δείνα θέσις είναι θέσις εμπιστοσύνης. Και κατήντησαν προϊόντος του χρόνου άπασαι αι θέσεις να χαρακτηρίζονται τοιαύται προς όλεθρον του κλάδου» και «Νομίζω ότι το κακόν τούτο πρέπει να παύση, θα παύση δε όταν κατά τον διορισμόν των υπουργών και ανωτέρων υπαλλήλων απαιτούνται προσόντα... Δεν νομίζωσι οι πολιτικοί της χώρας ημών άνδρες ότι είναι καιρός πλέον να καθιερώσωσι δια τους κλάδους της υπηρεσίας προσόντα ουχί ψευδή και φατριαστικά, α δυστυχώς είναι καθιερωμένα, αλλ' αληθή και ειδικά δι' έκαστον τον κλάδον;».⁵²³

Ο Οικονόμου κρίνοντας τον Παπαμάρκου ως Τμηματάρχη εστιάζει στο νομοθετικό έργο του και καταγγέλλει τα νομοσχέδια και τους νόμους που πρότεινε. Παράλληλα όμως καταθέτει και την άποψή του για το ήθος και την αξία του Παπαμάρκου, παρουσιάζοντας έναν άνθρωπο αδίστακτο, προκειμένου να επιτύχει αυτό που έχει θέσει ως σκοπό, εμπαθή και κακεντρεχή, αφού οι αποφάσεις του πολλές φορές λαμβάνονται με υποκειμενικά, λανθασμένα κριτήρια, ανοργάνωτο και ασταθή στη σκέψη και στις αποφάσεις, μιας και αυτές μεταβάλλονται κατά περίπτωση και ανάλογα με τις καταστάσεις, πειθήνιο όργανο του κόμματος που υποστηρίζει και εκτελεστή συγκεκριμένης πολιτικής, αυτής του κόμματος του Τρικούπη. Ένας τέτοιος άνθρωπος, λοιπόν, όταν παίρνει στα χέρια του την εξουσία, είναι επικίνδυνος, κατά τον Οικονόμου, αφού δεν μπορεί να τη διαχειριστεί σωστά και για το συμφέρον του λαού, αλλά επιδιώκει ιδιοτελείς σκοπούς.

⁵²² Εκπαίδευσις, Α', τχ. 19, 10.12.1892, σελ.147

⁵²³ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 15, 25.1. 1895, σελ.114-115

2.2.3.2.2. X. Παπαμάρκου προς Π. Οικονόμου

Η αντίδραση του Παπαμάρκου σε ό, τι του καταλογίζει ο Οικονόμου ως μέλος του Διδασκαλικού Συλλόγου και της Επιτροπής και ως εκδότης του περιοδικού *Εκπαίδευσις* είναι άμεση.

Ο Παπαμάρκου ως ο κύριος υποστηρικτής των νομοσχεδίων του 1889 απαντά στις επικρίσεις κατά τη διάρκεια των συνεδριών στη Βουλή. Θεωρεί χρέος του να αναβαθμίσει την εκπαίδευση, ξεκινώντας από τη δημοτική, αφού κατά γενική ομολογία όλων, μεταξύ των οποίων και του Π. Οικονόμου, αυτή δεν είναι η πρότερη. Επικαλείται μάλιστα και τη γνώμη που εξέφρασε για την εκπαίδευση ο αντίπαλός του στην έκθεση που συνέταξε σαν επιθεωρητής των σχολείων, όταν απαντά στο υπόμνημα του Χ. Παπαδόπουλου μέσα στη Βουλή στις 4.12.1889: *«Η κατάσταση της παιδείας του λαού και των αρρένων και των θηλέων δεν είναι τόσο ολίγον μοχθηρά, όση εξωτερικώς φαίνεται, και όση πολλάκις δια διαφόρων τρόπων εξεδηλώθη. Μοι φαίνεται ότι δεν είναι υπερβολή, αν είπωμεν ότι η ζημία, ήτις σήμερον γίνεται εις τον Ελληνικόν λαόν εκ τοιούτων σχολείων είναι πολύ μεγαλειτέρα της ζημίας, ήτις θα εγείνετο, αν τοιαύτα σχολεία δεν υπήρχον. Τα σχολεία μας διαφθείρουσι και υπό την έποψιν των έξεων και υπό την έποψιν της διδασκαλίας και υπό την έποψιν της αγωγής»*, για να υποστηρίξει τη μεταρρυθμιστική του προσπάθεια.⁵²⁴

Ο νομοθέτης Παπαμάρκου υπεραμύνεται και των άρθρων του νομοσχεδίου για τη δημοτική εκπαίδευση έναντι της γνώμης του Διδασκαλικού Συλλόγου και πιστεύει ότι με αυτά τα νομοθετήματα *«αυξάνουσι μεν και κατά ποσόν τα σχολεία, αλλά μάλιστα βελτιούνται κατά ποιόν, όσον ενδέχεται εν τοις νυν καιροίς πλείστον»*. Η ποιοτική βελτίωση της εκπαίδευσης επιτυγχάνεται: *«δια της ιδρύσεως καταλλήλων διδακτηρίων, δια της κατακοσμήσεως αυτών δι' οργάνων διδακτικών επαρκών και καταλλήλων, δια τελειότερας μορφώσεως των δημοδιδασκάλων, δια της ευρύνσεως του σταδίου της ενεργείας αυτών, δια της ελπίδος της προαγωγής αυτών, δια της αυξήσεως της μισθοδοσίας αυτών, δια της εξεγέρσεως της ορέξεως προς τελειότεραν μόρφωσιν αυτών, δια της από των παντοδαπών ξένων προς τα σχολεία επιρροών εξασφαλίσεως της θέσεως αυτών, δια της ελλόγου, δικαίας και επιστημονικής διοικήσεως αυτών δια των προσφόρων διδακτικών βιβλίων, δια των επιστημονικών αναλυτικών προγραμμάτων της*

⁵²⁴ Παράρτημα εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, σελ. 20

διδασκαλίας. Άλλα μέσα δια την κατά ποιον βελτίωσιν των δημοτικών σχολείων εις τον κόσμον δεν υπάρχουσιν αλλά ταύτα πάντα ακριβώς αποτελούσι το περιεχόμενον των προκειμένων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων». ⁵²⁵

Στα Πρακτικά του Διδακταλικού Συλλόγου καταγράφονται τα υπερασπιστικά επιχειρήματα του Τμηματάρχη ως απάντηση στην καταδικαστική κρίση του Οικονόμου για το νομοσχέδια της στοιχειώδους εκπαίδευσης: «Αν γνώριζε τις, είπε, ότι ταύτην την στιγμήν εκ των 97000 ελληνοπαίδων, των φοιτώντων εις τα δημοτικά σχολεία, αι 60000 κάθηνται κατά γης, ότι τρέμουσιν εκ του ψύχους, άνευ διδακτικών οργάνων, και υπό την επίδρασιν διδασκάλων, οίοι οι γραμματοδιδάσκαλοι, τότε νομοσχέδια, οποία φροντίζουσι και περί διδακτηρίων και περί οργάνων διδακτικών, δεν θα τα κατέκριναν». ⁵²⁶ Υπεραμύνεται επίσης των μονότακτων σχολείων και του προγράμματος σπουδών τους. ⁵²⁷

Τέλος «ως προς τους δημοδιδασκάλους» αναφέρει «φυσικόν είναι μετά μακροτέραν πείραν και περισσοτέραν μάθησιν να γείνωσιν επιτήδειοι, ώστε να δύνανται τα μαθηματικά και τα φυσικά και τα τεχνικά μαθήματα να διδάσκωσιν εν τοις διδασκαλείοις και επιθεωρηταί δημοτικών σχολείων και γραμματείων να γείνωσι». ⁵²⁸

Την υπεράσπιση των νομοσχεδίων που αφορούν την μόρφωση των δασκάλων πραγματοποιεί ο Παπαμάρκου στη συνεδρία της Βουλής τον Ιανουάριο του 1890. Αναφερόμενος στον υπάρχοντα νόμο των Διδασκαλείων διατείνεται πως «Το κατά τον ΧΘ' νόμον διδασκαλείον λοιπόν ου μόνον ουδαμώς ούτε κατά το πρόγραμμα ούτε κατά το προσωπικόν υπερτερεί του κατά το προκείμενον νομοσχέδιον, αλλά υστερεί αυτού ουκ ολίγον και κατά πολλές άλλας οργανικές διατάξεις, ωφελιμωτάτας άλλως εις την διάνοιαν και την διδασκαλικήν αγωγήν των εις αυτό φοιτώντων». ⁵²⁹ Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο Παπαμάρκου, αφού σύμφωνα με τα λεγόμενά του: «Το πρόγραμμα ημών είναι ασυγκρίτως τελειότερον του προγράμματος του λειτουργούντος εν τοις νυν διδασκαλείοις, ου μόνον διότι παρ' ημίν θα διδάσκωνται οι νέοι πλειοτέρας ώρας, αλλά και διότι εις τα κυριώτατα των μαθημάτων, εις τα θρησκευτικά, την ελληνικήν ιστορίαν, τα παιδαγωγικά, τας διδακτικές ασκήσεις, την ωδικήν, το τετράχορδον, την καλλιγραφίαν, την

⁵²⁵ Παράρτημα των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, σελ. 3

⁵²⁶ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδακταλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 247

⁵²⁷ Ο.π., σελ. 247-248

⁵²⁸ Ο.π., σελ. 248

⁵²⁹ Παράρτημα των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, σελ.3

ιγνογραφίαν και την γυμναστικήν, άτινα είναι τα κατ' εξοχήν αναγκαιούντα εις δημοδιδασκάλους μαθήματα, πολύ πλείτερον χρόνον παρ' ημίν θα διδάσκωνται ή εν τοις νυν διδασκαλείοις»⁵³⁰ και «Το προσωπικόν κατά το προκείμενον νομοσχέδιον είναι πολύ ανώτερον του προσωπικού του κατά τον ΧΘ' νόμον· διότι και ολιγώτεροι τον αριθμόν είναι οι τα επιστημονικά μαθήματα διδάσκοντες και αποκλειστικώς εις το διδασκαλείον αφοσιωμένοι οι τακτικοί αυτού καθηγηταί είναι και εμπειρία διδασκαλική και μάθησις παιδαγωγική παρά πάντων, ως προσόντα αναπόφευκτα απαιτούνται, εν ω κατά τον νόμον ΧΘ' νόμον και ολιγώτερα προσόντα παρά τινών και ουδέν παρά των πλείστων απαιτείται».⁵³¹

Η πρόταση ίδρυσης μονότακτων διδασκαλείων και υποδιδασκαλείων στηρίζεται από τον Παπαμάρκου, απαντώντας στον Διδασκαλικό Σύλλογο ότι «Η ομοιόμορφος παιδευσίς των δημοδιδασκάλων είναι το εξόχως άριστον, είναι το ιδεώδες της μορφώσεως αυτών· αλλά τούτο μάλιστα δια την διαφορότητα της φύσεως των ανθρώπων και εν γένει μεν είναι δυσέφικτον εν τω κόσμω τούτω, παρ' ημίν δε τέλεον ακατόρθωτον, δια την έλλειψιν μέσων και το κατεπείγον του χρόνου».⁵³² Αφού λοιπόν έτσι έχουν τα πράγματα «τα υποδιδασκαλεία και τα μονότακτα διδασκαλεία είναι τοιαύτα μέσα»⁵³³ για τη βελτίωση της παρούσας κατάστασης. Διαβάζοντας κανείς προσεκτικά την αιτιολογική έκθεση του σχετικού νομοσχεδίου «πείθεται ότι οι απόφοιτοι των τε νυν λειτουργούντων πολυτάκτων διδασκαλείων και των προτεινομένων μονοτάκτων θα είναι τουλάχιστον ίσης αξίας. ... Θα κατορθωθή η εν όσον ενδέχεται βραχυτάτω χρόνω απαλλαγή της δημοτικής εκπαιδεύσεως εκ χιλίων τουλάχιστον δημοδιδασκάλων και εξ άλλων τόσων γραμματοδιδασκάλων επιβλαβέστατα και ολεθριώτατα νυν επιδρώντων επί της δημοτικής εκπαιδεύσεως».⁵³⁴ Θεωρεί ο Παπαμάρκου και η Κυβέρνηση χάριν της οποίας νομοθετεί πως «εκ πάντων των δυνατών ατελών μέσων προς παρασκευήν δημοδιδασκάλων, το μεν εαυτής είνε το ολιγώτερον ατελές, το δε υπό του διδασκαλικού Συλλόγου προτεινόμενον το ατελέστερον».⁵³⁵

Στην αντιπρόταση του Διδασκαλικού Συλλόγου να συσταθούν νέα Διδασκαλεία, για να διευκολύνουν το έργο των υπαρχόντων και να μην

⁵³⁰ Ο.π.

⁵³¹ Ο.π.

⁵³² Ο.π., σελ. 3, 4

⁵³³ Ο.π., σελ. 3

⁵³⁴ Ο.π. σελ. 3-4

⁵³⁵ Ο.π. σελ. 4

καταργηθούν αυτά με την αντικατάστασή τους από Υποδιδασκαλεία πάσης φύσεως, ο Παπαμάρκου απαντά πως *«Ταύτα πάντα είνε επί του παρόντος τουλάχιστον ανέφικτα διότι ελλείπει δυστυχώς το επαρκές και το κατάλληλον προς ίδρυσιν και άλλων διδασκαλείων προσωπικόν...»*⁵³⁶ και πως οι υπόλοιπες προτάσεις του Συλλόγου είναι αδύνατον να πραγματοποιηθούν τη συγκεκριμένη στιγμή που το κράτος βρίσκεται σε άσχημη οικονομική κατάσταση.

Τα μαθήματα που προτείνει ο Σύλλογος να διδάσκονται σε κάθε τάξη δεν είναι ορθά σχεδιασμένα, κατά τον Παπαμάρκου, αφού δεν συνάδουν στο επίπεδο της κάθε τάξης και έτσι: *«τα μεν προσήκοντα εις τας ανωτέρας διδασκόμενα εις τας κατωτέρας δεν θα εννοούνται, μαθήματα δε προσήκοντα εις τας κατωτέρας τάξεις εάν διδαχθώσι εις ανωτέρας, ως εύκολα θα καταφρονώνται, άρα ούτε ταύτα ούτε εκείνα θα μανθάνωνται προσηκόντως».*⁵³⁷

Η δημιουργία «βοηθών» δασκάλων από τους αριστούχους της δεύτερης τάξης του Διδασκαλείου κρίνεται από τον νομοθέτη αρνητικά γιατί *«θα βλάψωσιν ουκ ολίγον τα διδασκαλεία και θα επιφέρωσιν την αμάθειαν και την ημιμάθειαν και αχρησίαν των εξ αυτού αποφοιτησόντων βοηθών του διδασκαλικού Συλλόγου».*⁵³⁸ Εξάλλου η επάνοδος αυτών στην τρίτη τάξη του Διδασκαλείου μετά από πέντε χρόνια διδασκαλίας θεωρείται αντιπαιδαγωγική. Επιτίθεται ο Παπαμάρκου στον Διδασκαλικό Σύλλογο, άρα και στον Οικονόμο, γιατί οι αντιπροτάσεις του δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά από το νομοσχέδιο, το οποίο καταψηφίζουν και είναι μάλιστα και χειρότερες: σύμφωνα με το δικό τους σχέδιο θα δημιουργηθούν δημοδιδάσκαλοι και βοηθοί σε αντικατάσταση των δημοδιδασκάλων και γραμματιστών του νομοσχεδίου. *«Το εγχείρημα λοιπόν αυτών είνε εντελώς μάταιον. Και ου μόνον μάταιον είνε, αλλά και αυτόχρημα επιζήμιον εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν, ως όντων των μεν δημοδιδασκάλων κατά το σύστημα αυτών πολύ ατελεστέρων των ημετέρων δημοδιδασκάλων, των δε βοηθών αυτών ουχί υπερτέρων των καθ' ημάς γραμματιστών».*⁵³⁹

Κλείνοντας τον έλεγχο των κρίσεων του Διδασκαλικού Συλλόγου ο Παπαμάρκου τονίζει: *«Αύται εάν εφαρμοσθώσιν, ασφαλέστατα και πλατύτατα θα γείνωσι πάντα εκείνα, τα οποία ούτοι ακριβώς ήθελον να αποσοβήσωσι, θέλοντες*

⁵³⁶ Ο.π. σελ. 4

⁵³⁷ Ο.π., σελ. 5

⁵³⁸ Ο.π., σελ. 5

⁵³⁹ Ο.π., σελ. 7

τουτέστι να εφοδιάσωσι πάντα τα σχολεία του Κράτους δια δημοδιδασκάλων «ομοιομόρφως πεπαιδευμένων» και θεωρούντες τούτου ένεκα επιζήμια εις την εθνικήν εκπαίδευσιν και τα μονότακτα διδασκαλεία και τα υποδιδασκαλεία, ακριβώς δια του υπ' αυτών προτεινομένου συστήματος το χάσμα, της διαφοράς των δημοδιδασκάλων γίνεται μείζων και η ποιότης πάντων αυτών χείρων».⁵⁴⁰

Ο Παπαμάρκου υποστηρίζει το νομοσχέδιο που φέρνει προς ψήφιση και αφορά στη μόρφωση των γυναικών. Το βασικό σχέδιο του νομοσχεδίου, που είναι η δημιουργία ενός νέου Διδασκαλείου Θηλέων στο Μεσολόγγι και η διάλυση των υπαρχόντων, τα οποία στηρίζονται από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, παρουσιάζεται ως η προσφορότερη, καθώς «τα εν τω Αρσακείω έχουσι κάκιστα, οι εν αυτώ διδάσκοντες είνε απαιδαγώγητοι, αμέθοδοι, ελεεινοί, ως τοιούτοι είνε και οι λοιποί καθηγηταί... Οι σύμβουλοι του Αρσακείου είνε άνθρωποι εμπορευόμενοι, μηδέν κοινόν έχοντες προς τα σχολικά πράγματα. Το ποιον των εξερχομένων διδασκαλισσών είνε παγκάκιστον... το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα του Αρσακείου δεν βασίζεται επί υγιών παιδαγωγικών αρχών' διότι εν αυτώ διαγράφονται ολίγαι ώραι διδασκαλίας, εν ω εν τω προγράμματι του εν Μεσολογγίω συσταθησομένου Διδασκαλείου διπλάσιαι, τριπλάσιαι και διότι η εν τω προγράμματι του Αρσακείου διαγραφομένη Ελληνική γλώσσα δεν είνε δια κοράσια, ουδ' ευρίσκονται αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς έχοντες μορφωτικήν δύναμιν δια τας γυναίκας».⁵⁴¹ Για το λόγο αυτό ισχυρίζεται ο Παπαμάρκου πως και τα Ευαγγέλια πρέπει να μεταφραστούν στην «καθωμιλουμένην, ακόμη δε και εις την χυδαίαν γλώσσαν και εις τοιαύτην ν' αναγινώσκηται και εις τα σχολεία».⁵⁴²

Τα παραπάνω για τον Παπαμάρκου είναι ακλόνητα επιχειρήματα της μεγάλης αξίας που έχουν τα νομοσχεδιά του και καταρρίπτουν τις όποιες αρνητικές αξιολογικές κρίσεις ακούστηκαν.

Την άσχημη εικόνα που δομεί ο Οικονόμου για τον αντίπαλό του, προσπαθεί ο Παπαμάρκου να την ανατρέψει πέρα από τα λεγόμενά του στη Βουλή και στο πρώτο του βιβλίο *Υθλοι και Πράγματα*. Έτσι την παρουσία του στο Υπουργείο κατά τα έτη 1889-1890 τη σχολιάζει μέσω ενός άρθρου στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τίτλο «Ο νέος επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων. Αι ιδέαι του». Ο συντάκτης αφορμώμενος από την ανάρριση του Παπαμάρκου στη

⁵⁴⁰ Ο.π., σελ. 7

⁵⁴¹ «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 189

⁵⁴² «Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» ο.π., σελ. 190

θέση του Τμηματάρχη παραθέτει τη συνέντευξη που του πήρε. Μέσα από μία εκτενή προλογική αναφορά του βιογραφικού του σκιαγραφείται ένας άνθρωπος με έντονο πατριωτισμό, με άρτια επιστημονική κατάρτιση και μεγάλη συγγραφική δραστηριότητα αλλά και πείρα σε θέσεις ευθύνης στο χώρο της εκπαίδευσης «θεωρηθείς και δικαίως ως σπάνια ειδικότης». ⁵⁴³ Η άγνοια του Παπαμάρκου για τον διορισμό του στο Υπουργείο, όπως φαίνεται από τα γραφόμενα της εφημερίδας, προφανώς δηλώνει πως ο ίδιος δεν κίνησε τα νήματα για την εξέλιξη αυτή, δεν ανήκει σε καμία «φατρία», όπως πολλές φορές του καταλόγιζε ο Οικονόμου, αλλά πως ήταν καθαρά απόφαση του πρωθυπουργού. Η απροθυμία του να αναλάβει μία τέτοια θέση εκφράζεται μέσα από την πολλαπλή άρνηση παρόμοιων προγενέστερων προτάσεων: *«Ουδέν θετικόν γνωρίζω επί του διορισμού μου τούτου. Είναι αληθές ότι πολλάκις μοι εγένετο λόγος περί τούτου, αλλά εγώ πάντοτε προσεπάθησα ν' αποφύγω αυτόν. Τι τα θέλετε, κ. συντάκτα, έχω την πεποίθησιν ότι είμαι πολύ χρησιμώτερος εις την θέσιν, ην κατέχω νυν, ως διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών»*. Αλλά συνεχίζει ο Παπαμάρκου στη συνέντευξη: *«Πιστός εις το καθήκον μου θα υπακούσω εις την διαταγήν του Σ. Υπουργείου, θα αποδεχτώ την θέσιν, ην μοι εμπιστεύεται, αλλ' αγνοώ αν θα επιτύχω και προ πάντων φοβούμαι την μεγάλην ευθύνη... διότι, ως έχει νυν, συνδέεται προς τόσα ζητήματα, είναι τόσον μετέωρος η θέσις του κατέχοντος αυτήν, έχει ούτος ν' αντιπαλαίση προς τόσα δυσυπέβλητα προσκόμματα...»*. Τα προσκόμματα αυτά αναλύονται ως εξής: *«Το ζήτημα της παρ' ημίν δημοτικής παιδείσεως, δεν είναι ατυχώς ζήτημα καθαρώς εκπαιδευτικόν είναι και ζήτημα οικονομικόν και ζήτημα διοικητικόν. Οικονομικόν μεν, διότι χρειάζονται πολλά εκατομμύρια δραχμών προς ίδρυσιν ανθρωπίνων οικημάτων δια σχολεία... και το ζήτημα αυτό, ως βλέπετε, δεν εξαρτάται απότο υπουργείον της Παιδείας, αλλ' από το υπουργείον των οικονομικών... Δεύτερον ζήτημα είναι το διοικητικόν, εξαρτώμενον υπό του υπουργείου των Εσωτερικών. Πρέπει να γείνη μεγαλειτέρα συγκέντρωσις, πρέπει πολλοί Δήμοι να συνενωθώσιν εις ένα, να καταστήσιν ούτω ευπορώτεροι και τότε μόνον θα δυνηθώμεν εν ταις επαρχίαις να έχωμεν καλά σχολεία δημοτικά»*. Απαριθμώντας τις δυσκολίες που συναντά ο καθένας που αναλαμβάνει αυτήν τη θέση ο Παπαμάρκου, προσθέτει: *«Τρίτον ζήτημα, σπουδαιότατον και αποτελούν τον φοβερόν σκόπελον, εφ' ου αναγκαίως ναυαγεί*

⁵⁴³ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 93- 95

πας επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, είνε η πολιτική. Η επέμβασις του βουλευτού και του δημάρχου εις την διοίκησιν του τμήματος τούτου είναι φοβερά και απαισία. Ο βουλευτής και ο δήμαρχος εννοεί να μεταχειρισθή τον διδάσκαλον και την διδασκάλισσαν δια πολιτικούς σκοπούς, προς επίρρωσιν της κομματικής του επιρροής και ψηφοθηρίαν... Τούτου ουδαμού του πολιτισμένου κόσμου γίνεται. Εδώ όμως γίνεται και παραγίνεται... Τέταρτον και τελευταίον ζήτημα, ευτυχώς όμως καθαρώς εκπαιδευτικόν, είναι των προγραμμάτων. Ηξέυρετε, ότι από του 1832 δεν υπάρχει εν πρόγραμμα διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων; ... η ανάγκη ενιαίου αναλυτικού προγράμματος είναι απαραίτητος, αναπόφευκτος και εφ' όσον τούτο ελλείπει, η δημοτική εκπαίδευσις θα είναι κομπογιανήτικη, στερούμενη πάσης επιστημονικής βάσεως. Το δ' ασειότερον είναι, ότι εις τα σχολεία των θηλέων εφαρμόζονται οι αυτοί κανόνες διδασκαλίας και ότι ούτω αντί τα κοράσια να μορφώνονται αναλόγως του φύλου των... καθίστανται δια της εκπαιδεύσεως αγόρια... και εξέρχονται των σχολείων μηδέν γινώσκοντα... και το φοβερώτερον αγνοούντα την γλώσσαν των». Ερωτώμενος για τον τρόπο αντιμετώπισης αυτών των θεμάτων, ο Παπαμάρκου αναφέρει: «Θα υποβάλω τας ιδέας μου ταύτας εν μακρώ υπομνήματι τω κ. υπουργώ της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, θα τω υποδείξω τας ελλείψεις, θα προτείνω τα σωστικά μέτρα και αν ο κ. υπουργός μοι δώση ελευθερίαν ενεργείας πλήρη, θα δεχτώ την θέσιν του επιθεωρητού άλλως θα τον παρακαλέσω να μ' αφήση ... να μορφώσω εις διδασκάλους».⁵⁴⁴

Ο Παπαμάρκου λοιπόν από τα λεγόμενα στην παραπάνω συνέντευξή του φαίνεται ένας έντιμος άνθρωπος, γνώστης των δυσκολιών που συνεπάγεται η θέση του Τμηματάρχη, ανεξαρτημένος από όποια κομματικά παιχνίδια και κινούμενος βάσει του οράματός του για την εκπαίδευση και της προθυμίας του να προσφέρει στην αναμόρφωση και βελτίωση αυτής.

Η παρουσίασή του εξάλλου από τον ίδιο τον Υπουργό στη Βουλή ενισχύει τα παραπάνω και αναιρεί με τον καλύτερο τρόπο τα γραφόμενα του Οικονόμου.⁵⁴⁵ Για το λόγο αυτό ενσωματώνει στις σελίδες των *Υθλων*⁵⁴⁶ την αγόρευση του Υπουργού προς τους βουλευτές, όταν έφερε τα νομοσχέδια. Οι διαπιστώσεις που γίνονται από μέρος του δικαιολογούν την προσπάθεια του Παπαμάρκου να συντάξει τα πολυσυζητημένα νομοσχέδια. Γίνεται φανερό επίσης

⁵⁴⁴ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 95 - 98

⁵⁴⁵ Βλ. παραπομπή 269 και 270

⁵⁴⁶ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 167-182

ότι ο Υπουργός του παρέχει πλήρη στήριξη σε αυτήν την προσπάθεια και είναι απόλυτα σύμφωνος με τις προτάσεις του, γι' αυτό και τον υπερασπίζεται.

Τέλος ένα άρθρο της *Νέας Εφημερίδος* παρουσιάζει τα νομοσχέδια που θα υποβληθούν στη βουλή σε λίγες μέρες και τον εισηγητή του με τα καλύτερα λόγια: « Αναδιοργανούνται η διοικήσεις των σχολείων, κανονίζεται η αυστηρά εποπτεία αυτών, διευθετούνται τα της μορφώσεως των διδασκάλων, τα των σχολικών κτιρίων, των διδακτικών βιβλίων και των διδακτικών οργάνων. Ο Γ. Θεοτόκης ειργάσθη όντως, εύρων και εν τω προσώπω του κ. Παπαμάρκου όλα τα προσόντα του πεφωτισμένου εισηγητού των μάλλον εφαρμοσίμων κανονισμών, επιμελέστατον δε και σοφόν ερευνητήν της εκπαιδευτικής τελειότητος των νεωτάτων μεθόδων». ⁵⁴⁷

Οι κατηγορίες που δέχεται ο Παπαμάρκου για τη δεύτερη θητεία του ως Τμηματάρχης στοχεύουν στους νόμους που συνέταξε και ψηφίστηκαν και στο ποιον του ιδίου. Η απάντηση λοιπόν που δίνει είναι ένα άρθρο της εφημερίδας *Άστυ*, στο οποίο ο διορισμός του γίνεται δεκτός με ενθουσιασμό, αφού χαρακτηρίζεται «*Ουχ ήττον αντάξιος της αποστολής της θέσεως είνε ο διορισμός του διαπρεπούς παιδαγωγού ημών κ. Χαρίσιου Παπαμάρκου ως επιθεωρητού της κατωτέρας εκπαιδύσεως. Εν τω προσώπω του κ. Παπαμάρκου συνεδυάσθησαν φύσις φιλόσοφος μετά ενθουσιασμού αποστόλου... τον βαθύν επιστήμονα, του οποίου την ψυχήν διαφλέγει το όνειρον της πνευματικής αναστάσεως της ελληνικής νεολαίας*». Το προϋπάρχον έργο του αξιολογείται θετικά από την εφημερίδα, καθώς: «*κατάκειται ημιτελές και ανεφάρμοστον το μεταρρυθμιστικόν αυτού έργον, του οποίου την σημασίαν δεν ηδύνατο ούτε να κατανοήση η κοινή μετριότης διαδόχων ακαταρτίστων*». ⁵⁴⁸

Η κατάρριψη των επικρίσεων που δέχεται ο Παπαμάρκου για το έργο του ως Τμηματάρχης στις δύο θητείες του ολοκληρώνεται σε αυτό το σημείο. Επιλογικά παρατίθεται το τελευταίο μέρος του ελέγχου που άσκησε ο Παπαμάρκου στο Υπόμνημα που απέστειλε ο Χ. Παπαδόπουλος στη Βουλή και είναι δηλωτικό των προθέσεών του και της θέσης του απέναντι σε εκπαιδευτικά γενικότερα θέματα : «*Επί των Νομοχεδίων τούτων ώφειλον ως εκ της θέσεως της δημοσίας ... να ομιλήσω, ένα πόθον διακαή έχων, να συντελέσω, όση μοι δύναμις, εις την περιστολήν του μεγάλου και εθνοφόρου κακού, όπερ εις το έθνος ημών*

⁵⁴⁷ Ο.π., σελ. 167

⁵⁴⁸ Ο.π., σελ. 99 -101

απεργάζεται η δημοτική παιδείσις. ... Εμελέτησα ... την κατάστασιν της παρ' ημίν εκπαιδύσεως, εμελέτησα ... τα αλλαχού άλλοτε γενόμενα και τα νυν κρατούντα και εν ενεργεία όντα, εμελέτησα επισταμένως ... τας εκθέσεις περί της καταστάσεως της παρ' ημίν εκπαιδύσεως των... αποσταλέντων Επιθεωρητών... Καθυπέβαλον ευσεβεστάτως εις αυτούς τας ... γνώμας μου, συνεζητήσαμεν μετ' αυτών επί νύκτας μακροτάτας, ... ετροποποιήσαμεν ουκ ολίγα ... και καθυπέβαλον μετά τας συζητήσεις ταύτας και μετά την τελείαν υπό των προϋσταμένων μου έγκρισιν ... εις τον φιλόκαλον Υπουργόν μου. αλλά κατεξανέστησαν κατά της τοιαύτης μεταρρυθμίσεως ... πάντες εκείνοι, οίτινες ακριβώς τα αυτά τοις Νομοσχεδίοις δια των εκθέσεων αυτών επόθησαν και προ ολίγου έτι χρόνου δι' επισήμων εγγράφων τη Κυβερνήσει προέτειναν... Τούτο ηδυνάμην εγώ δια το έθνος μου να πράξω και τούτο εν τω μέτρω των δυνάμεών μου προθυμότατα έπραξα».⁵⁴⁹

Γενικά ο Παπαμάρκου επέμεινε στην υπεράσπιση των καταψηφισθέντων νομοσχεδίων του 1889, ενώ για τη δεύτερη θητεία του δίνει λίγα υπερασπιστικά στοιχεία. Ίσως γιατί τα νομοσχέδια εκείνα δεν έγιναν τελικά αποδεκτά σε αντίθεση με τους δύο νόμους που σχεδίασε, ΒΟΘ' και ΒΠΕ', κατά τη δεύτερη θητεία του και οι οποίοι τέθηκαν σε εφαρμογή. Πάντως η ιστορία δικαίωσε τις επιλογές του Παπαμάρκου, καθώς ορισμένες από τις ρυθμίσεις των νομοσχεδίων που σχεδίασε το 1889 και για τις οποίες πολεμήθηκε έντονα υλοποιήθηκαν τις επόμενες δεκαετίες. Ενδεικτικά αναφέρονται τα Υποδιδασκαλεία, που ο ίδιος κατάφερε να τα ιδρύσει στα 1892, τα μονοτάξια Διδασκαλεία το 1913, το Διδασκαλείο Τεχνικής Εκπαίδευσης το 1915, το εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο με την αντίστοιχη κατάργηση του Ελληνικού Σχολείου το 1929.

2.2.4. Τέταρτη κατηγορία: Το συγγραφικό έργο των παιδαγωγών

2.2.4.1. Ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π.Οικονόμου στο χώρο των σχολικών βιβλίων

Ο Παπαμάρκου εμφανίζεται στο χώρο του σχολικού βιβλίου τη δεκαετία του 1880. Ήδη από τις απαρχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους είναι εμφανής η πολιτική βούληση να διαμορφωθεί μία στρατηγική για το σχολικό βιβλίο συνολικά. Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται ως το 1880 φαίνεται

⁵⁴⁹ Παράρτημα των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, σελ. 96

πως οι εκπαιδευτικές αρχές δεν είναι ικανές να επιβάλλουν την ομοιομορφία των σχολικών εγχειριδίων και να ελέγξουν την κυκλοφορία και τη χρήση τους, όπως το σχεδιάζουν. Όλο αυτό το διάστημα το κράτος, προσπαθώντας να ελέγξει μονοπωλιακά το μηχανισμό συγγραφής και διανομής του σχολικού βιβλίου μέσω των επιτροπών κρίσεων που συστήνει, οδηγείται σε μία ανεξέλεγκτη κατάσταση εξαιτίας της ασυδοσίας και αθέμιτης δραστηριότητας των εκδοτικών οίκων και βιβλιοεμπόρων στο πλαίσιο της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού που έχει επικρατήσει. Αποτέλεσμα της προκειμένης κρατικής αδυναμίας είναι η άνθηση της κερδοσκοπίας και η διάδοση των πελατειακών σχέσεων στις διαδικασίες επιλογής των εγχειριδίων.⁵⁵⁰

Ως προς το περιεχόμενό τους τα βιβλία μέχρι το 1880 ακολουθούν τον εγκεκριμένο οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Ι.Π. Κοκκώνη. Κύριο βιβλίο θεωρείται το αλφαβητάριον, το οποίο είναι γραμμένο με την αναλυτική μέθοδο. Σύμφωνα με αυτήν γίνεται διδασκαλία πρώτα των γραμμάτων, μετά των συλλαβών και τέλος ολόκληρων των λέξεων. Το περιεχόμενό τους είναι κατά βάση θρησκευτικό με ηθικοπλαστικό χαρακτήρα, όπως φαίνεται από τον κατάλογο των βιβλίων που κυκλοφορούν τα χρόνια αυτά.⁵⁵¹

Μετά το 1880 ο κρατικός έλεγχος και παρεμβατισμός στο χώρο του σχολικού βιβλίου γίνεται πιο αποτελεσματικός, αφού καθιερώνεται πιο συνεκτικός τρόπος επίβλεψης της παραγωγής και διακίνησης των διδακτικών βιβλίων. Το ελληνικό κράτος με πρωτεργάτες τις κυβερνήσεις του Τρικούπη και αργότερα του Θεοτόκη επιβάλλει πολιτική αυστηρού ελέγχου των διαδικασιών συγγραφής, έγκρισης και κυκλοφορίας τους. Κατορθώνει να εφαρμόσει πιο αποτελεσματικά την πάγια πολιτική της χρήσης ομοιόμορφων σχολικών εγχειριδίων και του ελέγχου του περιεχομένου τους με τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής χρήσης εγκεκριμένων από ειδικές επιτροπές βιβλίων.⁵⁵²

Ο νόμος ΑΜΒ΄ του 1882 λοιπόν είναι αυτός που καθιερώνει την πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού, πραγματοποιώντας μία αναδιανομή αρμοδιοτήτων και ρόλων μεταξύ κράτους και ιδιωτικού παράγοντα, υπέρ του

⁵⁵⁰ Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., *Σχολικά εγχειρίδια, θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σελ. 3-12 & Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 70-71 & Βεντούρα Λίνα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μία εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937)» σελ. 91

⁵⁵¹ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 221-229

⁵⁵² Βεντούρα Λίνα, ο.π., σελ. 92

πρώτου. Βάσει αυτού προβλέπεται πως κάθε βιβλίο –μόνο ένα για κάθε μάθημα- που εισάγεται στη δημοτική και στη μέση εκπαίδευση θα πρέπει να έχει την έγκριση του αρμόδιου Υπουργείου μέσω του προκηρυσσόμενου διαγωνισμού, ο οποίος θα διεξάγεται ανά τετραετία την ευθύνη της έγκρισης αναλαμβάνουν τρεις επιτροπές, μία για τα «φιλολογικά βιβλία», μία για τα βιβλία «των φυσικομαθηματικών και ζωολογικών επιστημών» και μία για τα βιβλία «των ηθικών επιστημών» τα μέλη των επιτροπών αμείβονται και έχουν την ευθύνη του καθορισμού της τιμής του κάθε εγκρινόμενου βιβλίου.⁵⁵³

Ο πρώτος διαγωνισμός προκηρύσσεται στις 23.11.1882, αλλά τα πράγματα δεν κυλούν ομαλά, αφού καθυστερεί η διαδικασία και τελικά το 1883 συντήνονται δύο επιτροπές αρμόδιες για τα φιλολογικά βιβλία και για τα παιδαγωγικά και τεχνικά. Στην πρώτη επιτροπή που σχηματίζεται για την έγκριση των διδακτικών βιβλίων του δημοτικού συμμετέχει και ο Χ. Παπαμάρκου, διευθυντής τότε του Διδασκαλείου Επτανήσων. Ο διαγωνισμός ολοκληρώνεται εγκρίνοντας μόνο το αναγνωσματάριον και αλφαβητάριον του Βλ. Σκορδέλη για την Α΄ τάξη και απορρίπτοντας όλα τα άλλα, προκαλώντας ως λογικό επακόλουθο την αντίδραση των απορριφθέντων συγγραφέων. Ο Παπαμάρκου παραιτείται μάλιστα στο μέσο του διαγωνισμού αναιτιολόγητα, δημιουργώντας κακές εντυπώσεις για την αντικειμενικότητα της κρίσης των μελών της επιτροπής. Μετά την ανεπιτυχή προσπάθεια των επιτροπών να επιλέξουν και να καθορίσουν τα διδακτικά βιβλία επιτρέπεται η εισαγωγή στα σχολεία μη εγκεκριμένων βιβλίων από τις επιτροπές.⁵⁵⁴

Νέος διαγωνισμός με παρόμοιους όρους διεξάγεται στις 31.10.1886 σχετικός με τα βιβλία του δημοτικού και των διδασκαλείων. Ο Χ. Παπαμάρκου και πάλι είναι ένα από τα μέλη δύο μάλιστα επιτροπών, της μιας για τα γλωσσικά βιβλία του δημοτικού –τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής είναι ο Ι. Πανταζίδης, ο Σπ. Λάμπρος, ο Φ. Γεωργαντάς και ο Δ. Βικέλας- και της άλλης για τα θρησκευτικά και παιδαγωγικά βιβλία των διδασκαλείων –μαζί με τους Φ. Γεωργαντά, Ζ. Ρώση, Ν. Στάη, Ε. Δεπάστα, Θ. Μητόπουλο και Χ. Αντωνιάδη. Η απόφαση- εισήγησή του για τα αλφαβητάρια της Α΄ τάξης είναι εκτενής και λεπτομερειακή, αλλά αρνητική για όλα όσα προτάθηκαν. Το ίδιο αρνητικός είναι και στην έγκριση των προτεινόμενων παιδαγωγικών βιβλίων, με μια προτίμηση

⁵⁵³ Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., ο.π., σελ. 29-31 & Λέφας Χ., ο.π., σελ. 331-332

⁵⁵⁴ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 333-334 και Παπαδόπουλος Δ., ο.π. σελ. 73-74

προς το βιβλίο του Ν. Σπαθάκη. Η θέση του για το βιβλίο της ωδικής δεν υιοθετήθηκε από τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής, όπως έγινε με τα υπόλοιπα βιβλία, και ενσωματώνει ειδικό σημείωμα με τις αντιρρήσεις του στην έκθεση που δημοσιεύεται. Τα αποτελέσματα και αυτού του διαγωνισμού ξεσηκώνουν κύμα αντιδράσεων από τους απορριφθέντες συγγραφείς μεταξύ των οποίων είναι και ο Π. Οικονόμου, ο οποίος συμμετέχει στο διαγωνισμό με βιβλία για κάθε τάξη του δημοτικού.⁵⁵⁵

Ο νόμος λοιπόν ΑΜΒ΄ και οι διαδικασίες που εισήγαγε δεν έγιναν αποδεκτές· αμφισβητήθηκε τόσο η χρησιμότητα του ενός και μοναδικού βιβλίου για κάθε μάθημα όσο και η δυνατότητα των κριτών να επιλέγουν το καταλληλότερο μεταξύ πολλών βιβλίων, το οποίο θα υπάρχει στα σχολεία τουλάχιστον μία τετραετία. Παρά τις επικρίσεις, ο νόμος αυτός επέφερε βελτίωση των βιβλίων που εγκρίνονται και μείωση των έκνομων φαινομένων της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού. Εμφανίζεται μάλιστα και μία νέα προβληματική που σχετίζεται με τις λειτουργίες που επιτελεί το σχολικό βιβλίο, τη γλώσσα του, το είδος και τον τρόπο παρουσίασης της ύλης, τα γνωρίσματα που συνιστούν το «καλό» βιβλίο.⁵⁵⁶

Η ισχύς του φτάνει μέχρι το 1895, αν και στα 1893 τροποποιήθηκε με το νόμο ΒΡΑ΄ επί κυβερνήσεως και πάλι του Χ. Τρικούπη, υπουργείας του Κοσονάκου και τμηματάρχη Χ. Παπαμάρκου. Ο νέος τροποποιητικός νόμος δε φέρνει ουσιαστικές μεταβολές στο καθεστώς του βιβλίου. Αυτό που αλλάζει είναι η διάρκεια εγκρίσεως του ενός και μόνου βιβλίου από τέσσερα έτη σε τρία και ο αριθμός των επιτροπών, ο οποίος αυξάνεται σε εννέα, τα μέλη των οποίων διορίζονται από τον Υπουργό και όχι από την προβλεπόμενη του νόμου ΑΒΜ΄ επιτροπεία.⁵⁵⁷

Στον διαγωνισμό που προκηρύχθηκε βάσει αυτού του νόμου δόθηκε ιδιαίτερη ώθηση στην προβληματική για τις λειτουργίες του βιβλίου, που αναφέρθηκε παραπάνω. Προβλέπεται δηλαδή τώρα για πρώτη φορά η αλλαγή του είδους και της διάταξης της ύλης των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου. Η συνδιδασκτική μέθοδος και το ερβιατριανό, συγκεντρωτικό σύστημα που προέκρινε τη συνεχή διήγηση περιστρεφόμενη γύρω από ένα πρόσωπο ή γεγονός κλασικού

⁵⁵⁵ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 334-335 και Παπαδόπουλος Δ., ο.π. σελ. 74-75

⁵⁵⁶ Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., ο.π., σελ. 31-35

⁵⁵⁷ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 335

ή εθνικού –θρησκευτικού περιεχομένου (Οδυσσέας, Γεροστάθης) αντικαθίσταται από το εγκυκλοπαιδικό σύστημα, ένα σύστημα θεματικών ενοτήτων για τη θρησκεία, τη φύση, τις ανθρώπινες σχέσεις, οι οποίες αναδεικνύονται μέσα από διηγήματα, παροιμίες, γνωμικά και ποιήματα.⁵⁵⁸

Το ζήτημα του είδους και της διάταξης της ύλης, αν και φαίνεται να έχει σχέση με την αλλαγή της παιδαγωγικής αντίληψης για τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου, ωστόσο υποκρύπτει και σοβαρότερα ζητήματα, όπως αυτό της εθνικής ιδεολογίας (Μεγάλη Ιδέα) και της σύγκρουσης των παραδοσιακών και εκσυγχρονιστικών αντιλήψεων για την εκπαίδευση. Η κλασική, συνεχής διήγηση του ερβαρτιανού συστήματος ανταποκρίνεται στις γνωστικές ανάγκες που δημιουργεί η Μεγάλη Ιδέα και στις κοινωνικοποιητικές προθέσεις της εποχής. Για το λόγο αυτό η συγγραφή βιβλίων με βάση τις ερβαρτιανές αντιλήψεις στηρίζεται κυρίως στη διασκευή έργων της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και στην επιλογή ηρώων της ελληνικής αρχαιότητας. Σε μια περίοδο λοιπόν που η Μεγάλη Ιδέα προτάσσει την ιστορική γνώση ως «βασιλίδα των γνώσεων», οι απόψεις του Ερβάρτου εναρμονίζονται με το ζητούμενο από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.⁵⁵⁹

Από την άλλη το εγκυκλοπαιδική διάταξη της ύλης, η οποία προβλέπεται από την προκήρυξη του 1893, συνδέεται με την προσπάθεια στροφής της εκπαίδευσης προς πρακτικότερες κατευθύνσεις. Αυτό ενισχύεται και από την εντύπωση που δημιουργείται ότι παραγνωρίζεται η ιστορική γνώση – τόσο σημαντική στο προηγούμενο σύστημα- αφού δεν αναφέρεται στην προκήρυξη η ανάγκη συγγραφής βιβλίου ιστορίας για τα δημοτικά σχολεία.⁵⁶⁰

Η αλλαγή αυτή στη διάταξη της ύλης, όπως είναι φυσικό, φέρνει σε σύγκρουση και τους υποστηρικτές της κάθε οπτικής· στην πρώτη ανήκουν ο Παπαδόπουλος, Π. Οικονόμου, Σκορδέλης και στη δεύτερη ανήκει ο Παπαμάρκου, Μωραΐτης, Γεωργαντάς. Τελικά ο διαγωνισμός διεξάγεται και επιλέγονται τα αναγνωστικά β' και γ' τάξης του Παπαμάρκου για ένα μόνο χρόνο, ενώ απορρίπτονται τα άλλα του βιβλία. Η κριτική που ασκήθηκε στον Παπαμάρκου και για αυτόν τον διαγωνισμό είναι μεγάλη.⁵⁶¹ Ο ίδιος πάντως

⁵⁵⁸ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 335- 336 και Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., ο.π., σελ. 37

⁵⁵⁹ Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., ο.π., σελ. 37-38

⁵⁶⁰ Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., ο.π., σελ. 39-40

⁵⁶¹ Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., ο.π., σελ. 37-40 & Λέφας Χ., ο.π., σελ. 336-337

απαντά στην κριτική επιτροπή, της οποίας η κρίση δεν τον ικανοποίησε, συγγράφοντας δύο τόμους με τίτλο «Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων». Η γλώσσα και το ύφος του σε αυτό το βιβλίο είναι δριμύτατο, ψέγοντας τα μέλη της επιτροπής και απαντώντας με επιχειρήματα στην κρίση της.⁵⁶²

Επίσης μετά τον διαγωνισμό αυτόν έπαψε να ισχύει και το σύστημα έγκρισης ενός και μόνου βιβλίου, εξαιτίας της αντιπαλότητας που αναπτύσσονταν μεταξύ των συγγραφέων που πολλές φορές μάλιστα έφτανε σε ακραία σημεία.⁵⁶³

Γενικά γίνεται φανερό πως ο Παπαμάρκου, κάθε φορά που συμμετέχει είτε σε επιτροπές κρίσεως διδακτικών βιβλίων είτε ως διαγωνιζόμενος προκαλεί αρνητικές κρίσεις και τοποθετήσεις προς το πρόσωπό του και τη δράση του. Η παρούσα εργασία θα επικεντρωθεί στην πολεμική που ασκήθηκε στον Παπαμάρκου από τον Οικονόμου.

2.2.4.1.1. Π. Οικονόμου εναντίον Χ. Παπαμάρκου για το συγγραφικό του έργο

Η επίθεση του Οικονόμου προς τον Παπαμάρκου αναφορικά με το συγγραφικό του έργο αφορμάται από την κυκλοφορία των σχολικών βιβλίων του. Η πολεμική του επεκτείνεται στους διαγωνισμούς που προκηρύχθηκαν για την επιλογή των καλύτερων βιβλίων για το δημοτικό σχολείο και επικεντρώνονται στον Παπαμάρκου, ο οποίος διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην όλη διαδικασία επιλογής είτε ως μέλος των κριτικών επιτροπών είτε συμμετέχοντας ως κρινόμενος ή ως εμπνευστής της προκήρυξης του διαγωνισμού.

Έτσι ο διαγωνισμός που προκηρύχθηκε στα 1882 για την έγκριση των σχολικών βιβλίων και στον οποίο ο Παπαμάρκου εμπλέκεται ως μέλος της κριτικής επιτροπής, η οποία θα αποφάσιζε για τα καλύτερα συγγράμματα, αξιολογείται από τον Οικονόμου με τα εξής: *«Τις δεν ενθυμείται τα γελοία νομοθετήματα περί διαγωνισμού των διδακτικών βιβλίων, α κατέστησε σκανδαλωδέστερα η ανίσχυντος των χειροτέρων βιβλίων έγκρισις παραγκωνισθέντων των καλλιτέρων;»*.⁵⁶⁴

Καταστροφικός λοιπόν χαρακτηρίζεται *«ο παράδοξος νόμος του έτους 1882 ο περί διαγωνισμού των βιβλίων, ο εξεγείρας τόσα πάθη και σκάνδαλα, ο οπισθοδρομήσας σπουδαίως την εκπαίδευσιν παρ' ημίν, ο απογοητεύσας και*

⁵⁶² Λέφας Χ., ο.π., σελ. 336-337

⁵⁶³ Λέφας Χ., ο.π., σελ. 337-338

⁵⁶⁴ *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 12, 2.10. 1892, σελ.90

καταργήσας τας καλλίστας του έθνους ημών πνευματικάς δυνάμεις, ο στερήσας του επιουσίου άρτου χιλιάδας πτωχών εργατών των αποζώντων εκ της τυπογραφικής βιομηχανίας!».⁵⁶⁵

Αλλά και ο επόμενος διαγωνισμός διδακτικών βιβλίων που έλαβε χώρα το 1886 και προέκρινε μεταξύ των άλλων βιβλίων ως κατάλληλο αυτό της Οδύσσειας του Κονιδάρη ψέγεται μέσω μιας επιστολής που στάλθηκε στο περιοδικό. Αυτή αναγνωρίζοντας ότι το συγκεκριμένο βιβλίο είναι αντιγραφή του ιδίου βιβλίου του Π. Οικονόμου, το οποίο συμμετείχε στο διαγωνισμό, αλλά απερρίφθη, μέμφεται την κριτική επιτροπή, μέλη της οποίας ήταν ο Ι. Πανταζίδης, ο Σπ. Λάμπρος, ο Φ. Γεωργαντάς, ο Δ. Βικέλας και βέβαια και ο Χ. Παπαμάρκου. Μάλιστα υποστηρίζει η συγκεκριμένη δασκάλα πως η γνησιότητα του βιβλίου του Π. Οικονόμου είναι φανερή, καθώς αυτό παρουσιάστηκε στο διαγωνισμό στην δέκατη έκδοσή του, ενώ του Κονιδάρη σε χειρόγραφο. Απορεί λοιπόν όντας αγανακτισμένη η γράφουσα: *«Πώς διέφυγε την άγρυπνον προσοχήν η ομοιότης των βιβλίων και πώς δεν εσκανδαλίσθησαν αφ' ου τα ελαττώματα ταύτα έχη και το αντίγραφον, ου επαινείται και η παιδαγωγική διήγησις και η πιστή προς τον Όμηρον προσαρμογή, αφ' ου το εν υπεβάλλετο έντυπον εν δεκάτη εκδόσει, το δε άλλο εν χειρογράφω; Και πώς επέτρεψεν η ευρεία αυτών συνείδησις ν' απονείμωσι το βραβείον εις το αντίγραφον, να κακίσωσι δε το πρωτότυπον ως μη εκθέτον τα πράγματα παιδαγωγικώς και μη μεταφράζον πιστώς και κατά λέξιν τον Όμηρον;»*.⁵⁶⁶ Παρουσιάζοντας τυχαία δείγματα γραφής του ενός και του άλλου βιβλίου, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν είναι αυτό του Κονιδάρη αντίγραφο του πρωτότυπου του Π. Οικονόμου. Το αποτέλεσμα του διαγωνισμού πάντως αποδεικνύει την ηθική ποιότητα των κριτών: *«Ούτε τους ανθρώπους ησχύνθησαν ούτε τον Θεόν εφοβήθησαν οι έντιμοι και εβράβευσαν τον αντιγραφέα καταισχύνοντες ούτω και εαυτούς και τους μετ' έπειτα γενησομένους κριτάς δια της κακούργου ταύτης πράξεώς των. Θαυμάζω πώς δεν εστιγματίσθη η πράξις αύτη, ήτις είναι έγκλημα φανερόν. ... η πράξις αύτη... θα διεγείρη φρίκην εις τας καρδίας των διδασκάλων, οίτινες θα οικτείρωσι το έθνος δια την αναίδειαν και μοχθηρίαν των ανθρώπων, οίτινες κάθηνται εις τας υψηλάς θέσεις της πολιτείας, ίνα διαπράττωσι τα φοβερώτερα των εγκλημάτων»*.⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ 17, 20.11. 1892, σελ.129

⁵⁶⁶ Ο.π., σελ. 132

⁵⁶⁷ Ο.π., σελ. 132-134

Σχολιάζοντας ο Οικονόμου φανερά ευχαριστημένος, επειδή η αδικία που έγινε σε βάρος του αποκαλύπτεται από κάποιον άλλον και όχι τον ίδιο, δηλώνει τη δική του αμηχανία να αντιδράσει μπροστά στην κατάφωρη αδικία που συντελέστηκε από την κριτική επιτροπή και τον Παπαμάρκου και καταγράφει με πικρόχολη διάθεση την κρίση ενός δημοδιδασκάλου για τα αποτελέσματα του διαγωνισμού: *«Συγχαίρω υμίν (αναφέρεται στον Οικονόμου μέσω της επιστολής του) εκ καρδίας δια το βραβείον, ο δικαίως έλαβεν η Οδύσειά σας, η εκδοθείσα υπό το ψευδώνυμον Κονιδάρη... Και υποθέτω ότι απεκρύψατε το όνομά σας, ίνα διαλάθητε την καταδίωξιν της φατρίας»*.⁵⁶⁸

Κλείνοντας το θέμα αυτό, εκφράζει τα δικά του σχόλια για το έργο της κριτικής επιτροπής και την αξία του καθενός από τα μέλη της, υπονοώντας τον Παπαμάρκου και την ομάδα του, που ανέκαθεν υπήρξε εχθρικά διακείμενος προς τον ίδιο: *«Ειλικρινώς θλίβομαι δια την άδικον απόφασιν των κριτών. ... Εξεπήδησαν πέντε άνθρωποι εκ της κρύπτως των και άλλοι μεν εκδικούντες παλαιά μίση, άλλοι δε μικροί τυφλά όργανα γενόμενοι των άλλων έδωκαν απόφασιν ήτις είναι κατά το μέγεθος ίση προς το μέγεθος της αναισχυντίας των κριτών. ... Εν τη πεντάδι των κριτών αυτών οι τρεις ουδέποτε υπήρξαν φίλοι μου, πολλάκις δε μοι εδόθη αφορμή να διαφωνήσω προς αυτούς επί πολλών ζητημάτων, μάλιστα δε προς τινάς τούτων τοσούτον η διαφωνία ημών ήτον μεγάλη, ώστε η διαφορά γνώμών ημών περιέστη εις κεκηρυγμένην έχθραν. Περί τοιούτων ανθρώπων... ουδέποτε περιέμενον ευθυδικίαν και ευθυκρισίαν. Αλλ' ομολογώ ότι ουδέποτε περιέμενον να βραβεύσωσι και το αντίγραφον του εμού βιβλίου. Αλλ' ούτοι εδείχθησαν χειρότεροι ή όσον υπέθετον αυτούς. Περί του άλλου δε των υπολοίπων δύο κριτών δεν κάμνω λόγον· διότι αυτός και φύσει και μαθήσει δεν δύναται να έχη ιδίαν γνώμην, ουδέ επιτρέπεται αυτό μάλιστα τούτο. Θλίβομαι όμως μεγάλως δια την διαγωγήν του κ. Δ. Βικέλα, όστις εν τη επιτροπεία ταύτη εξήλωσε την θέσιν μηδενικού προσυπογράψας απόνωσ την σκανδαλώδη των άλλων απόφασιν!»*.⁵⁶⁹ Δικαιολογεί το άκρως επιθετικό του ύφος ο Οικονόμου αναφέροντας πως: *«Ταύτα έγγραφα αφορμήν λαβών εκ της πραγματείας διαπρεπούς διδασκάλου ζώντος από πολλών ετών εν τη ξένη· διότι η ευγενής αυτού ψυχή δεν ηδύνατο να ζήση εν κοινωνία, ένθα και οι πολλοί και οι μηδέν εργασάμενοι εξ ίσου τιμώνται, ένθα οι εξέχουσαι εργασίαι κινούσι τον φθόνον και την καταδίωξιν των μικρών και ποταπών*

⁵⁶⁸ Ο.π., σελ. 134

⁵⁶⁹ Ο.π., σελ 134

ανθρώπων, οίτινες κατορθούσι δια του συνασπισμού και της αμοιβαίας βοήθειας να κρατώσιν αυτοί επί τέλους και να φέρωσι τα πάντα εις την αποσύνθεσιν. Το κατ' εμέ θλίβομαι, διότι η κατάσταση της πατρίδος μου είναι τοιαύτη! Εύχομαι δε να μη επαναληφθώσι τοιαύτα αίσχη, άτινα όντως εξευτελίζουσι το έθνος ημών». ⁵⁷⁰

Ήρθε η ώρα να κριθεί και το συγγραφικό ταλέντο του Παπαμάρκου λόγω των βιβλίων που παρουσίασε· σε μία σειρά άρθρων με τίτλο «Παπαμάρκεια Αναγνωσματάρια» ο Οικονόμου στρέφει τα βέλη του προς τον συγγραφέα Παπαμάρκου, απαντώντας στον βιβλιοπώλη Κασδόνη που προωθεί τα βιβλία του, χωρίς κάτι τέτοιο να είναι νόμιμο: «αν εγράφησαν ποτέ μωρότερα βιβλία και χυδαιότερα και απειροκαλώτερα άλλα των αναγνωσματαρίων του κ. Παπαμάρκου και αν υπάρχουν βιβλία άλλα επιτηδειότερα να εμβάλωσιν αηδίαν και αποστροφην και εις τους διδασκάλους τους διδάσκοντας τοιαύτα βιβλία και εις τους μαθητάς τους αναγιγνώσκοντας αυτά. ... Και η γλώσσα, και η διήγησις, αλλά προ παντός άλλου η ύλη είναι τοσούτον ημαρτημένη και αντιπαιδαγωγική, ώστε θεωρούμεν καθήκον να καταδείξωμεν ταύτα, ίνα σώσωμεν τα σχολεία από τον κίνδυνον, ον και κατά τούτο διατρέχουσιν. Ουδεμία σελίς είναι αναμάρτητος, τα δε διηγήματα είναι τοσούτον ταπεινά και χαμαιλήζα και ανήθικα, ώστε εκπλήττεται τις με την θρασύτητα των ανθρώπων, δια τοιούτων βιβλίων να ζητούν να εκδιώξουν εκ των σχολείων τον Όμηρον, τον Ηρόδοτον, τον Γεροστάθην και άλλα κλασσικά βιβλία. ... Όπου τοιαύτα έργα, εξαμβλώματα διανοίας παραπαιούσης, προκύπτουσι, νομίζω ότι η αιδώς και το συμφέρον του συγγραφέως επιβάλλει να επικρατή άκρα σιγή, αφ' ου μάλιστα το αξίωμα του συγγραφέως ο φέρει, εξασφαλίζει την πώλησιν ή μάλλον το μονοπώλιον των βιβλίων». ⁵⁷¹ Στη συνέχεια του άρθρου ο Οικονόμου παραθέτει επιλεκτικά κάποια σημεία των βιβλίων του συγγραφέα «ως δείγμα γλωσσικής δεινότητος», ⁵⁷² όπως αναφέρει ειρωνικά. Επιχειρεί στη συνέχεια και ενδεικτική αποδόμηση των διηγημάτων που περιλαμβάνονται στα αναγνωσματάρια του Παπαμάρκου: «Τι δε να είπωμεν περί των διηγημάτων; Το εν αμιλλάται να είναι του άλλου μωρότερον. Και όντως προς παραγωγήν τοιούτων προϊόντων απητείτο ιδιοφυία, ην κέκτηται εις μέγαν βαθμόν ο κ. Παπαμάρκου και ο συνεργάτης αυτού κ. Γεωργαντάς» ⁵⁷³ και καταλήγει σε ένα πικρόχολο σχόλιο, στο οποίο αναφέρεται

⁵⁷⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 17, 20.11. 1892, σελ.132- 135

⁵⁷¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 55

⁵⁷² Ο.π.

⁵⁷³ Ο.π.

στην περίπτωση απουσίας του Παπαμάρκου από το εκπαιδευτικό γίνεσθαι: «*Θα ήτο δυστύχημα δια τον Ελληνικόν λαόν· διότι έμελλε να στερηθή τοιούτου συγγραφέως φαιδρύνοντας τας ώρας του δια πρωτοτύπων πάντοτε ιδεών, δια πρωτοτύπων λόγων, και δια πρωτοτύπων έργων, όμοια των οποίων ουδαμού του κόσμου υπάρχουν άλλα*». Υποσχόμενος «*να αποδείξει ότι μωρότερα βιβλία δεν εγράφησαν ποτέ από καταβολής κόσμου ουδέ θα γραφώσι*» αναφέρει πως «*εν τη “Εκπαιδεύσει” θα γίνη μακρός περί τούτων λόγος, ίνα ίδωσιν οι διδάσκαλοι οποίαν κακοδομιονίαν προπαρασκευάζουσιν δι’ αυτούς και δια τον Ελληνικόν λαόν τα μωρά αυτά αναγνωσματάρια, αν οι διδάσκαλοι δεν δείξωσι την προσήκουσαν ευτολμίαν ανθιστάμενοι, να εισαχθώσιν εις τα σχολεία τιαύτα βιβλία, α ευτυχώς και οι υπάρχοντες Νόμοι του Κράτους απαγορεύουσιν, ως θα απδείξωμεν ευθύς εν τω προσεχεί φύλλω της “Εκπαιδεύσεως”*».⁵⁷⁴

Σε επόμενο φύλλο κάτω από τον ίδιο τίτλο άρθρου ο Οικονόμου συνεχίζει να ελέγχει τις διηγήσεις των βιβλίων του Παπαμάρκου και συμπεραίνει πως τα διδάγματα που απορρέουν από αυτές είναι γελοία και ψευδή αλλά ο συγγραφέας έχει τέτοιο θράσος που «*γράφει με την υπογραφήν του ολόγραφον ότι “αι μωρολογίαι, αι κενολογίαι, αι τερατολογίαι και αι μικρολογίαι των Γερμανικών αλφαβηταρίων απεσοβήθησαν εκ του Ελληνικού αλφαβηταρίου!”*». Ένα σχόλιο γεμάτο οργή και απογοήτευση μαζί κλείνει το συγκεκριμένο άρθρο: «*Ω αλήθεια, σε θρηνώ, απέθανες εν τω κλασσικώ τούτω τόπω!*».⁵⁷⁵

Τρίτη φορά επανέρχεται ο Οικονόμου στις διηγήσεις των αναγνωσματορίων του Παπαμάρκου, επιθυμώντας να αποδείξει τη σαθρότητά τους και την έλλειψη σοβαρότητας του συγγραφέας τους. Μετά την παράθεση ενός ολόκληρου διηγήματος το «Μύρμηξ και Περιστέρα» απευθυνόμενος προς τον Κασδόνη, γράφει: «*Πώς σου φαίνονται αυτά κύριε Κασδόνη; Έχει κανέν άλλο έθνος τιαύτα βιβλία; Εγώ απροκαλύπτως σου λέγω όχι. Τα βιβλία είναι μοναδικά και είναι χαρακτηριστικά της εποχής. Η Βυζαντινή εποχή είχε τον Πτωχοπρόδρομόν της, και η ιδική μας δεν έπρεπε να υπολειφθή εκείνης. Και μα την αλήθειαν, ως κατήντησαν αυτόν τον ελληνικόν λαόν, το κάλλιστον φάρμακον προς ευδαιμονίαν αυτού είναι η αναισθησία και η απομώρανσις. Τούτο δε θα κατορθωθή αφεύκτως δια των ελληνικών αναγνωσματορίων*».⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 55-56

⁵⁷⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ.62-63

⁵⁷⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ 9, 21.8. 1892, σελ.70-71

Πιστεύοντας ο εκδότης του περιοδικού πως απέδειξε περίτρανα πόσο κακογραμμένα διηγήματα εμπεριέχονται στα αναγνωσματάρια του Παπαμάρκου, επιδιώκει την «συμπλήρωσιν της εικόνας» μιλώντας για «τον συγγραφέα περιγράφοντα αντικείμενα της φύσεως και της τέχνης. Ενταύθα υπερβαίνει πάσαν αντίληψιν το παιδαριώδες και μωρόν των πραγμάτων. Και δεν ηξέρει τις τι πρώτον να θαυμάση και να οικτείρη το σφαλερόν της γλώσσης ή την διαστροφήν της αληθείας, ή το σκαιόν της αντιλήψεως και παραστάσεως». Τα λόγια του αυτά τα στηρίζει με παραπομπές σε συγκεκριμένα χωρία των βιβλίων, αφού «όπου ταύτα λαλούσι, εκεί οι λόγοι είναι περιττοί». Λάθη επί λαθών διαπιστώνονται και σε αυτό το σημείο.⁵⁷⁷

Ο Οικονόμου ενσωματώνει στις σελίδες του περιοδικού του μία επιστολή του 1891 ενός δημοδιδασκάλου και πρώην μαθητή του, στις γραμμές της οποίας εκθειάζεται ο εκδότης ως δάσκαλος του Διδασκαλείου εξαιτίας των αρχών που μετέδωσε στους τότε μαθητές του μεταξύ των οποίων είναι πως «ο διδάσκαλος εκτελή μετά στοργής ιδιαιτέρας το έργον του»⁵⁷⁸ μέσω των καλών, δηλαδή σπουδαίων, βιβλίων. Κρίνοντας ο γράφων το σύστημα των ημερών του και τα βιβλία που κυκλοφορούν, διαπιστώνει ότι απέχει πολύ από αυτό που ο ίδιος διδάχθηκε και καταγράφει: «βλέπω με απορίαν μου και με λύπην αναφαινόμενα και άλλα συστήματα ή μάλλον άλλα βιβλία άλλης ύλης και νομίζω ότι καλόν είναι να σχηματισθώσιν ορθαί ιδέαι περί τούτων τίνα είναι τα προτιμότερα και τίνα όχι».⁵⁷⁹ Αφού παρουσιάζει τα κριτήρια στα οποία πρέπει να ανταποκρίνονται τα προτεινόμενα στην εκπαίδευση βιβλία – η διδασκαλία και όχι η τέρψη, οι ψυχολογικά ορθές αλήθειες, οι απλές, κλασικές και ζωντανές διηγήσεις και η προσαρμογή αυτών στην ηλικία των μαθητών που απευθύνονται-, δυσανασχετεί με τα τωρινά βιβλία του Παπαμάρκου και Γεωργαντά και γράφει: «απορίας άξιον φαίνεται πώς τοιαύτα μωρά και ανούσια βιβλία ετόλμησαν να προκύψουν εν τω μέσω τόσων άλλων βιβλίων και πώς οι συγγραφείς κατέχοντες τοιαύτην επίσημον θέσιν δεν ησχύνθησαν να εμφανισθώσιν εις τους ανθρώπους φωνασκούντες ότι ήδη επήλθε το πλήρωμα του χρόνου και νέοι αστέρες τριλαμπείς καταυγάζουσι το έρεβος της νυκτός της Ελλάδος. Τα βιβλία ταύτα μας επαναφέρουσι οπίσω 100

⁵⁷⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ 10, 1.9. 1892, σελ.62-63

⁵⁷⁸ Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ.56

⁵⁷⁹ Ο.π.

έτη». ⁵⁸⁰ Παρακινεί μάλιστα, κλείνοντας την επιστολή του, ο δημοδιδάσκαλος: «Προς ταύτα πάντα νομίζω ότι οι δημοδιδάσκαλοι της Ελλάδος δεικνύμενοι άξιοι της περί αυτών αγαθής φήμης της κοινωνίας και ουχί άξιοι των ύβρεων του Παπαμάρκου να λάβωσιν απέναντι της τοιαύτης συμπεριφοράς και τοιούτων βιβλίων την προσήκουσαν θέσιν διασώζοντες και εαυτούς και τα σχολεία από την ταπεινώσιν και την καταστροφήν. Εν τοιας αγώσι βραβεύονται οι τολμώντες και παλαιότες». ⁵⁸¹

Η παραπάνω επιστολή απηχεί τις θέσεις του Οικονόμου για το θέμα των βιβλίων του Παπαμάρκου και για το λόγο αυτό παρατίθεται. Γίνεται φανερό πως αρνητικά προς τον Παπαμάρκου και το συγγραφικό του έργο διάκεινται όχι μόνο ο Οικονόμου αλλά και άλλοι, οι οποίοι αντιλαμβάνονται –κατά την άποψη του Οικονόμου- την καταστροφή που προξενεί στο χώρο της εκπαίδευσης. Συμπληρώνοντας μάλιστα ο Οικονόμου τα κριτήρια καταλληλότητας ενός βιβλίου που εκτέθηκαν από τον ανώνυμο δημοδιδάσκαλο, αναφέρει και την ενότητα της ποικιλίας ενός βιβλίου, κριτήριο που λείπει από «τα εγκυκλοπαιδικά αναγνώσματα, α περιέχουσι τεμάχια διαφόρων ιστοριών ή περιγραφών όλως άσχετα προς άλλα», εννοώντας βέβαια τα βιβλία του Παπαμάρκου. ⁵⁸²

Λίγο πριν ξεκινήσει το σχολικό έτος 1892-1893 ο Οικονόμου καταγγέλλει μέσω του περιοδικού του πως οι δημοδιδάσκαλοι βρίσκονται σε αμηχανία για το ποια βιβλία θα χρησιμοποιήσουν τη νέα χρονιά μετά την μεγάλη προβολή των βιβλίων του Παπαμάρκου. Ο Οικονόμου φανερά ενοχλημένος με την κατάσταση που δημιουργήθηκε επισημαίνει πως αρμόδιο υπόδειξης των βιβλίων που θα χρησιμοποιηθούν είναι το Υπουργείο, αλλά «Ημείς περιοριζόμεθα ν' απαντήσωμεν προς τους ερωτώντας δημοδιδασκάλους, υπενθυμίζοντες εις αυτούς τα δύο θεσπίσματα του υπουργείου της παιδείας υπό ημερομ. 23 Νοεμβρίου 1882

⁵⁸⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ.61

⁵⁸¹ Ο.π.

⁵⁸² Εκπαίδευσις, Α', τχ 7, 27.7. 1892, σελ. 56 και Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ.59-61 Στο Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ.64 υπερασπίζεται ο Οικονόμου πάλι την ενότητα της ύλης καταγράφοντας: «δεν πρέπει να φροντίζωμεν τους μαθητάς να κάνωμεν ρακοσυλλεκτάδας δια των αναγνωσματορρίων, αλλά να τους εισάγωμεν εις ολόκληρον βίον ανθρώπων να γνωρίσωμεν αυτών τα ήθη και τα έθιμα, να λεπτυνθή η διάνοιά των και η καρδιά των με τας σκέψεις και τα φρονήματα εκείνων και ούτω να εμφανισθώσιν εις τον κόσμον ως άνδρας. ... ο μαθητής δεν πρέπει ευθύς να εισάγηται εις τέλειον βίον, αλλά βαθμηδόν. Τοιαύτην παιδαγωγικήν απαίτησιν της παιδαγωγικής παραβλέπουσιν τα αναγνωσματορία. Τι δε να είπωμεν περί της ασυναρτησίας των διηγημάτων του αναγνωσματορίου, α φέρουσι παρομοίαν ασυναρτησίαν και εις την διάνοιαν του μαθητού; Ότι η ενότης είναι δύναμις αποδεικνύεται ορθόν ου μόνον εν τω υλικώ κόσμω, αλλά και εν τω πνευματικώ».

και 31 Οκτωβρίου 1886... και του νόμου ΑΒΜ'». ⁵⁸³ Σύμφωνα με αυτούς του νόμους λοιπόν καταγράφονται τα εγκεκριμένα βιβλία και καταλήγει ο Οικονόμου πως «Παν άλλο αναγνωστικόν βιβλίον απαγορεύεται. Επειδή δε τα Αναγνωσματάρια του κ. Παπαμάρκου ως και τα Αλφαβητάρια αυτού είνε μεν μοναδικά εις το είδος των κατά την κρίσιν και διακήρυξιν του βιβλιοπώλου κ. Κοσδόνη, ουδέν όμως κοινόν έχουσι προς το υπό του υπουργείου εγκεκριμένον, συνωδά τοις ανωτέροις πρόγραμμα, δια τούτο η εισαγωγή αυτών ως αντικειμένη εις τους νόμους απαγορεύεται, οι δε παραβάται βεβαίως θα τιμωρηθώσι. Πιστεύομεν ότι και ο κ. υπουργός της παιδείας δι' εγκυκλίου θα διατάξη τους δημοδιδασκάλους αυστηρώς να συμμορφωθώσι με τους κειμένους θεσμούς και να μη εισαγάγωσιν εις τα σχολεία παν ότι έκαστος συσταίνει εις αυτούς». Συμβουλεύει τέλος τους βιβλιοπώλες να μην εξαπατηθούν και αγοράσουν τα βιβλία του Παπαμάρκου, γιατί αυτά δεν εγκρίθηκαν. ⁵⁸⁴

Ο Οικονόμου στοχεύοντας να γελοιοποιήσει την ποιότητα των αναγνωσματαρίων του Παπαμάρκου και να ενισχύσει τη δική του αρνητική κριτική προς αυτά, αποκαλύπτει μία ακόμα επιστολή προερχόμενη από τη Θεσσαλία, στην οποία λέγεται: «Οι χωρικοί γελώσι με τας ιδέας των νέων αναγνωσματαρίων και λέγουσιν αν τα τέκνα των παρουσιασθώσιν επαναλαμβάνοντα τοιαύτα μωρά πράγματα, έχουσιν απόφασιν να μη τα στέλλωσιν εις τα σχολεία». ⁵⁸⁵

«Ποιος πρέπει να συγγράφη διδακτικά βιβλία;» είναι ένα άρθρο με την υπογραφή Γ.Π., στο οποίο μπορεί κανείς να αναγνωρίσει όλα όσα πρεσβεύει ο Οικονόμου. Το ερώτημα του τίτλου τίθεται ως ένα πολυσυζητημένα θέμα της εποχής και «πρέπει να τύχη της προσηκούσης ημών προσοχής». ⁵⁸⁶ Προκειμένου ένα βιβλίο να είναι καλό για την εκπαίδευση, είναι απαραίτητο να πληροί τρεις συνθήκες: «1. να περιέχη πάσας τας γνώσεις τας απαιτούμενας προς μόρφωσιν του μαθητού κατά το βαθμόν του σχολείου, δι' ο είναι προωρισμένον 2. Η διάταξις της ύλης να είναι παιδαγωγική... να αντιλαμβάνηται αυτής ο μαθητής και το ενδιαφέρον αυτού να εξεγείρηται και 3. Η γλώσσα του βιβλίου πρέπει να είναι ακριβής απηλλαγμένη ακι του αρχαϊζοντος ιδιώματος και του χυδαίου». ⁵⁸⁷ Αλλά για να

⁵⁸³ Εκπαίδευσις, Α', τχ 8, 12.8. 1892, σελ. 57

⁵⁸⁴ Ο.π., σελ. 57-58

⁵⁸⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ 9, 21.8. 1892, σελ.72

⁵⁸⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ 11, 10.9. 1892, σελ.81

⁵⁸⁷ Ο.π.

γράφει κάποιος ένα τέτοιο βιβλίο, είναι αναγκαίο «να έχη μόρφωσιν μεγάλην επιστημονικήν... αλλά και παιδαγωγικήν μόρφωσιν... αλλά και φιλολογικήν παιδείαν». ⁵⁸⁸ Εμφατικά στη συνέχεια καταδεικνύεται η πρόθεση κάποιων να κερδίσουν από την υπόθεση της συγγραφής βιβλίων και για το λόγο αυτό «δε διστάζουσι να αντιγράψωσι κατά λέξιν βιβλία άλλων και να θέτωσιν εις κυκλοφορίαν με το ίδιον αυτών όνομα». ⁵⁸⁹ Καταλήγει το άρθρο σε μία συμβουλή, από τη στιγμή που «όλοι πρέπει να υποστηρίζωμεν τα καλά βιβλία, είτε φίλος ημών έχει γράψη ταύτα είτε εχθρός». ⁵⁹⁰ Έτσι: «Πριν εισαγάγητε τα διδακτικά βιβλία εις τα σχολεία σας, αναγνώσατε αυτά σεις πρώτον, ή ζητήσατε συμβουλήν παρ' εκείνων, εις ους έχετε υπόληψιν ότι γνωρίζουσιν τα καλά βιβλία. Μη φοβείσθε αξιώματα, μη εκπλήττεσθε από τίτλους, μη χαρίζεσθε εις φίλους. Το δημοτικόν σχολείον είναι τόπος άγιος και όστις βεβηλώνει τούτο δια της εισαγωγής μωρών βιβλίων, είναι άνθρωπος οπισθοδρομικός και άξιος δικαίας κατακρίσεως». ⁵⁹¹ Όλα αυτά μπορεί να δίνονται γενικά, αλλά φωτογραφίζουν τον Παπαμάρκου και τα βιβλία του που δεν ανταποκρίνονται –κατά τη θέση του Οικονόμου- σε τίποτα από όσα γράφονται.

Παρά τη συμβουλή του Γ.Π. και έμμεσα και του Οικονόμου προς τους δημοδιδασκάλους, διαπιστώνεται ένα μήνα αργότερα πως «υπό φόβου εισηγάγομεν βιβλία εις τα σχολεία ημών απηγορευμένα από τους νόμους και συγκρίτως υποδεέστερα των άλλων, όταν βλέπω ότι ημείς οι Έλληνες δημοδιδάσκαλοι άνευ όκνου και άνευ αιδούς εξεβάλομεν εκ των σχολείων ημών τον Ηρόδοτον και τον Όμηρον ους σφόδρα τιμώμεν και αγαπώμεν και προτιμήσαμεν αυτών άλλα, α αναφανδόν εν τη πλατεία του Συντάγματος κατακρίνομεν, τότε δεν διστάζω να κηρύξω ότι είμεθα ανάξιοι προστασίας τινός και είμεθα άξιοι της τύχης μας». ⁵⁹² Είναι φανερό πως ο Οικονόμου είναι αγανακτισμένος, επειδή κάποιοι δημοδιδάσκαλοι δείλιασαν και εισήγαγαν τα άθλια –κατά τα γραφόμενά του- βιβλία του Παπαμάρκου στα σχολεία.

Η φημολογούμενη τώρα πρόθεση τροποποίησης του νόμου ΑΒΜ΄ αντιμετωπίζεται μειωτικά, αφού σε τιλοφορούμενο άρθρο «Μονοπόλιο διδακτικών βιβλίων» γράφεται εναντίον της Κυβέρνησης και των στελεχών της,

⁵⁸⁸ Ο.π.

⁵⁸⁹ Ο.π., σελ. 82

⁵⁹⁰ Ο.π.

⁵⁹¹ Ο.π.

⁵⁹² *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 14, 31.10. 1892, σελ. 120

μεταξύ των οποίων είναι και ο Παπαμάρκου: «Πανταχόθεν βεβαιούται ότι η Κυβέρνησις απεφάσισε να ιδρύση μονοπώλιον διδακτικών βιβλίων της κατωτέρας και μέσης Εκπαιδύσεως». ⁵⁹³ Οι λόγοι που υπαγορεύουν αυτήν την κίνηση δεν την δικαιολογούν ικανοποιητικά και επικρίνεται «η ευκολία των κ. υπουργών να νομοθετώσιν άνευ ουδενός όκνου ό,τι ήθελεν αυτοίς επέλθη ή ήθελε παρ' άλλων αυτοίς υποβληθή μοι φαίνεται», ⁵⁹⁴ γράφει ο Οικονόμου, «ότι εξέρχεται των ορίων της πολιτικής σωφροσύνης και είναι αθέτησις της αποστολής της πολιτείας, ήτις οφείλει να προστατεύη και να συντρέχη πάσας τας εν τω Κράτει εργαζομένας δυνάμεις, επιμελώς προσέχουσα να μη παρεμποδίζη ουδεμίαν αυτών δια νόμων καταστρεπτικών.

Είναι δε λυπηρόν ότι το υπουργείον της Εκπαιδύσεως επιμένει και πάλιν κατόπιν της περιφανούς αποτυχίας του Νόμου τούτου (εννοεί του 1882), όστις ου μόνον κατά θεωρίαν είναι πλημμελής και αντισυγματικός, αλλά και εν τη εφαρμογή αυτού εδείχθη νόμος αχρείος και ον τοιούτοι άνευ ουδεμιάς επιφυλάξεως, ως εμάθομεν, εχαρακτήρισεν και ο πρωθυπουργός κ. Χ. Τρικούπης, ενώπιον των αντιπροσώπων της επιστημονικής εταιρείας, κατόπιν μάλιστα των σκανδάλων των γενομένων κατά την προτίμησιν τούτου ή εκείνου του βιβλίου, α καταισχύνουσι τον ελληνικόν χαρακτήρα, να επιμένη να θέση και πάλιν εις εφαρμογήν τον νόμον αυτόν με τροποποιήσεις μάλιστα επί το χείρον προγράφων ούτω και την παιδαγωγικήν επιστήμην και τους συγγραφείς βιβλίων και βιβλιοπόλας και εκδότας και τυπογράφους και ομού με αυτούς και την παιδευσιν αυτήν». ⁵⁹⁵ Στηριζόμενος στις πληροφορίες που διαρρέουν μέσω των εφημερίδων καταλήγει πως «ο πόλεμος αυτός γίνεται υπέρ της της δημοσίας Εκπαιδύσεως, ην πάντες και συγγραφείς και εκδόται και τυπογράφοι, ως νομίζει η Κυβέρνησις, εκμεταλλεύονται, ίνα ούτω διασώση αυτήν από τας αρπακτικάς πάντων τούτων διαθέσεις!!». ⁵⁹⁶ Κρατώντας μερικές επιφυλάξεις για την αλήθεια των διαρροών του Τύπου, κρίνει και «πάλιν τα μέτρα της Κυβερνήσεως προς θεραπείαν του κακού πλημμελή». ⁵⁹⁷

Η επιλογή από τις προκαθορισμένες σχετικές επιτροπές –στις οποίες μετέχει και ο Παπαμάρκου- του ενός και μόνου βιβλίου προς χρήση σε κάθε μάθημα δεν είναι η καλύτερη πρακτική που μπορεί να ακολουθήσει το σχολείο,

⁵⁹³ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 17, 20.11. 1892, σελ.129

⁵⁹⁴ Ο.π.

⁵⁹⁵ Ο.π.

⁵⁹⁶ Ο.π.

⁵⁹⁷ Ο.π.

καθώς «ενδέχεται μεταξύ των πολλών βιβλίων των κυκλοφορούντων να είναι και τινά έχοντα ελλείψεις. Αλλά τα βιβλία ταύτα εν τω αγώνι της ζωής απόλλονται και επικρατούσι εκείνα μόνον, α ανταποκρίνονται μάλλον εις τους πόθους και εις ιδεώδη του λαού. Τον αγώνα δε τούτον του λαού δεν πρέπει να παρεμποδίζη ουδείς, ήκιστα δε πάντων η πολιτεία!». ⁵⁹⁸ Αναγνωρίζεται στη συνέχεια το δικαίωμα της Κυβέρνησης «να επιβλέπη όπως τα προς χρήσιν των μαθητών βιβλία ώσι καλά κατά την αλήθειαν των περιεχομένων, την ορθότητα της γλώσσης, κατά τας ηθικάς και θρησκευτικάς ιδέας και να απαγορεύη παν το προσκρούον προς μίαν των τεσσάρων τούτων απόψεων», ⁵⁹⁹ αλλά δεν επιτρέπεται «να λαμβάνη εν και μόνον βιβλίον και τούτο να κηρύττη ως την μόνην πηγήν της σοφίας και αληθείας εις σύμπαν το έθνος επί τέσσερα όλα έτη». ⁶⁰⁰ Επιβεβαίωση των παραπάνω θέσεων παρέχει ένας σπουδαίος Άγγλος πολιτικός και φιλόσοφος ο John Stuart Mill, ⁶⁰¹ ο οποίος ισχυρίζεται πως: «δεν επιτρέπεται εις ουδένα να εμποδίζη την εκδήλωσιν της γνώμης του άλλου... αν η γνώμη η παρακωλυόμενη είναι τυχαία, το κακόν δεν είναι μέγα, αλλά όταν συμπέση η γνώμη αύτη η παρακωλυόμενη να είναι η ορθότερα, η επιστημονικότερα, η λογικώτερα, η εθνικώτερα, ως συνέβη δυστυχώς κατά τον τελεσθέντα διαγωνισμόν των βιβλίων, τότε ο φόνος μιας τοιαύτης γνώμης

⁵⁹⁸ Ο.π., σελ. 130

⁵⁹⁹ Ο.π.

⁶⁰⁰ Ο.π.

⁶⁰¹ Τη γνώμη του ίδιου Άγγλου φιλοσόφου, πολιτειολόγου και οικονομολόγου John Stuart Mill επικαλείται και ένα χρόνο μετά ο Οικονόμου στο *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 20, 13.12. 1893, σελ.155-156, προκειμένου να πείσει για την ορθότητα της θέσης του, που είναι η κατάργηση του νόμου περί εκλογής ενός και μόνον βιβλίου. Καταλήγοντας στο άρθρο αυτό περιγράφει «Τι δε συνέβη παρ' ημίν εν τω εφαρμοσθέντι νόμω περί διαγωνισμού των βιβλίων» και αναφέρει πως: «Ηναγκασμένοι οι κριταί να εγκρίνωσιν εν μόνον βιβλίον εξ εκάστου μαθήματος ενέκριναν το βιβλίον του φίλου των, το βιβλίον το υποστηριζόμενον υπό της κρατούσης πολιτικής μερίδος, το βιβλίον τέλος το συμφωνούν προς τας γνώμας των κριτών». Λογικά λοιπόν δεν επιλέγεται σύμφωνα με το ισχύον σύστημα το καλύτερο βιβλίο, αλλά και ούτε τελικά διδάσκεται το προκριθέν βιβλίο από όλους. Δεν είναι λίγες οι φορές που αναγκάζονται οι μαθητές να αγοράζουν δύο βιβλία, επιβαρύνοντας περισσότερα τελικά τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Δίνει συγκεκριμένα παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την παραπάνω καταγγελία: «Ο κ. Παπαμάρκος ο βραβεύσας την παιδαγωγικήν του κ. Σπαθάκη ουδέποτε εδίδαξε κατ' αυτήν, μάλιστα δε αναφανδόν κατέκρινεν αυτήν, ο κ. Γερωγραντάς ο δώσας και αυτός ψήφον υπέρ της παιδαγωγικής του κ. Σπαθάκη εδίδασκε κατά το πλείστον την παιδαγωγικήν του Χ. Παπαδόπουλου ... ο κ. Σπαθάκης ουδέποτε εδίδαξεν κατά την εγκριθείσαν ψυχολογίαν του κ. Δ. Ολυμπίου, ο κ. Δ. Ολύμπιος ουδέποτε εδίδαξε κατά την εγκριθείσαν λογικήν του κ. Αρ. Σπαθάκη. Ιδού οποία πράγματα συμβαίνουσιν εν τη πρακτική εφαρμογή του Νόμου!». Ζητά μετά από όλα αυτά ο Οικονόμου το 1893 να καταργηθεί ο νόμος ο σχετικός με τον διαγωνισμό βιβλίων ή αν δεν γίνει αυτό, τουλάχιστον να δοθεί στους συγγραφείς επαρκής χρόνος να συγγράψουν καλά βιβλία.

θα είναι μέγιστον κακόν». ⁶⁰² Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα πως: «Δια τούτο ούτε η Κυβέρνησις πρέπει να ασπασθή την έγκρισιν και κυκλοφορίαν ενός βιβλίου ούτε η βουλή πρέπει να ψηφίση τοιούτον σόλοικον νομοθέτημα. Δεν πρέπει δε να απατώμεθα από το δέλεαρ του διαγωνισμού ότι εν τούτω θα εκλεχθή το κάλλιστον πάντων βιβλίον! Τούτο είναι αδύνατον να γίνη ου μόνον παρ' ημίν, ένθα πάθη πολιτικά, πάθη προσωπικά παντοία επισκοτιζουσι την αληθειάν, αλλά και παρ' άλλοις λαοίς απηλλαγμένοις τοιούτων ελαττωμάτων. Τα διδακτικά βιβλία είναι εν παντί μαθήματι το άθροισμα εκείνων των γνώσεων μεθοδικώς εκτιθεμένων, όσας ο συγγραφεύς συμφώνως προς την αποστολήν του σχολείου δι' ο προορίζει το βιβλίον του, θεωρεί καταλλήλους προς μόρφωσιν εν τω μαθήματι τούτω των μαθητών. Αλλά δια να είναι τα διδακτικά βιβλία καλά, πρέπει ... να μη παραλίπωσιν εκ της επιστήμης ουδέν ουσιώδες, όπερ οι μαθηταί δύνανται να εννοήσωσι, έχουσι τον απαιτούμενον χρόνον ... και να εκθέτωσι τας γνώμας ταύτας τοιουτοτρόπως, ώστε οι μαθηταί να εννοώσιν αυτάς κατά βάθος». ⁶⁰³ Αντιπαραβάλλοντας την σχολική πραγματικότητα με την κατάσταση στο Πανεπιστήμιο μιας χώρας, όπου υπάρχει ελευθερία επιλογής και της ύλης και των μεθόδων διδασκαλίας, χωρίς τον κρατικό παρεμβατισμό, θεωρείται αδιανόητο αυτό που συμβαίνει στην εποχή του· σε μια χώρα λοιπόν, όπως η Ελλάδα, η οποία φροντίζει να υπάρχουν επιστημονικά ιδρύματα, αποτελεί «αντίφασις προς εαυτήν της πολιτείας και αυθαιρεσία να παραγνωρίζη τα ίδια εαυτής καθιδρύματα, και να αναλαμβάνη αυτή να κανονίξη πράγματα, προς τα οποία δεν είναι ουδέ κατ' ελάχιστον αρμόδιος. Ο προσδιορισμός της διδακτέας ύλης ως και των μεθόδων της διδασκαλίας πρέπει πάντοτε να γίνηται υπό της επιστήμης, το δε υπουργείον της Εκπαιδεύσεως δεν είναι εκπαιδευτήριον τι ή πανεπιστήμιον παρά απλώς διοικητικόν κατάστημα προωρισμένον να επιβλέπη και να προστατεύη τας λειτουργούσας εν τω κράτει πνευματικάς δυνάμεις». ⁶⁰⁴ Όταν κάτι ανάλογο συνέβη στην Πρωσσία το 1872, εξεγέρθηκε ο επιστημονικός κόσμος, αλλά «Οι ημέτεροι Υπουργοί νομίζουσιν ότι, οσάκις κληθώσιν επί την υψίστην ταύτην θέσιν, πρέπει να γεμίσωσι τον κόσμον με νόμους και διατάγματα, με απολύσεις και διορισμούς... η διαγωγήν αύτη έφερε τον δυστυχή τούτον τόπον εις την απελπισίαν και εις την εσχάτην

⁶⁰² Ο.π.

⁶⁰³ Ο.π.

⁶⁰⁴ Ο.π., σελ. 131

ταπεινώσιν». ⁶⁰⁵ Εκθειάζεται η αυστηρότητα των νόμων των Βαυαρών που κυβέρνησαν αρχικά το ελληνικό κράτος σε αντίθεση με την κυριαρχούσα «νομοχάλαζα, ήτις υποτρέφει την προς τους νόμους ασέβειαν και έκλυσιν των ηθών». ⁶⁰⁶ Απευθυνόμενος τέλος προς τους αρμόδιους ο Οικονόμου ζητά «να μη θέλωσι να αυξήσωσι την αθλιότητα αυτών (των σχολείων) δι' αποκλειστικής κυκλοφορίας ενός βιβλίου. ... Η γένεσις και η σύνταξις του νόμου τούτου αποδεικνύει δια χιλιοστήν φοράν πώς συντάσσονται παρ' ημίν οι νόμοι και εις ποίον εξευτελισμόν εξωθούνται οι αντιπρόσωποι του λαού ψηφίζοντες ασυζητητί νόμους, οίτινες απεργάζονται την δυστυχίαν και την αποβαρβάρωσιν των πολιτών!». ⁶⁰⁷

«Η επιμονή των περί την Κυβέρνησιν νομοσχεδιαστών να εφαρμόσωσι και πάλιν τον νόμον περί διαγωνισμού των διδακτικών βιβλίων και περί εκλογής ενός και μόνου βιβλίου προς διδασκαλίαν πάντων των Ελληνοπαιδών και αρρένων και θηλέων» ⁶⁰⁸ επικρίνεται και πάλι από τον Οικονόμου στο άρθρο «Και πάλιν ο διαγωνισμός των βιβλίων», αφού «Αυτοί ούτε να προϊδωσι είναι ικανοί ούτε εκ της πείρας διδάσκονται, αλλά πράττουσι ότι θέλουσι συντελούντες εις τον εξευτελισμόν και εις την αποσύνθεσιν της παιδείας». ⁶⁰⁹ Απευθυνόμενος στη Βουλή στην οποία «θα υποβληθή τοιοῦτο νομοθέτημα» ⁶¹⁰ την παρακαλεί να μην το επικυρώσει και «Αν η Κυβέρνησις ευρίσκεται εις οικονομικάς δυσχέρειας» της προτείνει «να φορολογήση τα διδακτικά βιβλία, δύναται μάλιστα αυτή να λάβη την μερίδα του λέοντος... αλλ' ας μη απαγορεύση ημίν, οίτινες ποθούμεν να ίδωμεν το έθνος ημών ανεπτυγμένον και ακμάζον και ακαμάτως προς τούτο εργαζόμεθα μεταδίδοντες εις αυτό παντοίας γνώσεις δια των σχολείων, να αφιερώσωμεν και τον υπόλοιπον χρόνον της ζωής ημών προς τον μέγαν τούτον και υψηλόν σκοπόν». ⁶¹¹ Προκειμένου να πείσει για την ορθότητα του ισχυρισμού του, προχωρά σε μια ιστορική αναδρομή της εφαρμογής του νόμου· αποκαλύπτεται πως «ενεκρίθησαν τα βιβλία των συγγραφέων, προς ους οι κριταί δια τον ένα ή δια τον άλλον λόγον διέκειντο συμπαθώς, απεκλείσθησαν δε τα βιβλία των άλλων, όσοι δεν εννόουν την τέχνην να γίνωσι των κριτών φίλοι. ... και εν ω κατά την πρώτην περίοδον της

⁶⁰⁵ Ο.π.

⁶⁰⁶ Ο.π.

⁶⁰⁷ Ο.π.

⁶⁰⁸ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 20, 20.12. 1892, σελ.153

⁶⁰⁹ Ο.π.

⁶¹⁰ Ο.π.

⁶¹¹ Ο.π.

εφαρμογής του νόμου έγιναν ολιγότερα σκάνδαλα ... κατά την δευτέραν περίοδον ήξευρεν όλος ο διδασκαλικός κόσμος οποία βιβλία θα βραβευθώσι εκ των προτέρων ευθύς ως συνεκροτήθησαν αι επιτροπείαι. Μάλιστα δε και πολλοί των βραβευθέντων βιβλίων συγγραφείς δεν ησχύνοντο να κηρύττωσι δημοσία ότι εξησφαλίσθη αυτοίς η απονομή του βραβείου. Ηξεύρομεν εξ ασφαλούς πηγής ότι εν μια των επιτροπειών τούτων των Ελλανοδικών απεφασίσθη να μη βραβευθή ουδέν βιβλίον. Τούτο εγνώσθη και βιβλιοπώλης εκ των επαρχιών κομματάρχης εστάλη παρά του συγγραφέως να ενεργήση δια πανίσχυρου βουλευτού να απονεμηθή αυτό το γέρας και το κατώρθωσεν. Ωσαύτως ερρήθη ότι εις των Ελλανοδικών, εν ω είχε χρέος απαιτητόν περί τας δύο χιλιάδας δραχμάς... μετά την έκδοσιν της επί των βιβλίων αποφάσεως ενεφανίσθη και απέτισε μέχρι λεπτού τα οφειλόμενα». ⁶¹²

Δέχεται βέβαια ο Οικονόμου ότι τα διάφορα ευτράπελα και τα σκάνδαλα που ακούγονται γύρω από τον διαγωνισμό των βιβλίων ενδέχεται να είναι δημιούργημα της κακότητας των απορριφθέντων συγγραφέων και κανείς δεν μπορεί να αποδείξει ή να απορρίψει την ισχύ τους. «Δια τούτο θα περιορισθώμεν εις τα φανερά» ⁶¹³ αναφέρει λίγο παρακάτω. Ακόμα και αν δεχτεί κάποιος ότι οι κριταί είναι αντικειμενικοί και αδιάφθοροι άνθρωποι, δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ο καθένας τους μπορεί να φέρει και τη δική του άποψη. «Η διαφορά αύτη των ανθρώπων είναι δεδικοιολογημένη και συνιστάται μάλιστα υπό της νεωτέρας παιδαγωγικής... οποία επανάστασις θα ετελείτο, αν εν Γερμανία ή Γαλλία διετάσσετο εις άπαντα τα σχολεία να κυκλοφορή μία κι ή αυτή αριθμητική, εν και το αυτό αναγνωσματάριον! Τούτο θα εθεωρείτο καθαρός πόλεμος κατά της επιστήμης και προσβολή κατά της ανθρωπίνης φύσεως και κατά της ιδιαζούσης δια πάντα λαόν μορφώσεως». ⁶¹⁴ Δεν είναι δυνατόν λοιπόν να υπάρχει ένα και μόνο βιβλίο για όλη την επικράτεια, αφού «Τούτων ούτως εχόντων, δεν αντιστρατεύεται εις την κατά φύσιν του λαού μόρφωσιν ο νόμος ο επιτάσσει πανταχού εν και το αυτό βιβλίον να είναι η τροφοδοτίς μήτηρ και των πτωχών και των πλουσίων και των αστών και των χωρικών και των γεωργών και των βιομηχάνων;». Αναρωτιέται στη συνέχεια «Διατί δεν αφίνουσι την επιστήμην να φροντίση αυτή περί τούτων, αλλ' αναλαμβάνουσιν αυτοί οι ουδέποτε σκεφθέντες μετ' επιστασίας περί σχολείων και διδασκάλων να αναπληρώσωσι δι' αυθαιρέτων νομοθετημάτων την επιστήμην

⁶¹² Ο.π., σελ. 153-154

⁶¹³ Ο.π., σελ. 154

⁶¹⁴ Ο.π.

και να αναρριπήσωσι τα πάθη και να προκαλέσωσι σκάνδαλα, α προσάπτουσιν όνειδος εις τον πολιτικόν βίον της Ελλάδος;». ⁶¹⁵ Η πολυτελής διαβίωση κάποιων συγγραφέων σκανδαλίζει την κοινωνία, αλλά αυτό δεν υπαγορεύει «την χρήσιν νόμου τσοούτον αθλίου, οίος είναι ο νόμος περί διαγωνισμού βιβλίων». ⁶¹⁶ Αντίθετα η κατάσταση αυτή πρέπει να ταρακουνήσει την Βουλή, αφού «δηλοί ότι η πολιτική κατάστασις της ημετέρας πατρίδος ευρίσκεται εις τον έσχατον βαθμόν της αχρειότητος και ακολασίας». ⁶¹⁷ Καταλήγει ο Οικονόμου στο άρθρο του «Λυπούμεθα δε ότι η βουλή της Ελλάδος ανέχεται τοιαύτα έκρυθμα πράγματα και παρέχει το εαυτής αξίωμα εις την ψήφισιν καταστρεπτικών νόμων», όπως αυτός για το διαγωνισμό των βιβλίων. ⁶¹⁸

Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού αναφέρονται «Ανέκδοτα εκ της εφαρμογής του νόμου περί διδακτικών βιβλίων» τα οποία αποδεικνύουν πως: «η αξία ή η απαξία παντός βιβλίου είναι σχετική κατά τους κριτάς και απόδειξις τούτου είναι ότι το αυτό βιβλίον εν μια περιόδω αποθεούται και εν τη άλλη αποταρταρούται ως το χείριστον πάντων των βιβλίων, και το βραβευθέν βιβλίον δεν είναι το κάλλιστον απολύτως, αλλά σχετικώς προς τους κριτάς και ενδέχεται να είναι το χείριστον πάντων». Αφού αυτή η κατάσταση ισχύει και φανερώνεται μέσα από παραδείγματα «δεν είναι ο διαγωνισμός και η έγκρισις ενός βιβλίου μέσον οπισθοδρομικών του έθνους και δεν νομίζουσι καθήκον οι νομοθετούντες εν τη βουλή εκλεκτοί του έθνους να απέχωνται επιμελώς τοιούτων νομοθετημάτων, α παρακωλύουσι την πρόοδον της παιδείας;». ⁶¹⁹

Η τροποποίηση του νόμου περί διδακτικών βιβλίων με τις αλλαγές που προτείνονται και τελικά ψηφίζονται καταγράφονται στο περιοδικό και σχολιάζεται πως «διευκολύνονται ουσιωδώς αι καταχρήσεις και ο νόμος καθίσταται μάλλον βλαβερός». ⁶²⁰

Η ενσωμάτωση στο περιοδικό ενός άρθρου του Χ.Χ.Χ. δημοδιδασκάλου δικαιολογείται, καθώς αυτό απηγεί την θέση του Οικονόμου για τα αναγνωστικά βιβλία. Διαβάζουμε λοιπόν μεταξύ άλλων: «Έχομεν βιβλία αναγνωστικά τα άριστα δι' ελληνοπαίδα. Και έρχεται ο αυτός κακός δαίμων της Εθνικής παιδεύσεως, και

⁶¹⁵ Ο.π., σελ. 154-155

⁶¹⁶ Ο.π., σελ 155

⁶¹⁷ Ο.π.

⁶¹⁸ Ο.π.

⁶¹⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 20, 20.12. 1892, σελ.155

⁶²⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 21, 30.12. 1892, σελ.161-162

επειδή όχι μόνον να συγγράφη δεν είναι ικανός τοιαύτα βιβλία, αλλά ουδέ να εκτιμήση την παιδευτικήν αυτών σημασίαν, διψών δε φιλοχρηματίαν ως ο Ιούδας, καταργεί αναιδέστατα την Οδύσειαν και τον Ηρόδοτον, εξορίζει τον Ηρακλή και τον Θησέα, και βιάζει τους ελληνοπαίδας ν' αγοράζωσιν εις διπλασίαν τιμήν και ν' αναγιγνώσκωσι μωρολογήματα ικανά ν' αποβλακώσωσι και τας ευφρεστέρας φύσεις· εισάγει βιβλία δια να θησαυρίση αυτός –τα οποία όχι φρόνημα εθνικόν και αίσθημα θρησκευτικόν δεν δύνανται να εμπνεύσωσιν, αλλ' από τα οποία λείπουν και αυτά αι λέξεις πατρίς, θρησκεία, Ελλάς, εθνική ιστορία. ...

Ο αυτός ασυνείδητος απεμπολητής της δημοτικής εκπαιδεύσεως, επειδή ηξέυρει ότι δεν θα ευρίσκοντο έλληνες δημοδιδάσκαλοι προστάται της αποστολής των, δια να εισάξωσι τα βιβλία του, στέλλει έναν ευτελή υπηρέτην του δια να κατασκοπεύη αυτούς και να καταγγέλλη εις τον απαίσιον άνθρωπον εκείνους, οι οποίοι δεν θα ηγόραζον τα βιβλία του! Οποία εξαχρείωσις! Και τις να είναι υπουργός; Ο Μανιάτης, ο αγαθός, ο όλος καρδιά Κοσσονάκος. Κρίμα καϋμένη Μάνη!

Ήκουσα ότι ο απαίσιος αυτός άνθρωπος είναι εκ Μακεδονίας. Οι Έλληνες με όλην την φτώχεια μας εκατομμύρια εθυσιάσαμεν δια την Μακεδονίαν δια μέσου ενός Συλλόγου τιτλοφορουμένου προς διάδοσιν των Ελ. Γραμμάτων, εκατομμύρια δια τους Μακεδόνας παραμελήσαντες τους άλλους αδελφούς μας! Αυτή είναι η ανταπόδοσις; Τοιούτοι είναι οι Μακεδόνες; Αλοίμονον!

Ιδού λοιπόν εξαχρείωσις του χειροτέρου είδους!».⁶²¹

Η αλλαγή του συστήματος που επιχειρείται με το περιεχόμενο των προκρινόμενων βιβλίων, μεταξύ των οποίων είναι και του Χ. Παπαμάρκου, κατακρίνεται από τον Οικονόμου με τις παρακάτω σκέψεις: «Μέχρι τούδε... επικράτησεν η ιδέα ότι προς μόρφωσιν ηθικήν και εθνικήν των ελληνοπαίδων πρέπει να δοθώσιν αυτοίς κλασσικά εθνικά συγγράμματα μεθερνημευόμενα εις την γλώσσαν αυτών και εις την αντίληψιν. Και τοιαύτα εξελέχθησαν πλην των εθνικών παραμυθίων και των ηρώων της Ελλάδος, ο Ροβινσών..., αναγνώσματα καθ' Όμηρον μάλιστα δε εκ της Οδυσσεΐας αυτού, αναγνώσματα καθ' Ηρόδοτον, αναγνώσματα καθ' Αρριανόν κτλ. Τοιαύτην δε ιδέαν προς ανάγνωσιν κλασσικών βιβλίων εν τοις σχολείοις της Ελλάδος δεν υπαγόρευσε μόνον η τελειότης των έργων και το επίχαρι των μνημονευθέντων συγγραφέων, οίτινες είναι αιώνιον

⁶²¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 21, 30.12. 1892, σελ.164-165

πάντων των αιώνων και πάντων των ανθρώπων και μικρών και μεγάλων εντύφωμα και εγκαλλόπισμα, αλλά και η επιστήμη αυτή η καθαρά της παιδαγωγικής, ήτις απηλλαγμένη πάσης προλήψεως εξήνεγκε ψήφον υπέρ των ανωτέρω βιβλίων ως των μόνων καταλλήλων να αναγιγνώσκονται παρ' όλων των παιδών ανεξαρτήτως φυλής και γένους». ⁶²²

Καταγράφοντας ο Οικονόμου την τοποθέτηση της Ερβαρτιανής σχολής για το ποιόν της ύλης των διδασκόμενων βιβλίων, αναφέροντας τα πιστεύω του ίδιου του Herbart : *«Γνώρισμα γνησίας προς χρήσιν των μαθητών διηγήσεως πρέπει να είνε πλην της μεγίστης αυτής ηθικής αξίας και η κλασσικότης αυτής»* ⁶²³ και την αναγνώριση των θεωριών της από τον Lindner, καθηγητή της παιδαγωγικής στην Πράγα, ο οποίος αποφαινεται πως: *«η μεγάλη παιδαγωγική σημασία της αληθούς παιδικής διηγήσεως απεδείχθη επιστημονικώς και εχρησιμοποίηθη μετά πλήρους σπουδαιότητος εις την ανατροφήν των παιδών, είναι εν των υψίστων κατορθωμάτων της Ερβαρτείου σχολής»*, ⁶²⁴ επικροτεί την επικράτηση του συστήματος που προτάθηκε από την Ερβαρτιανή σχολή, όντας υποστηρικτής της ο ίδιος· έτσι: *«Κατά των παιδαριωδών και ανουσιών διηγημάτων ούσα η Ερβάρτειος σχολή έταξεν ως κέντρον της διδασκαλίας εν τοις σχολείοις κλασσικά έργα ελληνικά ως επί το πολύ. Κατά του συτήματος τούτου του εισαχθέντος εις σύμπαντα τον Ελληνισμόν και γενομένου δεκτού μετ' ενθουσιασμού κατά τα πρώτα έτη της εφαρμογής του εν έτει 1878 εγένετο αντιρρήσεις υπ' ανδρός σπουδαίου του κ. Μωραΐτου, όστις ήτο οπαδός του εγκυκλοπαιδικού συτήματος. Αλλά τη γνώμη αυτού ουδείς ησπάσθη και πάντα τα Διδασκαλεία εφήρμοσαν το Ερβάρτειον σύστημα, υπέρ ου συνηγορούσι λόγοι επιστημονικοί, αλλά και λόγοι εθνικοί»*. ⁶²⁵

Φτάνοντας τώρα στα βιβλία του Παπαμάρκου, τα οποία κυκλοφορούν προκρίνοντας το εγκυκλοπαιδικό σύστημα διάταξης της ύλης, εντελώς αντίθετο με το ισχύον, προκαλεί οποιονδήποτε *«να αναγνώση και να αποφανθή τι νομίζει ότι πρέπει προς μόρφωσιν των μαθητών να δοθώσι προς ανάγνωσιν ή αρκούδες και τα μορμολύκεια του Παπαμάρκου ή τα κατορθώματα του Οδυσσέως και του Μιλτιάδου;»*. ⁶²⁶

⁶²² Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2. 1893, σελ.214

⁶²³ Ο.π.

⁶²⁴ Ο.π.

⁶²⁵ Ο.π.

⁶²⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2. 1893, ο.π.

Κατηγορείται μάλιστα ο Παπαμάρκου και για τον τρόπο με τον οποίο επιχειρεί να περάσει την αλλαγή του συστήματος και να το επισημοποιήσει: «...οι πόδες να σκέπτονται και αποφασίζουν αντί της κεφαλής και ο Παπαμάρκου αντί των εν Ελλάδι παιδαγωγικών ανδρών». ⁶²⁷

Προλαβαίνει ο πολέμιος των νέων βιβλίων όποιον διαβλέπει στον αγώνα του πιθανή ιδιοτέλεια και υποκειμενικότητα, καταθέτοντας την άποψη ότι «τίνα βιβλία θα επικρατήσωσι, καταντά ζήτημα όλως δευτερεύον... τα εν τω σχολείω διδασκόμενα μαθήματα, μάλιστα δε τα αναγνωσκόμενα βιβλία, αποτελούσι την ψυχήν του σχολείου, είναι εκτός πάσης συζητήσεως. Μωρά βιβλία απομωραίνουνσι και διδασκάλους και μαθητάς και καθιστώσι προβληματικήν την ύπαρξιν των σχολείων. Τουναντίον σοφά βιβλία φωτίζουνσι και εξευγενίζουνσι τους μαθητάς και παρασκευάζουσιν αυτούς εις βίον τελειότερον κατόπιν εν τη πολιτεία. Δια τούτο είναι έργον ασυνειδησίας ή μωρίας να αδιαφορή τις τι διδάσκονται εν τοις σχολείοις. Και εις πάντα μεν πολίτην πρέπει να μη είναι το πράγμα τούτο αδιάφορον, πολύ δε περισσότερο εις τους ασχολουμένους ειδικώς περί την ανατροφήν του ανθρώπου και δυναμένους κατά βάθος καλλίτερον παντός άλλου να εκτιμήσωσι την σημασίαν των αναγνωστικών βιβλίων ως οργάνου σπουδαίου εις την μόρφωσιν των μαθητών». ⁶²⁸ Συμβουλεύει τους άρχοντες της χώρας, προφανώς τον αρμόδιο Υπουργό, πως μπορούν να συμβουλευτούν, πριν πάρουν τις τελικές αποφάσεις τους, ανθρώπους κατάλληλους για τα ζητήματα στα οποία δεν έχουν την ανάλογη επάρκεια. Δεν συγχωρείται όμως σε αυτούς η αδιαφορία για τα «καταγγελλόμενα πράγματα εν τοις σχολείοις, συμβαίνοντα σκανδαλώδη, και μωρά και αντεθνικά». ⁶²⁹

Οι απώτεροι στόχοι του Παπαμάρκου, που επιδιώκονται μέσω των συγγραμμάτων του και καθορίζουν το περιεχόμενο αυτών χαρακτηρίζονται μέσω μιας επιστολής από της Ανδριανούπολη, η οποία σχολιάζεται από τον Οικονόμου ως «αποκαλύπτουσα ένοχον προμελέτην του κ. Παπαμάρκου κατά της εθνικής ημών Παιδείας, ... ίνα ιδώσιν οι ενδιαφερόμενοι τίνα όργια διαπράττονται εν τη πατρίδι ημών παρ' εκείνων, εις ους πανταχόθεν αποβλήτους παρέχομεν υμείς αφειδώς και χρήματα και τιμάς». ⁶³⁰ Η επιστολή καταγγέλλει τον Παπαμάρκου ότι «προ της

⁶²⁷ Ο.π., σελ. 214-215

⁶²⁸ Ο.π., σελ. 215

⁶²⁹ Ο.π.

⁶³⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ 27, 28.2. 1893, σελ.216

εκδόσεως των Αναγνωσματαρίων του»⁶³¹ ζήτησε από τον καθηγητή Βασιλειάδη «εκ Στρωμνίτης της Μακεδονίας καταγόμενος»⁶³² συμβουλές σχετικά με το ποια και πώς πρέπει να είναι τα βιβλία των μαθητών, σε περίπτωση που αυτά προορίζονται να κυκλοφορήσουν και στην Τουρκία. «Ο κ. Βασιλειάδης υπέδειξε εις τον κ. Παπαμάρκον ότι, εάν θέλη να κερδίση εκ των βιβλίων του εν Τουρκία, πρέπει να απέχεται επιμελώς παντός εθνικού ζητήματος, να αποφεύγη δε ει δυνατόν και αυτήν την λέξιν της πατρίδος».⁶³³ Το κατακριτέον στην υπόθεση είναι ότι ο Παπαμάρκου ακολούθησε τις συμβουλές του Βασιλειάδη και «διεξήλθομεν μετά περιεργείας και τα 4 τεύχη των Αναγνωσματαρίων, ουδαμού δε εν αυτοίς απαντά η λέξις πατρίς ή άλλο τι εκ της εθνικής ημών ιστορίας, παραθήγον την εθνικήν ημών φιλοτιμίαν και κατ' ελάχιστον.... Πώς δε είνε δυνατόν εκ τοιούτων αναγνωσματαρίων να προέλθη ανεκτή πως ανθρωπίνη μόρφωσις, μου είνε ακατάληπτον. Και όμως δια των αναγνωσματαρίων, χάριν εις την ακατανόμαστον διαγωγήν ενός μεγαλοσχήμου συλλόγου υποστηρίζοντος τοιαύτα εξαμβλώματα διανοίας ακαταστάτου, παραγκωνίζονται άλλα σπουδαιότατα ανδρών σωφρόνων βιβλία. ... εν Ελλάδι μανθάνομεν, ευρίσκουσι θερμήν υποδοχήν και προαγωγήν».⁶³⁴

Η προκήρυξη του διαγωνισμού βιβλίων σύμφωνα με τον τροποποιητικό νόμο ΒΡΛ΄ του 1893, έργο της κυβέρνησης Τρικούπη και του Υπουργείου Παιδείας, ελέγχεται από τον Οικονόμου για την ορθότητα και τη συνέπεια της εκφραστικής της διατύπωσης καθώς και το περιεχόμενό της. Έτσι διαβάζουμε σχετικά στο περιοδικό *Εκπαίδευσις*: «Αλλ' ως να μη ήρκουν τα άλλα, έπρεπε και δια της νεας προκηρύξεως περί αναγνωστικών βιβλίων της δημοτικής Εκπαιδεύσεως να κατενεχθή και το τελευταίον καίριον και αντεθνικόν κτύπημα κατ' αυτής και να επισφραγισθή η καταστροφή και να εξαλειφθή απόπροσώπου της γης και το τελευταίον ίχνος 15ετούς εργασίας ενδελεχούς, πολυμόχθου, προς θεμελίωσιν και καταρτισμόν εθνικής παρ' ημίν δημοτικής εκπαιδεύσεως, ην προσέφερον ευγενή του λαού τέκνα. Ότι η μεταβολή η γενομένη δια της προκηρύξεως είναι η απαισιωτέρα και η καταστρεπτικωτέρα πασών, τούτο μέλλομεν εν τοις εξής να αναπτύξωμεν».⁶³⁵

⁶³¹ Ο.π.

⁶³² Ο.π.

⁶³³ Ο.π.

⁶³⁴ Ο.π.

⁶³⁵ *Εκπαίδευσις*, Α΄, τχ 28, 10.3. 1893, σελ.217

Προκειμένου ο Οικονόμος να αξιολογήσει την προκήρυξη του διαγωνισμού, την παραθέτει αυτολεξεί από το φύλλο της κυβερνήσεως και μάλιστα δημοσιεύει με έντονα ή κεφαλαία γράμματα τα σημεία που χρίζουν σχολιασμό σύμφωνα με την κρίση του: *«Αναγνωστικά βιβλία δια τους μαθητάς αμφοτέρων των φύλλων, άνευ εικόνων, περιέχοντα Αισωπείους μύθους, περιγραφάς και βίους ζώων και φωτών, περιγραφάς της φύσεως, παροιμίας, γνωμικά, ποιήματα και διηγήματα δια γλώσσης απλής και γνησίας Ελληνικής καλλύνοντα τας ψυχάς των μαθητευόντων παιδων ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΤΕΛΛΕΥΤΑΙΩΝ ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ ΠΑΝΤΑΧΟΥ ΤΟΥ ΠΕΠΟΛΙΤΙΣΜΕΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΝΤΩΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ»*.⁶³⁶

Επιδιώκοντας να αποδείξει τη σαθρότητα της αναλογίας της παρούσας προκήρυξης με αυτή των πολιτισμένων χωρών, εκθέτει την πολιτική που ακολουθείται από τις τελευταίες σχετικά με τα αναγνωσματάρια, εμμένοντας ιδιαίτερα σε αυτή της Γερμανίας, της οποίας το πρότυπο ευαγγελίζεται το ελληνικό Υπουργείο ότι ακολουθεί. Συνοψίζοντας τα βασικά σημεία, καταγράφονται τα ακόλουθα: *«Να μην είναι περιγραφαί και βίοι ζώων και φυτών ανθρώπων, οίτινες πρώτην φοράν λαμβάνουσιν ανά χείρας γραφίδα και στερούνται της διανοητικής εκείνης δυνάμεως και εμπνεύσεως, ήτις καθιστά τα έργα δημοτικά και διδακτικά, ως δύνασθε να ίδητε εν Αναγνωσματαρίοις ανθρώπων παρά τον υπουργικόν ημών θρόνον καθημένων και απολαύοντων της υπουργικής ημών εκτιμήσεως και αγάπης, αλλά να είναι τεμάχια κατάλληλα εξ εθνικών συγγραφέων κλασσικών, να μη έχη δε ο εκδότης των αναγνωσματαρίων, ει δυνατόν, ουδέ εν ιδιόν του... αλλά και άλλο τι βλέπομεν ημείς ... όπερ το Σ. Υπουργείον παρείδε... η ουσία αυτή του Αναγνωσματαρίου, να είναι δηλ. **εθνικόν βιβλίον**, ήτοι να περιέχη πράγματα αναφερόμενα εις το Γερμανικόν έθνος, εξαίροντα τας καλώς αυτού ιδιότητας, επαινούντα τον βίον του, την χώραν του, τα ήθη του, τα έθιμά του, την εκκλησίαν του κ.τ.λ.»*.⁶³⁷ Συνεχίζει: *«Το Αναγνωσματάριον των σχολείων ημών πρέπει να είναι Γερμανικόν βιβλίον δηλ. να είναι **βιβλίον πατριωτικόν**... τα εν αυτώ εκτιθέμενα πρέπει να καθιστώσιν εις τους μαθητάς γνωστά κατ' εξοχήν εθνικά πράγματα... είτε εν πεζώ είτε εν ποιητικώ λόγω... Ο αυξανόμενος Γερμανός πρέπει να ανατραφή και μορφωθή Γερμανικώς... το αναγνωσματάριον είναι παρά την Αγίαν Γραφήν, το σπουδαιότατον βιβλίον του δημοτικού σχολείου. **Περιέχει δε***

⁶³⁶ ο.π., σελ.217 - 218

⁶³⁷ Ο.π., σελ. 218

*τούτο κατ' εκλογήν τα άριστα μέρη του πνευματικού θησαυρού του έθνους ημών».*⁶³⁸

Αφού αυτά συμβαίνουν στον πολιτισμένο κόσμο, απευθύνεται ο Οικονόμου προς το Υπουργείο, γράφοντας: *«Διατί δεν ζητείτε, και υμείς Κύριε Υπουργέ, τοιούτον Αναγνωσματάριον; Δεν σας αρέσκει να βλέπητε τον Ελληνικόν λαόν έχοντα εθνικόν φρόνημα και δια τούτο αφαιρείτε από τας χείρας αυτού τον Όμηρον και τον Ηρόδοτον, αφαιρείτε την ιστορίαν την εθνικήν αυτού σύμπασαν και επιτρέπετε ακώλυτον κυκλοφορίαν βιβλίων, ων η μόνη αρετή είναι να απομωραίνουνσι τους ανθρώπους;»* και *«Τι λέγει περί πάντων τούτων ο εν Ελλάδι σύμβουλος της δημοτικής Εκπαιδεύσεως, όστις μας παραπέμπει εις το παράδειγμα των πεπολιτισμένων Κρατών, έθνα ευρίσκομεν πράγματα όλως αντίθετα προς όσα αυτός συμβουλεύει και πράττει, πράγματα κηρύττοντα μεγαλοφώνων την καταδίκην του;».*⁶³⁹

Συμπεραίνει λοιπόν μετά από όλα τα παραπάνω ο Οικονόμου για τη σύνταξη της προκήρυξης: *«Τούτων ούτως έχόντων, αναγκαζόμεθα εκ της προκηρύξεως δύο τινά να υποθέσωμεν ή ότι οι συντάξαντες αυτήν αγνοούσι καθ' ολοκληρίαν τα γινόμενα εν ταις πεπολιτισμέναις χώραις, διδούσι όμως τοιαύτην διατύπωσιν, ίνα προσποιηθώσι πολυμάθειαν και εκπλήξεως και απατήσωσι τους μη καταγινομένους με παιδαγωγικά ζητήματα, ους θεωρούσιν ευπτόητους και ευαπατήτους υπό τοιαύτης μεγαλορρημοσύνης ή γιγώσκουσι μεν τα τοιαύτα, εν γνώσει όμως διαστρέφουσι την αλήθειαν, ίνα δικαιολογήσωσί τινα από τινός χρόνου κυκλοφορούντα αναγνωσματάρια και ούτως εξασφαλίσωσιν αυτοίς την λήψιν του βραβείου προκαταλαμβάνοντες την κοινήν γνώμην ότι τα βιβλία αυτά είναι κατά τας αρχάς των αναγνωσματαρίων των πεπολιτισμένων χωρών γραμμένα και άξια της αποκλειστικής κυκλοφορίας καθ' άπαν το Ελληνικόν. Αλλ' είτε το εν είτε το άλλο αληθεύει, το πράγμα δεν συμβιβάζεται καθόλου με την σοβαρότητα της θέσεως της υψηλής του Υπουργείου».*⁶⁴⁰

Ο πολέμιος του Παπαμάρκου και της εκπαιδευτικής πολιτικής του συνεχίζει στο ίδιο άρθρο και προσπαθώντας να ανακαλύψει τη ρίζα του κακού που πλήττει την εκπαίδευση, προχωρά σε συγκριτική εξέταση του συστήματος βιβλίων που ο ίδιος υπεραμύνεται και αυτού που ο Παπαμάρκου προσπαθεί να

⁶³⁸ Ο.π., σελ. 218-219

⁶³⁹ Ο.π., σελ 219

⁶⁴⁰ Ο.π., σελ. 220

επιβάλλει με τους νόμους που καταθέτει και ψηφίζονται: «*Εν Ελλάδι διευτώθη σύστημα εκπαιδευτικόν δια τον λαόν εθνικόν παρ' όλων των παιδαγωγικών ανδρών της χώρας πάντων σύμφωνων, οίον ο Χ. Παπαδόπουλου... Μ. Σακελλαρόπουλου, Γ. Παπασωτηρίου, Θ. Μιχαλόπουλου, Βλ. Σκορδέλη, Μ. Βρατσάνου, Στ. Ρώση, Δ. Ολυμπίου, Γ. Αποστολίδου, Κ. Τσιούλκα, Π.Π. Οικονόμου και εφηρμόσθη, εκδοθέντων πάντων των προς τούτο χρησίμων βιβλίων και προς χρήσιν των μαθητών επί 15 έτη μέχρι του 1893, γινόμενον πανταχού μετ' ενθουσιασμού αποδεκτόν παρ' άπασι τοις ανθρώποις, όπου λαλείται η Ελληνική γλώσσα. Το σύστημα τούτο επιδιώκει εθνικήν και τελείαν μόρφωσιν δια κλασσικών αρχαίων συγγραφέων, μάάλιστα δε πάντων του Ομήρου και του Ηροδότου. Προς τον σκοπόν τούτον παρεσκευάσθησαν εκ των συγγραφέων τούτων αναγνωσματάρια και παρά των διδασκάλων και παρά της πολιτείας αναγνωρισθέντα ως κατάλληλα και βραβευθέντα... Ουδέν άλλο βιβλίον πληρούν πάντας τους όρους μορφωτικού βιβλίου των παιδων, είπε ο Herbart, γινώσκω πλην της Οδύσσειας του Ομήρου».⁶⁴¹*

Ενώ τόσο μεγάλη είναι η αποδοχή των αναγνωστικών που υπήρχαν μέχρι τώρα, «*Διατί νυν δεν θέλει τούτο το σύστημα το Υπουργείον;*»⁶⁴² αναρωτιέται ο Οικονόμου και απαντά αμέσως: «*Διότι, λέγει, τοιούτο σύστημα, δεν έχουν οι Γερμανοί. Αλλά τότε πώς επέτρεψε επί 15 όλα έτη να εφαρμοσθή παρ' ημίν τοιούτο σύστημα;*».⁶⁴³ Ποιος λοιπόν είναι ο υπαίτιος της νέας διαμορφούμενης κατάστασης; Ο Οικονόμου παραδέχεται ότι «*Τα πρόσωπα τα διοικούντα την Ελλάδα ήσαν τα αυτά και τότε, οία είνε και τώρα, μόνον ο κ. Παπαμάρκου προσετέθη. Είνε δε τρομερόν και να συλλογισθή τις αυτό ότι αρκεί μία ανθρώπου θέλησις ούτε υπό της επιστήμης ούτε υπό του συμφέροντος της εκπαιδύσεως ρυθμιζομένη αλλ' ουδέ υπό του ορθού λόγου, να κατισχύση πάντων και πρωθυπουργών και υπουργών και επιστημόνων και της κοινής γνώμης και να επιτραπή να μεταβάλη εις γην την εθνικήν παιδευσιν!*».⁶⁴⁴ Η ειρωνεία του Οικονόμου προς τον κύριο υπεύθυνο, τον Παπαμάρκου, στη συνέχεια είναι φανερή: «*Αλλά μήπως έχουσιν και οι Γερμανοί αυτό, το οποίον ζητεί νυν να εισαγάγη το υπουργείον, εισήγαγε δε μάάλιστα προκαταβολικώς ο κ. Παπαμάρκου; Οι Γερμανοί... επιδιώκουσι ... την εθνικήν παιδευσιν... και ημείς τον αυτόν σκοπόν*

⁶⁴¹ Ο.π.

⁶⁴² Ο.π.

⁶⁴³ Ο.π.

⁶⁴⁴ Ο.π.

επιδιώκομεν... Τα μέσα ημών διαφέρουν, διότι διάφορος είναι και ο εγγύς σκοπός ημών, εκείνοι μεν επιδιώκωσι Γερμανικήν, ημείς δε Ελληνικήν μόρφωσιν. Συμφωνούμεν όμως πληρέστερα προς τον τελικόν σκοπόν, όστις είναι η εθνική μόρφωσις του λαού. Αλλ' η προκήρυξις του υπουργείου τι επιδιώκει, παρακαλούμεν, ζητούσα περιγραφάς και βιογραφίας ζώων και φυτών; Μήπως εν τω Υπουργείω υπάρχει τις φρονών ότι γίνεται άνθρωπος και πατριότης μάλιστα μαθητών τας πονηρίας της αλώπεκος... Εάν δεν υπάρχει τοιούτος άνθρωπος εν τω Υπουργείω, τότε τις είναι εκείνος, όστις επιμελώς αποκλείει εκ των αναγνωσματοβιβλίων του λαού τα ιστορικά μέρη, εκ του προγράμματος δε των δημοτικών ημών σχολείων την εθνικήν ημών ιστορίαν, αφ' ου όλος ο κόσμος ηξεύρει ότι ημείς ουδέν άλλον έχομεν, εις ο δυνάμεθα να καυχηθώμεν, ή μόνον την ιστορίαν ημών; Αυτά δεν είναι πλέον σφάλματα, αλλά κακουργήματα εναντίον του λαού ολοκλήρου, εις αμοιβήν φαίνεται των 110 εκατομμυρίων δραχμών, α κατ' έτος τακτικώς και ανελλιπώς οφείλει να συνεισφέρει».⁶⁴⁵

Αφαιρώντας τις ευθύνες για την παρούσα άθλια κατάσταση των βιβλίων από τον ίδιο τον Υπουργό, για τον οποίον είναι σίγουρος ο Οικονόμου ότι έπεσε και αυτός θύμα απάτης του Παπαμάρκου, γιατί δεν είναι δυνατόν να προσυπογράψει την απομάκρυνση βιβλίων που όλοι παραδέχονται ως τα πιο κατάλληλα για το δημοτικό, καταγράφει με περιπαικτική διάθεση «την προκήρυξη του διαγωνισμού των βιβλίων των δημοτικών σχολείων άνευ απάτης και πονηρίας γραφομένη θα είχεν ως εξής: “Εις το εξής απαγορεύομεν εις τους μαθητάς των δημοτικών σχολείων να αναγινώσκωσι και διδάσκονται την πάτριον αυτών ιστορίαν, απαγορεύομεν μάλιστα να αναγινώσκωσι τον Όμηρον, τον Ηρόδοτον, τα κατορθώματα του μεγάλου Αλεξάνδρου εν Ευρώπη και Ασία, ως και τους άλλους ημών ενδόξους συγγραφείς και ποιητάς. Αυτούς εξορίζομεν εκ των σχολείων ημών αδυσωπήτως και εγκαθιδρύομεν εν αυτοίς δύο νέους κλασσικούς συγγραφείς τον κ. Φίλιππον Γεωργαντάν και τον κ. Χαρίσιον Παπαμάρκου. Αυτών την σοφίαν θα συμβουλευήται του λοιπού το έθνος ημών από των υπωρειών του Αίμου μέχρι της Λιβύης και Καππαδοκίας. Όσοι δε έχουσι διαφόρους τούτων ιδέας ή πρέπει να αρνηθώσιν αυτάς ή να εγκαταλίπωσι την πάτριον αυτών χώραν”». ⁶⁴⁶ Ζητά μάλιστα στη συνέχεια ο Οικονόμου την απολογία του Παπαμάρκου στον αρμόδιο Υπουργό για τις αναλήθειες που γράφει στην προκήρυξη του διαγωνισμού και την

⁶⁴⁵ Ο.π., σελ. 220-221

⁶⁴⁶ Ο.π., σελ. 221

επανόρθωση από πλευράς Υπουργού «των πεπλημμελημένων και εν αναγνωσματαρίοις και εν τη εθνική ημών ιστορία». ⁶⁴⁷ Κλείνει το άρθρο με έναν τελικό και σύντομο απολογισμό: «*Νομίζομεν δε ότι το πρόγραμμα των δύο προηγουμένων προκηρύξεων είναι και επιστημονικώτερον και εθνικώτερον και σωφρονέστερον. Εις πολλάς δε περιστάσεις το βαδίζειν οπίσω δηλοί βαδίζειν εμπρός*». ⁶⁴⁸

Η στάση του Υπουργείου και του εμπνευστή της απέναντι στο μάθημα της ιστορίας επικρίνεται σφοδρά στο ίδιο φύλλο του περιοδικού, το οποίο είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στο διαγωνισμό των βιβλίων σύμφωνα με το νέο νόμο ΒΡΛ'. Η απαγόρευση της ιστορίας στα ελληνικά σχολεία προκαλεί αγανάκτηση και απογοήτευση, αλλά ενέχει και κινδύνους, καθώς «*οι Βούλγαροι ζηλοτύπως προς την ιστορίαν ημών έχοντες σφετερίζονται τον μέγαν Αλέξανδρον και τον Αριστοτέλην...*». ⁶⁴⁹ Είναι πραγματικά αξιοκατάκριτο, επισημαίνει ο Οικονόμου, το ότι «*το Υπουργείον της Ελλάδος, χωρίς να φοβηθή Θεόν ουδέ να εντραπή καθόλου, κατήργησε το μάθημα της ιστορίας από τα δημοτικά σχολεία, δηλ. την βασιλίδα των μαθημάτων, την ψυχήν της εθνικής ημών παιδεύσεως*». Προς απόδειξη αυτού αναφέρεται «*ότι το μάθημα της Ελληνικής ιστορίας δεν είχε συμπεριληφθή εν τοις προγράμμασι των σχολείων Αθηνών και Πειραιώς κατά διαταγήν του κ. τμηματάρχου της δημοτικής Εκπαιδεύσεως, ουδέ εν τω προτύπω σχολείω τω προσαρτημένω εις το εν Αθήναις Διδασκαλείον*». ⁶⁵⁰ Εμφατικά καταγράφεται και η αντίθετη άποψη σε αυτήν την απαγόρευση του Γεωργαντά, του τότε διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών, που κατά τα άλλα ανήκει στο στρατόπεδο του Παπαμάρκου.

Ο Οικονόμου ζητά από τον Υπουργό να επαναφέρει το μάθημα στα σχολικά προγράμματα και «*Αν ο κ. τμηματάρχης δια λόγους, ους αυτός γινώσκει, δεν διάκειται φιλικώς προς την εθνικήν ημών ιστορίαν ή προς τον λαόν της*

⁶⁴⁷ Ο.π.

⁶⁴⁸ *Εκπαίδευσις, Α', τχ 28, 10.3. 1893, σελ.221.*

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το ίδιο ακριβώς άρθρο δημοσιεύεται στο *Εκπαίδευσις, Β', τχ 22, 27.1. 1894, σελ. 177-175, προκειμένου να κατακραθεί «το ποιόν της προκηρύξεως...»*

Για την ίδια προκήρυξη διαγωνισμού διδακτικών βιβλίων γίνεται λόγος δύο μήνες αργότερα στο *Εκπαίδευσις, Β', τχ 20, 13.12. 1893, σελ. 155* και περίτρανα ανακοινώνει ο Οικονόμου πως ο Υπουργός έκανε δεκτές τις παρατηρήσεις που είχαν γίνει επί του περιεχομένου της «*Και περιμένομεν ... ότι αύτη ήθελε ριζικώς τροποποιηθή ή αντικατασταθή παρ' άλλης*». Όμως διαψεύδονται οι προσδοκίες του και «*δυστυχώς άλλαι μέριμναι απησχόλησαν την προσοχήν της Κυβερνήσεως και το ζήτημα τούτο ελησμονήθη το παράπαν*».

⁶⁴⁹ Ο.π., σελ. 222

⁶⁵⁰ Ο.π.

Ελλάδος, ας παραιτηθή και ας φύγη. Εν όσω όμως είναι υπάλληλος και πληρώνεται με παχείς μισθούς μόνον δια να εκτελή ευσυνειδήτως τους νόμους, η αθέτησις αυτών η σκόπιμος μάλιστα προκειμένου περί σοβαρού ζητήματος, οίον είναι η διδασκαλία η μη της εθνικής ιστορίας εν τοις σχολείοις της Ελλάδος, γινομένη μάλιστα εν αγνοία του προϊσταμένου υπουργού, είναι πράξις, ην δεν δυνάμεθα αρκούντως να χαρακτηρίσωμεν».⁶⁵¹ Η σπουδαιότητα του μαθήματος της οποίας υπεραμύνεται ο Οικονόμου αποδεικνύεται και από «την ρήσιν μεγάλου Άγγλου περί ιστορίας ειπόντος τα εξής: “η ιστορία και η γλώσσα είναι η ουσία της εθνικότητας. Δια τούτο πας δημοδιδάσκαλος είναι απόστολος της εθνικής ιστορίας”».⁶⁵²

Στην ίδια φιλοσοφία κινείται και ένα ακόμα άρθρο που παρατίθεται με την υπογραφή Β., το οποίο κάλλιστα θα μπορούσε να έχει γραφεί από τον Οικονόμου, αφού επιτίθεται έντονα κατά των νέων βιβλίων της στοιχειώδους εκπαίδευσης, επισημαίνοντας τα ίδια ακριβώς αρνητικά στοιχεία, τα οποία αναφέρθηκαν από τον εκδότη του περιοδικού *Εκπαίδευσις*, δηλαδή την αλλαγή του σκοπού της ελληνικής εκπαίδευσης, που παύει να είναι η θρησκευτική και εθνική μόρφωση των παιδιών, καθώς απουσιάζει το βιβλίο της ιστορίας και την αντικατάσταση των κλασικών έργων με μύθους του Αισώπου και άλλες πλαστές διηγήσεις. Το νέο στοιχείο που προστίθεται στην παρούσα κριτική είναι αυτό που σχετίζεται με την απουσία εικόνων από τα βιβλία. Γράφεται χαρακτηριστικά: «Εκείνο δε το άνευ εικόνων δι’ αντιλογίαν προς το πρώην μετ’ εικόνων ενθυμίζει πως τους εικονομάχους. Δύναται ν’ απαιτήση καλλιτεχνικάς εικόνας, ναι αλλά δια τι άνευ εικόνων, αφού πανταχού του πεπολιτισμένου κόσμου μεταχειρίζονται εικόνας;».⁶⁵³

Ο Οικονόμου ελέγχει τον Παπαμάρκου και για την ασυνέπεια των απόψεών του. Αναφερόμενος στο βιβλίο του Παπαμάρκου *Περί του σκοπού της Εκπαιδεύσεως της Ελληνίδος νεολεαίας* (1885), παραθέτει αποσπάσματα αυτού, στα οποία φαίνεται ο συγγραφέας του ότι «κατέκρινε δια γλώσσης δριμείας την αφοσοίωσιν των άλλων εις τα ζένα, την αμέλειαν δε των εθνικών».⁶⁵⁴ Αποκαλύπτει μάλιστα ο εκδότης της *Εκπαίδευσις* πως τότε «έβλεπον ότι ο κ. Παπαμάρκου

⁶⁵¹ Ο.π.

⁶⁵² ο.π.

Το ίδιο άρθρο επαναλαμβάνεται στο *Εκπαίδευσις*, Β', τχ 23, 28.1. 1894, σελ. 182-183

⁶⁵³ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 28, 10.3. 1893, σελ.224

Το ίδιο άρθρο επαναλαμβάνεται στο *Εκπαίδευσις*, Β', τχ 22, 27.1. 1894, σελ. 175-176

⁶⁵⁴ *Εκπαίδευσις*, Α', τχ 29, 20.3. 1893, σελ.225

προσήρχετο πλησίστιος εις το ημέτερον στρατόπεδον, και ετάσσετο υπό την σημαίαν ημών, εφ' ης είχε αναγραφή η μόρφωσις του ελληνικού λαού δια κλασσικών βιβλίων εκ των αρχαίων Ελλήνων διασκευαζομένων καταλλήλως προς την αντίληψιν των μαθητών». ⁶⁵⁵ Η τάση να αντιγράφονται τότε ξένα αναγνωστικά, προκειμένου να συντάχθει ένα ελληνικό, αδιαφορώντας για τα ελληνικά αριστουργήματα του Πλουτάρχου, του Θουκυδίδη, του Ηροδότου και του Πολύβιου θεωρείται μεμπτή από τον Παπαμάρκου στο παραπάνω έργο, και μάλιστα «Είναι αίσχος ημείς οι απόγονοι των Ελλήνων ως ΠΟΤΑΠΟΙ ΤΙΝΕΣ ΛΩΠΟΔΥΤΑΙ, ακροποδητί εις τα των ξένων συγγράμματα υπεισερχόμενοι απνευστί να αρπάζωμεν παν το πρόστυχον, μεταμορφούντες δ' είτα τούτο να παρουσιάζωμεν αυτό εις το έθνος ως τροφός της ψυχής της Ελληνικής κατάλληλον...». ⁶⁵⁶ Οι παραπάνω ισχυρισμοί του Παπαμάρκου εύλογα οδηγούν τον Οικονόμου να εκφράσει τις απορίες- ρητορικές ερωτήσεις: «αν κατ' όνομα μόνον “Ελληνικά αναγνωσματάρια τεύχος Α, Β, Γ, Δ, υπό Χαρισίου Παπαμάρκου και Φιλίππου Δ. Γεωργαντά” εν έτει 1892 εκδιδόμενα... α ουδέν εκ των κλασσικών ή μη Ελλήνων συγγραφέων περιέχουσι και διαστροφής Γερμανικών κειμένων, υπάγονται υπό την κατηγορίας αυτήν και αν και εις τους συγγραφείς αυτών αρμόζει ο τίτλος των **ποταπών λωποδυτών, των μη εντρεπομένων τον κόσμον μηδέ φοβουμένων τον Θεόν;** Επ' ίσης ερωτώμεν τον κ. Παπαμάρκου να μας είπη, αν είναι «ποταπός λωποδύτης ούτε τον κόσμον εντρεπόμενος ούτε τον Θεόν φοβούμενος ο συντάζας την προκήρυξιν περί του διαγωνισμού των διδακτικών βιβλίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως, εν η ρητώς λέγεται ότι τα μεν αναγνωστικά βιβλία πρέπει να είναι “κατά το παράδειγμα των επί των τελευταίων δεκαετιών πανταχού του πεπολιτισμένου κόσμου επικρατούντων αναγνωστικών βιβλίων”, το δε αλφαβητάριον “κατά τη μέθοδον των από του Γερμανού Karl Vogel 1843 μέχρι του νυν εν ταις μάλιστα πεπολιτισμέναις χώραις αρίστων προκεκριμένων;”». ⁶⁵⁷ Ολοκληρώνοντας το άρθρο ο Οικονόμου δεν εκφράζει την δική του τοποθέτηση, αν και πιστεύει ότι τα πράγματα είναι ολοφάνερα και η αλλαγή του Παπαμάρκου πασίδηλη. Ωστόσο η θλίψη του γράφοντος «δια την κατάστασιν, εις ην περιήλθε η διοίκησις των δημοτικών σχολείων» είναι μεγάλη, αλλά το μόνο που μπορεί να

⁶⁵⁵ Ο.π., σελ. 226

⁶⁵⁶ Ο.π.

⁶⁵⁷ Ο.π., σελ. 227

κάνει είναι να καταγγέλλει τα γεγονότα και «οι φέροντες την ευθύνην δύνανται, αν θέλωσι, να φέρωσι θεραπείαν».⁶⁵⁸

Και ενώ η τροποποίηση του νόμου περί διδακτικών βιβλίων έχει ήδη ψηφιστεί και συντελεστεί, ο Οικονόμου συνεχίζει να υπερασπίζεται τα παλιά βιβλία και προτρέπει του δασκάλους να τα χρησιμοποιήσουν, γιατί δεν ισχύει «η υποχρέωσις να εισάγωσι τα εν τω διαγωνισμώ ποτέ εγκριθέντα βιβλία». Δηλώνει πως: «από δύο ετών ουδεμία πλέον δι' αυτούς ως προς τούτο υποχρέωσις υπάρχει και ότι έκαστος διδάσκαλος δύναται μόνος να εισάγη ό,τι βιβλίον αυτός θεωρεί το καλλίτερον».⁶⁵⁹ Προκρίνονται ως καταλληλότερα τα: «1. Αλφαβητάρια και αναγνωσματάρια εκ του εθνικού ημών βίου δια την πρώτην τάξιν του σχολείου 2. Ροβινσώνα δια την δευτέρα τάξιν 3. Οδύσσειαν δια την τρίτην τάξιν 4. Ηρόδοτον δια την τετάρτη τάξιν». Ξεκαθαρίζει ότι «Αναγκάζομαι δε να υπομνήσω εις του διδασκάλους το σύστημα τούτο, διότι εσχάτως ευρέθησαν άνθρωποι καπηλεύοντες τα γράμματα, οίτινες ασεβούντες προς το έθνος εξεπόνησαν βιβλία, εν οίς δεν ειξεύρει τις τι πρώτον να θαυμάση και τι να οικτείρη την χυδαιότητα των εννοιών και την απειροκαλίαν της γλώσσης ή τον πόλεμον τον συστηματικόν κατά παντός ό,τι δύναται να συντελέση προς μόρφωσιν εθνικήν των παιδών». Θεωρεί πως καθήκον των δασκάλων είναι να αντισταθούν στην εξαθλείωση της παιδείας και να «υπερασπίσωσι την πατρίδα των απειλουμένην υπό ανθρώπων, οίτινες κατέστησαν η χλεύη του κόσμου δια τα ασυνάρτητα και θαυμάσια περί σχολείων και διδασκάλων σχέδια των».⁶⁶⁰

Στην αρχή του σχολικού έτους 1893-1894 καταγγέλλεται ο Παπαμάρκου και η ομάδα του με άσχημους χαρακτηρισμούς από τον Οικονόμου, αφού «Δημοδιδάσκαλοι παρεπονέθησαν ημίν υπάλληλοι του τμήματος της δημοτικής εκπαιδύσεως υπό κακώς εννοουμένου ζήλου προς τον προϊστάμενον του τμήματος, ου θέλουσι να θεραπεύσωσι τα ιδιωτικά συμφέροντα, λησμονούντες την θέσιν των προσπαθούσι δια παντοίων απειλών να παραπείσωσιν αυτούς ότι η μόνη σωτηρία αυτών έγκειται εν τη εισαγωγή εις το σχολείον αυτών βιβλίων του κ. Χ. Παπαμάρκου και Γεωργαντά. Οι κ. ούτοι αγνοούσι φαίνεται ότι οι δημοδιδάσκαλοι ... έχουσι έκαστος ωρισμένας ιδέας και πεπειοιθήσεις, ας δεν δύνανται να ανταλλάξωσι τόσον ευκόλως, όσον πολλάς δυσκολίας και αν παρεμβάλλωνται εις

⁶⁵⁸ Ο.π.

⁶⁵⁹ Εκπαίδευσις, Β', τχ 4, 20.6. 1893, σελ. 32

⁶⁶⁰ Ο.π.

τας υποθέσεις των εν τω τμήματι, όσον φοβεράς κατ' αυτών απειλάς και αντολμώσι να λέγωσι οι ταπεινοί κόλακες οι αναδεχθέντες να υπηρετήσωσιν ως όργανα διαφθοράς της δημοσίας εκπαιδύσεως». ⁶⁶¹ Οι απλοί λοιπόν υπάλληλοι του υπουργείου τρομοκρατούν τους δασκάλους, υπερβαίνοντας τα όρια της δικαιοδοσίας τους· πίσω βέβαια από αυτό –εννοεί ο Οικονόμου- κρύβεται ο Τμηματάρχης, που τους ωθεί σε αυτήν την συμπεριφορά.

Ο Οικονόμου όμως πληροφορεί τους δασκάλους πως ο Υπουργός έχει ενημερωθεί για τις ατασθαλείες που συμβαίνουν στην Υπηρεσία του και θα επιληφθεί του θέματος. Ταυτόχρονα ξεκαθαρίζει «ότι ουδαμώς είναι αληθές το λεγόμενον ότι ο κ. Υπουργός ενδιαφέρεται εις την διάδοσιν των βιβλίων του κ. Παπαμάρκου, τουναντίον φρονούμεν εξ όσων βλέπομεν και γινώσκομεν ότι αποδοκιμάζει πάντα τα συντελεσθέντα κατά τους τελευταίους χρόνους υπό του κ. Τμηματάρχου, ενδιαφέρεται δε υπέρ τελειοτέρας λειτουργίας των δημοτικών σχολείων και ιδία υπέρ θρησκευτικής και εθνικής των ελληνοπαίδων παιδύσεως» και «Κατά ταύτα οι δημοδιδάσκαλοι δύνανται αφ' εαυτών να κρίνωσι, αν τα βιβλία του κ. Τμηματάρχου υπηρετώσι και κατ' ελάχιστον τας ιδέας του κ. Υπουργού και συνεπώς αν είναι δυνατόν αυτά να τυγχάνωσι της επιδοκίμασίας και υποστηρίξεως αυτού. Τουναντίον δε φρονούμεν ότι ο κ. Υπουργός μόνον προς το εισαχθέν πρότερον ... εθνικόν σύστημα ...δύνανται να τύχη της ενθέρμου αυτού υποστηρίξεως». ⁶⁶² Ανακοινώνει ο εκδότης του περιοδικού επίσης ότι «ψευδέστατα είναι τα διαδιδόμενα δια πολλών καταπτύστων πρακτόρων, ότι το υπουργείον δι' εγκυκλίου συνέστησε τα βιβλία του κ. Παπαμάρκου. Το τοιούτον ούτε εγένετο ούτε θα γίνη». ⁶⁶³

Είναι βέβαιος ο Οικονόμου ότι «οι δημοδιδάσκαλοι θα πατάζωσι την προπέτειαν των καπήλων στέλνοντας και αυτούς και τα βιβλία των εις τους κόρακας». Το υλικό των βιβλίων του Παπαμάρκου και του Γεωργαντά χαρακτηρίζεται ως «μωρολογήματα και φαντασιοπληξίας», για το λόγο αυτό συνεχίζει με δριμύτατη γλώσσα κατά του Παπαμάρκου: «Και είναι μεν επαίσχυντον δια την Ελλάδα και δια την δημοσίαν υπηρεσίαν ότι ευρέθησαν άνθρωποι αναβιβασθέντες υπό της φατρίας εις τας υψίστας θέσεις και διατηρούμενοι εν αυτοίς, οίτινες τοιούτων παιδευμάτων έκριναν άξιον τον

⁶⁶¹ *Εκπαίδευσις, Β'*, τχ 12, 12.9. 1893, σελ. 95

⁶⁶² Ο.π.

⁶⁶³ Το ίδιο ακριβώς ξεκαθαρίζει και στο *Εκπαίδευσις, Β'*, τχ 12, 12.9. 1893, σελ. 96

ελληνικόν λαόν, αλλά να ευρίσκονται και άλλοι άνθρωποι τοσούτον μωροί, ώστε να ζητώσι δια παντοίων ψευδολογημάτων να απατήσωσι τους απλουστέρους των δημοδιδασκάλων προς διάδοσιν τοιούτων βιβλίων, α είναι άρνησις πάσης ανθρωπικής παιδεύσεως, τούτο είναι σύμπτωμα της εσχάτης εκλύσεως, εις ην περιέστησαν τα ημέτερα πράγματα». ⁶⁶⁴ Καθησυχάζοντας τους δασκάλους, τους παροτρύνει να εκτελέσουν το διδασκαλικό καθήκον τους «ως πρόμαχοι της εθνικής ημών παιδεύσεως» και βεβαιώνει ότι «απατώνται πλάνην οικτράν οι κουτοπόνηροι οι πιστεύοντες ότι δύνανται να απατήσωσιν ή να αναγκάζωσι τους δημοδιδασκάλους να γίνωσι τυφλοί υπηρέται ιδιοτελών σκέψεων αθετούντες τα προς το σχολείον και τους μαθητάς των καθήκοντα». ⁶⁶⁵

Η διάψευση των ελπίδων όμως του Οικονόμου και των ομοφρονούντων για κατάργηση ή ουσιαστική αναθεώρηση του νόμου περί διδακτικών βιβλίων κάνει τον εκδότη να επανέλθει στο θέμα στις αρχές του έτους 1894, αφού διαπιστώνει ότι «Αμφιβάλλομεν αν υπήρξεν άλλος νόμος εν Ελλάδι από της ιδρύσεως του βασιλείου, εναντίον του οποίου να εξηγέρθησαν ... ου μόνον οι αντιπροσωπεύοντες παρ' ημίν την παιδαγωγικήν επιστήμην, αλλά και σύμπαντες οι συγγραφείς βιβλίων προεξαρχόντων μάλιστα των συγγραφέων, ων τα βιβλία έτυχον εν προηγουμέναις περιόδους του προσοδοφόρου προνομίου να κυκλωφορώσιν επί όλην τετραετίαν εν πάσι τοις σχολείοις του Κράτους, σύμπαντες οι βιβλιοπώλαι, σύμπαντες οι τυπογράφοι διαμαρτυρόμενοι δια την καταστροφήν, ην επήνεγκεν αυτοίς η εφαρμογή του απαισίου αυτού νόμου». ⁶⁶⁶ Μάλιστα επισημαίνει πως ο νυν πρόεδρος της Κυβέρνησης αναγνώρισε το δίκαιο των αντιρρήσεων που διατυπώνονται για τον νόμο των διδακτικών βιβλίων και καλεί όλους «να ενώσωμεν και ημείς την ασθενή ημών φωνήν και να παρακαλέσωμεν τους κ.κ. βουλευτάς να μη παρίδωσι τας γνώμας περί του νόμου των σπουδαιοτάτων παρ' ημίν επιστημονικών σωματείων, οία είναι η Επιστημονική Εταιρεία ⁶⁶⁷ και ο

⁶⁶⁴ Εκπαίδευσις, Β', τχ 12, 12.9. 1893, σελ. 95

⁶⁶⁵ Εκπαίδευσις, Β', τχ 12, 12.9. 1893, σελ. 95

⁶⁶⁶ Εκπαίδευσις, Β', τχ 22, 27.1. 1894, σελ. 169

⁶⁶⁷ Η γνώμη της δίνεται στο Εκπαίδευσις, Β', τχ 28, 23.2. 1894, σελ. 222-224: Η Επιστημονική Εταιρεία συγκρότησε Επιτροπεία από τους Ι. Χατζιδάκη, Π. Οικονόμου, Θ. Μιχαλόπουλου και Σ. Βλάβη, προκειμένου να εκφράσει τη θέση της για τον πολυσυζητημένο νόμο περί διδακτικών βιβλίων. Η απόφασή της ήταν αρνητική «κυρίως εις την θεμελιώδη του νόμου βάσιν». Συγκεκριμένα «Την τοιαύτην ενός μόνου βιβλίου έγκρισιν και επί τρία σχολικά έτη αδιάλειπτον χρήσιν η Επιτροπεία θεωρεί αποπωτάτη δια τους εξής λόγους, ους αυτή υπολαμβάνει λίαν σπουδαίους και σοβαρούς:...εν μόνον βιβλίον ... οι κριταί βραβεύουσιν ως άριστον... αλλ' ... τοιούτον αριστείον κατά τάς πλείστας περιπτώσεις είνε αδύνατον ν'

*Διδασκαλικός Σύλλογος, να μη παρίδωσι τους λόγους ... των συγγραφέων⁶⁶⁸ ... τα δίκαια ... των τυπογράφων και στοιχειωθετών... πολλών εκδοτών και βιβλιοπωλών ... και των εκπαιδευομένων μαθητών».*⁶⁶⁹ Καταρρίπτει και το επιχείρημα των υποστηρικτών του νόμου πως μέσω αυτού οι μαθητές θα αγοράζουν φθηνότερα το καλύτερο βιβλίο, αναφέροντας πως τελικά η τιμή των βιβλίων είναι ακριβότερη από την παλαιότερη. Φέρνει για παράδειγμα «το αλφαβητάριο του κ. Χ. Παπαμάρκου, ο καθ' όλως τυχαίαν σύμπτωσιν έχει σχεδόν τον υπό του νόμου απαιτούμενον αριθμόν των τυπογραφικών φύλλων και το περιεργότερον ... όσα απαιτεί το Β. Διάταγμα, ... εν ω κατ' αρχάς ετήρει τιμήν υψηλήν ηναγκάσθη να καταβή μέχρι των λεπτών των 35, ίνα ευρίσκη κυκλοφορίαν, ει και ο συγγραφεύς ως γνωστόν νυν περιβάλλεται με αξίωμα φοβερόν δεσμεύον πάσαν ελευθερίαν των διδασκάλων εν τη εκλογή των βιβλίων».⁶⁷⁰ Οι κατηγορίες συνεχίζονται να εκτοξεύονται εναντίον του Παπαμάρκου: «Δεν είναι δε καθόλου απίθανον εν τη

απονεμηθή... όστε να υποβληθώσι πολλά βιβλία δόκιμα, υπερέχοντα ιδίως τούτο μεν κατά ταύτην, εκείνο δε κατ' εκείνην την αρετήν... Βραβευμένου δ' ενός μόνου διδακτικού βιβλίου ως κριθέντος αρίστου, συμβραβεύεται κατ' ανάγκην και συναριστεύει επί τριετίαν και το δείνα φιλοσοφικόν ή άλλο επιστημονικόν σύστημα... Ιδιαζόντως δ' έτι εφείλκυσε την προσοχήν της Επιτροπείας το τεράστιον της πραγματικής αμοιβής, ην λαμβάνει ο βραβευθείς εν τω διαγωνισμώ συγγραφεύς του ενός αρίστου βιβλίου».

⁶⁶⁸ Το υπόμνημα που έστειλε η Επιτροπεία των συγγραφέων παρατίθεται στο *Εκπαίδευσις, Β'*, τχ 36, 30.4. 1894, σελ. 285-287. Σε αυτό η Επιτροπεία που συστάθηκε από τους Ι. Μοσχάκη, Ι. Μεσολωρά, και Θ. Αποστολόπουλο καταφέρεται εναντίον του Παπαμάρκου με πολύ σκληρή γλώσσα. Η προκήρυξη φωτογραφίζει τα βιβλία του Παπαμάρκου, αφού τα χαρακτηριστικά που ζητά να έχουν τα διαγωνιζόμενα βιβλία υπάρχουν όλα και μόνο στα βιβλία του Παπαμάρκου· είναι δηλαδή αυτά «άνευ εικόνων» και «οκτώ τυπογραφικών φύλλων». Κατακριτέο είναι για την Επιτροπεία και η αύξηση της τιμής του φύλλου, αφού ανεβάξει την τελική τιμή του βιβλίου, επιβαρύνοντας τον οικογενειακό προϋπολογισμό. «Καταλαμβάνετε λοιπόν, κύριοι βουλευταί, τι σας μαγειρεύει ο κ. Παπαμάρκος με το σοβαρό επισημειωμένο και δουλοπρεπές εκείνο ήθος το τοις θραυσδεύλοις προσιδιάζον; Ας εκριθή και θα εγκριθή, το Αλφαβητάριον και λοιπά βιβλία αυτού, δια να θησαυρίζη αυτός, και κατά διαβόλου Πατρίς και Πολιτεία και Κυβέρνησις και Βουλευταί και γονείς... Ο άνθρωπος προνόησε περί τούτου. Και τι έπραξε νομίζετε; ... Κατεσκεύασε πρώτον τον νόμο ελλιπέστατον και ελαστικώτατον... εξήρεσε του γενικού κανόνος μόνον τα ιδικά του βιβλία, και δια της υπουργικής προκηρύξεως εξησφάλισεν οριστικώς εις εαυτόν το γέρας· διότι α) έκαμε την προκήρυξιν, κατά το περιεχόμενον της ύλης των βιβλίων του και δια την διαίρεσιν αυτής, ακριβώς όπως είχε γράψη αυτός τα ιδικά του βιβλία β)πλην τούτου προεκήρυξε τα βιβλία των δημοτικών σχολίων άνευ εικόνων! γ) το σπουδαιότατον όμως πάντων είναι εν άρθρω 5 του Β.Δ. (αναφέρεται στον αριθμό των επιτρεπόμενων λέξεων). Τι τα ήθελες τόσα λόγια ευλογημένε; Ηρκουν εξ μόνον λέξεις αύται: πλην των βιβλίων Παπαμάρκου ανεξελέγκτως εγκριθησομένων. ... Εξασφαλίζει εκ των προτέρων στεγανώς την έγκρισιν ... ο παλιγκάπηλος, ως δεν αισχύνεται να γράφη αυτός δια τους άλλους, Παπαμάρκος... εξαιρείται μόνον ο Παπαμάρκος, ο οποίος δεν πρέπει να συμμορφωθή προς τον Νόμον, αλλ' ο νόμος προς αυτόν!... Οία δέσμευσις χειρών! Οία ιδιοτέλεια! Οία αναισχυντία!»

⁶⁶⁹ Ο.π.

⁶⁷⁰ Ο.π., σελ. 170

καθ' ημάς εποχή, ένθα δίκαιον έχουσι οι προστατευόμενοι υπό της ισχυούσης πολιτικής μερίδος και άδικον πάντοτε οι εστερημένοι της προστασίας ταύτης, να ίδωμεν το αλφαβητάριον του κ. Παπαμάρκου λαμβάνον το γέρας και με την ευπρόσωπον πλέον τιμήν των 64 λεπτών να γίνη επί μίαν χρονικήν περίοδον ή και πολλάς». ⁶⁷¹

Η μεροληψία των κριτών μέμφεται, αφού «όχι μόνον δεν θα προτιμηθώσι τα καλλίτερα βιβλία, αλλά θα πολεμηθώσι και θα δυσφημισθώσι, αν συμπέση οι κριταί να είναι του άλλου κόμματος είτε του πολιτικού είτε του φιλολογικού. Θα βραβευθώσι δε αναιδώς, αναιδέστατα τα βιβλία των φίλων, των συμπολεμιστών, των ομοφρόνων είτε είναι καλά είτε όχι, θα απορριφθώσι δε τα βιβλία των εχθρών, των αντιθέτων και αν είναι τα άριστα πάντων. Όστις λέγει το εναντίον ή απατάται ή ψεύδεται». ⁶⁷² Αναρωτιέται λοιπόν ο Οικονόμου για ποιο λόγο η Κυβέρνηση και ο Παπαμάρκου επιμένουν στη διατήρηση ενός νόμου που δεν έχει κάτι καλό να προσφέρει στην εκπαίδευση;

Στο στόχαστρό του μπαίνουν και οι τροποποιητικές αλλαγές, οι οποίες δε βελτιώνουν τον νόμο τελικά. Ιδιαίτερα αυτή της επιλογής των μελών της κριτικής επιτροπής των βιβλίων απευθείας από τον Υπουργό δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Θεωρείται όμως «έτι σκανδαλωδέστερον» το ότι καταργείται μέσω των βιβλίων του δημοτικού ο ηθικός και εθνικός χαρακτήρας της μόρφωσης των παιδιών. Προς επίρρωση της άποψης αυτής, που επανειλημμένα διατυπώθηκε στο περιοδικό, έρχονται παραδείγματα από το αλφαβητάριον και τα αναγνωστικά του Χ. Παπαμάρκου. Επικρίνεται μάλιστα σε αυτό το σημείο ο Παπαμάρκου και για έναν ακόμα λόγο· η προκήρυξη, η οποία συντάχθηκε από τον ίδιο, φωτογράφιζε τα δικά του βιβλία, χωρίς βέβαια να το γνωρίζει αυτό ο Υπουργός που την προσυπέγραψε. ⁶⁷³

Επειδή λοιπόν είναι φανερό ότι ο νόμος αυτός θα εξακολουθεί να ισχύει, ζητείται «να παραχωρήση τουλάχιστον εις τους συγγραφείς την ζητηθείσαν παράτασιν επί 8 ή 10 μήνας ακόμη..., αφ' ου ο πρώην Υπουργός διεβεβαίωσεν ότι θα κατήργει τον Νόμον» και έτσι τα βιβλία πολλών ενδιαφερόμενων δεν είναι ακόμα έτοιμα. Αν γίνει αυτό τουλάχιστον ο Υπουργός θα έχει κάνει κάτι για «να

⁶⁷¹ Ο.π., σελ. 170

⁶⁷² Ο.π.

⁶⁷³ Ο.π., σελ. 170-171

*επανορθώση τα πεπλημμελημένα και επαναφέρη εν ισχύϊ το άριστον παιδαγωγικόν σύστημα προς εθνικήν μόρφωσιν των Ελληνοπαίδων.*⁶⁷⁴

Έτσι αναφέρει για τα βιβλία που προκρίθηκαν στον τελευταίο διαγωνισμό της προκήρυξης του 1893 και δεν είναι άλλα από αυτά του Παπαμάρκου πως: «*Διήλθον ολόκληρον τεύχος εκ των εγκριθέντων τούτων αναγνωστικών βιβλίων και συμφωνώ πληρέστατα με τον διδάσκαλον τον μελαγχολήσαντα άμα τη αναγνώσει αυτών, διότι ούτε τέρψις, ούτε ωφέλιμός τι γνώσις ούτε εξευγενισμός του ήθους είναι δυνατόν να προκύψη εκ των τοιούτων αθλίων διηγημάτων. Αλλά τι να είπωμεν εις τους Κυβερνήτας ημών, οίτινες μετ' ενθουσιασμού αξίου καλλιτέρας υποθέσεως, περιθάλλουσιν πάσαν μωρίαν, πολεμούσι δε αδυσωπήτως πάσαν καλήν των σχολείων διοργάνωσιν και λειτουργίαν, καταδιώκουσι δε πάντα ικανόν διδάσκαλον, όστις δεν εννοεί να εξαπατά καινα αγυτεή, το δε χείριστον εξηφάνισαν σύστημα εθνικόν της δημοτικής εκπαιδεύσεως, όπερ ήτο το κόσμημα της νεωτέρας Ελλάδος*».⁶⁷⁵

Η κρίση της Επιτροπείας περί αναγνωστικών βιβλίων των προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, η οποία συστάθηκε από τον Υπουργό Παιδείας, επιβεβαιώνει την τοποθέτηση του Οικονόμου και πολλών άλλων δημοδιδασκάλων για την ακαταλληλότητα των βραβευθέντων βιβλίων του Παπαμάρκου. Ο Οικονόμου τονίζει πως η συγκεκριμένη Επιτροπή αποτελούμενη από «*ουχί τυφλά όργανα του κόμματος ή τυφλούς των τμηματαρχών θεράποντας, αλλ' άνδρας ανεγνωρισμένης ανεξαρτησίας και ευσυνειδήτους*» απεφάνθη πως «*ο υπό του συγγραφέως τιθέμενος σκοπός του αναγνωσματορίου (Γ' τάξης) δεν επιτυγχάνει*», αφού «*οι πλείστοι των μύθων ... περιέχουσιν ου μόνον σχέσεις και πράξεις και σκέψεις ποταπάς, δι' ων καώς παραδειγματίζονται και διαφθείρονται μάλλον ήπαιδεύονται αι ψυχαί των παίδων, αλλά και αυτήν την κακίαν και πονηρίαν παριστώσι θριαμβεύουσιν... Η ιερά Γραφή, το Ευαγγέλιον ως και η πάτριος ημών Ιστορία γέμει λαμπροτάτων παραδειγμάτων αρετής ανθρώπων· ο συγγραφεύς όμως ... αφήκε τους στίλβοντος τούτους αδάμαντας, παρέλιπε να διδάξη αναφανδόν και παρρησία αυτήν την ζώσαν αρετήν προετίμησε δε μάλλον να διδάξη αρετήν αμφιβόλου αξίας, και ταύτην δι' αλληγοριών και μύθων*»⁶⁷⁶ και «*Πολλοί τέλος των μύθων ουδέ προς την γλώσσαν και διανοητικήν και ηθικήν ανάπτυξιν*

⁶⁷⁴ Ο.π., σελ.171

⁶⁷⁵ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 9, 15.11. 1894, σελ. 72

⁶⁷⁶ Εκπαίδευσις, Γ, τχ 10, 30.11. 1894, σελ. 78- 80

των μαθητών της Γ' τάξεως εισί προσηρμοσμένοι». ⁶⁷⁷ Επίσης αποφαινεται η Επιτροπή ότι «Ελλείπει από του βιβλίου αυτού το θρησκευτικό αίσθημα και η προς την πατρίδα αγάπη, άπερ είναι η βάση της γνησίας δημοτικής εκπαιδύσεως και η κρηπίς του εθνικού μεγαλείου». ⁶⁷⁸ Σχετικά με τη γλώσσα που χρησιμοποιούν τα βιβλία του Παπαμάρκου γράφεται: «Η γλώσσα όμως του υπό κρίσιν αναγνωσματορίου δεν προσαρμόζεται εις την ανάπτυξιν των μαθητών εκάστης τάξης... Τα αναγνωστικά όμως βιβλία του κ. Παπαμάρκου φαίνονται τουναντίον, ότι επιμελούνται, πώς μεταξύ της γλώσσης του λαού και της γλώσσης των γραφόντων λογίων να ορύξωσι χάσμα και καταστήσωσιν ούτως εις τον λαόν δύσκολον και κατ' ακολουθίαν δυσάρεστον την ανάγνωσιν βιβλίων γεγραμμένων εν καθαρευούση, όπως δήποτε γλώσση... Πάντα όμως τ' ανωτέρω αμαρτήματα καθιστώσι το βιβλίον και υπό επόψιν γλώσσης **ανάξιον εισαγωγής εις τα δημοτικά ημών σχολεία**». ⁶⁷⁹

Ενώ λοιπόν η κρίση της επιτροπής των βιβλίων είναι κάθε άλλο παρά θετική, τα βιβλία του Παπαμάρκου κυκλοφορούν και διδάσκονται στα σχολεία, προκαλώντας την οργή και την αγανάκτηση των δασκάλων που είναι αναγκασμένοι να διδάσκουν με τέτοια βιβλία. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή ενός δημοδιδασκάλου που κατηγορεί έντονα τον Παπαμάρκου για τους λόγους που η κριτική επιτροπή των βιβλίων αποδοκιμάζει τα βιβλία του: «Καταγγέλλομεν τον Χαρίσιον Παπαμάρκον ως έμμεσον προδότην της πατρίδος, φοβερώτερον και καταχθονιώτερον και αυτού του Εφιάλτου άτε εκείνου μεν δολοφονήσαντος 300 Σπαρτιάτας, τούτου δε δολοφονούντος και παρόν και μέλλον εκατομμυρίων Ελλήνων... Οι αρμόδιοι ας σκεφθώσι καλώς ότι επιτελούσι καθήκον ιερών απομακρύνοντες της υπηρεσίας τοιούτον άνθρωπον, αγύρτην, υποκριτήν, υπονομεύοντα τοσούτον ασυστόλως, παν ό,τι φιλούμεν ως άγιον, παν ό,τι εξαγιαρίζει και θερμαίνει το παρόν, αναπτερεί δε το μέλλον». ⁶⁸⁰

Ολοκληρώνεται το κεφάλαιο των κατηγοριών που απευθύνει ο Οικονόμου προς τον Παπαμάρκου σχετικά με τη δράση του στο χώρο του βιβλίου. Πολλές φορές ο Οικονόμου για το θέμα αυτό, όπως φάνηκε, παραθέτει επιστολές και άρθρα ανώνυμων – αναφέρονται μόνο με τα αρχικά τους- δημοδιδασκάλων,

⁶⁷⁷ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 12, 25.12. 1894, σελ. 95

⁶⁷⁸ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 13, 1.1. 1895, σελ. 100

⁶⁷⁹ Εκπαίδευσις, Γ', ο.π., σελ. 100-102

⁶⁸⁰ Εκπαίδευσις, Γ', τχ 20, 20.3. 1895, σελ. 159-160

υποστηρικτικά της δικής του τοποθέτησης απέναντι στον Παπαμάρκου. Κρίθηκε απαραίτητο λοιπόν να δικαιολογηθεί η τακτική αυτή. Οι πολλές σε αριθμό τέτοιες επιστολές αυτές φανερώνουν ότι η εμμονή του ιδίου προς τα κακογραμμένα βιβλία του Παπαμάρκου δεν γίνεται κακοπροαίρετα, αλλά ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.⁶⁸¹

Παρά την επίθεση που δέχτηκαν όμως τα αναγνωστικά του Παπαμάρκου από πολλές πλευρές, αυτά επιβίωσαν και ήταν σε χρήση όχι μόνο για τον ένα χρόνο της έγκρισής τους, αλλά και για πολύ αργότερα και παρά την αλλαγή του νόμου που μεσολάβησε το 1895.

2.2.4.1.2. Απάντηση του Χ. Παπαμάρκου στον Π. Οικονόμου

Ο Χ. Παπαμάρκος αναλαμβάνει την υπεράσπιση των σχολικών βιβλίων του ύστερα από όσα γράφτηκαν εναντίον αυτών στο βιβλίο του *Υθλοι και Πράγματα*. Σύμφωνα με την προσφιλή του μέθοδο συγκεντρώνει δημοσιεύματα από εφημερίδες που αφορούν τα σχολικά του συγγράμματα και τα εκθέτει, προκειμένου να καταρρίψει τα αρνητικά σχόλια που διατυπώθηκαν, όπως είδαμε, στο περιοδικό *Εκπαίδευσις* από τον αντίπαλό του.

Ο Παπαμάρκου θέλοντας να υπερασπιστεί το ταλέντο και την ικανότητα του ως συγγραφέας παραθέτει ένα απόσπασμα από την εφημερίδα *Άστρ* στα 1891· σε αυτό εξάιρεται η «*ψυχολογική του συγγραφέως δύναμις επί των αναγκών της παιδικής ηλικίας, δι' ην είνε προωρισμένον*». ⁶⁸² Η μεγάλη επιστημονική κατάρτιση και η πείρα του, οι οποίες εξασφαλίζουν την επιτυχία του συγγραφικού του έργου, εκθειάζονται από την εφημερίδα *Αλφειός*: «*Ουδένα εκ των παρ' ημίν ασχολουμένων περί τα Ελληνικά γράμματα και των εγκυψάντων εις τα της δημοτικής εκπαιδύσεως λανθάνει ότι ο κ. Παπαμάρκου, χρηματίσας ...διευθυντής των... Διδασκαλείων, ...εισηγητής εν ταις επί του διαγωνισμού των διδακτικών βιβλίων επιτροπαίς των δημοτικών σχολείων και τελευταίον Γενικός Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων του Κράτους, είνε εις εκ των ανδρών εκείων, οίτινες συνενούσιν εν εαυτοίς την υψίστην διανοητικήν ανάπτυξιν και πείραν ευρυτάτην*». ⁶⁸³ Ιδιαίτερα επαινετική είναι η αναφορά του Κωστή Παλαμά, ο

⁶⁸¹ *Εκπαίδευσις*, Β', τχ 20, 13.12. 1893, σελ. 160

⁶⁸² Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 184

⁶⁸³ Ο.π., σελ. 186

οποίος διατυπώνει τη γνώμη του για τα αναγνωστικά του Παπαμάρκου, κατατάσσοντάς τον λόγω της συγγραφικής του ικανότητας στους διδασκάλους και όχι τους δασκάλους, -για αυτόν η τελευταία αυτή λέξη χρησιμοποιείται μειωτικά-: «Οι συγγραφείς του προσφάτως εκδοθέντος Ελληνικού Αναγνωσματορίου προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, καθ' όλα τα φαινόμενα, δεν ανήκουν εις την κατηγορίαν των όντων, περί των οποίων ανωτέρω ελαλήσαμεν (εννοεί τους δασκάλους)... Προσεκτικά διεξήλθα και τα τρία τεύχη του βιβλίου των και ησθάνθην ότι εξ αυτού αναδίδεται, ως αύρα ζωογόνος, η διδασκαλία. Κυρίως δεν είμαι εγώ ο αρμόδιος να αποφανθώ περί συγγραφέων τοιούτου είδους...Αλλ' όμως είμαι άνθρωπος... Βλέπω και ακούω· βλέπω τας εικόνας ... και αι εικόνες αύται λαλούν· και ακούω τας φωνάς των, και πολλάκις εισδύουν αύται μέχρι των βαθυτάτων της καρδίας μου. το Ελληνικόν Αναγνωσμάτιον τούτο παρουσιάζεται εις την αντίληψίν μου ως αληθινόν διδακτικόν βιβλίον, απηλλαγμένον, όσον είνε δυνατόν, του κατηραμένου διδασκαλισμού· αν δεν κατώρθωσεν εξ ολοκλήρου ν' απαλλαγή εξ αυτού, δεν πταίουν δια τούτο οι συγγραφείς του· πταίουν οι καιροί μας, οι κατ' εξοχήν δασκαλικοί· πταίει η περιρρέουσα ατμόσφαιρα...Και βιβλίον πραγματιώς διδακτικόν, βιβλίον μάάλιστα προωρισμένον να μεταδώση τας πρώτας γνώσεις εις παιδιά, με συγκινεί ως κόσμος όλος που εκτυλίσσεται ηρέμα και διαδοχικώς προ των όψεων ταξιδιώτου, πρώτην φοράν δοκιμάζοντος τας συγκινήσεις του ταξιδιού... Το Αναγνωσμάτιον τούτο με κάμνει να ελπίζω εις το μέλλον. Είνε συντεταγμένον με τόσην επιστήμην και με τόσην ευσυνειδησίαν!».⁶⁸⁴

Υπεραμύνεται ο Παπαμάρκου και του περιεχομένου των βιβλίων του, του τρόπου διάταξής του και της μεθόδου που ακολουθεί. Γράφτηκαν πολλά για τον εγκυκλοπαιδικό τρόπο διάταξης της ύλης, τη φύση και την ποιότητα των διηγήσεων που περιλαμβάνονται στα βιβλία και την απομάκρυνσή τους από τον ηθικό, εθνικό και θρησκευτικό χαρακτήρα που οφείλει να έχει η παρεχόμενη μόρφωση των παιδιών. Ανταπαντά λοιπόν ο Παπαμάρκου μέσω των σχετικών και θετικών αναφορών των εφημερίδων. Δημοσιεύεται στο Άστυ: « διεξερχόμενος το υπό του κ. Παπαμάρκου φιλοπονηθέν θαυμάζει ... την αυστηράν μεθοδικότητα και το εκλεκτόν και ελληνοπρεπές της ύλης αυτού». Αναλύεται αμέσως παρακάτω η κρίση αυτή: «Η ανάγνωσις των καθ' έκαστον γραμμάτων διδάσκεται επί λέξεων, εμφανιουσών πράγματα νοητά εις την μικράν ηλικίαν και ουχί επί συλλαβών

⁶⁸⁴ Ο.π., σελ. 191-192

ασήμων, ως πάλοι εγίνετο... επί λέξεων χωρουσών από των απλουστέρων επί τας συνθετωτέρας... Το μέρος τούτο κατά την επιστημονικήν διάταξιν της ύλης προς ευχερή διδασκαλίαν της τε αναγνώσεως και γραφής πλεονεκτεί και αυτών των γερμανικών αλφαβηταρίων... Αι... φράσεις του πρώτου μέρους είνε τοιαύται, ώστε αφ' ενός μεν συντελούσιν εις την προοδοποίησιν της συστηματικής διδασκαλίας και εις την καθ' όλου προαγωγήν της γλωσσικής των παιδίων δεξιότητος, αφ' ετέρου δε δια του περιεχομένου εις την επαύξησιν του κύκλου των γνώσεων, την προαγωγήν της εν των καλώ ευαισθησίας και την εξέγερσιν της αγάπης προς το κάλλος και την τάξιν, την εν τη φύσει παρατηρουμένην.

Το δεύτερο μέρος ... συναποτελείται εξ εκλεκτών και προσφυνών διηγηματίων, Αισωπειών μύθων, οίτινες ανέκαθεν εθεωρήθησαν ως προσφιλεστάτη ύλη δι' αναγνωστικά βιβλία, καταλλήλων ποιηματίων και περιγραφών μεγαλοπρεπών του Θεού δημιουργημάτων πλέον παντός άλλου το ενδιαφέρον των παιδίων δεσμευόντων και τον θαυμασμόν και την αγάπην προς τον δημιουργόν αυτών εμπνευόντων.

Αι εν τοις διηγηματίοις και τοις Αισωπειοις μύθοις κρατούσαι ιδέαι είνε τοιαύται, ώστε αφ' ενός μεν σκοπούσι την εκκρίζωσιν κακιών,... αφ' ετέρου δεν την εμπύπτεισιν και καλλιέργειαν των αντιθέτων αυταίς αρετών...

Τοιούτον έργον, το οποίον ένεκα μεν της μεθοδικής διατάξεως της ύλης θέλει καταστήση ευχαριστοτέραν και ακοπωτέραν την διδασκαλίαν της πρώτης αναγνώσεως, ... ένεκα δε του πλουσίου περιεχομένου θέλει προασαυζήση τον θησαυρόν των γνώσεων αυτών, τέλος δε ένεκα της ποιότητος του περιεχομένου θέλει υπευκαύση την προς την μάθησιν επιθυμίαν, τοιούτον έργον ουδέν το αμυχολόγητον και απαιδαγώγητον ενέχον, θέλει χαιρετίση ο διδασκαλικός κόσμος μετά πολλής της χαράς». ⁶⁸⁵

Στην εφημερίδα Αλφειός γράφεται: «Η εκλογή και η μεθοδική κατάταξις της ύλης, ο επιστημονικός συνειρμός των εκάστοτε προσαγομένων γραμμάτων και λέξεων, η αλληλουχία των νοημάτων συμφώνως προς την πείραν και την ηλικίαν των παιδων, δι' ους προώρισται τούτο, η αποφυγή παντός χυδαϊσμού εν τη διατυπώσει των λέξεων και η σύνδεσις των διαφόρων μαθημάτων, δι' ων επιδιώκεται η εμπέδωσις των υψίστων θρησκευτικών και ηθικών ιδεών εν ταις απαλαίς καρδίαις των παιδων, καθιστώσι το Ελληνικόν Αλφαβητάριον ασυγκρίτως

⁶⁸⁵ Ο.π., σελ. 184-186

υπέρτερον πάντων των μέχρι τούδε εκδοθέντων τοιούτων... ώστε κατέστησε δι' αυτού το έργον της διδασκαλίας της πρώτης αναγνώσεως τερπνόν και εύκολον εις τους διδάσκοντας, ευχάριστον και ωφέλιμον εις τους διδασκομένους. Δια τούτου και μόνοι των οι γονείς, άνευ της οδηγίας διδασκάλου, δύνανται να διδάξωσιν αποτελεσματικώς την πρώτην ανάγνωσιν εις τα τέκνα των. Με τοιούτον Αλφαβητάριον ποία οικογένεια ή ποίον σχολείον δεν θέλει σπεύσει να εφοδιάση τους μικρούς παίδας;».⁶⁸⁶

Ο Κ. Παλαμάς εκθειάζοντας το Αναγνωσματοάριον του Παπαμάρκου ως προς το περιεχόμενό του σημειώνει: «*Το απαρτίζουν πεζογραφήματα και ποιήματα. Το πεζόν μέρος συνετάχθη επί τούτω υπό των συγγραφέων του Αναγνωσματοαρίου· περιλαμβάνει διηγήσεις και περιγραφάς· διηγήσεις που αποβλέπουν ιδίως εις του ήθους την διάπλασιν, και περιγραφάς που αφορώσιν εις την γνώσιν της φύσεως. ... Τίποτε σκολιόν εντός αυτών, και αφηρημένον, και δογματικόν, και κατηχητικόν, και παρένθυρσον· όλα ευκρινή, και συγκεκριμένα, ουσιαστικά, μεθοδικώς χωρούντα, από των απλουστέρων εις τα συνθετώτερα, από των εγγυτέρων εις τα απώτερα. Το μέγα προσόν του είναι ότι εξεγείρει μέσα εις την ψυχήν του παιδίου τον έρωτα προς την φύσιν, ενώ αποκαλύπτει ενώπιόν του λεπτομερώς και με την πρέπουσαν χάριν τα θαυμάσια της φύσεως. Πλήθος θετικών και χρησίμων γνώσεων σαφώς μεταδίδονται εξ αυτού εις το παιδίον· και ενώ τούτο διδάσκεται ότι ο άνθρωπος δεν είναι το κέντρον της δημιουργίας, πείθεται συγχρόνως ότι ο μέγας ούτος κόσμος ο ενώπιόν του εκτεινόμενος δεν υφίσταται παρά δια της ανθρωπίνης σκέψεως, δεν είναι ή σύμβολον των ανθρωπίνων σκέψεων και αισθημάτων. Τοιαύτη η ύλη... Αυπούμαι διότι δεν δύναμαι να επαινέσω και το ποιητικόν μέρος του βιβλίου. Τα πεζά είναι πολύ ανώτερα των ποιημάτων του Αναγνωσματοαρίου».⁶⁸⁷*

Ο Δρ. Β. Ράιν, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ιένης, έχοντας διαβάσει τα βιβλία του Παπαμάρκου, καταγράφει τη γνώμη του για την ύλη που περιέχουν στο περιοδικό που εκδίδει με τίτλο *Παιδαγωγικά μελέται*. Μεταφράζεται το άρθρο από τον Α. Τσερμούλα και ο Παπαμάρκου το συμπεριλαμβάνει στους *Υθλους* του ως ενισχυτικό της προσπάθειάς του να αναιρέσει τις κατηγορίες που δέχτηκε από τον Οικονόμου και τους ομοφρονούντες: «*Το περιεχόμενον αυτών διαιρείται εις ηθοποιητικήν διδασκαλίαν και εις πραγματογνωσίαν. Ιδίως υπερέχει*

⁶⁸⁶ Ο.π., σελ. 187

⁶⁸⁷ Ο.π., σελ. 192

η πρώτη ουχ ήττον και η πραγματογνωσία...εις εκάτερον των μερών τούτων η προσήκουσα προσοχή εδόθη και ίσον ποσόν εξ εκάτερου εν τω βιβλίω περιελήφθη».⁶⁸⁸ Ο Ράιν, εξετάζοντας κάθε ένα από τα βιβλία, αναφέρει τις ηθικές αρετές που ενυπάρχουν σε αυτά και καταλήγει πως «οι συγγραφείς προσεπάθησαν ως οίον τε δια των αντιθέσεων να επιδράσωσι τελεσφόρως επί της παιδικής ψυχής, εγγεννώντες εν αυτή βαθύ μεν το μίσος προς το κακόν, σφοδρόν δε τον έρωτα προς το αγαθόν».⁶⁸⁹ Όσον αφορά την πραγματογνωσία γράφεται: «Ευρίσκομεν ταύτην προσαρτημένην εις την ηθοποιούσαν διδασκαλίαν»⁶⁹⁰ και για τη μορφή του λόγου που χρησιμοποιείται: «Ποίησις και πεζός λόγος εναλλάσσουσιν εν αμφοτέροις τοις τύποις της διδασκαλίας μεταξύ των, αλλ' όμως ο τελευταίος προηγείται πάντοτε του πρώτου, καταλαμβάνων και τον μεγαλύτερον χώρον. Δι' αμφοτέρων, δια της ποιήσεως και του πεζού λόγου, επιδιώκεται ο αυτός σκοπός: ένθεν μεν η εκτίμησις της ηθικότητας, ένθεν δε η λεπτομερής εξέτασις των φυσιογνωστικών αντικειμένων».⁶⁹¹

Επικρίθηκε ο Παπαμάρκου και για τη γλώσσα των σχολικών του βιβλίων, αφού οι αντίπαλοι του του καταλόγισαν πως δεν είναι αυτή προσαρμοσμένη στην ηλικία των παιδιών στα οποία αναφέρεται και μάλιστα περιέχει αρκετά λάθη, ώστε οι μαθητές δεν μαθαίνουν σωστά τη γλώσσα. Τα σχόλια όμως που ο συγγραφέας παραθέτει δημιουργούν μία τελείως διαφορετική εικόνα: «Η γλώσσα απηλλαγμένη εντελώς παντός χυδαίου και ξενότροπου, ουχί δε εις ασυμφωνίαν ευρισκομένη προς την των αναγνωστικών βιβλίων των επομένων ετών, καθαρά και κανονική, αλλά παιδική, περιέχει πλούτον λέξεων, ων το πλείστον μεν μέρος είνε γνωσταί εις το παιδίον της ηλικίας ταύτης, άλλαι δε, ας οφείλει να μάθη προς αύξησιν του γλωσσικού του θησαυρού, ευκόλως δύνανται να νοηθώσιν υπ' αυτού» και «Τοιούτον έργον, το οποίον ... ένεκα δε της ομαλότητος της γλώσσης θέλει προαγάγη την γλωσσικήν των μαθητών δεξιότητα».⁶⁹²

Και ο Κ. Παλαμάς γράφει: «η γλώσσα δε του βιβλίου πλουσία και καθαρεύουσα, και απεγνωσμένους αγώνας καταβάλλουσα, όπως προσεγγίση την

⁶⁸⁸ Ο.π., σελ. 193

⁶⁸⁹ Ο.π., σελ. 196

⁶⁹⁰ Ο.π., σελ. 197

⁶⁹¹ Ο.π., σελ. 200

⁶⁹² Άστν, 9-10 Αυγούστου 1891, αρ. 247 στο Παπαμάρκου Χ., Υθλοι και Πράγματα, Αθήνα 1893, σελ. 184 και 186

φυσικότητα και την απλότητα της δημοτικής, της εθνικής μας γλώσσας· αρίστη, αν επιτρέπεται το οξύμωρον τούτο, προκειμένου περί της καθαρευούσης». ⁶⁹³

Κοντά σε αυτά τα δημοσιεύματα ο Παπαμάρκου συμπληρώνει και τα δικά του επιχειρήματα· πρόκειται ουσιαστικά για μια παρουσίαση των βιβλίων του στους δημοδιδασκάλους: «Και δεν έχω μεν την γνώμην ότι το Ελληνικόν Αλφαβητάριον είνε αμώμητον και ανυπέρβλητον αρχέτυπον των τοιούτων βιβλίων, πέποιθα όμως ότι, ως προς τε την ύλην την διδακτικήν, την κατάταξιν αυτής και την τήρησιν πασών των προσηκουσών παιδαγωγικών αρχών, αν δεν υπερέχη των νυν εν Γερμανία και Ελβετία εν χρήσει όντων παρομοίων βιβλίων, δεν θα παρέλθη όμως και τέλεον απαρατήρητον υπό των επισταμένων τα τοιαύτα και επιδιωκόντων την βελτίωσιν του μη καλώς έχοντος». ⁶⁹⁴

Για το περιεχόμενο των βιβλίων του πιστεύει ο Παπαμάρκου: «Νυν το πρώτον εν τοις τοιούτοις βιβλίοις μετ' άκρας αυστηρότητος περιστρέφονται ως περί κέντρον σύμπαντα τα μόρια, εξ ων συναπαρτίζεται το όλον περιεχόμενον του βιβλίου, περί τας υψίστας των θρησκευτικών και ηθικών ιδεών, ⁶⁹⁵ περί τας ιδέας ότι η φύσις είνε το βασίλειον της θεότητος, και ότι ο ηθικός νόμος είνε η θέλησις αυτής... διαπεραίνονται πάντα τα καθ' έκαστα ... κατά τρόπον άκρως ψυχολογικόν και παιδαγωγικόν· κατά τρόπον τουτέστι συμφωνότατον άμα μεν προς την ψυχικήν υπόστασιν και δύναμιν της ηλικίας, ⁶⁹⁶ δι' ην προώρισται το βιβλίον τούτο, άμα δε προς τας νοητικές και καλλαισθητικές και ηθικές ανάγκας αυτής. ⁶⁹⁷ Νοήματα και

⁶⁹³ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 192

⁶⁹⁴ Ο.π., σελ. 183

⁶⁹⁵ Οι ηθικές αρχές που υποδεικνύουν τα βιβλία του Παπαμάρκου στους μικρούς μαθητές αντλούνται από την αρχαία ελληνική γραμματεία: «Κατά τα υψηλά διδάγματα των ευγενεστάτων πνευμάτων των εις τον καθ' ημάς πληνήτην αναφανέντων. Κατά τα διδάγματα πάντα των εξοχωτάτων ποιητών και φιλοσόφων των προγόνων των Ελληνοπαίδων, δια την ελληνοπρεπή μόρφωσιν των οποίων εγένοντο τα Ελληνικά ταύτα αναγνωστικά βιβλία, κατασκευασθέντος εν αυτοίς όλου του αρχαίου σεμνού και θεοσεβούς και φιλοκάλου Ελληνικού πνεύματος». Παρατίθεται στη συνέχεια ένα απόσπασμα από το έργο του Αριστοτέλη «Περί Κόσμου προς Αλέξανδρον», όπου αποδεικνύεται η ηθική αρετή που διδάσκεται στο αναγνωστικό της Β' τάξης τη σχετική με το Θεό: «Τον Θεόν ευρίσκουσι τα παιδιά εκ της εν τη φύσει ενεργείας αυτού» Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 194

⁶⁹⁶ Σε αυτό εμπνέεται από τον Πλάτωνα, όπως αναφέρεται στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 195

⁶⁹⁷ «Συνωδά τη σοφή και ελληνοπρεπεστάτη οδηγία του Πλάτωνος», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 196- 197. Έτσι λοιπόν θα προσφερθεί η κατάλληλη παιδεία και οι μαθητές θα μάθουν από μικρή ηλικία «ώστε μισείν μεν α χρη μισείν ευθύς εξ αρχής μέχρι τέλους, στέργειν δε α χρη στέργειν, τούτ' αυτό παιδείαν προσαγορεύων κατά γε την εμήν ορθώς αν προσαγορευόις. (Πλάτων, Νόμων α'653 α κξ)».

αρχαί βιωτικά και αξιώματα ηθικά υπερβαίνοντα την δύναμιν της κατανοήσεως και πόρρω αφιστάμενα των ψυχικών αναγκών ανθρώπων εξατών και επταετών, ων δεν είνε τέλεον απηλλαγμένα ουδέ τα γερμανικά αλφαβητάρια, επεσοβήθησαν εκ του ελληνικού αλφαβηταρίου κατά το εμοί δυνατόν. Αι μωρολογίαι και αι κενολογίαι και αι μικρολογίαι και αι τερατολογίαι... απεκλείσθησαν όσον ενδέχεται επιμελώς εκ του Ελληνικού Αλφαβηταρίου... Αι ακρότητες περί την λέξιν, ως και αι απότομοι μεταπτώσεις από του σφόδρα εξεζητημένου λόγου εις την άκραν χυδαιοφωνίαν και βαρβαροφωνίαν δεν ευρίσκονται παρ' ημίν.

Αλλα το κυριώτατον πάντων ουδαμού ουδέποτε μέχρι τούδε... αι λέξεις και αι ταύτας συνοδεύουσαι φράσεις, δια της αναγνώσεως των οποίων μάλιστα πάντων επιδιώκεται η απόκτησις της έξεως του αναγιγνώσκειν, κατετάχθησαν κατά τα διάφορα γένη και είδη των συλλαβών μετά τοσαύτης και τοιαύτης μεθοδικότητος ως εις το Ελληνικόν Αλφαβητάριον. Αυστηρότατα ετηρήθη εν τούτω η παιδαγωγική αρχή του Κομενίου, καθ' ην έκαστον μάθημα πρέπει να είνε άμα μεν αποκορύφωσις πάντων των προηγουμένων, άμα δε βάσις πάντων των επομένων. Ενταύθα δε κείται το κυριώτατον αίτιον, ένεκα του οποίου θα καθίσταται το έργον της διδασκαλίας τερπνόν μεν εις τους διδάσκοντας, ευχάριστον δε και εύκολον και σφόδρα ωφέλιμον εις τους διδασκομένους».⁶⁹⁸

Δικαιολογεί ο Παπαμάρκου και το επίθετο «Ελληνικόν» στον τίτλο του βιβλίου «Ελληνικόν Αλφαβητάριον» θεωρεί πως «προάγει τους διδασκομένους ελληνοπαίδασ ασφαλώς οπωσούν εις την εκμάθησιν της ελληνικής γλώσσης, όσον εννοείται είνε λογικόν να απεκδέχηται τις τούτο εκ των τοιούτων βιβλίων, μάλιστα δ' όμως, διότι το περιεχόμενον αυτού είνε ειλημμένον ως επί το πολύ εκ των Ελλήνων συγγραφέων εκ του Αριστοτέλους, του Θεοφράστου, του Αιλιανού και των Αισωπειών μύθων, όπως και απλούς διαφυλλισμός αυτού μόνον αρκεί να πείση πάντα ελληνομαθή».

Η απουσία εικόνων στα βιβλία του ερμηνεύεται από τον ίδιο τον συγγραφέα: «Εικόνες δεν ετέθησαν εν αυτό, το μεν διότι αύται ουδεμίαν εσωτερικήν συνάφειαν έχουσι μετά της ουσίας και του σκοπού του Αλφαβηταρίου, το δε διότι ... δύναται ... πας διδάσκαλος να έχη ίδιον βιβλίον εικόνων, απεικονιζουσών τα διάφορα βασίλεια της φύσεως και τα διάφορα αντικείμενα της

⁶⁹⁸ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 183-184

πραγματογνωσίας, πολύ τεχνικότερον και πολύ δαυιλέστερον ή όσον τούτο δύναται να συμβή εν Αλφαβηταρίοις...».

Ακόμα και ο αριθμός των σελίδων εξηγείται: «διότι τόσην διδακτικήν ύλην... δύναται πας επιμελής διδάσκαλος ... να διαπεράνη».⁶⁹⁹

Δέχεται ως πιθανή τέλος και την υπεροχή του πεζού λόγου έναντι του ποιητικού, αφού: «τα ποιήματα ελήφθησαν εκ των παρ' ημίν ποιητών, όπως έχουσιν· τα δε πεζά συνετελέσθησαν απανθισθέντων των αρίστων των εν τη αρχαία και τη νεωτέρα φιλολογία και φιλοσοφία και μεθαρμοσθέντων είτα προς τε την ψυχικήν κατάστασιν των εκάστοτε μελλόντων να αναγνώσωσι ταύτα παίδων και προς τον τελικόν σκοπόν της αναπτύξεως της φιλοκαλίας, της απολεπτόσεως και του εξαγιασμού του ήθους και της ενισχύσεως και μορφώσεως του νου».⁷⁰⁰

Η μομφή που εκτοξεύτηκε εναντίον του Παπαμάρκου ότι αντιγράφει τα ξένα βιβλία και δεν αξιοποιεί τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς δεν γίνεται δεκτή, από τη στιγμή που, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος: «Ο ελληνομαθής ευκόλως δύναται να διαγνώση εις τε το Ελληνικόν αλφαβητάριον και εις τα Ελληνικά αναγνωσματάρια εκ της γλώσσης και του ύφους, εκ του θεοσεβούς και σεμνού και μετρίου και κοσμίου και ημέρου και ανθρωπικού φουσήματος, του διαπνέοντος δια πασών των σελίδων την γνησιωτάτην ελληνικήν φύσιν αυτών. Ουχ ήκιστα και εκ του περιεχομένου, αντιπαραβαλλομένου, όσον εννοείται επιτρέπεται εν τώδε τω χώρω, προς τα των αρχαίων δύναται και ο πάντη ιδιωτικώς έχων προς τα ελληνικά γράμματα διαυγέστατα να κατίδη και σαφέστατα να κατανοήση την ελληνικωτάτην και υψηλοτάτην καταγωγήν αυτών»⁷⁰¹ και «Εν τω ελληνικώ αλφαβηταρίω όχι μόνον η αφελής και αβίαστος και καθαρεύουσα γλώσσα και η πλαστικότητα και το προ των ομμάτων και η γλαφυρία του ύφους και οι Αισώπειοι μύθοι βοώσι περί της ελληνικής φύσεως αυτού, αλλά και το περιεχόμενον της πραγματογνωσίας, ακόμη και των μικρών προτάσεων εξελέγχουσι τούτο».⁷⁰²

Δεν μένει μόνο στους χαρακτηρισμούς ο Παπαμάρκου αλλά στις επόμενες 50 σελίδες των Υθλων του δίνει δείγματα γραφής των βιβλίων του, τα οποία παραπέμπουν σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ποιητές, ιστορικούς, φιλοσόφους. Ενδεικτικά αναφέρονται κάποιες τέτοιες αναφορές: «Η χιών καίει

⁶⁹⁹ Ο.π., σελ. 182 - 184

⁷⁰⁰ Ο.π., σελ. 201

⁷⁰¹ Ο.π., σελ. 201-202

⁷⁰² Ο.π., σελ.202

των κυνών τας ρίνας και τους πόδας, σελ. 31» είναι αυτούσια μεταφορά από τον Κυνηγετικό του Ξενοφώντα 8,2: «*Ἡ χιών καίει των κυνών τας ρίνας και τους πόδας*»,⁷⁰³ το «*Δοξολογείτε τον Θεόν, όστις έχει τον θρόνον αυτού εις τον ουρανόν και όστις έκαμε και κυβερνά τον κόσμον.... Θεέ μου! πόσον πολλά και πόσον μεγάλα είνε τα έργα σου! Όλα τα διέταξες με σοφίαν και όλη η γη είνε γεμάτη από τα αγαθά σου. Εν όσω ζω θα δοξάζω και θα ευλογώ το όνομα του Θεού μου. 41. 107-109 και πανταχού των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων*»⁷⁰⁴ συναντάται στον Πλάτωνα, Επινόμις 938 Α: «*Τον γαρ ήλιον όλον της γης μείζω διανοηθήναι δυνατόν ορθώς, και πάντα δη τα φερόμενα άστρα θαυμαστόν τι μέγεθος έχει. ... Θεόν δη φημί τον αίτιον έσεσθαι, και ούποθ' ετέρως είναι δυνατόν*»,⁷⁰⁵ στον Αριστοτέλη, Περί κόσμου προς Αλέξανδρον, 400 3 α και εξ: «*Τούτον έχει τον λόγον ο Θεός εν κόσμω, συνεχων την όλων αρμονίαν τε και σωτηριάν... ων άνω καθαρός εν καθαρώ χώρω βεβηκώς... ον καλούμεν ουρανόν...*»⁷⁰⁶ αλλά και στον Πλούταρχο, Περί Ευθυμίας κ. 20.477c: «*Ιερόν γαρ αγιώτατον ο κόσμος εστί και θεοπρεπέστατον...*».⁷⁰⁷

Το ότι οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς υπήρξαν το πρότυπο του Παπαμάρκου επιβεβαιώνεται και στα Αναγνωσματάριά του: «*Ἡ καλλικέλλαδος αηδών μέλπει εις τους θάμνους και εις τα δέντρα το θελκτικόν άσμα αυτή...Ελλ. Αναγνωσμ. Έτος 2, σελ. 113 κ.ο.κ.*» απαντάται στον Ευριπίδη, Φαέθων, 775: «*Κατά γαν/ μέλπει δ' εν δένδρεσι λεπτάν/ αηδών αρμονίαν/ ορθευομένα γόοις/ Ἴτυν, Ἴτυν πολύθρηνον*»,⁷⁰⁸ η περιγραφή των εποχών του έτους βρίσκουν τα όμοιά τους στον Όμηρο, τον Πίνδαρο, αλλά και η περιγραφή των διάφορων ζώων και πουλιών έχουν τις ανάλογες παραπομπές τους στον Όμηρο, τον Αριστοτέλη, τον Σοφοκλή, τον Αισχύλο και Αριστοφάνη.⁷⁰⁹

Μετά από μία τόσο εκτενή παράθεση αποσπασμάτων των βιβλίων του και των αντίστοιχων αρχαίων ο Παπαμάρκου πιστεύει ότι «*αρκούσι ταύτα, ίνα καταδειχθή ... η ευγενής προέλευσις των Ελληνικών τούτων αναγνωστικών βιβλίων*». ⁷¹⁰ Διατείνεται μάλιστα περίτρανα πως «*Ουδέποτε δε υπ' ουδενός εν*

⁷⁰³ Ο.π., σελ. 202

⁷⁰⁴ Ο.π., σελ. 209-210

⁷⁰⁵ Ο.π., σελ. 210

⁷⁰⁶ Ο.π., σελ. 210-211

⁷⁰⁷ Ο.π., σελ. 211

⁷⁰⁸ Ο.π., σελ. 211-212

⁷⁰⁹ Ο.π., σελ. 211-251

⁷¹⁰ Ο.π., σελ. 252

ουδενί ἔθνει μέχρι τούδε ούτε απετολμήθη ούτε κατεπράχθη το μέγα και υπερήφανον και γενναίον τούτο ἔργον· να εκλεχθῶσιν εν μεγίστη αφθονία τα ανθηρότατα και βαθύτατα των συναισθημάτων και διανοημάτων των υψιπετεστάτων ποιητών και των βαθυνοστάτων φιλοσόφων της αρχαίας Ελλάδος και μεθαρμωσθέντα προς τας εκάστοτε προφαινομένας ανάγκας της παιδικῆς ηλικίας να παρασχεθῶσιν αυτή ως πνευματική τροφή! Τούτο πρώτην φοράν συμβαίνει εν τη ιστορία της Μεθοδικῆς και πρώτην φοράν αναφαίνεται γενόμενον εν τῷ ημετέρῳ Ἑλληνικῷ ἔθνει. Πρώτην φοράν η... διάθεσις... τα διανοήματα... η ευπάθεια προς το εν τη φύσει καλόν και ο ... αποθουμασμός ... των τοιούτων χαριεστάτων και γλαφυρωτάτων και υψηλοτάτων πνευμάτων της ανθρωπότητος τίθενται δια των Ἑλληνικῶν τούτων αναγνωστικῶν βιβλίων εις ἄμεσον επικοινωνίαν μετά του πνεύματος παιδαρίων εξαετών και επταετών και οκταετών. Το ὑψιστον τούτο ευτύχημα των Ἑλληνοπαιδῶν εἶνε θεόσδετον. Ἡ προς τα καθόλου γράμματα και την εκπαίδευσιν υπηρεσία εἶνε μεγαλοπρεπεστάτη. Ἡ προς το ἔθνος εκδούλευσις υψηλοτάτη. Το μέγεθος, το ὕψος, το κάλλος και η ευγένεια του πρωτοφανούς και υπερηφάνου τούτου Ἑλληνικοῦ ἔργου δύναται να πληρώσῃ την ψυχὴν παντός φιλοκάλου και φιλομούσου, την ψυχὴν παντός γνησίου Ἑλληνοῦ ενθουσιασμοῦ αγιωτάτου και υψηλοτάτου και ἐλπίδων περί του μέλλοντος του ἔθνους ἡμῶν χρηστοτάτων».⁷¹¹

Συγκεφαλαιώνοντας τα ὅσα ισχυρίστηκε στις προηγούμενες σελίδες των Ὑθλων του ο Παπαμάρκου γράφει πως το ἑλληνικό πνεῦμα των σχολικῶν βιβλίων του εἶναι διάχυτο και εμφανές και στη γλώσσα και στη σύνταξη και στο περιεχόμενο και στη μορφή τους: «Πάντα ταῦτα εἶνε αποτυπώματα και πιστότατα εκφάνσεις της ευγενούς και ἐξόχου φύσεως του Ἑλληνικοῦ πνεύματος». Ἐτσι «**Ἡ γλώσσα** εἶνε, ὅσον ἐνδέχεται εις τοιαῦτα βιβλία, πλουσία εις λέξεις, πλουσία εις εικονικὰς εκφράσεις, πλουσία εις μεταφοράς, καθαρὰ και ομαλή, εγκατακλείουσα μεν οὕτω ἐννοίας παμπληθεῖς και κινήσεις της διανοίας λεπτοτάτας και ποικιλοτάτας και καταστάσεις του κόσμου των συναισθημάτων τρυφερωτάτας και βαθυτάτας, ἀπεργαζομένη δε τούτου ἕνεκα την ἐπαύξησιν του θησαυροῦ των ἐννοιῶν των ἐν αὐτῇ τρεφομένων και παιδευομένων, και τον πολλαπλασιασμόν και την ἀπολέπτυνσιν και την βάθυνσιν των παντοδαπῶν κινήσεων του τε νου ἐν γένει και του συναισθήματος ἰδία.

⁷¹¹ Ο.π., σελ. 252

Η σύνταξις είνε,..., ποικιλωτάτη. Κατά παράταξιν ως επί το πολύ εξελισσομένη δεν αμοιρεί ούτε των ποικίλων συμπλοκών του καθ' υπόταξιν λόγου, ούτε των μεταπτώσεων εκ των αναφορών εις τας ανεξαρτήτους προτάσεις, ούτε της δηλώσεως της αυτής εννοίας θετικώς και αρνητικώς, βρίθει δε παντοδαπών επιθέτων και είνε κατάμεστος πολυειδών μετοχών, καθιστώσα ούτω το πνεύμα των εν αυτή τρεφομένων και παιδευομένων γοργότερον εις τας κινήσεις αυτού, οξύτερον εις την αντίληψιν και διαρρύθμισιν των προϊόντων αυτού και ποικιλώτερον και ζωηρότερον εις τε την σύλληψιν και την εκδήλωσιν των εκγόνων αυτού, εις την σύλληψιν και εκδήλωσιν των διανοημάτων.

Το δε περιεχόμενον ... συναποτελούσι πισταί και θελκτικά απεικονίσεις και ζωηραί παραστάσεις των εν τη φύσει όντων και γιγνομένων, βαθυτάτη εκτίμησις... προς το πάγκαλον και μεγαλοπρεπέστατον βασίλειον της θεότητος, προς την φύσιν... προς τε τα ζώα και τα φυτά, ζωηραί απεικονίσεις παντοδαπών ανθρωπίων βιωτικών συμπτωμάτων, γενναία και υψηλά φρονήματα περί των ποικίλων καθηκόντων του ανθρώπου, απαλή και ευγενής εξιδανίκευσις πάντων των αντικειμένων, φυσικών και ηθικών, σοφά βιωτικά διδάγματα, γενναίοι παρορμήσεις προς πάσαν αρετήν, μεγαλόφωνοι αποτροπαί από παντός αισχρού και κακού και ευτελούς και ταπεινού, ενδεδεχής και απαρέγκλιτος κατεύθυνσις προς παν μέγα και γενικόν και ευγενές και ωραίον, βαθύτατον σέβας και αγνοτάτη λατρεία προς τον Αριστοτέχνην του Παντός...

Εξελισσόμενα δε πάντα ταύτα εν μορφή ανθηροτάτη και χαριεστάτη, εν ηρέμω μεγαλείω και λεπτή χάριτι, εν ευγενεία και υψηλοφροσύνη, εν αφελεία και φαιδρότητι, εν διαυγεία και απλότητι και δη δια γλώσσης πλουσιωτάτης και ποιητικωτάτης, διαυγείας και δρόσου, ευφωνίας και στιλπνότητος μεστής, κατ' αναπόδραστον ανάγκην, όταν έλθωσιν εις επικοινωνίαν μετά του εισέτι απαιδεύτου και ακατεργάστου πνεύματος των νεαρών ελληνοπαίδων, πληρούσιν αυτό σοφίας παντοδαπής και εμπειρίας των του κόσμου πολλής, διανοίγουσιν εις αυτό ορίζοντας, εκτεινομένους και πέραν του παρόντος και καθημερινού βίου, εξορτύνουσιν αυτό προς παν γενναίον και υψηλόν, εξυψούσι και απολεπτύνουσι τον συναισθηματικόν βίον αυτού, καταναγάζουσι την ηθικήν συνείδησιν αυτού και προφυλάττουσιν αυτό από παντός χυδαίου και αγενούς, από πάσης υπερεξημμένης και σπληνικής φαντασιοπληξίας, από πάσης ομιχλώδους υπερευαισθησίας και χαώδους κενότητος, από πάσης ξηρότητος και πεζότητος, από πάσης αμετρίας και ακοσμίας.

Υγιέστατον δ' ούτω περιεχόμενον εν ανθηροτάτη και χαριεστάτη μορφή εγκατακλείοντα τα εν πάσιν ελληνικώτατα ταύτα αναγνωστικά βιβλία και τούτου ένεκα πολλαχώς εξυψούντα και καλλύνοντα και αδρύνοντα το δια τοιαύτης τροφής γενναίας τρεφόμενον πνεύμα των νεαρών ελληνοπαίδων θα συντελέσωσιν ουκ ολίγον εις το να αποκαταστήσωσιν αυτό εις την θέοθεν δοθείσαν αυτό αρχικήν και γνησίαν μορφήν, εις το να αναδείξωσιν αυτό γνησίως ανθρώπειον, γνησίως Ελληνικόν πνεύμα». ⁷¹²

Κλείνει τον κεφάλαιο αυτό της υπεράσπισης των βιβλίων του ο Παπαμάρκου, παραπέμποντας στα όσα είχε γράψει πριν μία οχταετία στο έργο του *Περί του σκοπού της εκπαιδύσεως της Ελληνίδος νεολαίας*, επιδιώκοντας να δείξει την συνέπεια των επιδιώξεων του στο χρόνο, κάτι που αμφισβήτησε ο Π. Οικονόμου. Στο έργο του εκείνο ο Παπαμάρκου περιγράφει το τέλει αναγνωσματάριο ως συνδυασμό των αρχαίων ελληνικών ιστοριών και των μύθων του Αισώπου και άλλων σχετικών με τα ζώα και τα φυτά, εκφράζοντας το ρητορικό ερώτημα: «και εάν πάντα ταύτα κατά τας απαιτήσεις της παιδαγωγικής επιστήμης συμπλεχθώσι και γλαφυρώς εκτεθώσι, δεν δύνανται να αποτελέσωσιν εν Εθνικόν αναγνωσματάριον;». ⁷¹³ Μάλιστα δικαιολογεί την αξιοποίηση του συγκεκριμένων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, αναφέροντας ότι «μόνον ταύτα ήτο δυνατόν να περιληφθώσιν εν τοίσδε τοις Ελληνικοίς αναγνωστικοίς βιβλίοις, διότι μόνον ταύτα είνε κατάλληλα δια παίδας νεαρωτάτους και πάντη απαιδευτούς, δια παίδας 6-10 ετών, οίοι είνε οι φοιτώντες εις τα νυν υφισταμένας τέσσαρας τάξεις των δημοτικών σχολείων. Τα λοιπά, πρόσφορα δια παίδας οπωσούν ηνδρωμένους την ηλικίαν και μεμορφωμένους τον νουν και πεπαιδευμένους το ήθος, δια παίδας προπαιδευθέντας μεν επί τέσσερα έτη, όντας δε 10-12 ετών, οίοι θα ήσαν οι μέλλοντες να φοιτώσιν εις την πέμπτην και έκτην τάξιν των δημοτικών σχολείων...». ⁷¹⁴

Βέβαια ο Παπαμάρκου δεν ξεχνά να συμπεριλάβει ως απαραίτητη ύλη και τα ποιήματα: «εάν ... συνδεθώσι πάντα ταύτα προς άλλα δι' ωραιών δημοτικών ασμάτων και δια ποιημάτων καταλλήλων των διαπρεπεστέρων των καθ' ημάς ποιητών, τότε το τοιούτον αναγνωστικόν βιβλίον, το εν ταις χερσαί των

⁷¹² Ο.π., σελ. 253-254

⁷¹³ Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893, σελ. 256

⁷¹⁴ Ο.π., σελ. 257

παίδων ημών δεδομένον, επαρκούν ως προς την ύλην εις πάσας τας χρείας της παρ' ημίν δημοτικής παιδεύσεως, εις τε τα ανεπτυγμένα σχολεία δηλαδή των πόλεων και εις τα συνεπτυγμένα των κωμών, εις τε των αρρένων τα εκπαιδευτήρια και εις τα των θηλέων...».⁷¹⁵ Γίνεται λοιπόν φανερό πως τα αναγνωστικά που προτείνει είναι σύμφωνα με τα όσα διακήρυττε από παλιά και συνεχίζει να πιστεύει ακόμα και τώρα στα 1893

Στο δεύτερο βιβλίο του στο αφιερωμένο στον Οικονόμου ο Παπαμάρκου παρουσιάζει την κριτική της επιτροπής του διαγωνισμού βιβλίων για τα βιβλία του πολέμιού του, προκειμένου να αποδείξει την ακαταλληλότητά τους για τη δημοτική εκπαίδευση.

Αναφορικά με τα προς κρίσιν αναγνωστικά τα υποβληθέντα στον διαγωνισμό του 1886 ο Παπαμάρκου επικαλείται την έκθεση των κριτών των διδακτικών βιβλίων, η οποία συντάχθηκε το 1887, όπου επεξηγείται η όλη διαδικασία και καταδεικνύει ως συνυπεύθυνους των τελικών αποτελεσμάτων όλη την ομάδα των κριτών και όχι συγκεκριμένα άτομα, δηλαδή τον ίδιον: «*Ευθύς αφ' ου διωρίσθημεν κριταί μέρους των εις τον διαγωνισμόν των διδακτικών βιβλίων υποβληθέντων έργων, παρελάβομεν τα βιβλία,... αφ' ου δε πάντες πάντα εμελετήσαμεν τοσούτον, ώστε να λάβωμεν επαρκή αυτών γνώσιν, εξελέξαμεν τους εισηγητάς περι' ενός εκάστου είδους αυτών... Αι εκθέσεις αύται των εισηγητών, αναγνωσθείσαι ενώπιον της επιτροπής ... ενεκρίθησαν ομοφώνως υπ' αυτής... Είνε φανερόν ότι η μεν κρίσις και απόφασις περι' των ... βιβλίων είνε έργον της ολομελείας αυτής, η δε σύνταξις και διατύπωσις της γνώμης ταύτης οφείλεται εις τον ορισθέντα εισηγητήν. Ωρίσθησαν δε εισηγηταί οι εξής: 1. Περι' των αλφαβηταρίων και αναγνωσματαρίων, των δια τους μαθητάς της Α' τάξεως του δημοτικού σχολείου, ο κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου...».⁷¹⁶*

Διαβάζουμε λοιπόν την εισήγηση του Παπαμάρκου, στην οποία γίνεται διεξοδικός έλεγχος του αλφαβηταρίου του Π. Οικονόμου για την Α' τάξη του δημοτικού. Το βιβλίο του τελευταίου δέχεται τον αρνητικό σχολιασμό του εισηγητή Παπαμάρκου, ο οποίος διεξέρχεται το περιεχόμενο των 5 διηγημάτων και 6 ποιημάτων, τα οποία συναποτελούν το αλφαβητάριο και θήγει τα σημεία στα οποία εντοπίζει αστοχίες. Έτσι: «*Το σύστημα τούτο της συντάξεως αλφαβηταρίου είνε όλως ιδιόρρυθμον και πρωτοφανές. Φαίνεται δε ότι συνετελέσθη*

⁷¹⁵ Ο.π., σελ. 256 - 257

⁷¹⁶ Ο.π., σελ. 64-65

τούτο εκ της επί το αυτό συγχωνεύσεως πολλών και διαφόρων γνωμών και προτάσεων περί δημιουργίας αλφαβηταρίων υπό διαφόρων εν τω μακρώ χρόνω προταθεισών, ως επί το πολύ δε παρανοηθεισών»⁷¹⁷ και «Τοιαύτα τινά είνε τα αλφαβητάρια, τα υποβληθέντα εις την ημετέραν κρίσιν, κατ' ουδεμίαν αρχήν ούτε λογικήν ούτε παιδαγωγικήν συντεταγμένα, πολλαχώς δε όντα πλημμελή και σφόδρα αφιστάμενα από της θέσεως, εις ην μετ' αγώνας πολυχρονίους το τοιούτον είδος των βιβλίων έχει αφιχθή. Μη δυνάμενα δε ταύτα ως εκ του αμεθόδου της διατάξεως της ύλης της διδακτικής ή ως εκ του ελλιπούς αυτής ούτε την πρώτην ανάγνωσιν, άνευ πολλής αηδίας των διδασκάλων και πολλής ταλαιπωρίας των μαθητών, να διδάξωσιν, ούτε την γλωσσικήν δεξιότητα των μαθητών, ως εκ της ανωμαλίας της γλώσσης, να προαγάγωσιν, ούτε τον θησαυρόν των γνώσεων αυτών, ως εκ της ανεπαρκείας του περιεχομένου, να επαυξήσωσιν, ούτε την προς μάθησιν όρεξιν, ως εκ της ευτελείας του περιεχομένου αυτών, να υπεκαύσωσιν, αποβαίνουσιν ου μόνον τέλεον άχρηστα, αλλά και εν πολλοίς επιβλαβή».⁷¹⁸

Κατακρίνεται επιπλέον το βιβλίο του Οικονόμου καθώς «Φύρδην μίγδην επιπροχέονται τα διάφορα είδη των συλλαβών επί το αυτό, χωρίς να διαδέχονται άλληλα κατά την αρχήν από των ευκολωτέρων επί τα δυσκολώτερα, από των απλουστέρων επί τα συνθετώτερα... συλλαβαί άψυχαι και ουδέν σημαίνουσαι σωρηδόν συνωστίζονται, όπως εκ του πλήθους τούτου προβάλη τέλος δειλή μία λέξις πολλάκις ασήμαντος...».⁷¹⁹

Ακολουθεί μία σειρά ερωτημάτων που δίνουν τον όλη προβληματισμό της σκέψης του Παπαμάρκου για τη χρησιμότητα των βιβλίων του κρινόμενου Οικονόμου: «Δεν είνε αμάρτημα ημείς, οι την ανθηροτάτην και καλλιπεσεστάτην γλώσσαν του κόσμου έχοντες, να τρέφωμεν τα τέκνα ημών με τσανάκια και τσουκάλια και τσίπες και ντομάταις και μελιτζάνεαις και αγγούρια; Δεν είνε έγκλημα να κατακλείωμεν τους παίδας ημών εις το μαγειρείον, εν ω επεκτείνεται προ των οφθαλμών αυτών... η θάλασσα, ο ουρανός, τα όρη... ο ήλιος, τα άστρα της Ελληνικής αυτών πατρίδος; Δεν είνε δε κρίμα ημείς οι έχοντες την πλουσιωτάτην φιλολογίαν του κόσμου, να τρέφωμεν εξ απαλών ονύχων τα ημέτερα τέκνα δια γερμανικών παραμυθίων και δια των παραμυθίων της Χαλιμάς; Αφ' ου δε οι Γερμανοί μεταχειρίζονται εις τα βιβλία αυτών τα αναγνωστικά μύθους του

⁷¹⁷ Ο.π., σελ. 66

⁷¹⁸ Ο.π., σελ. 75-76

⁷¹⁹ Ο.π., σελ. 76

*Αισώπου, δεν είναι ασυγχώρητον ημείς να μεταχειριζώμεθα Γερμανικά παραμύθια; Ημείς δεν έχομεν εθνικά παραμύθια, δεν έχομεν μύθους, δεν έχομεν παντοδαπήν ύλην προσφυσά δια την διδασκαλίαν της ηλικίας ταύτης;...».*⁷²⁰

Οι σκοποί που οφείλει να πραγματώνει ένα αλφαβητάριο για τον Παπαμάρκου – η δεξιότητα της ανάγνωσης και της γραφής, η διεύρυνση και συμπλήρωση των εννοιών, η ανάπτυξη του πνεύματος, η καλλιέργεια του συναισθηματικού κόσμου του μαθητή και η εκμάθηση της σωστής έκφρασης-δημιουργούν και το πλαίσιο με βάση το οποίο πρέπει να γράφεται αυτό. Αλλά τελικά αποφαινεται ο κριτής Παπαμάρκου «ουδέν των εις την ημετέραν κρίσιν υποβεβλημένων θεωρούμεν άξιον βραβείον»,⁷²¹ επομένως ούτε και του Οικονόμου το αλφαβητάριο πληροί τις προδιαγραφές ενός καλού βιβλίου άξιου να προκριθεί μεταξύ άλλων στο διαγωνισμό διδακτικών βιβλίων.

Η εισήγηση του Παπαμάρκου στερεί την έγκριση και από το αναγνωσματάριο του Οικονόμου γιατί «ενέχει μεν τινα καλά», τα οποία όμως μειονεκτούν των ελαττωμάτων αυτού. Τα τελευταία εντοπίζονται στην ακαταλληλότητα του περιεχομένου, που ορισμένες φορές δεν συνάδει προς την ηλικία των παιδιών στα οποία απευθύνεται, αλλά και στην έκφραση, η οποία κάποιες φορές παρουσιάζει ανωμαλίες και λάθη που δεν επιτρέπονται να υπάρχουν σε ένα τέτοιο βιβλίο.⁷²²

Το αναγνωσματάριο του Π. Οικονόμου για τη Β΄ τάξη απερρίφθη και αυτό. Ο Παπαμάρκου διευκρινίζει τις προσδοκίες του Υπουργείου για το συγκεκριμένο βιβλίο: «Το υπουργείον ... δεν εσκόπει βεβαίως να παραδώση εις τους τρυφερούς τούτους μαθητάς εγχειρίδιον συστηματικόν αρχαίας μυθολογίας. Διδασκαλία τοιαύτη θα ήτο ου μόνον πρόωρος δια το δημοτικόν σχολείον, αλλά και εν πολλοίς βλαπτική και αντιπαιδαγωγική. Η μυθολογία των αρχαίων περιέχει πολλά τα προσκρούοντα προς την σημερινήν αντίληψιν και τας περί δικαίου και περί ηθικής αρχάς του χριστιανικού κόσμου και τινα απόβλητα, άτινα επ' ουδενί λόγω πρέπει να εφανισθώσιν εις την τρυφερήν μάλιστα των παιδων καρδίαν. Αλλ' αναντίρρητον είναι ότι ... υπάρχει εγκατεσπαρμένον και πολύ το μορφωτικόν, το δυνάμενον και διανοητικώς να αναπτύξη και ηθικώς και καλιασθητικώς να

⁷²⁰ Ο.π., σελ. 76

⁷²¹ Ο.π., σελ. 78

⁷²² Ο.π., σελ. 79-81

διαπλάση, εξεγείρον την φαντασίαν και κανονίζον το αίσθημα. Τοιούτους βεβαίως μύθους και τοιαύτην αυτών παράστασιν ζητεί το Υπουργείον». ⁷²³

Η κρίση λοιπόν της επιτροπής για τα διδακτικά βιβλία του 1887, μέλος της οποίας ήταν και ο Παπαμάρκου, αποφαινεται για το αναγνωσματάριο του Οικονόμου: «Το βιβλίον του κ. Π.Π.Οικονόμου σύγκειται εκ δύο μερών, μυθολογικού και γεωγραφικού. Τούτων το μυθολογικόν ... δεν δύναται να παραδοθή εις παιδιάς άνευ κινδύνου. Εν τη συγγραφή ταύτη πολλά είνε τα αντιπαιδαγωγικά κατά τε την εκλογήν των μύθων και την πραγματείαν και διατύπωσιν των καθ' έκαστα. Πολλά, άτινα έδει να παραλειφθώσιν, αναγράφονται άνευ ουδεμιάς ανασκοπής προς την βλάβην, ην δύναται να επιφέρωσιν εις τους παιδιάς». ⁷²⁴ Έτσι ο χαρακτηρισμός των βιβλίων του Παπαμάρκου από τον αντίπαλό του ως βιβλία επαίσχυντα και καταστροφικά για τα μικρά παιδιά και τη μόρφωσή τους γυρνά τώρα με την απόφασιν της κριτικής επιτροπής στον ίδιο: «Τοιαύτα είνε πολλά και άλλα εν τη συγγραφή ταύτη, εν η δεν κατεβλήθη η δέουσα φροντίς ούτε περι την κατάλληλον εκλογήν των μύθων, ούτε περι την προσήκουσαν των καθ' έκαστον διασκευήν, ούτε περι την σκόπιμον και άνευ αποδείξεως έξαρσιν του μορφωτικού, του ωραίου, του διδακτικού εν τοις αρχαίοις μύθοις». ⁷²⁵

Αρνητική είναι και η κρίση της γλώσσας του εν λόγω αναγνωσματαρίου: «Και η γλώσσα δε του όλου βιβλίου είνε ανώμαλος και πλημμελής. Λέξεις γλωσσηματικάί, τύποι σπάνιοι και ενίοτε ανύπαρκτοι, συντάξεις σκολιαί και δυσνόητοι απαντώνται ανά πάσαν σελίδα· η δε χρήσις ή μάλλον κατάχρησις της δοτικής και η της γενικής μετά της προθέσεως δια πάντως αποκρουστέα εν βιβλίω προωρισμένω δια παιδιάς επταετείς». ⁷²⁶

Ο Παπαμάρκου κατηγορήθηκε από τον Οικονόμου και ως κακός αντιγραφείας των γερμανικών βιβλίων· αλλά στο αναγνωσματάριο της Β' τάξης που κατέθεσε στον διαγωνισμό ο Οικονόμου διαπιστώνεται το ίδιο: «Συχναί είνε οι φράσεις όλαι στρυφνώς συντεταγμέναι ή όζουσαι γερμανισμού ή έννοιαι δυσληπτοι εις παιδιάς δια τε την σύνταξιν και δια την προϋπόθεσιν ως γνωστών, πραγμάτων αγνώστων εις τους μαθητάς της δευτέρας τάξεως του δημοτικού σχολείου». ⁷²⁷

⁷²³ Ο.π., σελ. 82

⁷²⁴ Ο.π., σελ. 82

⁷²⁵ Ο.π., σελ. 83

⁷²⁶ Ο.π., σελ. 84

⁷²⁷ Ο.π., σελ. 85

Πολλά λοιπόν λάθη και αντιφάσεις στο μυθολογικό μέρος του βιβλίου χρεώνονται στον Οικονόμου και «*Εν γένει δε το μυθολογικόν μέρος του βιβλίου ... είνε εν πολλοίς πλημμελές και αντιπαιδαγωγικόν. Ο συγγραφεύς δεν γνωρίζει την τέχνην να εξάρη δια καταλλήλων φράσεων ή δι' αυτής και μόνης της επιλογής ή δι' οιουδήποτε τρόπου τα μορφωτικά μέρη των μύθων, αλλά καταναλίσκεται εις λεπτομερείας ψυχράς και καταστρεπτικάς ή όλως αποβλήτους. Πολλάκις λησμονεί την ηλικίαν και την διανοητικήν ανάπτυξιν των παιδων, δι' ους εγράφη το βιβλίον, και εκλέγει την ύλην και πραγματεύεται αυτήν ωσει προέκειτο περί ηυξημένων παιδων ή εφήβων και τι πλέον... ουδέ παραλείπει ή καν κολάζει το απρεπές εν πολλοίς των μύθων, ουδ' αφαιρεί τους έρωτας και τας αρπαγάς και τα τοιαύτα*».⁷²⁸ Του καταλογίζεται επίσης ότι στον πρόλογο του βιβλίου του εκθέτει τον υποδειγματικό τρόπο παρουσίασης των αρχαίων μύθων, τρόπο όμως που δεν ακολουθεί στην πορεία της συγγραφής του έργου του. Έτσι το επαινετικό σχόλιο για τα αναγνωστικά του Οικονόμου που δημοσιεύεται στην *Εκπαίδευσις*: «*Δια των βιβλίων σου των αναγνωστικών κατωρθώσας να συγκεντρώσης εις αυτά και μόνον την προσοχήν των διδασκάλων και των μαθητών. Οι μαθηταί ζώσιν εις τα βιβλία αυτά, αδιαφορούντες περί των άλλων*»⁷²⁹ δεν ευσταθεί, κατά τα γραφόμενα της κριτικής επιτροπής και του Παπαμάρκου.

Το δεύτερο μέρος του αναγνωσματορίου, που περιλαμβάνει το γεωγραφικό υλικό, διαιρείται σε δύο μέρη: στις γεωγραφικές περιγραφές διαφόρων περιοχών της Ελλάδας και στις φυσικές πραγματείες δασών, θαλασσών, ποταμών. Ούτε όμως αυτό το κομμάτι του βιβλίου συνάδει με την προκήρυξη του Υπουργείου «*ως ζητούσα ίδιον τμήμα φυσικών και γεωγραφικών περιγραφών εν τω βιβλίω τω αναγνωστικό της δευτέρας τάξεως*».⁷³⁰

Έτσι αναποτελεσματικό κρίνεται και το δεύτερο μέρος του βιβλίου: «*Δεν επέτυχεν ο συγγραφέας, λησμονών ότι ο παις εν τη Δευτέρα τάξει του δημοτικού σχολείου δεν έχει ακόμη διδαχθή γεωγραφίαν, ουδέ διδάσκεται ακόμη εν ταύτη τη τάξει το μάθημα. Και όμως ... είνε ούτω διατετυπωμένα, ώστε μόλις που παις δεκαετής, πλείστα ήδη γνωρίζων ου μόνον εκ της γεωγραφίας αλλά και εκ της ιστορίας και εξ αυτής της αρχαιολογίας και της φυσικής ηδύνατο να εννοήση τα εν τω τμήματι τούτω του βιβλίου αναγραφόμενα... Λησμονών την δύναμιν της*

⁷²⁸ Ο.π., σελ. 87

⁷²⁹ *Εκπαίδευσις*, Β', τχ 3, 30.6. 1893, σελ.40

⁷³⁰ Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς...* ο.π., σελ. 88

αντιλήψεως των μαθητών της δευτέρας τάξεως διατυπώνει φράσεις και εννοίας παντελώς εις αυτούς ακαταλήπτους... Άλλοτε ο ενθουσιασμός παραφέρει εις φράσεις, ας είνε βέβαιον, ότι ως είνε διατετυπωμένα είνε αδύνατον μεν να εννοήση ο παις, πιθανόν δε να μη εννοήση μηδέ ο διδάσκαλος⁷³¹ ... Ματαιόσχαλος δι' ανήλικα παιδιά είνε η επίδειξις ενίοτε περιττής ακριβολογίας... ουδέ είνε μόνον ημαρτημένον το γεωγραφικό τούτο μέρος περί την διατύπωσιν και την εκλογήν της ύλης, αλλά και περί άλλο ουσιώδες αμαρτάνει ο συγγραφέας· εν ω εν τη δευτέρα τάξει... ο παις διδάσκεται τους αριθμούς 10-100, αναγράφονται εν τούτω τω βιβλίω εκτάσεις χωρών ανερχόμεναι εις εκατοστάς τετραγωνικών μιλίων... Άλλως δε φορτική είνε η εν τούτω τω μέρει επισώρευσις κυρίων ονομάτων, όλως αγνώστων εις τους παίδας... Αλλαχού προϋποτίθενται γνώσεις, ας δεν έχει ο παις... Τέλος δεν λείπουσιν ανακρίβειαι και συγχύσεις... Τοιούτον και το γεωγραφικόν μέρος του βιβλίου τούτου, όπερ είνε κατά ταύτα όλως ακατάλληλον δια τους παίδας της δευτέρας τάξεως του δημοτικού σχολείου».⁷³²

Βρίθει λοιπόν λαθών τόσο περιεχομένου όσο και έκφρασης το αναγνωστικό της Β΄τάξης του δημοτικού σχολείου του Π. Οικονόμου που δικαιολογεί την αρνητική κρίση της επιτροπής και αφήνει έκθετο τον ίδιο τον συγγραφέα για την ποιότητα του έργου που παρουσίασε και τα παράπονα που εξέφρασε εναντίον της επιτροπής κρίσης του, μόλις έμαθε τα αποτελέσματα του διαγωνισμού.⁷³³

Συνεχίζει ο Παπαμάρκου να ελέγχει το Αναγνωσματάτιο της Γ΄ τάξης του Π. Οικονόμου. Σύμφωνα με την προκήρυξη τα βιβλία που θα γίνονταν δεκτά στο διαγωνισμό θα έπρεπε να είναι 10 το πολύ τυπογραφικά φύλλα με αναγνώσματα της Οδύσσειας του Ομήρου με ή χωρίς εικόνες. Οι προϋποθέσεις ενός επιτυχημένου τέτοιου πονήματος αριθμούνται ακολούθως σε τέσσερις και είναι: η ύπαρξη μιας σύντομης εισαγωγής που θα εξιστορεί «τα ουσιωδέστατα και

⁷³¹ Πάλι η παρατήρηση αυτή αναιρεί τη θετική κριτική που έγραψε ένα δημοδιδάσκαλος στα 1888 στον Οικονόμου για το συγκεκριμένο έργο του και παρουσιάζεται στην *Εκπαίδευσιν*: «Το βιβλίον σας τούτο ευρίσκω λίαν προς την αντίληψιν των μαθητών προσηρμοσμένον· έπρεπε τέλος να αναγνωρισθή η πεφωτισμένη Υμών εργασία, ήτις έφερε νέαν όλως τροπήν εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν ανυψώσασα και σχολεία και δημοδιδασκάλους». *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 17, 20.11. 1892, σελ.134

⁷³² Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς...* ο.π.,, σελ. 88-91

⁷³³ Βλ. *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 17, 20.11. 1892, σελ.135: «Ευγενής ψυχή δεν δύναται να ζήση εν κοινωνία ... ένθα αι εξέχουσαι εργασίαι κινούσι τον φθόνον και την καταδίωξιν των μικρών και ποταπών ανθρώπων», όπου υπονοεί ο Οικονόμου πως η δική του Οδύσσεια παραγνωρίστηκε από τους αρμόδιους έναντι άλλου βιβλίου πολύ κατώτερου.

κυριώτατα μέρη»⁷³⁴ του μύθου του Τρωικού πολέμου, ώστε ο μαθητής να κατανοήσει το περιεχόμενο της Οδύσσειας και του νόστου του Οδυσσέα, η συνέπεια στην σειρά των γεγονότων, όπως αυτά αναφέρονται στην Οδύσεια του Ομήρου, «διότι ούτως και ευληπτοτέρα γίνεται όλη η διήγησις της Οδυσσεΐας και αισθητοτέρα η θεμελιώδης ηθική ιδέα του ποιήματος»,⁷³⁵ η εξομάλυνση της επικής φρασεολογίας, αφού αυτή δεν αρμόζει στην «διανοητικήν ανάπτυξιν των μαθητών της Γ' τάξεως»⁷³⁶ και η χρήση μιας γλώσσας που να είναι «η κοινώς υπό των λογίων γραφομένη γλώσσα, απλή όμως και εύληπτος, απηλλαγμένη των αγνώστων εις την νεωτέρας Ελληνικήν τύπων και των αρχαϊζουσών και συνεστραμμένων συντάξεων».⁷³⁷

Έχοντας κανείς υπόψιν του τα παραπάνω αντιλαμβάνεται, σύμφωνα με τον Παπαμάρκου, γιατί το βιβλίο που παρουσίασε ο Οικονόμου δεν εγκρίθηκε. Αυτό «εισαγωγήν, οποίαν εθεωρήσαμεν αναγκαιοτάτην, δεν έχει ουδεμίαν. Ίσως ο συγγραφέας ενόμισεν αυτήν περιττήν· διότι το βιβλίον τούτο δεν περιέχει αναγνώσματα μόνον, καθώς απαιτεί το πρόγραμμα του Υπουργείου εκ της Οδυσσεΐας, αλλ' αυτήν την Οδύσειαν διασκευασμένην...»⁷³⁸ Αλλά τώρα έρχεται το ζήτημα πώς απέδωκε την Οδύσειαν, πώς διεσκεύασεν αυτήν, αφού δεν μετέφρασε, πώς ετήρησε την αφέλεια και χάριν του πρωτοτύπου;...⁷³⁹ μόνον η μυθικοϊστορική, εύζωνος και έμψυχος διήγησις, απηλλαγμένη δε από του επικού φόρτου και του ποιητικού όγκου, είνε η κινούσα την προσοχήν και τέρπουσα την ψυχήν και διαπλάττουσα τον νουν των παιδιών... Τοιαύτην λοιπόν διασκευήν δεν βλέπομεν εν τω προκειμένω βιβλίω. Ο κ. Οικονόμου νομίζων ότι ήθελε καταστήσει ζωντανότεραν την διήγησιν και εκφραστικωτέραν την γλώσσαν ηκολούθησε κατά πόδα τον Όμηρον και μετέφρασεν αυτόν πολλαχού, αλλά πολλάκις προς βλάβην του σκοπού του βιβλίου του. Ως προς δε την γλώσσαν, είνε τόσον ανώμαλος, ώστε το βιβλίον αποκαθίσταται ακατάλληλον δια την τάξιν, δι' ην είνε ωρισμένον. Ένθεν μεν αρχαισμοί... ένθεν δε χυδαϊσμοί ανάξιοι...»⁷⁴⁰ Όλες αυτές οι αστοχίες του βιβλίου επιβεβαιώνονται με παραδείγματα και κλείνει η αποδόμηση της

⁷³⁴ Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ. 91

⁷³⁵ Ο.π., σελ. 92

⁷³⁶ Ο.π., σελ. 93

⁷³⁷ Ο.π., σελ. 93

⁷³⁸ Ο.π., σελ. 94

⁷³⁹ Ο.π., σελ. 95

⁷⁴⁰ Ο.π., σελ. 95-96

«πεφωτισμένης εργασίας»⁷⁴¹ με ένα συγκεκριαλιωτικό σχόλιο: «τα αμαρτήματα της Οδύσσειας ταύτης συγκεκριαλιούνται εις τα δύο ταύτα· πρώτον την κακήν διασκευήν (επειδή λέγει ότι διεσκεύασε την Οδύσειαν), δι' ης ενιαχού μεν παρεμόρφωσε την έννοιαν των λεγομένων ή περιέκοψεν ουσιώδες μέρος του ποιήματος, αλλαχού δε περιέλαβε πράγματα περιττά, ιδίως εκ των επικών ιδιωμάτων των εις παίδας του δημοτικού σχολείου ακαταλήπτων· και δεύτερον το λεκτικόν, όπερ κακόζηλον και άλλως ημαρτημένον καθ' ευατό, αποβαίνει όλως ανάρμοστον εις διδακτικόν βιβλίον».⁷⁴²

Η παρουσίαση των αρνητικών σημείων της Οδύσσειας του Π. Οικονόμου μπορεί να στηρίζει το καταδικαστικό αποτέλεσμα του διαγωνισμού, δεν απαντά όμως στην κατηγορία που αποδόθηκε στον Παπαμάρκου ότι προέκρινε αυτός μαζί με τα άλλα μέλη της Επιτροπής την Οδύσεια του Κονδινάρη, που ήταν πιστό αντίγραφο αυτής του Οικονόμου. Ίσως λοιπόν ως προς αυτό το σημείο να είχε δίκιο ο Οικονόμου, που κατήγγειλε το αποτέλεσμα της κριτικής επιτροπής.⁷⁴³

Τελευταίο βιβλίο που υπέβαλε ο Οικονόμου προς κρίση στον διαγωνισμό ήταν αυτό που προορίζονταν για την Τετάρτη τάξη και είχε το τίτλο *Ηρόδοτος*. Το βιβλίο αυτό είχε την τύχη που είχαν και τα υπόλοιπα βιβλία του Οικονόμου στον διαγωνισμό. Ο Παπαμάρκου αποδοκιμάζει και αυτήν την προσπάθεια του Οικονόμου μέσω της κρίσης της Επιτροπής. Αναφέρει και πάλι την προκήρυξη του Υπουργείου, ερμηνευμένη από την Επιτροπή, προκειμένου να στηρίζει τα αρνητικά σχόλια της ομάδας κριτών του *Ηροδότου* του Π. Οικονόμου: «Σκοπός του Υπουργείου προκηρύσσοντος... αναγνώσματα εκ του Ηροδότου δεν ήτο κατά την ημετέραν κρίσιν βεβαίως να παραδοθή εις χείρας παιδων δεκαετών αυτό το βιβλίο του Αλικαρνασέως, απαλασσόμενον μόνον των γλωσσικών δυσχερειών και μεταφραζόμενον από της Ιωνικής διαλέκτου εις την καθ' ημάς. Δια λόγους πολλούς και ευνοήτους η θέλησις του Υπουργείου δεν ηδύνατο να είνε τοιαύτη, σαφώς δε δηλούται τούτο και υπ' αυτής της επιγραφής του ζητουμένου βιβλίου, όπερ ονομάζει η Υπουργική προκήρυξις “αναγνώσματα εκ του Ηροδότου”. Πρόκειται λοιπόν περί εκλογής εκ της βίβλου του Αλικαρνασέως και τούτο έμελλε να είνε το κύριον έργον των συγγραφέων του αναγνωσματορίου της τετάρτης

⁷⁴¹ *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 18, 30.11. 1892, σελ.141, 143

⁷⁴² *Ο.π.*, σελ. 101

⁷⁴³ Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π.*, σελ. 91- 101

τάξεως, το να διασκευάσωσι τον Ηρόδοτον καταλλήλως προς το ενδιαφέρον και τας πνευματικὰς δυνάμεις των παιδων, δι' ους προωρίσθη το βιβλίον». ⁷⁴⁴

Ο σκοπός αυτός, κατά τον Παπαμάρκου, δηλώνει και τους όρους της εκλογής και διασκευής που όφειλαν οι συγγραφείς ενός τέτοιου βιβλίου να έχουν κατά νου, δηλαδή «πρέπει να περιλαμβάνωνται τα δυνάμενα να κινήσωσι τον ελληνόπαιδα και τα πλησιέστερα εις την αντίληψιν και το ενδιαφέρον αυτού», «πρέπει να περιληφθώσι κυρίως τα έχοντα όσον το δυνατόν αμεσωτέραν σχέσιν προς τον επικόν εκείνον αγώνα του ελληνικού κόσμου, προς τον ανατολικόν», «πάσα ύλη μη προοδοποιούσα τούτον τον σκοπόν... φέρουσα τύπον λεπτομερούς αρχαιομαθείας, αναλύσεως των καθ' έκαστα... πρέπει να λείψη εκ τοιούτου αναγνωσματορίου», ⁷⁴⁵ «η έκθεσις της ύλης ... πρέπει να είνε ... σαφής, απηλλαγμένη πάσης ζητήσεως και αμφιβολίας, παντός περιττού φόρτου, πάσης συγκρίσεως αγνώστων προς πράγματα γνωστά μεν εις τους συγχρόνους του Ηροδότου, αλλ' αγνοούμενα νυν παντελώς υπό παιδων, πολλάκις δε και υπ' αυτών των δημοδιδασκάλων», ⁷⁴⁶ «η τάξις των γεγονότων δεν είνε δυνατόν ουδέ πρέπει να μείνη πάντοτε οποία ευρίσκεται παρ' Ηροδότου, καθ' ότι εκείνος μεν συνείθιζε να παρεμβάλλη πολλά επεισοδιακώς, αλλ' η τοιαύτη του λόγου διακοπή δύναται να συγχύση τον παιδα», «πρέπει η απόδοσις να είνε ακριβής και άνευ παρανοήσεων» και «το λεκτικόν του αναγνωσματορίου πρέπει να είνε πρόσφορον δια τους παιδας της ηλικίας, δι' ην προωρίσθη το βιβλίον». ⁷⁴⁷

Ο Παπαμάρκου, αφού εξέθεσε τη βάση πάνω στην οποία κρίθηκαν τα βιβλία που παρουσιάστηκαν στο διαγωνισμό, παίρνει το σχετικό βιβλίο του Οικονόμου και αποδεικνύει πως τίποτα από τα παραπάνω δεν επιτεύχθη στο βιβλίο του.

Έστι αναφέρει αρχικά: «Ορθώς επιγράφει ο κ. Οικονόμου το βιβλίον του “Ηρόδοτος” και ουχί “αναγνώσματα εκ του Ηροδότου” διότι το υπ' αυτού ήδη προ της υπουργικής προκηρύξεως εκτυπωθέν βιβλίον, όπερ κατά την επιγραφήν αυτού είνε προωρισμένον ου μόνον “δια τους μαθητάς των σχολείων του λαού, αλλά και δια τον λαούν αυτόν”, σκόπει να καταστήση γνωστόν εις τον αναγνώστην τον Ηρόδοτον, όσον τον δυνατόν πλήρη, ει και αυτός ο συγγραφέας επιφέρει εν τω

⁷⁴⁴ Ο.π., σελ. 101-102

⁷⁴⁵ Ο.π., σελ. 102

⁷⁴⁶ Ο.π., σελ. 102- 103

⁷⁴⁷ Παπαμάρκου Χ., Π. Π Οικονόμου Αληθούς... ο.π., σελ.103

προλόγω, ότι “επειδή ο Ηρόδοτος και δια την έκτασιν αυτού και δια λόγους καθαρώς παιδαγωγικούς δεν είνε δυνατόν ουδέ πρόπον να αναγιγνώσκηται όλος παρά των μαθητών, η διασκευή αυτού εις βιβλίον παιδαγωγικόν είχε γείνει επαισθητή ανάγκη”». ⁷⁴⁸

Ο Παπαμάρκου επισημαίνει ότι δεν κατέστη δυνατόν να ελεγχθεί από τους κριτές κατά πόσο πραγματοποιήθηκε ο στόχος του Οικονόμου, αφού «Ως εκθέτει ο συγγραφέας εν χειρογράφω προλόγω προς τους κριτάς, το βιβλίον, καίπερ κατά τας υπ’ αυτού αναγραφόμενας αρχάς παρεσκευασμένον, “καθ’ ην στιγμήν παραδίδεται εις το Υπουργείον ευρέθη ογκωδέστερον του απαιτουμένου. Δια τούτο ηναγκάσθη να σημειώσω δια μολυβδίδος τα διαγραφόμενα μέρη. Επειδή δε ταύτα διαγραφόμενα αφίνουσι κενόν, δεν υπολείπεται δε καιρός να συμπληρώσω τούτο, υποβάλλω το βιβλίον ως έχει”». ⁷⁴⁹ Επικρίνει ο Παπαμάρκου την πράξη αυτή του Οικονόμου, το ότι παρουσίασε δηλαδή ένα βιβλίο «δια της τοιαύτης απροπαρασκευού αποκοπής», καθώς «η ενότης του όλου υπέστη τραύμα δεινόν», ⁷⁵⁰ αφού πολλές διηγήσεις έμειναν ασύνδετες μεταξύ τους και για το λόγο αυτό ακατονόητες.

Ο ίδιος μάλιστα ο Οικονόμου παραδέχεται την ύπαρξη χασμάτων στη διήγηση και υπόσχεται στην κριτική επιτροπή να αναπληρώσει τα υφιστάμενα κενά στο έργο του με την προϋπόθεση ότι αυτό θα επιλεγεί έναντι των άλλων στο διαγωνισμό. Γεννάται όμως άλλο θέμα για τον Παπαμάρκου: «κατά πόσον θα είχαν η επιτροπή το δικαίωμα, και να το βιβλίον ήτο άλλως άξιον εγκρίσεως, ν’ αφήση εις τον συγγραφέα τοιαύτην ελευθερίαν εκλογής ύλης, μη υποκειμένης εις την κρίσιν αυτής κατά τον νόμον». ⁷⁵¹

Εξ αρχής λοιπόν το βιβλίο είναι προβληματικό και δεν ευθύνεται κανείς άλλος για την απόρριψή του παρά μόνον ο συγγραφέας του με τις τόσες αστοχίες του. Έτσι τα μέλη της επιτροπής και ο Παπαμάρκου λογικά «Κρίνοντες κατ’ ανάγκην το βιβλίον οποίον έμεινε μετά την αποκοπήν, δεν ευρίσκομεν αυτό ούτε καθ’ όλον ούτε κατά μέρος σύμφωνον προς τας ανωτέρω παρ’ ημών εκτεθείσας αρχάς. Η διασκευή έγεινεν ούτως ώστε το βιβλίον είνε κατάφορτον λεπτομερειών, αίτινες αδύνατον είνε να κινήσωσι το ενδιαφέρον του παιδός και ή μένουσαι

⁷⁴⁸ Ο.π., σελ. 104

⁷⁴⁹ Ο.π., σελ. 104-105

⁷⁵⁰ Ο.π., σελ. 105

⁷⁵¹ Ο.π.

ανεξήγητοι είνε πάντη περιττά ή δέονται εξηγήσεως ανωτέρας ή κατά ταύτην την ηλικίαν». ⁷⁵² Η προσπάθεια του Οικονόμου να εξηγήσει κάποιες φορές τα σημεία που θεωρεί δύσκολα είναι και αυτή αποτυχημένη, αφού «και εν ταις τοιαύταις ερμηνείαις ουδέν υπάρχει σύστημα» και τελικά «μένουσιν όλως ανεξήγητα πλείστα». ⁷⁵³ Ο Παπαμάρκου, όπως και στα προηγούμενα βιβλία έτσι και σε αυτό, επιβεβαιώνει μέσα σε 11 σελίδες την κριτική που ασκήθηκε με παραδείγματα του βιβλίου.

Πέρα από τα «περιττά, τα ανερμήνευτα και ακατανόητα» ⁷⁵⁴ και η επιλογή της ύλης «έγεινεν άνευ συστήματος ή μάλλον δια συστήματος ουχί του καταλληλοτάτου» ⁷⁵⁵ αλλά «και η οικονομία την ύλης είνε πολλάκις τοιαύτη, ώστε επέρχεται σύγχυσις εις τον παίδα». ⁷⁵⁶

Άλλο κακό σημείο του Ηροδότου του Οικονόμου είναι για τον Παπαμάρκου και το ότι «δεν στερείται δυστυχώς ούτε μεγάλων παρανοήσεων του ηροδοτείου κειμένου ούτε πραγματικών παραπτωμάτων». ⁷⁵⁷ Πολλά εκτίθενται ασαφή και συγκεχυμένα ακόμα και αντίθετα με το πρωτότυπο κείμενο, γεγονός που καθιστά το συγκεκριμένο βιβλίο αναξιόπιστο και ακατάλληλο για το σχολείο. ⁷⁵⁸

«Τέλος και το λεκτικόν του κ. Οικονόμου δεν είνε το προσήκον δια τα παρεισφρήσοντα γλωσσικά λάθη και την μεγάλην μάλιστα ανωμαλίαν. Αι περίοδοι είνε συνήθως μακραί, αι φράσεις και συντάξεις συνεστραμμένοι, η λέξις ότε μεν αρχαϊζουσα, ότε δε κοινή και ακανόνιστος». ⁷⁵⁹ Το ύφος είναι «ακατάστατον, εν ω ουδέν υπάρχει σύστημα, ουδμία επικρατεί αρχή· τύποι διάφοροι φέρονται αναμιζ· το τρίτον πρόσωπον του πληθυντικού των ρημάτων ότε μεν γράφεται εις ουν· ότε δε εις ουσιν, ου μόνον εν διαφόροις σελίσιν, αλλά συχνότατα εν τη αυτή σελίδι». ⁷⁶⁰ Πλήθος παραδειγμάτων αναφέρονται προς επίρρωση της κρίσης αυτής. ⁷⁶¹

⁷⁵² Ο.π.

⁷⁵³ Ο.π., σελ. 111

⁷⁵⁴ Ο.π., σελ. 109

⁷⁵⁵ Ο.π., σελ. 109

⁷⁵⁶ Ο.π., σελ. 110

⁷⁵⁷ Ο.π., σελ. 113

⁷⁵⁸ Ο.π., σελ. 114

⁷⁵⁹ Ο.π., σελ. 114-115

⁷⁶⁰ Ο.π., σελ. 115

⁷⁶¹ Ο.π., σελ. 104- 117

Επιπλέον «Ως δεύτερον δε μέρος αυτού εξήτησε το Υπουργείον “Σκηνογραφίας εκ της Ελληνικής Επανάστασεως”». ⁷⁶² Ούτε όμως και αυτό το μέρος του βιβλίου του Οικονόμου κρίθηκε αξιόλογο, γιατί «*Η υπουργική προκήρυξις δεν εννοεί βεβαίως συστηματικήν ιστορίαν του ιερού αγώνος, αλλά ζωηράν εις την παιδικήν αντίληψιν σύμφωνον παράστασιν των κυριωτέρων αυτού σκηνών*». ⁷⁶³

Ο Παπαμάρκου εκθέτοντας το περιεχόμενο του μέρους αυτού καταλογίζει στον συγγραφέα κυρίως ελαττώματα παρά προτερήματα: «*εξ αυτής της επανάστασεως παραλαμβάνονται ολίγα, επαισθητή δε είνε, πλην των άλλων η έλλειψις της κατά θάλασσαν μεγαλουργίας, εις ην κατά μέγα μέρος χρεωστεΐται η εθνική ημών αποκατάστασις...*» ⁷⁶⁴ *τα μεν προ της επανάστασεως καταλαμβάνουσιν εκ των 56 σελίδων του χειρογράφου τας 39, το δε καθ’ αυτό αντικείμενον μόνον 17, εξ ων πρέπει ν’ αφαιρεθώσι τα δύο ανεπιτυχή κεφάλαια... ώστε αι σελίδες... περιορίζονται εις 10. Εν γένει δε το όλον... είνε πολύ ανώτερον της παιδικής αντιλήψεως έν τε τω καθ’ όλου και εν τοις καθ’ έκαστα*. ⁷⁶⁵ Εξάλλου ο Οικονόμου, όπως και οι άλλοι τρεις συγγραφείς που υπέβαλαν έργα παρόμοια στο διαγωνισμό, «*έχουσι βάσιν της συνόψεως αυτών τας συνήθως φερομένας ιστορίας της επανάστασεως, ιδίως δε την του Μενδελσώνος Βαρθόλδου, την του Σ. Τρικούπη, την Α. Σούτσου, την του Κ. Παπαρρηγόπουλου*». ⁷⁶⁶ Ιδιαίτερα ο Οικονόμου, όπως διαπιστώνει ο Παπαμάρκου, στη συγγραφή του μέρους αυτού «*βάσιν έχει εν τοις πλείστοις το ιστορικόν έργον του Μενδελσώνος Βαρθόλδου*». ⁷⁶⁷ Αυτό βέβαια δεν είναι κατακριτέο εξ αρχής, γίνεται όμως στη συνέχεια, από τη στιγμή που «*παρακολουθούσιν αυτήν την διατύπωσιν των ειρημένων συγγραφέων*» ⁷⁶⁸ και «*ως το πλείστον αντιγράφουσιν αυτολεξεί τα κείμενα αυτών κατ’ εκλογήν*». ⁷⁶⁹ Θεωρεί λοιπόν ο Παπαμάρκου «*εσφαλμένην αυτήν την βάσιν της εργασίας των διαγωνιζομένων*» μεταξύ των οποίων είναι και ο Οικονόμου, γιατί «*οι ιστορικοί*

⁷⁶² Ο.π., σελ. 117

⁷⁶³ Ο.π.

⁷⁶⁴ Ο.π., σελ. 119

⁷⁶⁵ Ο.π. σελ. 120

⁷⁶⁶ Ο.π., σελ. 118

⁷⁶⁷ Ο.π., σελ. 119

⁷⁶⁸ Ο.π.σελ. 118

⁷⁶⁹ Ο.π.

εκείνοι δεν έγραψαν δια παίδας ανήβους», όπως έπρεπε να γράψουν οι διαγωνιζόμενοι.⁷⁷⁰

«Δια ταύτα δεν θεωρούμεν αυτό εγκριτέον»⁷⁷¹ κλείνει ο Παπαμάρκου και «ούτω απηλλάγησαν τα σχολεία της Ελλάδος επί του παρόντος μεν εν μέρει, εν τω μέλλοντι δε, αν ο θεός εν δω, καθ' ολοκληρίαν και από βιβλίων διδακτικών, άτινα εγέννησε μεν η παχυλωτάτη αμάθεια, εξέθρεψε δε η σκαιοτάτη απειροκαλία».⁷⁷²

Στα βιβλία τέλος του Οικονόμου μπορούν να αποδοθούν πολλές από τις κατηγορίες που ο ίδιος έγραψε για τα βιβλία του Παπαμάρκου, όπως κάνει φανερό ο τελευταίος μέσω παραπομπών στους Υθλους. Κατηγορήθηκε ο Παπαμάρκου ότι προωθεί τα βιβλία του μέσω συγκεκριμένων βιβλιοπωλών· το ίδιο όμως κάνει και ο Οικονόμου: «Καταστήματα Ανέστη Κωνσταντινίδου. ... Νομίζομεν ότι η πανθομολογουμένη των βιβλίων αξία ως και το εύωνον αυτών θα διευκολύνη την εισαγωγήν αυτών εις τα σχολεία προς εθνικήν μόρφωσιν των μαθητών και αναδεχόμεθα να αποστείλωμεν εις πάντα διδάσκαλον όσα αντίτυπα ζητήση ταχέως δια ταχυδρομικού δέματος».⁷⁷³ Επικρίθηκε ο Παπαμάρκου για το αταίριαστο προς την ηλικία των παιδιών που απευθύνεται επίπεδο των βιβλίων του, όμως το ίδιο μπορεί να πει κανείς και για τη γλώσσα, την ύλη, το ύφος των βιβλίων του Οικονόμου.⁷⁷⁴ Τα σχόλια του Οικονόμου για τα βιβλία του Παπαμάρκου χρησιμοποιούνται από τον τελευταίο σαν να θέλει να αποδείξει ότι ο εκδότης με τα γραφόμενά του ουσιαστικά περιέγραφε τα προσωπικά του βιβλία και όχι του αντιπάλου του. Έστι ταιριάζουν πολύ καλά στον ίδιο οι σκέψεις του: «άνθρωποι καπηλεύοντες τα γράμματα, οίτινες ασεβούντες προς το έθνος εξεπώνησαν βιβλία, εν οίς δεν ηζεύρευ τις τι πρώτον να θαυμάση και τι να οικτείρη· τη χυδαιότητα των εννοιών και την απειροκαλίαν της γλώσσης ή τον πόλεμον τον συστηματικόν κατά παντός ότι δύναται να συντελέση προς μόρφωσιν εθνικήν των παιδων»⁷⁷⁵ και «Βιβλία τοιαύτα δεν εγράφησαν ποτέ από καταβολής κόσμου ουδέ θα γραφώσιν».⁷⁷⁶

Από την παραπάνω αντιδικία γίνεται φανερό πως και οι δύο συγγραφείς σχολικών εγχειριδίων απορρίπτουν ο ένας τα βιβλία του άλλου, εντοπίζοντας

⁷⁷⁰ Ο.π.

⁷⁷¹ Ο.π., σελ. 121

⁷⁷² Ο.π., σελ. 121

⁷⁷³ Ο.π., σελ 107 και *Εκπαίδευσις, Α'*, τχ 26, 20.2. 1893, σελ. 208

⁷⁷⁴ Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς...* ο.π., σελ. 107

⁷⁷⁵ Ο.π., σελ. 109

⁷⁷⁶ Ο.π., σελ. 115

ελλείψεις στα ίδια σημεία, δηλαδή στη γλώσσα, στο ύφος και στον τρόπο διάταξης της ύλης. Πράγματι διαφορά υπάρχει καθώς ο Παπαμάρκου, όπως είδαμε, επιλέγει νεό σύστημα διάταξης της ύλης, το εγκυκλοπαιδικό αντί της συνεχόμενης ύλης και ως προς τη γλώσσα προσπαθεί να δώσει μία απλοποιημένη μορφή καθαρεύουσας, πρωτοποριακή προσπάθεια για την εποχή του.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή θα αναφέρω την αυστηρή κριτική που έκανε ο Δ. Γληνός για τα αναγνωστικά της περιόδου στο βιβλίο του *Οι χοίροι υΐζουσι, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις υΐζουσιν*, τίτλος εμπνευσμένος από το αλφαβητάριο του Χ. Παπαμάρκου. Εναντιώνεται στη διδακτική μεθοδολογία (συλλαβιστική μέθοδος βου – α= βα) και κατακρίνει τον αγώνα αλληλοεξόντωσης που έκαναν οι συγγραφείς τους, Παπαμάρκου, Οικονόμου, Βρατσάνος, Σακελλαρόπουλος, αλληλοϋβριζόμενοι και επιδιώκοντας ο καθένας «να αναλάβει το θώκο των ανωτέρων αξιωμάτων του Υπουργείου Παιδείας, όταν το κόμμα του κατελάμβανε την εξουσία, φέρνοντας μαζί τους και τα εθνοσωτήρια αναγνωστικά τους». Τελικά ο Γληνός διαπιστώνει πως οι μαθητές: «ενύσταζον, ενύσταζον, ενύσταζον, πάθαιναν ακαριαίαν νάρκωσιν, γλωσσοδέτην, ανικανότητα σκέψης ή επαπαγάλιζον ενσυνειδήτως φράσεις, όπως “το βόδι λέγεται καλύτερον και βους”. ... το αποτέλεσμα αυτής της διδασκαλίας; Έμειναν 2-3 χρόνια στην Α' τάξη και έπειτα από μία καλή πρωίαν μου το έστριβαν από το σχολείο...». Ειδικότερα για τα βιβλία του Παπαμάρκου γράφει ο Γληνός ότι έκανε : «μέγαν θόρυβον και εθεώρει το ιδικό του αλφαβητάριον ως μέγα έργον, ως αριστούργημα». ⁷⁷⁷

⁷⁷⁷ Ζιάκης Κ., ο.π. σελ. 38- 39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Επίλογος - Διαπιστώσεις

Στις σελίδες που προηγήθηκαν έγινε προσπάθεια από μέρους μου να φανεί η σύγκρουση των δύο παιδαγωγών, Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου. Μελετώντας τα κείμενά τους, διαπιστώσα πως το θέμα ξεκινά από τον Οικονόμου. Είναι αυτός που μέσω του περιοδικού του επιτίθεται στους ιθύνοντες του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής του, προσπαθώντας να διορθώσει τα κακώς κείμενα αυτού αλλά και να εμποδίσει όποιες αρνητικές κατά τη δική του αντίληψη εξελίξεις διακρίνει. Συνειδητοποιώντας ότι ο Χ. Παπαμάρκου κινεί τα νήματα του Υπουργείου Παιδείας τη δεκαετία του 1880 και αρχές της επόμενης στρέφεται εναντίον του.

Το αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι δύο ξεκίνησαν θέτοντας κοινούς στόχους, όταν βρέθηκαν στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης ως τα κατάλληλα μορφωμένα και μετεκπαιδευμένα άτομα, «παιδιά» του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Στάλθηκαν εκεί προκειμένου να υπηρετήσουν τους στόχους του Συλλόγου και να αξιοποιήσουν τις γνώσεις που έλαβαν στη Γερμανία ως υπότροφοί του. Ο Σύλλογος ενδιαφερόταν για την εκπαίδευση των Ελλήνων εντός και εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους και αυτοί ήταν στενοί συνεργάτες του τουλάχιστον έως το 1878. Τότε ήταν που ο Οικονόμου παύθηκε

από τη θέση του Διευθυντή του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου του προσαρτημένου στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και έφυγε στην Αθήνα. Από εκείνη τη στιγμή οι σχέσεις του Οικονόμου και του Συλλόγου ψυχράθηκαν και ο Σύλλογος δεν χρησιμοποίησε πλέον τον παιδαγωγό.

Ο Οικονόμου έγινε στη συνέχεια ενεργό μέλος του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, διεκδικώντας από τους κόλπους του τα δικαιώματα του κλάδου και στοχεύοντας σε τροποποιήσεις της σύγχρονης εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Δε συνεργάστηκε ξανά στην εκπαιδευτική του καριέρα με τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος παρέμενε στενός συνεργάτης του Συλλόγου, που τον ανέδειξε, και εκφραστής των εκπαιδευτικών-επιστημονικών και εθνικών στόχων του. Αντίθετα συναντάμε τις δύο προσωπικότητες να διαδέχεται η μία την άλλη σε υψηλές θέσεις και αξιώματα και να αντιπαρατίθενται, όποτε τους δινόταν η ευκαιρία.

Η εναλλαγή αυτή ταυτίζεται και με την εναλλαγή προσώπων στην εξουσία. Έτσι ο Χ. Παπαμάρκου αξιοποιήθηκε από τις κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη, ενώ ο Π. Οικονόμου από αυτές του Δηλιγιάννη, εκφράζοντας και υπηρετώντας την πολιτική του καθενός. Ο Παπαμάρκου λοιπόν εκπροσωπεί την αυστηρότητα στη λειτουργία των θεσμών και τον ορθολογισμό, ενώ ο Οικονόμου εκφράζει τη συντήρηση της αντίπαλης πολιτικής. Οι τάσεις που ακολουθεί ο καθένας φαίνονται και στα ζητήματα της εκπαίδευσης⁷⁷⁸ και για το λόγο αυτό άλλωστε τους βλέπουμε να συγκρούονται.

Η σύγκρουσή τους αυτή άλλοτε έχει ουσία και άλλοτε είναι παιδαριώδης. Ουσιαστικές ήταν οι διαφωνίες που είχαν για τους νόμους που προκρίνονταν το 1889 και το 1892 και για τα σχολικά συγγράμματα, αφού αυτές αφορούσαν τον μελλοντικό σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Χωρίς ενδιαφέρον όμως μπορεί να χαρακτηριστεί η σύγκρουση για τα πτυχία τους.

Μέσα από την αντιπαλότητα αυτή διαφάνηκε πρώτα από όλα η ποιότητα του χαρακτήρα τους. Και οι δύο μπορούν να χαρακτηριστούν εμπαιθείς, εκρηκτικοί και ισχυρογνώμονες, καθώς θα μπορούσαν να ξεπεράσουν την όποια διαφωνία πιο ανώδυνα και προωθώντας τον ουσιαστικό διάλογο. Αντίθετα αυτοί, χρησιμοποιώντας χαρακτηρισμούς που δεν αρμόζουν σε άτομα του βελινεκούς τους, απευθύνονται ο ένας στον άλλον χωρίς τελικά να προκύπτει το καλύτερο για

⁷⁷⁸ Τζήκας Χ. (2003), σελ. 96

την εκπαίδευση, στο οποίο στόχευαν και οι δύο, έχοντας όμως χαράξει διαφορετικό σχεδιασμό και θεωρία γι' αυτήν σε αρκετά σημεία.

Αναφερόμενη σε κάθε πτυχή της διαφωνίας τους έχω να επισημάνω τα παρακάτω:

- Η εκατέρωθεν αμφισβήτηση των πτυχίων τους μπορεί να θεωρηθεί εσκεμμένη, αφού δεν είναι δυνατόν να μην γνώριζε ο ένας τις σπουδές του άλλου σαν παλαιοί συνεργάτες που ήταν. Άλλωστε η ανυπαρξία πτυχίων δεν θα μπορούσε να ευσταθεί το 1892, όταν τα άτομα αυτά έχουν αξιοποιηθεί λόγω των σπουδών τους σε πολλαπλές θέσεις για μεγάλο χρονικό διάστημα πριν. Η πρόκληση του Οικονόμου και η αμφισβήτηση από πλευράς του των σπουδών του Τμηματάρχη ήταν άσκοπη, αποτέλεσμα της έντονης δυσαρέσκειας που ένιωθε για την εξέλιξη της μόρφωσης των δασκάλων μέσω των αρνητικών –κατά την αντίληψή του– αλλαγών των Διδασκαλείων που σκόπευε ο Παπαμάρκου να νομοθετήσει, αλλά και ο Παπαμάρκου αντέδρασε υπερβολικά, φτάνοντας στο σημείο να γράψει και επιστολή στη Γερμανία, προκειμένου να αποδειχτεί η ύπαρξη διδακτορικής διατριβής του Οικονόμου. Κινήθηκε λοιπόν το όλο θέμα, κατά τη γνώμη μου, για να σπηλωθεί η προσωπικότητα του αντιπάλου, στόχος όμως που τελικά ζημιώσε και τους δύο, αποκαλύπτοντας τη μικρότητα του χαρακτήρα τους και οδηγώντας τους σε μονοπάτια εκτός ελέγχου.
- Η λογομαχία των δύο αναφορικά με τις θέσεις τους στα Διδασκαλεία έχει ως σημείο αναφοράς το έργο που ο καθένας προσφέρει σε αυτό. Κανένας από τους δύο δεν είναι ευχαριστημένος με τις υπηρεσίες που ο αντίπαλος προσφέρει στην εκπαίδευση των δασκάλων. Αυτό είναι λογικό, αφού το έργο κάποιου δεν αναγνωρίζεται συνήθως από όλους τους σύγχρονους του και ειδικά από αυτούς που ανήκουν σε αντίπαλα στρατόπεδα. Κάτι τέτοιο πρέπει να συμβαίνει και με τους δύο παιδαγωγούς, από τη στιγμή που η ανάρρηση του ενός σήμαινε πολλές φορές την ταυτόχρονη καθαίρεση του άλλου από τις διευθυντικές θέσεις των Διδασκαλείων. Ο Οικονόμου μάλιστα στο Υπόμνημά του σχολιάζει καθαρά την εμπάθεια που επικρατούσε μεταξύ των μεγάλων πολιτικών κομμάτων, η οποία γινόταν φανερή, καθώς με την άνοδο του ενός κόμματος στην εξουσία ακολουθούσε η παύση των υπαλλήλων που υποστήριζαν το αντίπαλο

κόμμα.⁷⁷⁹ Η ίδια πρακτική, ο κομματισμός και ο φατριασμός ως κινητήρια δύναμη σε όλους τους τομείς ακόμη και στην εκπαίδευση, επικρίνεται πολλές φορές και στο περιοδικό *Εκπαίδευσις*. Ο Παπαμάρκου, ταγμένος στο πλευρό του Χ. Τρικούπη και της πολιτικής του, είχε μεγάλα περιθώρια αυτενέργειας μέσω των θέσεων που κλήθηκε να υπηρετήσει. Αυτή η ελευθερία τον οδηγούσε σε ανελαστική εφαρμογή των απόψεών του στα θέματα οργάνωσης και διοίκησης των Διδασκαλείων. Πίστευε, επηρεασμένος από το πρωσικό συγκεντρωτικό μοντέλο, στη δημιουργία μιας αυτόνομης και ικανής ηγεσίας, η οποία θα έχει υπό την εποπτεία της όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.⁷⁸⁰ Οι θέσεις του αυτές προκάλεσαν αντιδράσεις, τις οποίες δεν προσπάθησε να κατευνάσει με διακριτικότητα, αλλά τις χειρίστηκε με δηκτικό και σκληρό ύφος.

- Ως Τμηματάρχης ο Παπαμάρκου προσπάθησε να παρέμβει και θεσμικά στα εκπαιδευτικά πράγματα του ελληνικού κράτους. Τα νομοσχέδια που συνέταξε στην προσπάθειά του να εξορθολογίσει το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας του προέβλεπαν ένα πολύπλοκο σύστημα αναδιάρθρωσης του σχολικού δικτύου της βασικής εκπαίδευσης με σαφή αστικό προσανατολισμό. Προώθησε μία ποικιλία σχολείων αλλά και διδασκαλείων, για την οποία κατηγορήθηκε έντονα από τον Οικονόμου και τους ομοϊδεάτες του. Η κατάργηση των Ελληνικών Σχολείων, η απουσία των αρχαίων ελληνικών από τα δημοτικά, η αναμόρφωση της εκπαίδευσης των δασκάλων, αντρών και γυναικών, και τα διοικητικά όργανα που σχεδιάζονταν ήταν αλλαγές που δεν αξιολογήθηκαν θετικά και προς όφελος της καθολικής εκπαίδευσης όλων των πολιτών από τον Π. Οικονόμου. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην ελληνική εκπαίδευση, την οποία επιχείρησε ο Παπαμάρκου, συνάντησε εμπόδια και άργησε να εφαρμοστεί λόγω του διχασμού των παιδαγωγών σε συντηρητικούς και προοδευτικούς, της κομματικοποίησης των δύο πλευρών, του φανατισμού και της εμπάθειας μεταξύ τους. Η βαθιά τέλος πολυεπίπεδη κρίση που βιώνει η ελληνική κοινωνία στην προσπάθειά της να απαγκιστρωθεί από το πατροπαράδοτο-παραδοσιακό μοντέλο ζωής και να προχωρήσει προς το σύγχρονο δυτικότροπο μοντέλο σκέψης και δράσης μπορεί να

⁷⁷⁹ Χασεκίδου Μάρκου Θεοδώρα, ο.π., σελ. 6

⁷⁸⁰ Παπαδόπουλος Δ., ο.π., σελ. 88

ερμηνεύσει και τα περιορισμένα αποτελέσματα των μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων αυτής της περιόδου αλλά και των επόμενων δεκαετιών.

- Ο Παπαμάρκου ως συγγραφέας σχολικών βιβλίων πρωτοτύπησε στον τρόπο διάταξης της ύλης και στη γλώσσα που χρησιμοποίησε. Ήρθε αντιμέτωπος με την ισχύουσα μέθοδο συγγραφής βιβλίων και για το λόγο αυτό επικρίθηκε έντονα από τον αντίπαλό του. Ο Παπαμάρκου πιστεύει στην μεγάλη αξία των αρχαίων ελληνικών κειμένων και στη σημασία της διδασκαλίας τους στα σχολεία. Δεν είναι η μέθοδος διδασκαλίας ή ο διηγηματικός τρόπος συγγραφής βιβλίων που διαμορφώνουν τον αυριανό πολίτη, αλλά η εκπαίδευσή τους βάσει του πνεύματος της κλασικής αρχαιότητας. Παρά την επιμονή του στους κλασικούς συγγραφείς της αρχαιότητας, μέμφεται τον ψευτοκλασικισμό και την προγονοπληξία και επιδιώκει να καταστήσει το παρελθόν πηγή σκέψεων για το παρόν και όχι νάρκωμα ψυχών. Η προοδευτική για την εποχή εκείνη αντιμετώπιση της γλώσσας δεν φτάνει μέχρι την αποδοχή της λαϊκής, αλλά προσπαθεί να απλοποιήσει τη γλώσσα των αναγνωστικών του και να συμπεριλάβει σε αυτά ύλη από τη σύγχρονη ζωή. Ο ίδιος είπε για η γλώσσα των σχολικών βιβλίων: *«είναι πλουσία και καθαρεύουσα και απεγνωσμένης προσπάθειας όπως προσεγγίσει την φυσικότητα και την απλότητα της δημοτικής, της εθνικής μας γλώσσας»*. Η θέση αυτή είναι απόρροια των αναζητήσεων της αστικής τάξης και ιδεολογίας⁷⁸¹ και δεν βρήκε σύμφωνο τον Οικονόμου που είναι πιο συντηρητικός στο θέμα αυτό και αντιτίθεται γενικότερα στη μείωση των ωρών διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, καθώς πίστευε ότι ήταν ο πυρήνας της ηθικής διαπαιδαγώγησης των νέων.⁷⁸²

Οι παραπάνω διαφωνίες, εγκλήσεις και αντεγκλήσεις των δύο παιδαγωγών, όσο κι αν δεν κολακεύουν τους υποστηρικτές τους για τον τρόπο εκφοράς τους, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν γόνιμες και εποικοδομητικές, ενδεικτικές της σύγκρουσης του ανανεωτικού πνεύματος της εποχής και του συντηρητικού που προσπαθεί να επιβιώσει.

Μετά από τόσα χρόνια διαδρομής η ελληνική κοινωνία και εκπαίδευση μπορεί να καυχιέται πως ξεπέρασε σημαντικούς σκοπέλους και έκανε βήματα

⁷⁸¹ Τζήκας Χ. (2003), ο.π. σελ. 95

⁷⁸² Χατζηστεφανίδης, ο.π.,σελ. 80-83

προόδου. Ωστόσο αξιοθαύμαστο είναι πως κάποιοι προβληματισμοί ακόμα και διεκδικήσεις των λειτουργών της εκπαίδευσης –διάρθρωση του σχολικού δικτύου, μισθοδοσία, υπηρεσιακή κατάσταση και αξιολόγηση του εκπαιδευτικού δυναμικού, προσόντα ανώτερων στελεχών εκπαίδευσης- παραμένουν ακόμα επίκαιρα.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές δημοσιευμένες

- «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1872
- «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1872 και 1873 πεπραγμένων», Αθήνα 1874
- «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1875 πεπραγμένων», Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1876
- «Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων», Αθήνα: τυπ. Βλαστού, 1878
- Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετία 1869-1969, Αθήναι 1979
- Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων απεσταλμένων εκτάκτων επιθεωρητών (Χ. Παπαμάρκου και Π. Π. Οικονόμου), Αθήνα 1883
- Νομοσχέδιον περί της στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως», κεφ. α΄, άρθρο 2-8

- Νομοσχέδιον περί της στοιχειώδους Εκπαιδύσεως», κεφ. β΄, άρθρο 19-23
- Νομοσχέδιον περί υποδιδασκαλείων, σελ. 23-24
- Νομοσχέδιον περί των διδασκαλείων των θηλέων,άρθρα 1, 4, 22
- Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη): Εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ' αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου, Αθήνα 1890
- Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, Θεσσαλονίκη 1872
- Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου, Αθήνα 1877

Περιοδικά

- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 3, 19.6. 1892, σελ.34-35
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 6, 1.7. 1892, σελ.41- 48
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 7, 27.7. 1892, σελ.50-56
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 8, 12.8. 1892, σελ. 59-64
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ. 9, 21.8. 1892, σελ.67-70
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 10, 21.9.1892, σελ. 62-63, 72-76, 75-76, 80-82
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 11, 10.9. 1892, σελ. 87-88
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 12, 2.10. 1892, σελ.90- 91, 96
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 13, 10.10. 1892, σελ. 97-98
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 14, 20.10. 1892, σελ.107 - 109
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 15, 31.10. 1892, σελ.116 – 118, 120
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 17, 20.11. 1892, σελ.46, 129- 136
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 18, 30.11. 1892, σελ. 139, 141, 143-144
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 19, 10.12. 1892, σελ. 147, 151- 152
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 20, 2.10.1892, σελ. 90, 153-155, 159
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 21, 30.12. 1892, σελ.161-165
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 22, 10.1. 1893, σελ. 173-175
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 23, 20.1. 1893, σελ. 180- 182
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 24, 30.1. 1893, σελ. 186-188
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 26, 20.2. 1893, σελ. 205

- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 27, 28.2. 1893, σελ.214- 216
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 28, 10.3. 1893, σελ.217-224
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 29, 20.3. 1893, σελ.225 – 227
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 33, 30.4. 1893, σελ. 262
- *Εκπαίδευσις, Α΄*, τχ 27, 28.2 1893, σελ. 213- 215
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 1, 20.5. 1893, σελ. 2
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 2, 3.6. 1893, σελ. 15-16
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 3, 30.6. 1893, σελ.40
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 4, 20.9. 1894, σελ. 32
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 6, 10.7. 1893, σελ. 48
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 9, 20.8. 1893, σελ. 65
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ10, 25.8. 1893, σελ. 79- 80
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 12, 12.9. 1893, σελ. 95-96
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 13, 3.10. 1893, σελ.104
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 20, 13.12. 1893, σελ. 155-156, 160
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 22, 27.1. 1894, σελ. 169-171, 175-177
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 23, 28.1. 1894, σελ. 182-183
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 24, 2.2 1894, σελ. 190- 192
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 25 και 26, 3.2. 1894, σελ. 193-208
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 27, 8.2. 1894, σελ. 209-213
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 28, 25.2. 1894, σελ.224
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 29, 24.3. 1894, σελ. 232
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 32, 2.4. 1894, σελ. 255- 256
- *Εκπαίδευσις, Β΄*, τχ 36, 30.4. 1894, σελ. 285-287
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 2, 21.5. 1894, σελ. 16
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 3, 30.9. 1894, σελ. 40
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 4, 20.9. 1894, σελ.32
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 6, 15.10. 1894, σελ.44-46
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 7, 20.10. 1894, σελ.51, 54-55
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 9, 15.11. 1894, σελ.66-68, 72
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 10, 30.11. 1894, σελ. 78- 80
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 11, 12.12. 1894, σελ.88
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 12, 25.12. 1894, σελ. 95- 96

- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 13, 1.1. 1895, σελ. 97-102
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 15, 25.1. 1895, σελ. 114-115, 120
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 16, 10.2. 1895, σελ.121-124, 128
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 17, 10.2. 1895, σελ.129-132
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 20, 20.3. 1895, σελ. 159-160
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 23, 20.4. 1895, σελ.177-180
- *Εκπαίδευσις, Γ΄*, τχ 25, 5.5. 1895, σελ.199-200

- *Πλάτων, ΙΑ΄*, 1884, σελ. 241-266: Μιχαλόπουλος Θ., «Περί της καταστάσεως του εν Αθήναις Διδασκαλείου. Υπόμνημα προς τον επί της Παιδείας Υπουργόν κον Γ. Θεοτόκην»
- *Πλάτων, ΙΒ΄*, τχ. Α΄, Β΄, Γ΄, Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 189, σελ.36-126, 178-188, 246-247

Άρθρα εφημερίδων

- *Ακρόπολις*, 1.1.1894
- *Άστρ*, αρ. 247, 9-10 Αυγούστου 1891
- *Ερμής*, αρ. 130, 3-9-1876
- *Ερμής*, αρ. 309, 4.7.1878
- *Ερμής*, αρ. 312, 14.7.1878
- *Ερμής*, αρ. 405, 17.6.1879
- *Τηλέγραφος*, φ. 1805, 4.9.1881
- *Φάρος της Μακεδονίας*, φ. 652, 13.3.1882
- *Φάρος της Μακεδονίας*, φ.653,17.3.1882

Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό αρχείο Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1986
- Ανδρέου Απ., *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911)*, διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής Σχολής Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1990
- Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1926)*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
- Αντωνίου Χ., *Η εκπαίδευση των Ελλήνων Δασκάλων (1828-2000)*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2002

- Βακαλόπουλος Απ., «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά το Μάιο του 1879 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό Ζήτημα», *Μακεδονικά*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1950
- Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991
- Βακαλόπουλος Κ., *Το νέο ελληνικό έθνος (1204-2000), νέα ελληνική ιστορία από τη φραγκοκρατία ως τις μέρες μας*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001
- Βάμβουκας Μ., *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, Η' έκδοση, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2007
- Βένθυλος Γ., *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαίδευσεως*, τόμος Α, Γ, Αθήνα 1892
- Βεντούρα Λίνα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μία εστία συγρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937)»
- Βεργόπουλος Κ., «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977
- Βούρη Σ., *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας: Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1992
- Cohen L., Manion L. & Morrison K., *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Κυρανάκης Σ., Μαυράκη Μ., Μητσοπούλου Χ., Μπιθαρά Π & Φιλοπούλου Μ., Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008
- Γέτμος Π., *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, τομ. Α', Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004
- Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1985
- Δημαράς Α.(επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμος Α' (1821-1894), Ερμής, Αθήνα 1988
- Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμος Β' (1895-1967), Ερμής, Αθήνα 1990
- Δημαράς Α., «Εκπαίδευση» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977
- Δημαράς, Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985
- Δημαράς Κ. Θ., *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986

- Δημητροκάλλης Ν., «Παπαμάρκου Χαρίσιος » στο Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 4
- Διαμαντής, *Τα σχολικά προγράμματα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και η πολιτική ιδεολογία (1830-1920): Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006
- Duverger M., *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, μτφ. Ν. Παπαδήμα, τ. Β΄, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1978
- Ευαγγελόπουλος Σ., *Ελληνική Εκπαίδευση Αρχαιότητα- Ελληνιστική και Ελληνορωμαϊκή Εποχή Βυζάντιο – Τουρκοκρατία- 19^{ος} αιώνας*, τ. Α΄, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998
- Ζανδές Α., Χαρίσιος Παπαμάρκου Παιδαγωγός, Αθήνα 1987
- Ζαπάντη Σ., «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από το 1881 μέχρι το 1912», ανάπτυπο από τα πρακτικά του Ι΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1989
- Ζιάκης Κ., «Οι παιδαγωγικές απόψεις και οι θέσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του Χαρίσιου Παπαμάρκου» στο Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, Βελβεντό 2003
- Ζιώγου Καραστεργίου Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, εκδ. ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986
- Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα – Πηγές: 1830-1914*, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997
- Ζιώγου Σ. – Χασεκίδου Θ., Φούκας Β., *Παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Παρουσίαση και περιεχόμενα*, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005
- Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., «“Διακαώς επιθυμούσα να διδάξω”»: Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Πόροι των σχολείων, πρόσληψη δασκάλων και διδασκαλισσών» στο Θεσσαλονικης Εκπαιδευτικά 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας, Θεσσαλονίκη 2005
- Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., «“Των γραμμάτων φαιδροί πανηγυρισμοί”»: Γενικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας, σχολικά κτίρια,

τοπογραφία», στο Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά. 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας*, Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006

- Ηλιάδου – Τάχου Σ., *Οι δομές της Κοινοτικής Εκπαίδευσης στις εκκλησιαστικές επαρχίες Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς και Μογλενών, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996

- Ηλιάδου – Τάχου Σ., ο.π., σελ. 53 και Ηλιάδου – Τάχου Σ., Ανδρέου Α., «Οι δομές της παιδείας στα “κρυφά σχολεία” (1453-1910). Από τον μύθο στην επιστημονική προσέγγιση της Ελληνικής παιδείας την περίοδο της οθωμανοκρατίας» στο *Πρακτικά Συνεδρίου ΚΗ' και ΚΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2009

- Ηλιάδου Τάχου Σ., Ανδρέου Α., «Από τον Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869) στη Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία (1925): Η παρέμβαση των ιδιωτικών σωματείων στην εκπαίδευση του μακεδονικού χώρου» στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι. - ερευνητικές συνιστώσες*, Φλώρινα 2005

- Ισηγόνης Α., «Οικονόμος Παναγιώτης» στο *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4

- Κανάκης Ι., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1995, σελ. 133

- Καψάλης Αχ., Χαραλάμπους Δ., *Σχολικά εγχειρίδια, θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2007

- Κιμουρτζής Π., «Τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια ως πρότυπα: η ελληνική περίπτωση (1837)» στο περιοδικό *Νεύσις*, τεύχος 12, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2003

- Kipper P., *Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδευσεως*, μτφρ. Αυξεντιάδου Δ., Αθήνα 1906

- Κοντομήτρος Γ., *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Βόλος 2006

- Krippendorff K., *Content Analysis. An Introduction to its Methodology*, Sage Publications, London 1980
- Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999
- Κωφός Ε., «Η ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων 1833-1881, Μακεδονία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977
- Λάζαρης Π., *Χ. Παπαμάρκου ο παιδαγωγός* (διάλεξις γενομένη εις Κοζάνην την 25.2.62), Αθήνα 1987
- Λέφας Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Οργανισμός έκδοσης σχολικών βιβλίων, Αθήνα 1942
- Μεταλλινού – Τσιώμου Αγγ., *Παλαιά Θεσσαλονίκη εικονογραφημένη*, Θεσσαλονίκη 1940
- Μηλιός Γιάννης, *Ο ελληνικός κοινωνικός μετασχηματισμός από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000
- Μητρ. Αρκαλοχωρίου κ.κ Ανδρέα, *Επιστημονικό Συνέδριο Ιωακείμ ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2012, αντλημένο από <http://fanarion.blogspot.gr>
- Μιχαλόπουλος Θ., «Περί της καταστάσεως του εν Αθήναις Διδασκαλείου. Υπόμνημα προς τον επί της Παιδείας Υπουργόν κόν Γ. Θεοτόκην», *Περ. Πλάτων*, τ. ΙΑ', 1888
- Μπέτσας Γ., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτούρκων*, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2003
- Μπέτσας Γ., «Η εκπαίδευση του Νεοελληνισμού στην Οθωμανική Επικράτεια: από το Τανζιμάτ (1839) στους Νεότουρκους (1908)» στο Τερζής Ν., *Μελέτη της εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού, Πριν από το Κράτος- έξω από το Κράτος – στο Κράτος*, εκδ. Αδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010
- Μπονίδης Κ., *Οι Ελληνικοί φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996

- Μπονίδης Κ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg Αθήνα 1987
- Μπουζάκης Σ. – Τζήκας Χ., *Η κατάρτιση των δασκάλων και των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996, τ. Α΄
- Νότα Κ., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σελ. 283-288
- Πανταζίδης Ι., *Γυμνασική Παιδαγωγική*, Εν Αθήναις, 1889, σελ. ιγ΄
- Παπαδόπουλος Δ., *Χ. Παπαμάρκου, το παιδαγωγικό και το εκπαιδευτικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 1997 (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), Τομέας Παιδαγωγικής Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1997
- Παπαδόπουλος Στ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τέταρτο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970
- Παπαμάρκου Χ., *Υθλοι και Πράγματα*, Αθήνα 1893
- Παπαμάρκου Χ., *Π. Π Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεοτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλων αυτοκαλουμένου*, Αθήνα 1893
- Παπαμάρκου Χ., *Λόγοι εκφωνηθέντες κατά τα εγκαίνια του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου*, Εν Θεσσαλονίκη 1876
- Παπαμάρκου Χ., *Περί του νυν δη προσήκοντος ημίν τοις Έλλησι Διδασκαλείου*, Κέρκυρα, τυπ. Κοραΐς, 1882
- Παπαμάρκου Χ., *Περί του αληθινού της ελληνίδος νεολαίας διδασκάλου*, Κέρκυρα 1883
- Παπαμάρκου Χ., *Ανάλυσις του νομοσχεδίου του κ. Δ. Πετρίδου περί της στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1895
- Ράλλης Γ., *Γεώργιος Θεοτόκης ο πολιτικός του μέτρου*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα

- Ρώσης Ζ., *Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ενόπιον του κριτηρίου της αληθείας*, Αθήνα 1894
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 1994
- Σκοπετέα Ε., *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα – όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1998
- Τερζής Ν., «Δανεισμός ή εμμονή; Ο προσανατολισμός της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στο Ελληνικό Βασίλειο κατά την περίοδο της Βαυαρικής Αντιβασιλείας» στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι., Ερευνητικές συνιστώσες*, Φλώρινα 2005
- Τζήκας Χ., *Η κατάρτιση των δασκάλων και των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α', εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996
- Τζήκας Χ., *Ι.Π. Κοκκώνης, ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999
- Τζήκας Χρ., «Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου και η εκπαίδευση των δασκάλων στο ελληνικό κράτος», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας*, Βελβεντό 2003
- Τζήκας Χ., «Η εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)» στο *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, όψεις και απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, (Σ. Μπουζάκης επιμ.), τ. Β', εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011
- Τζόκας Σπ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, οδοιπορικό στον 19^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Τσουκαλάς Κ., «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977
- Τσουκαλάς Κ., «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο 1992

- Φούκας Β., «Η λειτουργία των Διδασκαλείων στο β΄μισό του 19^{ου} αιώνα στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης» στο *Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Βελβεντό 2003
- Φούκας Β., «“Περί Εθνικού Διδασκαλείου εν Θεσσαλονίκη...”: ίδρυση, λειτουργία, σπουδές και σπουδαστές του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (1876-1889), στο *Θεσσαλονίκη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, τ.7^{ος}, Θεσσαλονίκη 2008
- Φούκας Β., *Προσωπογραφίες νεοελλήνων παιδαγωγών: η προσφορά τους στην Παιδαγωγική και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών (18^{ος} και 19^{ος} αιώνες)*, Θεσσαλονίκη 2009
- Φούκας Β., «Το “εθνικόν Διδασκαλείον” της Μακεδονίας (1876-1882), Η παρουσία και η προσφορά του Χαρίσιου Παπαμάρκου και του Παναγιώτη Π. Οικονόμου στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης», στο *Οι εκπαιδευτικοί γράφουν και μιλούν για την ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης*, Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2010
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1977
- Χαρίτος Χ., *Το παρθεναγωγείον του Βόλου*, εκδ. ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1989
- Χασεκίδου Μάρκου Θεοδώρα «Ο παιδαγωγός Παναγιώτης Οικονόμου» στα *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης*, 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο 2014
- Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2010
- Χεκίμογλου Α., «Ενδοκοινοτικές διενέξεις στη Θεσσαλονίκη, 1879-1896» στο περιοδικό *Μακεδονική Ζωή*, τ. 315

